200

İnceleme

HAYVAN ÖZGÜRLEŞMESİ • Peter Singer

453

Hayvan Özgürleşmesi

Peter Singer

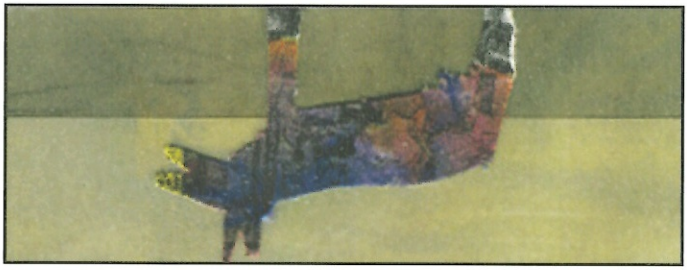

İngilizceden Çeviren: Hayrullah Doğan

2. BASIM

XIX. yüzyıldan bu yana tekrarlanan çok sayıda deneyde sayısız hayvanın ısıya tabi tutulduğunu ve bu deneyler sonucunda hayvanların sıcaktan fenalaşıp öldüğü dışında bir bilgiye ulaşılamadığını biliyor muydunuz? Dünyada her yıl milyonlarca hayvan, hiçbir somut fayda beklentisi olmadan, buna benzer deneylerde ısıtılıyor, donduruluyor, zehirleniyor, aç bırakılıyor, parçalanıyor, depresyona sokuluyor, ruh hastası yapılıyor. Her yıl yaklaşık 50 milyar hayvan, eti için öldürülüyor. Bunların büyük bir kısmı "sınai hayvancılık" teknikleriyle yetiştiriliyor, hayatlarının her saniyesinde acı çekip bazen hiç güneş ışığı görmeden ya da toprağa ayak basmadan öldürülüyorlar. Dünyanın her yerinde milyonlarca vejetaryen, bunun bir zorunluluk olduğu iddiasını giderek daha çok geçersiz kılıyor. "Spor" amaçlı avcılıkta, kürk sanayinde, eğlence sektöründe ise hayvanlara acı çektirmek için herhangi bir gerekçe göstermeye bile gerek duyulmuyor. Sürekli ahlâk, adalet ve eşitlik gibi kavramlardan söz ediyor, ama sıra hayvanlara gelince birdenbire apayrı bir ahlâk anlayışına geçiyoruz. Bu anlayışın özeti şu: Güçlü olan haklıdır ve kendisini savunacak gücü olmayan bir varlığa canımızın istediği gibi davranabiliriz.

1970'lerde bu anlayış ilk kez güçlü bir protestoyla karşılaşmaya başladı. İlk baskısı 1975'te yayımlanan *Hayvan Özgürleşmesi* bu sürecin en önemli kilometre taşlarından biriydi. Singer bu kitapta hem hayvanların ahlâksal statülerine ilişkin bir kuram geliştiriyor, hem onlara yaklaşımımızın gerisindeki ideolojiyi irdeliyor, hem de hayvan deneyleri ve hayvancılık sanayilerini inceleyerek bu ideolojinin uygulamada yol açtığı zulmü ortaya koyuyor. Yayımlandığı günden bu yana çok büyük bir ilgi gören, dünyanın her yerinde çok sayıda hayvan hakları derneğinin kurulmasını sağlayan, milyonlarca insanın vejetaryenliği seçmesine yol açan, birçok kişi tarafından "modern hayvan hakları hareketinin kutsal kitabı" olarak nitelendirilen *Hayvan Özgürleşmesi* bugün hâlâ bütün dünyada bu konudaki tartışmaların merkezinde yer alıyor.

AYRINTI • İNCELEME

30 ₺

Peter Singer

Hayvan Özgürleşmesi

Ayrıntı: 453
İnceleme Dizisi: 200

Hayvan Özgürleşmesi
Peter Singer

İngilizceden Çeviren
Hayrullah Doğan

Kitabın Özgün Adı
Animal Liberation

Yayıma Hazırlayan
Nermin Saatçioğlu

Son Okuma
A. Tansel Mumcu

First Ecco/2002
Basımından Çevrilmiştir.

© 1975, 1990, 2002, 2009 by Peter Singer
Published by arrangement with The Robbins Office,
Inc. and Aitken, Alexander & Associates, Ltd.

Türkçe yayım hakları AnatoliaLit Agency aracılığıyla alınmıştır.

Bu Kitabın Türkçe Yayım Hakları
Ayrıntı Yayınları'na Aittir.

Kapak İllüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 33160

Birinci Basım: *2005*
İkinci Basım: *Nisan 2018*

Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-975-539-451-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

PETER SINGER

Peter Singer 1946'da Avustralya'da doğdu. Felsefe eğitimini Melbourne ve Oxford Üniversitelerinde tamamladı. Oxford'da ve ABD'deki çeşitli üniversitelerde görev yaptıktan sonra Melbourne'deki Monash Üniversitesi'nde İnsan Biyoetiği Bölümü'nün başına getirildi. 1999'dan bu yana Princeton Üniversitesi Biyoetik bölümünde görev yapıyor. Etik alanında otuz kadar kitap yazan ve derleyen Singer'ın dünya genelinde en çok tanınan kitabı *Hayvan Özgürleşmesi*'dir. Yayımlandığı yıldan bu yana büyük tartışmalara yol açan *Pratik Etik*, üniversitelerde uygulamalı etik alanında en yaygın olarak okutulan kitaplardan biridir. *Encyclopaedia Britannica*'nın *Macropedia* bölümündeki "etik" maddesini de Singer kaleme almıştır. Her çalışmasıyla geniş yankı uyandıran Singer, felsefenin soyut ve akademik bir çalışma alanından ibaret olmadığını ve herkesi yakından ilgilendiren konularda önemli katkılarda bulunabileceğini öne sürenlerin sıkça gönderme yaptıkları bir felsefecidir. Kendisi de etik çalışmalarının uzun vadede ahlaksal düşünme biçimimiz üzerinde önemli bir etkisinin olacağına inandığını belirtmiş ve *Hayvan Özgürleşmesi* başta olmak üzere birçok kitabını herkesin anlayabileceği bir dilde yazmayı tercih etmiştir. Singer, 2003 yılında İstanbul'da yapılan Dünya Felsefe Kongresi'nde Irak Savaşı'nın ahlaksal gerekçelerini çürütmeye yönelik tebliğiyle de büyük ilgi toplamıştı. Türkçeye çevrilen kitapları: Animal Liberation [1975; Hayvan Özgürleşmesi, Çev. Hayrullah Doğan, Ayrıntı Yay., 2005]; Practical Ethics [1979; Pratik Etik, Çev. Nedim Çatlı, İthaki Yay., 2015]; Marx [1980; Marx, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi, 2013] ve Hegel: A Very Short Introduction [1983; Hegel, Çev. Bahar Öcal Düzgören, Altın Kitaplar, 2003].

İNCELEME DİZİSİ
SON ÇIKAN KİTAPLAR

CAN ÇEKİŞEN İMPARATORLUK
Francis Shor

SÜREKLİ DEVRİM TEORİSİ
Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti
Michael Löwy

ŞİDDETSİZ DİRENİŞ
Felsefi Bir Giriş
Todd May

AYDINLAR SOSYALİZMİ
Jan Waclaw Makhayski

İLETİŞİM BİLİMLERİNİN
UNUTULMUŞ KÖKENLERİ
Der. Jacques Perriault

MODA-LOJİ
Yuniya Kawamura

MARKSİZM'İN ANLAMI
Paul D'Amato

CİNSELLİĞİN ÖNEMİ
Arzuya Yeniden Kavuşmak
Dr. Ghislaine Paris

ÇALIŞMA DÜŞÜNCESİ
John W. Budd

YORUM VE AŞIRI YORUM
Umberto Eco

HAYATIN GİZLİ HAZLARI
Theodore Zeldin

HAYATIN KIRILGANLIĞI
William E. Connolly

DEVLET VE HUKUK
Friedrich Engels, Karl Marx

İYİMSER OLMAYAN UMUT
Terry Eagleton
TEKNİK, SERMAYE, MEDYA
Peter Trawny

PROTESTO
Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş
James M. Jasper

SOSYALİZMDE EĞİTİM
KÜBA
Celil Denktaş

HERMENÖTİĞİN KÖKENİ
Kendilik Hakkında - Dartmouth
Konferansları, 1980
Michel Foucault

YAŞAM SANATI
Zygmunt Bauman

LENIN
Farklı Bir Yol
Lars T. Lih

HERMENÖTİK VE SOSYAL BİLİMLER
Anlama'ya Dair Yaklaşımlar
Zygmunt Bauman

LENİN 2017
Hatırlamak, Tekrarlamak ve Kafa Yormak
Vladimir İlyich Lenin , Slavoj Žižek

EKİM
Rus Devriminin Hikâyesi
China Miéville

DÜNYAYA VE KENDİMİZE DAİR
Zygmunt Bauman & Stanislaw Obirek

FAŞİZM VE KAPİTALİZM
Faşizmin Sosyal Kökenleri ve
İşlevleri Üstüne Teoriler
Angelo Tasca, Arthur Rosenberg,
Otto Bauer, August Thalheime

TANRI'YA VE İNSANA DAİR
Stanislaw Obirek, Zygmunt Bauman

İSTİSNA HÂLİ
Giorgio Agamben

BENLİK PRATİKLERİ
Zygmunt Bauman & Rein Raud

Bu gözden geçirilmiş baskıyı, ayrıca, Hayvan Özgürleşmesi ülküsünü somutlaştırmak için hayatlarını değiştiren bütün okurlara ithaf etmek istiyorum. Etik düşüncenin gücünün türümüze özgü çıkarcılığın önüne geçebileceğine inanmayı sizler olanaklı hâle getirdiniz.

Richard ve Mary'ye, Ros ve Stan'e
ve –özellikle– Renata'ya

İçindekiler

Türkçe Baskıya Önsöz 11
2009 Baskısına Önsöz 14
2002 Baskısına Önsöz 22
1990 Baskısına Önsöz 30
1975 Baskısına Önsöz 37

1 Bütün Hayvanlar Eşittir...
ya da insanların eşitliği fikrine temel oluşturan etik ilke, eşit önemseme yaklaşımını hayvanlara da uygulamamızı neden gerekli kılar? 46
2 Araştırma Araçları
Vergileriniz nerelerde kullanılıyor? 75

3 Sınai Çiftlikler...
ya da yemeğiniz henüz bir hayvanken neler yaşıyor?..... 167
4 Vejetaryen Olmak...
ya da nasıl daha az acıya yol açarken daha çok gıda üretebiliriz ve çevreye daha az zarar veririz? 253
5 İnsanın Hükümranlığı...
Türcülüğün kısa bir tarihi..... 286
6 Günümüzde Türcülük...
Hayvan Özgürleşmesine karşı savunmalar, rasyonalizasyonlar ve itirazlar ile bunların üstesinden gelmekte katedilen mesafe..... 321

Ek-1 Bellibaşlı Kaynaklar..... 368
Ek-2 Zalimlikten Uzak Yaşamak..... 372
Ek-3 Kuruluşlar..... 375

Teşekkür..... 381
1990 Baskısı İçin Teşekkür 383
Dizin..... 384

Türkçe Baskıya Önsöz

Hayvan Özgürleşmesi'nin Türkçe baskısının yayımlanmasından büyük mutluluk duyuyorum. Bu kitaptaki fikirlerin dünyanın her yerine yayıldığını görmek çok güzel bir duygu. Üstelik, bu fikirlere duyulan ihtiyaç şimdi eskisinden de büyük. İnsan dışı hayvanlarla ilişkilerimizde etik bir yaklaşım benimsemediğimiz için, sınai tarım dünyada yaygınlaştıkça, korkunç koşullarda kapalı yerlere hapsedilen milyarlarca hayvana yenileri ekleniyor. Hayvanlara yaklaşımımızda etik açıdan dünya çapında bir değişikliğe gitmenin zamanı geldi.

Hayvan özgürleşmesi fikrinin Batı'ya özgü olduğunu ve tüm toplumlara uygun olmadığını düşünen insanlar olabilir; ama bellibaşlı etik ve dinî geleneklerin çoğunda hayvanların önemsendiğini görüyoruz. Aslında, mutlaka bir karşılaştırma

yapmamız gerekiyorsa, büyük gelenekler arasında hayvanların durumuna ilişkin kimi ifadeler bulmanın en güç olduğu metinler Hıristiyanlığın kutsal metinleridir. Budist, Hindu, Yahudi, Antik Çin ve İslam metinlerinde bu konuda pek çok yoruma rastlamak mümkün. Hz. Muhammed'in "Bir hayvana iyi muamelede bulunmak bir insana iyi muamelede bulunmak gibidir; bir hayvana eziyet etmek de bir insana eziyet etmek gibidir" dediği rivayet ediliyor. Bu aydınlık görüş, hayvan özgürleşmesi fikriyle tam bir uyum içindedir. Kuran'daki şu ayet de herkesçe bilinir: "Yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadı ile uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar! Biz kitapta hiçbir eksik bırakmamışızdır. Sonra hepsi Rab'larının huzurunda toplanırlar."*

Siyasi solda yer alan bazı kişiler de hayvan özgürleşmesinin bir "burjuva ideolojisi" olduğunu ve dolayısıyla radikal hedefleri olan kişilere uygun olmadığını ileri sürebilirler. Ama sol düşüncenin özü zayıfları, güçsüzleri ve sömürülenleri önemsemek değil midir? Peki günümüzde hissetme yetisine sahip varlıklar arasında en zayıf, en güçsüz ve en çok sömürülen varlıklar hangileridir? Hapsedilen, gıda üretimi ya da tıbbi araştırmalar için yetiştirilen ve sonra da öldürülen insan dışı hayvanlardır. Bu hayvanların ellerinde hiçbir güç bulunmaz; günümüzde hissetme yetisine sahip varlıklar arasında en acımasızca sömürülenler onlardır. Köleliğin herhangi bir biçimindeki kadar gaddarca köleleştirilir, vücutları ve etleri için kullanılırlar.

Kitabın II. ve III. bölümlerinde sanayileşmiş ülkelerde hayvanların nasıl sömürüldüklerini anlattım. Bu sömürü biçimlerinin birçoğuna artık Türkiye'de de rastlanıyor; örneğin, et piliçlerinin ve yumurta tavuklarının yetiştirilmesinde II. bölümde açıklanan sistemler kullanılıyor. Diğer yandan, Türkiye'de yoğun domuz ve süt buzağısı üretimi yapılmıyor. Ayrıca, genel olarak daha az bilimsel araştırma yapıldığı için, hayvanlar üzerinde de daha az deney yapılıyor ama bunlar da değişmeye

* Enam Suresi, 38. Ayet. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Diyanet Vakfı Yay. (ç.n.)

başladı. Türkiye zenginleştikçe –Avrupa Birliği'ne kabul edilirse muhtemelen bu süreç daha da hızlanacak– bilimsel araştırmalara ayrılan kaynaklar artacaktır ve bu hayvan deneylerinin de artması anlamına gelecektir. Ne yazık ki, refah genellikle daha çok et tüketimini de beraberinde getiriyor ve bu da çevre tahribatına, tüketicilerin sağlığının bozulmasına ve tabii ki daha çok hayvanın acı çekmesine yol açıyor. Zaten Türkiye'deki hayvan sömürüsü ayrıntılarda farklılık gösterse bile, hayvanlarla ilişkilerimizi düzenleyen etik ilkelerin tartışılması ve hayvanlara yaklaşımımızın değişmesi önemlidir.

Avrupa Birliği'ne katılım et tüketimini artıracak olmakla birlikte, AB standartlarıyla uyum süreci Türkiye'de hayvanlara gösterilen muamelenin değişmesi için büyük bir fırsat sunuyor. Artık AB mevzuatında hayvanlardan "hissetme yetisine sahip varlıklar" olarak bahsediliyor. Bunun zaten açık bir gerçek olduğu düşünülebilir; ama bu değişiklik yapılmadan önce hayvanlar hukukta düpedüz mal olarak görülüyordu. AB düzenlemeleri, uygulamada da, özellikle gıda üretmek için yetiştirilen hayvanların koşullarında iyileştirmelere gidilmesini şart koşuyor. Böylece hayvanlar bu kitapta anlatılan en büyük eziyetlerin bazılarından kurtulmuş olacaklar: Örneğin yumurta tavukları, eşeleyebilecekleri bir alanın ya da yumurtlayabilecekleri yuvaların bulunmadığı tel kafeslerde tutulamayacaklar. Bu değişiklikler, henüz yeterli olmamakla birlikte, milyarlarca hayvanın hayatını iyileştirecek ve bu nedenle de desteklenmesi gereken girişimlerdir. Avrupa Birliği'nin genişlemesinin en önemli yararlarından biri de birçok yeni ülkenin bu yüksek standartları benimsemesi oldu; ama, standartların etkin olabilmesi için tabii ki bunların gerekçelerinin anlaşılması gerekiyor. Umarım bu kitap bu sürece katkıda bulunur.

Peter Singer
Ocak 2005

2009 Baskısına Önsöz

2008 yılında bir gün televizyonda akşam haberlerini izleyen on milyonlarca Amerikalı, gizlice çekilmiş bir video karşısında dehşete düştü ve videonun doğruluğuna inanmak istemedi. Videoda yürüyemeyecek kadar hasta olan sığırlar tekmeleniyor, elektrikli sopalarla dürtülüyor, çatallı kaldırıcılarla itilip kakılıyor ve sığırların gözlerine sopa batırılıyordu. Bunları yapanların tek amacı sığırları kesilecekleri ve işlenip ete dönüştürülecekleri "öldürme bölmesi"ne sokmaktı. Video, California'nın Chino kentindeki Westland/Hallmark Mezbahası'nda çekilmişti. Burası, büyük ölçekli, en modern yöntemlerin kullanıldığı iddia edilen ve Ulusal Okul Yemekleri Programı'nın başlıca tedarikçileri arasında yer alan bir tesisti. Öyle dağ başında *filan da değildi;* Los Angeles'ın merkezine yaklaşık 50 km mesafedeydi. Yürü-

yemeyecek durumdaki sığırların etinin yenmesi insan sağlığını tehdit eden bir durum olarak görüldüğü için, videonun yayımlanmasının ardından ABD tarihinin en büyük et ürünleri geri çağırması gerçekleşti.

Videonun ortaya çıkardığı gerçekler, bu kitabın tezinin çarpıcı bir şekilde teyit edilmesi anlamına geliyordu. Hasta sığırlara yüzlerinden elektrik verdiği, vurduğu ve onları çatallı kaldırıcıyla taşıdığı görülen mezbaha yöneticisi Daniel Ugarte Navarro, mahkemede hayvanlara eziyet etme suçlamasını kabul etti, ama sonradan yanlış hiçbir şey yapmadığını, sadece işini yaptığını söyledi. Bu, daha önce çok duyduğumuz, ama maalesef büsbütün temelsiz olmayan bir mazeret. Ugarte'nin yaptıkları çok çirkin olsa da, hayvanlara nasıl muamele edeceğimizi düzenleyen etik kurallarda ve yasalarda daha köklü bir sorun var. İnsanlar hissetme yetisine sahip canlıları yemek istedikleri ve şirketler onlara bu canlıların etlerini mümkün olan en düşük fiyatla sağlamak konusunda rekabet ettiği sürece, sistem bu talebi karşılayanları ödüllendirecektir. Bu anlamda, Ugarte gerçekten işini yapıyordu. Ugarte ve Westland/Hallmark Mezbahası açısından bir "şanssızlık" olarak ABD Hayvanları Koruma Derneği'nden (Humane Society of the United States) bir müfettiş mezbahada gizlice çekim yapmamış olsaydı Ugarte işvereninin kârlarını maksimize etmek üzere bu şekilde çalışmaya devam edecekti.

Bu videonun ve gizlice çekilmiş başka hayvan istismarı videolarının yarattığı büyük tepki, ABD'de hayvanların maruz bırakıldıkları kitlesel ve kurumsal zulmün devam etmesinin ilgisizlikten çok bilgisizlikten kaynaklanıyor olabileceğini düşündürüyor. Medya, hayvanlarla ilgili sorunları daha çok ciddiye aldıkça bu bilgisizlik de azalmaya başladı. Ama bu noktaya ancak uzun bir mücadele sonucunda ulaşılabildi. Bu kitabın ilk baskısının yapıldığı 1975 yılından bu yana, sayısız hayvan aktivistinin yoğun çalışmaları, hem kamuoyunda hayvan istismarı konusundaki farkındalığın artması hem de hayvanlar için somut kazanımların elde edilmesi açısından çok başarılı oldu. 1980'lerde hayvan hareketinin yarattığı baskı sayesinde, kozme-

tik şirketleri hayvanlar üzerinde yürütülen testlerin alternatiflerini araştırmak için para ayırmaya başladı. Bilim camiasında hayvanların kullanılmadığı test yöntemlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürütülüyor ve kısmen bu çalışmalar sayesinde testlerde kullanılan hayvan sayısı kontrol altında tutuluyor. Kürk sektörünün "Kürk geri döndü" iddiasına rağmen, kürk satışları hayvan hareketinin sektörü hedef almaya başladığı 1980'lerdeki seviyesine dönmüş değil. Ev hayvanı sahipleri artık daha eğitimli ve sorumluluk sahibi ve barınaklarda ve hayvan toplama merkezlerinde öldürülen istenmeyen sokak hayvanlarının sayısı –hâlâ çok yüksek olmakla birlikte– eskiye göre ciddi bir düşüş gösterdi.

Ama insanların istismarına uğrayan hayvanların ezici çoğunluğunun çiftlik hayvanları olduğu unutulmamalı. ABD'de araştırmalarda kullanılan hayvan sayısı yaklaşık 25 milyon, yani kabaca Teksas eyaletinin nüfusu kadarken, her yıl –yine sadece ABD'de– gıda olarak tüketilmek üzere öldürülen kuşların ve memelilerin sayısı yaklaşık 10 milyar, yani dünya nüfusunun bir buçuk katı kadardır (Bu sayıya balıklar ve diğer su hayvanları dahil değil). Bu hayvanların çoğu sınai çiftliklerde yetiştiriliyor ve yaşadıkları süre boyunca acı çekiyorlar.

Çiftlik hayvanlarının durumundaki ilk iyileşme Avrupa'da gerçekleşti. İsviçre'de yumurta üreticiliğinde, bu kitabın III. bölümünde anlatılan kafes bataryaları sistemi 1991 sonu itibariyle yasaklandı. İsviçreli yumurta üreticileri, tavukları kanatlarını bile açamayacakları kadar küçük tel kafeslere tıkmayı bıraktılar ve zemini tavukların eşeleyebilecekleri saman gibi organik malzemelerle kaplı ve içinde tavukların yumurtlayabilecekleri etrafı kapalı ve zemini yumuşak folluklar bulunan kümesler kullanmaya başladılar. İsviçreliler değişimin mümkün olduğunu ispat edince kafes bataryalarına muhalefet Avrupa'nın her yerinde güçlendi. Sonunda, toplam nüfusu 500 milyona yaklaşan ve 27 üye ülkeden oluşan Avrupa Birliği, 2012'ye kadar standart boş tel kafeslerin kademeli olarak kaldırılmasına ve tavuklara daha geniş bir alanda dolaşabilecekleri, istediklerinde bir tüneğe

tüneyebilecekleri ve bir follukta yumurtlayabilecekleri ortamlar sağlanmasına karar verdi.

Bu kararın ardından, geniş bir kamuoyu desteğiyle ve Avrupa Birliği'nin önde gelen biliminsanlarının ve veterinerlik uzmanlarının görüşleri doğrultusunda yeni adımlar atıldı. İleriki sayfalarda görüleceği gibi, süt buzağısı eti üretmek için yoğun hayvancılık yöntemleriyle yetiştirilen, bilerek kansızlığa mahkûm edilen, üzerinde yatılabilecek samandan bile yoksun ve kendi çevrelerinde dönmelerine bile izin vermeyecek kadar dar bölmelerde tutulan buzağılar, en çok acı çeken çiftlik hayvanları arasında. Ben (önsözlerden sonra okuyacağınız) 1990 basımı için kitabın metnini gözden geçirdiğim sırada, buzağıların bu şekilde tutulması Britanya'da yasaklanmış durumdaydı. Artık buzağıların dar bölmelerde tutulması sadece Britanya'da değil, Avrupa Birliği'nin tamamında yasak. Domuz yetiştiriciliği sektöründe de damızlık dişi domuzların koşulları iyileştirildi. Gebe domuzların ayrı bölmelere kapatılması Britanya'da 1998'de yasaklandı, Avrupa'da ise 2013'ten itibaren gebeliğin ilk dört haftası dışında yasak olacak.

Avrupa'da bu değişiklikler tartışılır ve yasalaşırken ABD Kongresi'nde ya da eyaletlerde benzer yasalar için herhangi bir hazırlık yapılmıyordu. 2002 yılında Florida'da yapılan bir halk oylamasına hayvan refahı gruplarının girişimiyle gebe domuzların bölmelere hapsedilmesinin yasaklanmasının da eklenmesi, ABD'deki yasal koşulların değişebileceğinin ilk işareti oldu. Florida ABD'de hayvan refahı konularında en ilerici eyalet olmaktan çok uzak olmasına rağmen, bu tasarı büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Dört yıl sonra da Arizona'da süt buzağılarının bölmelere kapatılmasının yasaklanması bir yasa tasarısına eklendi. Arizona seçmenleri de yasa değişikliğini açık bir oy farkıyla kabul ettiler.

Arizona'da alınan bu sonuç üreticiler üzerinde etkili oldu. Sadece bir ay sonra, ABD'nin en büyük iki süt buzağısı üreticisi iki ila üç yıl içinde bölme kullanmayı bırakma sözü verdiler. Daha sonra ABD ve Kanada'nın en büyük domuz yetiştiricile-

ri, dişi domuz bölmelerini on yıl içinde kademeli olarak terk edeceklerini açıkladılar. ABD'li üretici Smithfield, bu girişimin gerekçelerini açıklarken müşterilerinin taleplerine de değindi ve şirketin en büyük müşterileri arasında McDonald's da var. Kararı memnuniyetle karşıladığını açıklayan McDonald's, ürünlerini elde etmek için kullandığı hayvanların çektikleri acıyı azaltmak konusunda yıllardır hayvan aktivistleriyle görüşmeler yürütüyordu. Kısa süre sonra diğer büyük domuz eti üreticileri de benzer açıklamalar yaptılar. 2007 yılında Oregon parlamentoda yasa çıkararak domuz bölmelerini yasaklayan ilk eyalet oldu ve ertesi yıl da Colorado hem domuz hem de buzağı bölmelerini yasakladı. Süt buzağılarının ayrı bölmelere kapatılmasına getirilen eleştirilere on yıllar boyunca direnen Amerikan Süt Buzağısı Eti Birliği, üyelerine, 2017'ye kadar, hayvanların tecrit edilmediği ve hayvan refahına daha uygun olan geniş bölmelere geçmeleri tavsiyesinde bulundu.

Pek çok ünlü ABD'li şef, gıda perakendecisi ve catering şirketi, benzer şekilde, hayvanları hapsetmenin en kötü biçimlerini desteklemeyi bırakıyor. Wolfgang Puck, dar bölmelerde tutulan dişi domuzların etlerini ve kafeste tutulan tavukların yumurtalarını kullanmayı bırakma kararı aldı. Burger King, Hardee's ve Carl's Jr. gibi birçok büyük zincir, domuz eti ve yumurtayı domuz bölmeleri ve kafes bataryaları kullanmayan üreticilerden satın almaya başladı. ABD'nin her köşesinden yüzlerce okul kampüsü, tavukları kafeste tutan üreticilerden yumurta almamaya dikkat ediyor ve 2007'de dünyanın en büyük yemek hizmetleri sağlayıcısı Compass Group, bütün olarak satılan yumurtaları kafes kullanmayan üreticilerden satın alacağını duyurdu.

Ama en büyük zafer 4 Kasım 2008'de elde edildi. Bu gün, sadece Barack Obama'nın ABD'nin ilk Afrikalı–Amerikalı başkanı olarak seçilmesiyle değil, Californialıların %63'e 37 gibi açık bir farkla çiftlik hayvanlarının durumunun iyileştirmesine onay vermesiyle de tarihe geçti. Yeni düzenlemeye göre eyaletteki tüm çiftlik hayvanlarına başka hayvanlara ya da tutuldukları yerin duvarına değmeksizin bacaklarını ya da kanatlarını açа-

bilecekleri ya da kendi etraflarında dönebilecekleri genişlikte bir alan sağlanması zorunlu olacak. 2015 itibariyle California'da sadece süt buzağısı ve dişi domuzların ayrı bölmelere kapatılması değil, standart kafes bataryalarının kullanılması da yasak olacak ve böylece 19 milyon tavuk dolaşabilecekleri ve kanatlarını açabilecekleri bir alana kavuşacak. Yumurta endüstrisi düzenlemenin geçmesini önlemek için 9 milyon dolar harcadı, ama ABD Hayvanları Koruma Derneği'nin öncülük ettiği bir hayvan örgütleri koalisyonunu karşısında buldu. Ülkenin en büyük hayvan refahı örgütü olan Hayvanları Koruma Derneği, Wayne Pacelle'in başkanlığı döneminde çiftlik hayvanlarının koşullarına daha çok önem vermeye başladı ve çok önemli başarılar elde etti. Florida ve Arizona'da yapılanlar gibi California'da yapılan halk oylaması da, Amerikalıların, kendilerine fikirleri sorulduğunda, domuz eti, buzağı eti ve yumurta ürünlerinin üretiminde standart hayvancılık uygulamalarının kullanılmasını reddettiklerini gösteriyor. Bu şekilde güçlü bir kamuoyu desteğini arkasına alan Amerikan hayvan hareketi, yüz milyonlarca çiftlik hayvanının maruz kaldığı koşulları dönüştürmenin eşiğinde.

Tüm bu değişiklikler, hayvan savunucularının çok uzun süredir dile getirdikleri iddiaların haklılığını kanıtlıyor. 1971 yılında sınai hayvancılığı protesto etmeye yönelik bir gösteri düzenlediğimde, her türlü muhalefeti ezip geçmeye kadir dev bir endüstriye kafa tutmaya kalkan birkaç kişiden ibarettik. Ne mutlu ki fikirlerin ve şefkat duygusunun, yüz milyonlarca hayvanın yaşamasını ve ölmesini düzenleyen sistemleri değiştirebilecek kadar güçlü olduğunu gördük.

Çiftlik hayvanlarının refahında kaydedilen iyileşmeler önemli olsa da, bu kitapta aslında bunların çok ötesine geçen bir yaklaşım savunuluyor. Hayvanlara bakışımızda çok daha köklü bir değişime gitmek zorundayız. 2008 yılında İspanya parlamentosunun bir komitesinde yapılan tarihî bir oylama, aslında bu köklü değişimin gerçekleşmesinin de imkânsız olmadığını kanıtladı. Komite bu oylama sonucunda bir hayvana yasal hakları olan bir kişi statüsünün tanınmasının mümkün olduğu yönünde bir

beyanname yayımladı. Bu önerge, en yakın insan dışı akrabalarımız olan şempanze, bonobo, goril ve orangutanlara temel kişilik hakları olarak yaşam, özgürlük ve işkenceye maruz kalmama haklarının verilmesini sağlamaya yönelik İnsansımaymunlar Projesi'ne destek kapsamında gündeme gelmişti. Kararda, İspanya hükümetinden Avrupa Birliği organlarının da benzer bir beyanname yayımlamasına yönelik bir girişimde bulunması isteniyor. Ayrıca hükümete, bir yıl içinde, insansımaymunlar üzerinde zarar verme potansiyeli olan deneyler yapılmasını yasaklayan düzenlemeler yapması çağrısında da bulunuluyor. Tasarıya göre, insansımaymunları esaret altında tutmak sadece koruma amacıyla ve onlara –düzenlemelerde ayrıntılı bir şekilde belirtileceği şekilde– mümkün olan en iyi koşulların sağlanması durumunda kabul edilebilir olacak. Bunlara ek olarak, kararda İspanya hükümetine uluslararası tartışma ortamlarında ve örgütlerde insansımaymunların kötü muameleye, köleliğe, işkenceye ve öldürülmeye karşı korunmasını sağlamaya yönelik adımlar atması tavsiyesinde de bulunuluyor.

İspanya'da alınan bu karar, çiftlik hayvanlarının koşullarında yapılan iyileştirmelerden farklı olarak, çok sayıda hayvanın durumunu doğrudan doğruya etkileyeceği için değil, hakları ve itibarı olan varlıklar olarak kendimiz ile değersiz nesneler olan insan dışı hayvanlar arasında kurguladığımız ve bugüne kadar aşılamaz olduğunu düşündüğümüz bariyeri yıktığı için çok önemli. Jane Goodall ve Dian Fossey gibi araştırmacıların açtığı pencereden insan dışı akrabalarımıza baktığımızda, onlarla aramızda önemli noktalarda karşılaştığımız farkların aslında nitelik değil derece farkı olduğunu görüyoruz. İspanya'da alınan karar, kendimiz ile insan dışı hayvanların en azından bazıları arasında mevcut olan benzerliklerin tanınmasının ahlaki ve hukuki içerimlerinin resmî olarak kabul edilmesinin ilk örneği oldu. Belki de en önemli nokta, başka hayvanları maruz bırakmamızın yanlış olduğu belirtilen davranışlar arasında "kölelik" teriminin de kullanılması oldu, çünkü, şu âna kadar daima, hayvanları aklımıza estiği gibi kullanabileceğimiz, arabalarımızı çektire-

ceğimiz, insan hastalıklarının araştırılmasında model olarak kullanabileceğimiz ve bizim tüketmemiz için yumurtalarından, sütlerinden ve etlerinden vazgeçmeleri gereken köleler olarak görmeye hakkımız olduğu varsayıldı. Bir ulusal parlamentonun hayvanları köleleştirmenin yanlış olabileceğini tanıması, hayvan özgürleşmesi için önemli bir adımdır.

New York, Kasım 2008

2002 Baskısına Önsöz

Şap salgınının Britanya'yı kasıp kavurduğu 2001 İlkbahar'ında, öldürülen, üst üste yığılan ve yakılan binlerce hayvanın içler acısı hâli medyada geniş yer buldu. Bir haber programında gözü yaşlı bir çiftçi şöyle diyordu: "Kuzularımızın ölmesi bizi çok üzüyor. Onlar aslında baharın, hayatın yenilenişinin sembolüdür; ama bu korkunç hastalık onları öldürüyor."

Bu çiftçiye acımaya başlamadan önce şu soruya cevap verin: Şap salgını olmasaydı, aynı kuzuların akıbeti ne olacaktı? Çiftçi, baharın bu küçük sembollerini annelerinden ayıracak, kamyonlara dolduracak ve mezbahaya gönderecekti. Hayatın yenilenişinin sembolü, ölü ete dönüşecekti. Çiftçi mutluluk içinde, bu yaptığı işin karşılığında parasını alacak ve bankaya yatıracaktı (Parasını yine de almış olmalı; hükümet, salgının

yayılmasını önlemek amacıyla öldürülen hayvanlar için çiftçilere tazminat ödedi).

Daha önce patlak veren deli dana hastalığı sayesinde, Avrupa kamuoyu tarım şirketlerinin otobur hayvanlar olan inekleri etobur hayvanlara dönüştürdüğünü öğrenmişti. Yemlerindeki protein miktarını artırmak için ineklere kıyılmış mezbaha artıkları yediriliyordu. Şimdi ise, televizyonda hayvan cesetlerinden oluşan yığınları gören milyonlarca insan, modern hayvancılığın hayvanlara eşya gibi, bizim amaçlarımıza hizmet eden, başka hiçbir varoluş nedeni olmayan nesneler gibi muamele ettiğini inkâr edilemez biçimde görmüş oldu. Birçok insan hayvansal ürünlerin alternatifleri konusunda bilgi almak için, hayvan hakları ve vejetaryenlik gruplarına başvuruyor. Et yemekten vazgeçmek doğru bir karardır ve bu kararı geç de olsa almak hiç almamaktan iyidir; ama acaba insanların günümüzdeki hayvancılığın gerçek doğasını anlaması neden bu kadar uzun sürdü?

Hayvan Özgürleşmesi ilk olarak 1975'te yayımlanmıştı. Bu kitapta, ilk baskısı 1990'da yapılan gözden geçirilmiş metni okuyacaksınız. Eklenen kısımlar arasında Hayvan Özgürleşmesi hareketinin 1990'a kadarki bellibaşlı kampanya ve kazanımları da yer alıyor. Hareket, 1990'dan bu yana, özellikle Avrupa'da ve çiftlik hayvanlarına reva görülen muamele konusunda bazı yeni kazanımlar elde etti. Sınai hayvancılığa karşı ilk gerçek zafer İsviçre'de elde edildi ve yumurta üretiminde, bu kitabın III. bölümünde anlatılan kafes bataryaları sistemi 1991 yılı sonu itibariyle yasaklandı. İsviçreli yumurta üreticileri artık tavuklarının saman ya da başka bir organik malzemeyle kaplı bir zeminde dolaşıp yeri eşelemesine ve etrafı kapalı, zemini yumuşak bir follukta yumurtlamasına izin vermek zorunda. İsviçre değişimin mümkün olduğunu ispat edince, kafes sistemine muhalefet, Avrupa'nın her yerinde güçlendi ve 15 üye ülkeden oluşan Avrupa Birliği, içi çıplak olan standart tel kafesleri kademeli olarak kaldırmaya karar verdi. 2012 yılı itibariyle Avrupalı yumurta üreticileri her bir tavuğa en az 750 cm^2 yer

ayırmak –ABD yumurta endüstrisinde şu anki ortalama 325 cm^2 civarında– ve bir tünek ile folluk olarak kullanılabilecek bir kutu sağlamak zorunda olacak. Tavukları kafeslerde tutmaya devam etmek isteyen üreticiler, bu özellikleri de barındıran, çok daha büyük kafesler kullanacaklar; ama çoğu üretici tavukların rahatça dolaşabileceği apayrı bir barınak tipine geçmeyi daha ekonomik bularak, içinde tünekler, eşelenecek saman ve folluklar bulunan büyük, kapalı bir kümes kullanacak ya da tavukların dışarıya çıkmasına izin verecek.

Yumurta tavuklarının durumu, Avrupa'nın çiftlik hayvanlarını korumaya yönelik olarak attığı adımlardan yalnızca biri. III. bölümde ayrıntılı bir biçimde açıkladığım gibi, dana eti üretmek için beslenen, bilerek kansızlığa mahkûm edilen, üzerine yatacak samanı bulamayan ve kendi çevrelerinde dönmelerine bile izin vermeyecek kadar dar bölmelerde tutulan buzağılar, muhtemelen çiftlik hayvanları arasında en mutsuz olanları. Ben kitabın 1990 baskısını hazırlarken, bu sistem Britanya'da yasaklanmış durumdaydı. Artık Avrupa Birliği de 2007 yılı itibariyle bütün üye ülkelerde bu sistemin terk edilmesine karar verdi. Gebe domuzların özel bölmelere kapatılması Britanya'da 1998'de yasaklandı; Avrupa Birliği'nde de 2013'ten itibaren gebeliğin ilk dört haftası dışında yasak olacak.

Bu önemli değişiklikler Avrupa Birliği'nin bütün ülkelerinde geniş destek buldu. AB'nin çiftlik hayvanlarının barınma koşulları konusunda uzmanlaşmış bellibaşlı biliminsanları da bu konuda tam destek veriyor. Bu değişiklikler, hayvan hakları savunucularının çok uzun bir süredir öne sürdüğü, başlangıcı elinizdeki kitabın ilk baskısından da önceye, Ruth Harrison'ın bu alanda ilk olan klasik kitabı *Animal Machines*'e (1964) dayanan iddiaların da doğrulanması anlamına geliyor. Sınai hayvancılığa karşı açılan kampanyaya ben 1971'de katıldım; o dönemde sanki ekonomik zorunluluklar dışında her konuda vurdumduymaz olan dev bir endüstriye kafa tutmuş gibiydik. Ne mutlu ki, en azından Avrupa'da, durumun böyle olmadığı anlaşıldı; ama Avrupa'da gerçekleştirilme aşamasına gelen değişiklikler ABD'de

neredeyse tartışma konusu bile değil. ABD'de yumurta tavuklarının konduğu kafeslerde tavuk başına sadece 310 cm^2 düşüyor ve hem buzağılar hem de domuzlar çevrelerinde dönmelerine izin vermeyecek kadar dar, adım atmalarına izin vermeyecek kadar da kısa bölmelerde tutulmaya devam ediyor. ABD'deki tavukların yaşam koşullarında herhangi bir düzelme olması için en büyük umutları, şaşırtıcı bir biçimde, McDonald's. Bu restoranlar zinciri, 2000 yılında, yumurta tedarikçilerine tavuk başına 465 cm^2 alan ayırma koşulu getireceğini ilan etti. Bu adım, tavukların çoğunun durumunda %50'lik bir iyileşme anlamına geliyor; ama Avrupalıların artık geçerliliğini yitirmiş ve kabul edilemez buldukları mevcut Avrupa standartlarına ulaşmaktan öte bir anlam ifade etmiyor. McDonald's'ın yeni talimatnamelerinde, Avrupa'da artık yasaklanan ama ABD'de hâlâ yaygın olan, yumurta tavuklarını tamamen aç ve susuz bırakarak tüy dökmelerine yol açma uygulamasına da izin verilmiyor. Bu uygulamada tavuklara iki üç gün sonra su verilmeye başlanıyor ama iki hafta kadar hiç yem verilmiyor; böylece yem yeniden verilmeye başladığında yumurta verimleri artmış oluyor. Burger King ve Wendy's de, tavuklara ayrılan yer konusunda McDonald's'ınkilere benzer ölçütler getireceklerini açıkladılar. McDonald's ayrıca tavukların birbirine saldırmasını önlemek için yapılan acı verici gaga kesimi uygulamasına son vermenin de yollarını arıyor. Bu önlemler, bu kitabın çeyrek yüzyıldan uzun bir süre önceki ilk baskısından bu yana, Amerikan yumurta endüstrisinde hayvanların durumunu iyileştirmeye yönelik ilk ciddi adımlardır; ama yumurta satın alan diğer büyük Amerikan şirketleri McDonald's'ın yaptığını yapmaya ikna edilmediği sürece, ABD'deki tavukların yalnızca çok küçük bir bölümü bu iyileştirmeden faydalanmış olacak.

Amerikalılar bazı Avrupa –özellikle de Akdeniz– ülkelerini, hayvanlara kendileri kadar önem vermedikleri gerekçesiyle küçümser, artık bunun tam tersi geçerli. Boğa güreşleriyle ünlü İspanya'da bile hayvanların çok büyük bir kısmı *Amerika'dakilerden* daha iyi bakım görüyor ve Avrupa Birliği reformlarını

uygulamaya geçirdikçe bu fark daha da büyüyecek. Arenada öldürülen boğaların sayısı, Amerika'da İspanya'dakinden çok daha dar yerlere sıkıştırılan buzağıların, domuzların ve tavukların sayısının yanında çok ama çok küçük kalıyor.

1999'da ABD'ye taşınmamdan bu yana, hayvanları koruma konusunda ABD'nin neden Avrupa'nın bu kadar gerisinde kaldığını düşünüyorum. Amerikalılar Avrupalılardan daha acımasız, daha ilgisiz, ince duyarlılıklardan daha yoksun insanlar mı? Bu görüşü savunanlar da olabilir; ama alternatif açıklamalar da yapılabilir: Bunlardan biri, ABD'deki hayvanları koruma kuruluşlarının kamuoyunun dikkatini çiftlik hayvanlarının durumuna yöneltmekte başarısız olması. Hayvan hakları hareketi, ülke çapında sesini duyurmaya başladığı 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde, ürün testlerinde ve araştırmalarda kullanılan hayvanların sorunlarına öncelik vermişti. Gazetelerin manşetlerine hep Amerikan Doğa Tarihi Müzesi'nde kedilerin cinsel hayatları üzerine yürütülen deneyler, kozmetik ürünlerin tavşanların gözlerinde test edilmesi, Silver Springs'deki maymunlar, Pennsylvania Üniversitesi kafa yaralanmaları laboratuvarı gibi konulara yönelik protestolar çıktı. ABD'de araştırma amacıyla kullanılan hayvanların yüz katından fazlasının yenmek ya da yumurtlamak için üretilmesine karşın, çiftlik hayvanlarının hayatlarının her günü boyunca katlanmak zorunda olduğu koşullar çok az ilgi gördü. Ayrıca, hayvancıların hayvanlarına karşı davranışları hiçbir zaman etik kurullarınca denetlenmiyor ve bu insanlar bazen hayvanlara kötü muameleyi önlemeye yönelik yasalardan özellikle muaf tutuluyor. Çiftliklerde yaşanan acı kat kat fazla olmasına rağmen, halkın ilgisini ve merhametini uyandırmak için araştırmalarda kullanılan hayvanlara, özellikle de kedilere, köpeklere, tavşanlara ve maymunlara odaklanılıyor. Tavukların hatta domuzların resimleriyse ilgi uyandırmıyor. Hayvan araştırmaları milyarlarca dolarlık bir endüstri ve çoğu gönüllü olarak çalışan bir avuç hayvan aktivisti için şüphesiz hiç de kolay bir hedef değil; ama yine de tarım şirketleriyle karşılaştırıldığında daha kolay bir hedef ve daha az siyasi desteğe sahip. Dolayısıyla,

eskiden beri varolan ve belli bir yol katetmiş diğer hareketlerin arasına hayvanları da sokmaya çalışan yeni bir hareket, sesini duyurabilmek için hayvan deneylerine yöneliyor.

ABD ile Avrupa arasındaki farkın diğer bir nedeni, ABD'deki siyasi düzenin açıkça daha yozlaşmış olması. ABD'de seçimlere kat kat fazla para harcanıyor; örneğin sadece Senatör John Corzine'in 2000 seçimlerinde New Jersey'den senatör seçilmek için harcadığı para, Britanya'daki 2001 genel seçimlerinde harcanan toplam paradan daha fazlaydı. Ayrıca, Avrupa'da mali destek toplama işini genellikle tek tek adaylar değil, siyasi partiler yapıyor. Bu tür farklılıklar, ticari tarım endüstrisinin ABD Kongresi üzerinde, Avrupa'daki siyasi yapılar üzerinde kurmayı umabileceğinden çok daha büyük bir kontrol kurmasına fırsat tanıyor. Bu nedenle, ABD'deki başarılı kampanyalardan çoğu Kongre'yi değil, büyük şirketleri hedef alan kampanyalardı (örneğin başlangıçta Revlon'u hedef almış olan, kozmetik ürünlerin test edilmesinde hayvanların kullanımına karşı yürütülen kampanya ve satın aldığı hayvanların yaşam koşullarıyla ilgili olarak McDonald's'la yürütülen görüşmeler).

ABD'de reform yapmanın diğer geleneksel yolu yasaları değiştirmektir. Okullardaki ırk ayırımcılığı ve kürtaj yasağı nasıl Yüksek Mahkeme tarafından sona erdirildiyse, şimdi bazı Amerikalı avukatlar hayvanların hukuki statülerinin yeniden değerlendirilmesi için de zemin hazırlamaya çalışıyor. Bu alanda da Avrupa önde gidiyor. Avrupa Birliği'nin ilk olarak 1957'de kaleme alınan çerçeve sözleşmesinde hayvanlar "tarımsal ürün" olarak sınıflandırılıyordu. 40 yıl içinde kamuoyu bu sözleşmenin gözden geçirilmesini gerektirecek kadar değişti ve Amsterdam Sözleşmesi'nde "hissetme yetisine sahip varlıklar" olarak hayvanların durumuna daha çok önem verilmesi şeklinde ortak bir amaç üzerinde anlaşmaya varıldı. Bu değişikliğin hukuki açıdan tam olarak ne ifade ettiğini zaman gösterecek. Hayvanlar, genel olarak, dünyanın her yerinde sahip olunacak, alınıp satılabilecek birer nesne olarak görülür. Steven Wise, avukatlar için hayvan

özgürleşmesine giriş kitabı olarak değerlendirilebilecek *Rattling the Cage* adlı kitabında, şempanzeler gibi düşünebilen, kendi varlığının bilincinde olan hayvanların neden hukukta nesne değil, kişi olarak görülmediğini sorar. Hukuktaki kişi kavramının hangi niteliği, zihinsel kapasitelerinden bağımsız olarak *Homo sapiens* türünün bütün yaşayan üyelerini bir kişi kabul etmemizi ve –yine zihinsel kapasitelerinden bağımsız olarak– bütün insan dışı hayvanları dışarıda bırakmamızı gerektirir?

1993 yılında İtalyan hayvan özgürleşmecisi Paola Cavalieri'yle birlikte başlattığımız İnsansımaymunlar Projesi'nde de benzer bir strateji benimsedik; ama bu kez hukuk alanıyla sınırlı kalmadık. Bu proje, belli temel haklara sahip olduğunu kabul ettiğimiz varlıklar topluluğunu genişletmeyi ve özellikle de yaşam, özgürlük ve işkenceden korunma haklarını şempanze, bonobo, goril ve orangutanlar için de geçerli kılmayı amaçlayan uluslararası bir girişimdir.

İnsansımaymunlar Projesi'nde yer aldığımı öğrenen bazı kişiler, bunun, bu kitapta benimsediğim konumun, yani hissetme yetisine sahip bütün varlıkların çıkarları olduğu ve bu çıkarların eşit derecede önemsenmesi gerektiği görüşünün kapsamını daraltmak anlamına gelip gelmediğini soruyor. Hayır, bu anlama gelmiyor. Jane Goodall, Dian Fossey ve Birute Galdikas gibi, doğada özgürce yaşayan insansımaymunları gözlemleyen ve Roger ve Deborah Fouts, Francine Patterson, Sue Savage-Rumbaugh ve Lyn Miles gibi onlara bizimle iletişime geçmelerini sağlayacak işaret dillerini öğreten araştırmacıların çalışmaları, şempanzelerin, bonoboların, gorillerin ve orangutanların düşünen, kendi varlığının farkında, gelecek için plan yapma kapasitesine sahip, başkalarıyla uzun süreli toplumsal bağlar kuran, zengin bir toplumsal ve duygusal hayatı olan varlıklar olduğunu gösterdi. Dolayısıyla, insansımaymunlar türler arasında çizilen sınırların keyfiliğini göstermek açısından ideal bir örnektir. Yaş ve zihinsel kapasiteden bağımsız olarak bütün insanların belli temel haklara sahip olduğunu düşünüyorsak, kapasite açısından bazı insanları geride bırakan

insansımaymunların da aynı haklara sahip olması gerektiğini nasıl yadsıyabiliriz? Ayrıca, insansımaymunlara bu hakları tanımak, bütün hayvanları eşit önemsenme ilkesi kapsamına almaktan farklı olarak, ne herhangi büyük bir sektörü tehdit eder, ne de insanların büyük bir bölümünün beslenme şeklini. Çiftlik hayvanlarını eşit önemsenme ilkesi kapsamına sokma girişimleri, kaçınılmaz olarak, hayvanların yaşama ve öldürülme koşullarını iyileştirmeye yönelik siyasi ödünler vermeye dönüşüyor ve her şeyden önce onları kendi amaçlarımız için kullanma hakkımızın olup olmadığını sorgulamaktan uzak kalıyor. Bu durum, bu yönde girişimlerde bulunulmaması gerektiği anlamına gelmez (hayvanların aralıksız olarak acı çekmeye devam etmelerinden başka bir sonuç doğurmayacaksa ödün vermeyi reddetmek anlamsız kaçar) ama daha radikal bir hedefe ulaşma umudu yaratan farklı türde bir girişime de gerek duyulduğu anlamına gelir. İnsansımaymunlar Projesi, ilk kez insan dışı bir türün üyelerini de temel haklara sahip olduğunu düşündüğümüz varlıklar arasına katmamızı sağlayabilirse, insanlar ve diğer türler arasındaki uçurumun kapatılmasını da sağlamış olur. Bu durumda, eşit önemsenme ilkesini diğer insan dışı hayvanları da içine alacak şekilde genişletmemiz kolaylaşır.

1990 Baskısına Önsöz

Kitabın ilk baskısının önsözünü yeniden okuyunca artık unutmaya başladığım bir dünyaya dönmüş gibi oldum. Artık hayvanlarla ilgilenen insanlar bana jambonlu sandviç ikram etmiyor. Hayvan Özgürleşmesi derneklerindeki aktivistlerin hepsi vejetaryen; en muhafazakâr hayvanları koruma dernekleri bile hayvanları yemenin yarattığı sorunu fark etmeye başladı. Hayvanları yiyenler bundan rahatsızlık duyuyor ve başkaları için yemek yaparken vejetaryen seçenekler de hazırlıyorlar. Kedilere ve köpeklere karşı gösterilen duyarlılığın domuzlara, tavuklara, hatta laboratuvar sıçanlarına da gösterilmesi gerektiği yönünde yeni bir bilinç gelişti.

Bu değişimde *Hayvan Özgürleşmesi* hareketinin ne kadar payı olduğunu tam olarak bilemiyorum. Popüler dergilerde kitabım için "Hayvan Özgürleşmesi hareketinin kutsal kitabı"

yakıştırmasında bulunuyorlar. Bu ifadenin gururumu okşadığını itiraf etmeliyim ama bir taraftan rahatsız da oluyorum. Kutsal kitap diye bir şeye inanmıyorum; hiçbir kitap hakikatin tekelini elinde bulunduramaz. Zaten bir kitap okurların içinde bir şeyleri harekete geçirmediği sürece hiçbir yere ulaşamaz. '60'lardaki özgürleşme hareketlerinden sonra sıra doğal olarak Hayvan Özgürleşmesine gelmişti; ben bu kitapta sadece savları bir araya getirdim ve tutarlı bir bütün olarak sundum; gerisini Hayvan Özgürleşmesi hareketini yaratan –başlangıçta birkaç, sonra yüzlerce, giderek binlerce ve artık belki milyonlarca– iyi kalpli, ahlaklı, çalışkan insan getirdi. Bu gözden geçirilmiş baskıyı onlara ithaf ettim; çünkü onlar olmasaydı kitabımın ilk baskısının akıbeti, Henry Salt'ın *Animals' Rights*'ının akıbetinden farklı olmazdı. 1892'de yayımlanan *Animals' Rights* tam 80 sene British Museum kütüphanesinin tozlu raflarında bekledi; ta ki yeni bir nesil aynı savları baştan şekillendirene, bazı anlaşılmaz atıflara rastlayana ve her şeyin zaten çoktan söylenmiş ama duyulmamış olduğunu keşfedene kadar.

Bu kez çabalar boşa gitmeyecek; hareket o kadar büyüdü ki, bu artık mümkün değil. Hayvanlar için bazı önemli kazanımlar elde edildi bile. Önümüzde elde edilecek çok daha büyük kazanımlar var. Hayvan Özgürleşmesi artık dünya çapında bir hareket ve daha uzun bir süre gündemde kalacak.

Bana sık sık hareketin gelişiminden hoşnut olup olmadığımı soruyorlar. Soruyu soruş biçimlerinden anlıyorum ki, kitabın bu kadar büyük bir etki yaratacağının aklımın ucundan bile geçmediğini söylememi bekliyor... ama yanılıyorlar. Hayal bile olsa, kitabı okuyan herkesin "Evet, tabii ki..." diyeceğini, hemen vejetaryen olacağını, Hayvan Özgürleşmesi mesajının başka insanlara da ulaşması için protestolara başlayacağını ve kamuoyunun karşı konulamaz baskısı sonucunda hayvanların çektiği acılardan hiç değilse en şiddetli ve en gereksiz olanlarının kısa bir süre içinde son bulacağını ummuştum.

Bununla birlikte, açıkçası engellerin de farkındaydım ve bu, ayaklarımın biraz yere basmasını sağlıyordu. Çoğumuzun sof-

ramız konusunda son derece muhafazakâr olduğunu, bu işte mali çıkarı olanların kâr uğruna hayvanları sömürme haklarını sonuna kadar savunmak için bütün kaynaklarını kullanmaya hazır olduğunu, tarihin ve geleneğin bu sömürüye gerekçe oluşturan yaklaşımları olanca ağırlığıyla desteklediğini biliyordum. Bu nedenle, kitabımı okuyan, "Evet, tabii ki..." diyen, hayvanları yemeyi bırakan ve aktif olarak Hayvan Özgürleşmesi hareketine katılan çok ama çok sayıda insanla karşılaşmak ya da onlardan mektuplar almak beni çok mutlu ediyor; ama tabii ki daha da mutlu olmamı sağlayan, çok sayıda insanın yıllarca yoğun bir mücadele vererek Hayvan Özgürleşmesi hareketini siyasal ve toplumsal bir gerçeklik hâline getirmesi. Yine de, bu kadarı yeterli değil, hatta yeterli olmaktan çok uzak. Kitabın bu baskısında apaçık görülebileceği gibi, hareket, hayvanlara yönelik sömürünün en temel biçimleri üzerinde henüz çok az etkili olabildi.

Hayvan Özgürleşmesi ilk olarak 1975'te basıldı ve o zamandan bu yana neredeyse hiç değişikliğe uğramadı. Artık kitabın üç yönünü kapsamlı bir şekilde gözden geçirmem gerekiyordu. İlk olarak, kitap ilk yazıldığında Hayvan Özgürleşmesi hareketi diye bir şey yoktu. Bu terim bile bilinmiyordu ve hayvanlara karşı tutumumuzda ve uygulamalarımızda radikal değişikliklere gitmemiz için çaba gösteren büyük kuruluşlar –hatta neredeyse küçük kuruluşlar bile– yoktu. Aradan 15 yıl geçtikten sonra, *Hayvan Özgürleşmesi* başlığını taşıyan ama modern Hayvan Özgürleşmesi hareketinin varlığından bile söz etmeyen ve bu hareketin gelişimi üzerine hiçbir yorumda bulunmayan bir kitabın varlığı tabii ki garip kaçardı.

İkincisi, modern Hayvan Özgürleşmesi hareketinin büyümesine paralel olarak, bu konuda yazılanlarda da şaşırtıcı bir artış görüldü ve bu metinlerin çoğunda kitabımın ilk baskısında benimsediğim konum üzerine yorumlarda bulunuldu. Ayrıca, gerek felsefi konular gerekse pratik çıkarımlar üzerine dostlarımla ve Hayvan Özgürleşmesi hareketi için emek veren diğerleriyle geceler boyu süren tartışmalar yaptık. En azından zaman *içinde* görüşlerimi ne ölçüde değiştirdiğimi ya da değiştirmediğimi

ortaya koymak için, yeni baskıda bütün bu tartışmalara cevap vermeyi gerekli buldum.

Son olarak, kitabın II. ve III. bölümlerinde, halihazırda benimsemekte olduğumuz yaklaşımların, hayvanların kullanıldığı başlıca iki alanda, yani deneylerde ve hayvancılıkta kullanılan hayvanlar için ne ifade ettiğini açıklıyorum. Bazı kişilerin "Tabii bunların yazılmasından bu yana durum çok iyileşti" gibisinden bir tavır takınması üzerine, laboratuvarlarda ve çiftliklerde şu anda olup bitenleri belgelerle ortaya koymamın ve çok eski dönemlere ait bir şey diye geçiştirilemeyecek koşullardan okurlara bahsetmemin gerekli olduğunu anladım.

İlk baskı ile bu baskı arasındaki en büyük farkı bu bölümler oluşturuyor; ama hayvanların karşılaştığı başka türden kötü muameleleri de ele almam yönündeki önerileri kabul etmedim. Kitapta olgusal malzemelere de yer vermemin nedeni, hayvanlara nasıl davrandığımız üzerine kapsamlı bir rapor sunmak değil, ilk bölümün sonunda da belirttiğim üzere, o bölümde ele aldığım soyut, felsefi bir düşünce olarak türcülüğün pratikteki sonuçlarını açık, çarpıcı ve somut bir şekilde sergilemektir. Avcılıktan, kürk endüstrisinden, ev hayvanlarının gördüğü kötü muameleden, rodeolardan, hayvanat bahçelerinden, sirklerden bahsetmemem, bunların daha önemsiz sorunlar olmasından değil, deneyler ve gıda üretimi gibi iki temel örneğin anlatmak istediğimi anlatmak için yeterli olduğunu düşünmemden kaynaklanıyor.

Felsefecilerin kitaptaki etik savlara ilişkin olarak bildirdiği bütün görüşlere cevap vermeye çalışmadım. Bunu yapsaydım kitabın niteliğini değiştirmiş, onu akademik bir felsefe kitabına dönüştürmüş, profesyonel meslektaşlarım için ilginç ama genel okur için sıkıcı hâle getirmiş olacaktım. Bunun yerine, bazı itirazlara verdiğim cevapları içeren yazılarıma yeri geldikçe göndermelerde bulunmayı tercih ettim. Ayrıca, felsefi bir meseleye ilişkin görüşümü değiştirdiğim için son bölümün bir kısmını baştan kaleme aldım; ama bu, kitabın temel savının dayandığı etik temellerle ancak uzaktan bağlantılı bir nokta. Bu temeller üzerine dersler verdim; konferanslarda ve üniversitelerin felsefe

bölümlerinin seminerlerinde konuşmalar yaptım; hem sözlü hem yazılı olarak uzun tartışmalara girdim; ama cevap verilemeyecek ya da kitabı dayandırdığım basit etik savların son derece sağlam olduğundan şüphe etmeme yol açacak herhangi bir itirazla karşılaşmadım. En saygın meslektaşlarımdan birçoğunun görüşlerimi paylaştığını görmek de bana cesaret verdi. Dolayısıyla bu savları aynen bıraktım.

Şimdi, kitabın güncellenmesi gereken üç yönünden birincisine, yani Hayvan Özgürleşmesi hareketine ve bu hareketin gelişimine dönmek istiyorum.

Bu gözden geçirilmiş baskıda, hem laboratuvar deneylerini ve sınai hayvancılığı anlattığım bölümlerde, hem de son bölümde Hayvan Özgürleşmesi hareketinin bellibaşlı kampanyalarından ve kazanımlarından söz ettim; ama kampanyaları ayrıntılı biçimde anlatmaya gerek duymadım; çünkü önde gelen aktivistlerden bazıları, birkaç yıl önce derlediğim *In Defense of Animals* adlı kitapta bunu kendileri yapmıştı. Yine de hareket için büyük önem taşıyan bir konuya bu kitapta da yer vermem gerekiyor ve gözden kaçmaması için bunu burada yapacağım. Şiddetten bahsediyorum.

Aktivistler, Hayvan Özgürleşmesi hedefine doğru ilerlemek için çok çeşitli yollar denedi. Bazıları el ilanları dağıtarak ya da gazetelere mektuplar yazarak kamuoyunu bilgilendirmeye çalıştı. Bazıları devlet görevlilerine ya da ülkelerinin parlamentolarında kendilerini temsil eden milletvekillerine yönelik lobi faaliyetleri yürüttü. Aktivist kuruluşlar, insanların önemsiz amaçları uğruna hayvanlara acı çektirilen bazı yerlerde protesto gösterileri düzenledi. Birçoğu da bu yöntemlerle sağlanabilen yavaş ilerlemeden dolayı sabırsızlığa kapılıp, acıya derhal son vermek üzere daha doğrudan eylemlere yöneldi.

Hayvanların neler çektiğinden haberdar olan birinin bu sabırsızlığı anlamaması mümkün değil. Sürüp giden onca gaddarlığın karşısında sağa sola birkaç mektup yazmak insanın içini rahatlatmaya yetmiyor. Hayvanlara hemen yardım etmek zorundayız... ama nasıl? Olağan yasal siyasi protesto yöntemleri yavaş ilerliyor ve bir sonuç alıp alamayacağımızı da bilemiyoruz.

Peki bu durumda hayvanların hapsedildiği yerlere zorla girip onları özgür bırakmamız mı gerekiyor? Bu, yasalara uygun değil; ama yasalara uymak da mutlak bir zorunluluk değildir. ABD'nin güney eyaletlerinde kölelerin kaçmalarına yardım ederek yasaları çiğnemek meşru bir şeydi ve buna benzer daha birçok örnek verilebilir; ama, daha önemli bir sorun olarak, laboratuvarlardaki ve çiftliklerdeki hayvanların kelimenin sözlük anlamıyla özgürleştirilmesi zaten göstermelik bir eylemden öteye geçemez; çünkü hemen yeni bir parti hayvan sipariş edilir ve üstelik sınai çiftlikten salıverilen 1.000 domuza ya da 100.000 tavuğa yeni bir barınak bulmak da mümkün görünmüyor. Hayvan Kurtuluş Cephesi adlı örgütün çeşitli ülkelerde yaptığı baskınlar, hayvanların maruz kaldığı kötü muameleye dair başka türlü açığa çıkarılamayacak kanıtlara ulaşmak amacıyla yapıldığında daha etkili oldu: Örneğin Pennsylvania Üniversitesi'nde Dr. Thomas Gennarelli'nin laboratuvarına yapılan baskında çalınan video kasetler, bir süre sonra Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanı'nın bile deneylere son verilmesi gerektiğine ikna olmasını sağladı. Bu sonuca başka bir biçimde ulaşmak muhtemelen mümkün değildi ve benim bu eylemle ilgili olarak onu planlayan ve hayata geçiren cesur, duyarlı ve düşünceli insanları kutlamak dışında söyleyeceğim bir şey yok.

Yine de bazı yasadışı faaliyetlerin niteliği çok farklı: Örneğin, 1982'de, kendine "Hayvan Hakları Milisleri" diyen bir örgüt, Margaret Thatcher'a bombalı bir mektup gönderdi ve 1988'de Fran Trutt adlı hayvan hakları eylemcisi, ürettiği cerrahi dikiş gereçlerini canlı köpekler üzerinde deneyerek tanıtmış olan U.S. Surgical Corporation adlı şirketin önüne bomba yerleştirirken yakalandı. Bu iki olayın da Hayvan Özgürleşmesi hareketiyle hiçbir ilgisi yok. Hayvan Hakları Milisleri diye bir örgüt daha önceden hiç duyulmamıştı ve olaydan hemen sonra Britanya Hayvan Özgürleşmesi hareketine dahil bütün kuruluşlar kınama mesajları yayımladı. Trutt tek başına hareket etmişti ve eylemi Amerika'daki hareket tarafından hemen kınandı (Ayrıca *kanıtlar* olayın bir tuzak olduğunu düşündürüyor; çünkü Trutt'ı olay

yerine U.S. Surgical Corporation'dan ücret alan bir muhbirin getirdiği biliniyor). Bu eylemler, deneycilerin, kürk satıcılarının ve hayvanları sömüren başka kişilerin tehdit ve saldırılarının tam karşısında bir aşırılık olarak görülebilir ve Hayvan Özgürleşmesi hareketi içinde yer alanların bu tür eylemlere karşı tavır alması büyük önem taşıyor.

Hayvan Özgürleşmesi hareketi içinde küçük bir grubun bile insanlara zarar vererek hedeflerine erişmeye çalışması trajik bir hata olur. Bazı kişiler, hayvanlara böylesine büyük acılar çektirenlerin aynı acıları yaşamayı hak ettiğini düşünüyor. Ben intikama inanmam; ama inansaydım bile acıyı sona erdirme hedefimizden uzaklaşmamıza yol açacak böyle bir yolu seçmezdim. Bu hedefe ulaşmak için toplumumuzdaki makul insanları ikna etme yolunu seçmeliyiz. Hayvanlara kötü muamele eden bir kişinin tamamen duygusuz ve duyarsız olduğunu düşünüyor olabiliriz; ama bu kişiye fiziksel zarar verirsek ya da bu yönde bir tehditte bulunursak biz de onun seviyesine inmiş oluruz. "Şiddet, daha çok şiddetten başka bir şey getirmez..." evet, basmakalıp bir söz ama dünyanın çeşitli yerlerindeki birçok çatışma bu sözün ne kadar doğru olduğunu trajik bir biçimde gösteriyor. Hayvan Özgürleşmesi davasının güçlü olduğu nokta, etik değerlere bağlılığıdır; yani biz daha yüksek bir ahlaksal düzeydeyiz, bu düzeyden aşağıya inmemiz bize muhalif olanların işine gelecektir.

Şiddeti daha da artırma yolunun alternatifi, çağımızdaki özgürleşme hareketlerinin en büyük –ve hiç de tesadüf eseri sayılamayacak biçimde en başarılı– iki liderinin, yani Gandhi ve Martin Luther King'in izinden gitmektir. Bu iki lider, muhaliflerinin her türlü kışkırtmalarına, hatta şiddet içeren saldırılarına karşın, şiddetten uzak durma ilkesine büyük bir cesaret ve kararlılıkla bağlı kaldılar. Sonuçta başarıya ulaştılar çünkü davalarının haklılığı inkâr edilemezdi ve hareket tarzları muhaliflerinin bile vicdanını etkiledi. Diğer türlere yaklaşımımızın yanlışlığı da aynı derecede inkâr edilemeyecek bir gerçek... yeter ki açıkça ortaya konsun. Bombalarımızın yaratacağı korkuyla *değil, ancak* davamızın haklılığıyla zafere ulaşabiliriz.

1975 Baskısına Önsöz

Bu kitapta insanların insan dışı hayvanlara karşı zorbalığı ele alınıyor. Bu zorbalık, ancak Beyaz insanların yüzyıllarca Siyah insanlara uyguladığı zorbalığın yol açtığı acıyla kıyaslanabilecek kadar büyük bir acı yarattı ve hâlâ da yaratıyor. Bu zorbalığa karşı yürütülecek mücadele, son dönemde uğruna mücadele edilen bütün ahlaksal ve toplumsal meseleler kadar önemlidir.

Çoğu okur yukarıdaki cümleleri aşırı abartılı bulmuş olabilir. Bugün büyük bir ciddiyetle yazdığım bu cümleleri beş yıl önce okusaydım, ben bile gülünç bulurdum; çünkü bugün bildiklerimi beş yıl önce bilmiyordum. Bu kitabı, özellikle de II. ve III. bölümleri dikkatle okursanız, hayvanların maruz kaldığı zulüm üzerine bildiklerimin makul uzunluktaki bir

kitaba sığdırabildiğim kadarını siz de öğrenmiş olacaksınız. O zaman ilk paragrafta yazdıklarımın aşırı abartılı bir ifade mi, yoksa toplumun çok az bildiği bir duruma ilişkin aklı başında bir değerlendirme mi olduğuna karar verebilecek duruma geleceksiniz. Yani şu anda sizden ilk paragrafta yazdıklarıma inanmanızı istemiyorum. Sadece hüküm vermeden önce kitabı okumanızı istiyorum.

Bu kitap üzerine çalışmaya başladıktan kısa bir süre sonra, hayvanlar üzerine bir kitap yazdığımı duyan bir hanımefendi, eşimle beni çaya davet etti (o sırada İngiltere'de yaşıyorduk). Kendisinin de hayvanları çok sevdiğini, hayvanlar üzerine kitap yazmış bir arkadaşı olduğunu ve bu arkadaşının bizimle tanışmaya can attığını söyledi.

Ev sahibemizin arkadaşı eve bizden önce gelmişti ve gerçekten de hayvanlar üzerine konuşmaya can atıyordu. "Hayvanlara bayılıyorum" diye başladı, "Bir köpeğim ve iki kedim var; hem bılıyor musunuz, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlar. Bayan Scott'u tanıyor musunuz? Hasta ev hayvanlarına bakan küçük bir hastanesi var..." Uzun süre hiç durmamacasına konuştu. Kendisine ikram edilen jambonlu sandviçi alırken konuşmasına ara verdi ve sonra bize kaç hayvanımız olduğunu sordu.

Ona hiç hayvanımız olmadığını söyledik. Şaşırdı ve jambonlu sandviçini yemeye başladı. İkram faslını bitiren ev sahibemiz de yanımıza oturdu ve sohbete katıldı: "Ama hayvanlara ilgi duyuyorsunuz, değil mi Bay Singer?"

Bizim asıl ilgi duyduğumuz şeyin acı ve mutsuzluğu sona erdirmek olduğunu, ayırımcılığa karşı olduğumuzu, kendi türümüzün üyesi olmasa bile başka bir varlığa gereksiz yere acı çektirmenin yanlış olduğunu düşündüğümüzü, hayvanların insanlar tarafından acımasızca ve gaddarca sömürülmekte olduğuna inandığımızı ve bu durumun değişmesini istediğimizi anlatmaya çalıştık. Yoksa hayvanlara özel bir "ilgi" duymuyorduk. İkimizin de, birçok insanın aksine, kedilere, köpeklere ya da atlara öyle aşırı bir düşkünlüğümüz yoktu. Biz hayvanları

"sevmiyorduk". Biz sadece onlara, gerçekte oldukları gibi, hissetme yetisine sahip bağımsız varlıklar olarak davranılmasını istiyorduk; vücudunun bir kısmı o sırada ev sahibemizin sandviçlerinde bulunan domuz gibi, insanların amaçlarına hizmet eden araçlar olarak değil.

Bu kitapta ev hayvanları anlatılmıyor. Hayvanları sevmenin bir kedinin başını okşamaktan ya da kuşlara yem atmaktan ibaret olduğunu düşünenler kitaptan hoşlanmayabilir. Bu kitap onlara değil, her nerede yaşanıyor olursa olsun bütün baskı ve sömürülerin sona ermesini isteyen insanlara hitap ediyor; çünkü temel bir ahlak ilkesi olarak, çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesinin keyfi bir biçimde sadece kendi türümüzün bireyleriyle sınırlandırılamayacağını düşünüyorum. Bu meselelerle ilgilenen birinin bir "hayvansever" olması gerektiğini varsaymak bile, başlıbaşına, insanlara uyguladığımız ahlaksal ölçütleri diğer hayvanlara da uygulamamız gerekip gerekmediği sorusunun, bu varsayımı yapan kişinin aklının ucundan bile geçmediğini gösterir. Muhaliflerini "zenci sevenler" diye karalamaya kalkan ırkçılar dışında hiç kimse, kötü muamele gören azınlıktaki ırklar için eşitlik isteyen birinin bu azınlıkları sevmesi ya da onları hoş veya şirin bulması gerektiğini düşünmez. O hâlde, hayvanların içinde bulunduğu koşulları iyileştirmek için çaba gösteren insanlar hakkında niye böyle bir varsayımda bulunalım?

Hayvanlara zulmedilmesine karşı çıkanları yufka yürekli "hayvanseverler" olarak göstermek, insan dışı hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği meselesinin ciddi siyasal ve ahlaksal tartışmalar alanından tamamıyla dışlanmasına yol açtı. Bunu niye yaptığımızı anlamak zor değil. Bu konuyu enine boyuna düşünmeye başlarsak, örneğin etimizin üretildiği modern "sınai çiftliklerde" tutulan hayvanların içinde bulunduğu koşullara yakından bakarsak, jambonlu sandviçleri, kızarmış sığır etlerini, kızarmış tavukları ve ölü hayvanlar olduklarını düşünmek istemediğimiz diğer yiyecekleri yemekte güçlük çekmeye başlayabiliriz.

Bu kitapta, insanların duygularına seslenerek onlarda "şirin" hayvanlara karşı şefkat duyguları uyandırmaya çalışmıyorum.

Etini yemek amacıyla at ya da köpeklerin kesilmesi, beni aynı amaçla domuzların kesilmesinden daha fazla rahatsız etmiyor. ABD Savunma Bakanlığı'nın, bazı öldürücü gazları köpekler üzerinde test ettiği için büyük bir protestoyla karşılaşınca köpek yerine sıçan kullanmaya karar vermesi beni rahatlatmaya yetmiyor.

Bu kitap, insan dışı hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği sorununu dikkatli ve tutarlı bir biçimde düşünme yönünde bir girişim. Bu amaçla, mevcut yaklaşım ve davranışlarımızın ardında yatan önyargıları da açığa çıkarıyor. Bu yaklaşımların uygulamada ne anlama geldiğini, yani insanların zorbalığının hayvanlara çektirdiği acıları anlattığım bölümlerdeki bazı pasajların okurlarda uyandıracağı duygunun öfke ve hiddet olmasını ve bu uygulamalar konusunda bir şeyler yapma kararlılığını beraberinde getirmesini umuyorum; ama kitabın hiçbir yerinde, akılla desteklenemeyecek bir şekilde duygulara seslenmedim. Bazı rahatsız edici gerçeklerin anlatılması gerekiyorsa, bunları duygusuz bir dille anlatıp gerçek niteliklerini gizlemeye çalışmak dürüstçe olmaz. Nazi toplama kamplarındaki "doktor"ların "alt-insan" olarak gördükleri insanlar üzerinde uyguladıkları deneyleri nesnel, okurlarda herhangi bir duygu uyandırmayacak bir dille anlatamazsınız; aynı durum günümüzde ABD, Britanya ve başka ülkelerdeki laboratuvarlarda insan dışı hayvanlar üzerinde uygulanan bazı deneyler için de geçerli; ama, her iki tür deneye de karşı çıkmanın gerisinde yatan nihai gerekçe duygusal değildir. Burada söz konusu olan, hepimizin kabul ettiği temel ahlaksal ilkelerdir ve bu ilkelerin her iki tür deneyin kurbanları için de geçerli olmasını gerekli kılan da duygular değil, akıldır.

Kitaba bu adı seçmemin önemli bir nedeni var. Özgürleşme hareketleri, ırk ya da cinsiyet gibi keyfi olarak seçilmiş bir özellik temelindeki önyargı ve ayırımcılıkları sona erdirmeye yönelik girişimlerdir. Bu hareketlerin en bilinen örneği Siyahların Özgürleşmesi hareketidir. Bu hareketin insanları eyleme geçirici gücü ve kısa sürede sınırlı da olsa bir başarıya ulaşması, diğer

ezilen topluluklar için de bir model hâline gelmesini sağladı. Kısa süre içinde Eşcinsel Özgürleşmesi hareketini, sonra Amerikan Yerlilerini ve İspanyolca konuşan Amerikalıları savunan hareketleri tanıdık. Bir çoğunluk olarak kadınlar da kampanyaya başlayınca bazı kişiler bu yolda atılacak her adımın atıldığını düşündü. Cinsiyet temeline dayalı ayırımcılığın, evrensel olarak kabul edilen, gizlemeye gerek duyulmadan uygulanan, eskiden beri ırksal azınlıklara karşı hiçbir önyargıları olmamasıyla övünen liberal çevrelerde bile geçerli olan son ayırımcılık biçimi olduğu öne sürüldü.

"Mevcut son ayırımcılık biçimi" ifadesini kullanırken daima dikkatli olmalıyız. Özgürleşme hareketlerinden öğrendiğimiz bir şey varsa o da, belli gruplara karşı yaklaşımımızda varolan gizli önyargıları görmeye zorlanmadığımız sürece bunların farkına varmamızın ne kadar güç olduğudur.

Her özgürleşme hareketi ahlaksal ufkumuzun biraz daha genişletilmesini gerekli kılar; eskiden beri doğal ve kaçınılmaz kabul edilegelen bazı uygulamaların aslında hiçbir şekilde haklı gösterilemeyecek bir önyargının sonucu olduğu ortaya çıkar ve bunun meşru bir biçimde sorgulanabilecek hiçbir yaklaşımı ya da uygulaması olmadığını kim ileri sürebilir? Zalimler arasına sokulmak istemiyorsak, başka gruplara karşı takındığımız bütün yaklaşımları –en temel yaklaşımlarımız da dahil olmak üzere– gözden geçirmeliyiz. Yaklaşımlarımızı, bu yaklaşımlardan ya da bunların sonucu olan uygulamalardan zarar görenlerin gözüyle değerlendirmeliyiz. Bu alışılmadık zihinsel geçişi yapmayı başarabilirsek, yaklaşımlarımızda ve uygulamalarımızda daima belli bir grubun –genellikle de ait olduğumuz grubun– lehine ve başka bir grubun aleyhine işleyen bir yapının varlığını keşfedebiliriz. Böylece yeni bir özgürleşme hareketi için uygun zeminin var olduğunu görürüz.

Bu kitabın amacı, sizi çok büyük bir gruba, yani kendi biyolojik türümüzün dışında kalan türlerin üyelerine karşı yaklaşımlarınız ve uygulamalarınızda bu zihinsel geçişi yapmaya yöneltmektir. Bu varlıklara karşı mevcut yaklaşımımızın, kökü

çok eskilere dayanan bir önyargı ve keyfî ayırımcılık üzerine kurulu olduğuna inanıyorum. Temel bir ilke olan eşit derecede önemseme ilkesini başka türlerin üyelerine de uygulamayı reddetmek için, sömürücü grubun kendi ayrıcalıklarını koruma yönünde bencilce bir arzu duyması dışında bir neden olamayacağını öne sürüyorum. Sizden, başka türlerin üyelerine karşı yaklaşımlarınızın, bir kişinin mensup olduğu ırk ya da cinsiyetinden kaynaklı önyargılar kadar, sorunlu bir önyargıyı barındırdığını da fark etmenizi bekliyorum.

Hayvan Özgürleşmesi, diğer özgürleşme hareketleriyle kıyaslandığında birçok engelle karşı karşıya. Bunlardan ilki ve en bariz olanı, sömürülen grubun maruz kaldıkları şeyleri (tek başlarına güçleri yettiğince protesto etseler bile) örgütlü bir biçimde protesto edememeleri. Onlar kendilerini savunamadığına göre biz onları savunmak durumundayız. Kendi hakları için seslerini yükseltmeseler ve mücadele etmeseler Siyahların eşit haklar için ne kadar uzun bir süre beklemek zorunda kalacakları düşünülürse, bunun ne kadar büyük bir engel olduğu daha kolay anlaşılabilir. Bir grubun baskıya karşı sesini yükseltme ve örgütlenme gücü ne kadar azsa baskıya maruz kalma ihtimali de o kadar güçlüdür.

Hayvan Özgürleşmesi hareketinin başarı şansı açısından daha da önemli olan bir diğer nokta da, baskıcı grubun neredeyse bütün bireylerinin doğrudan doğruya baskıya katılması ve bundan fayda sağlaması. Hayvanlara uygulanan baskıya, sözgelimi ABD'nin kuzeyinde yaşayan Beyazların, güney eyaletlerindeki kölelik kurumunu eleştirirkenki tuzu kuru tavrıyla yaklaşabilecek çok az insan vardır. Her gün insan dışı hayvanların vücut parçalarını yiyen insanların yanlış bir şey yaptıklarını düşünmeleri de, bunun yerine başka ne yiyebileceklerini tasavvur etmeleri de kolay değil. Et yiyen herkes bu meselede bir taraftır; hepsi insan dışı hayvanların çıkarlarının bugün olduğu gibi göz ardı edilmesinden bir fayda elde eder ya da en azından elde ettiğini düşünür. Bu durum, insanları ikna etmeyi güçleştiriyor. Kuzeyli kölelik karşıtlarının öne sürdüğü ve bugün neredeyse

herkesin kabul ettiği savları kabul eden kaç güneyli köle sahibi vardı? Birkaç kişilerdi, daha fazla değil. Sizden, bu kitapta öne sürdüğüm savları değerlendirirken et yemekteki çıkarlarınızı bir kenara koymanızı isteyebilirim ve istiyorum da; ama bizzat kendi deneyimlerimden biliyorum ki, ne kadar iyi niyetli olursanız olun, bu kolay bir şey değil. Belli bir durumda et yemek için duyduğumuz anlık bir isteğin gerisinde uzun yıllar boyunca oluşmuş bir et yeme alışkanlığı var ve bu alışkanlık hayvanlara karşı yaklaşımımızda koşullanmamıza yol açıyor.

Alışkanlık. Hayvan Özgürleşmesi hareketinin karşısındaki son engel de bu. Sadece yemek konusundaki alışkanlıkların değil, düşünce ve dil alışkanlıklarının da sorgulanması ve değiştirilmesi gerekiyor. Düşünce alışkanlıkları, hayvanların karşılaştığı gaddarlıkları gündeme getirmenin "hayvanseverlere özgü", duygusal şeyler diye bir kenara itilmesine ya da en azından insanların sorunlarıyla karşılaştırıldığında aklı başında bir insanın zamanını ve dikkatini vermesine değmeyecek kadar önemsiz kaldığının düşünülmesine yol açıyor. Bu da bir önyargı; bir sorunun boyutunu incelemek için zaman ayırmadığınız sürece o sorunun önemsiz olup olmadığına nasıl karar verebilirsiniz ki? Konuyu daha kapsamlı bir biçimde incelemek için, bu kitapta insanların hayvanlara acı çektirdiği pek çok alandan sadece ikisini ele aldığım hâlde, kitabı sonuna kadar okuyan bir kişinin sadece ve sadece insanları ilgilendiren sorunların zaman ve enerji ayırmaya değeceğini düşünmeye devam edeceğini sanmıyorum.

Hayvanların çıkarlarını göz ardı etmemize yol açan düşünce alışkanlıklarına karşı çıkılabilir ve bu kitapta da bu yapılıyor. Bu karşı çıkışın belli bir dilde ifade bulması gerekiyor ve bu kitapta bu dil İngilizce oldu. Diğer diller gibi İngilizce de kullanıcılarının önyargılarını yansıtır. Bu önyargılara karşı çıkmak isteyen bir yazar o bildik ikilemle karşı karşıya kalır: Ya tam da karşı çıktığı önyargıları pekiştirmekte olan dili kullanacaktır, ya da ulaşmak istediği insanlarla iletişim kurmaktan vazgeçecektir. Bu kitap ister istemez birinci yolun seçilmiş olmasının ürünü. "Hayvan" kelimesini genellikle "insan olmayan hayvan" anlamında

kullanırız. Bu kullanım, insanları hayvanlardan ayrı tutar ve bizim hayvan olmadığımız imasını içerir; oysa biyolojiye giriş dersi almış olan herkesin yanlışlığını bildiği bir iddiadır bu.

"Hayvan" terimi, halktan insanların kafasında, istiridye ve şempanze kadar birbirinden uzak iki varlığın aynı kefeye konmasına, şempanzeyle insan arasınaysa büyük bir uçurum yerleştirilmesine yol açar; oysa biz insansımaymunlara istiridyeden çok daha yakınız. İnsan dışı hayvanlar için kullanılabilecek başka, kısa bir terim olmadığı için kitabın başlığında ve çeşitli yerlerinde "hayvan" terimini insan hayvanları içermiyormuş gibi kullanmak zorunda kaldım. Bu, devrimci saflık ölçütleri açısından üzücü bir eksiklik olmakla birlikte, etkili iletişim açısından bir gereklilik gibi görünüyor; ama, bunun sadece pratik amaçlarla yapıldığını hatırlatmak için, ara sıra da olsa, eskiden "hayvanlar âlemi" adı verilen varlıklar için daha uzun ve daha doğru adlar kullanmayı tercih ettim. Ayrıca, hayvanları aşağılamaya ya da yediklerimizin gerçek niteliğini gizlemeye yönelik ifadelerden de kaçınmaya çalıştım.

Hayvan Özgürleşmesinin temel ilkeleri son derece basit: Çok açık, anlaşılır, hiçbir uzmanlık gerektirmeyen bir kitap yazmaya çalıştım. Yine de, söyleyeceklerimin gerisinde yatan ilkeleri tartışarak başlamam gerekiyordu. Bunu yaptığım I. bölümde anlaşılması güç bir şey yok; ama yine de bu tarz tartışmalara alışık olmayan okurlar bu bölümü biraz soyut bulabilir. Hevesiniz kırılmasın. Daha sonraki bölümlerde türümüzün kontrolü altında tuttuğu diğer türlere uyguladığı baskıya ilişkin çok az bilinen ayrıntılara geçeceğiz. Bu baskının da, onun anlatıldığı bölümlerin de hiçbir soyut yanı yok.

Bu kitaptaki öneriler kabul görürse milyonlarca hayvan çok büyük acılar yaşamaktan kurtulmuş olacak. Bu, milyonlarca insanın da yararına olacak. Şu anda dünyanın birçok bölgesinde insanlar açlıktan ölüyor, çok sayıda insan da açlık tehlikesiyle burun buruna yaşıyor. ABD hükümeti rekoltenin düşük olması ve tahıl stoklarının azalması yüzünden yardımların sınırlı –ve yetersiz– düzeyde kaldığını bildirdi; ama IV. bölümde açıkça

görüleceği gibi, varlıklı ülkelerin gıda üretiminde hayvancılığa çok fazla ağırlık vermesi, üretilenden kat kat fazla gıdanın ziyan edilmesine sebep oluyor. Gıda üretmek için hayvan yetiştirmeyi ve öldürmeyi bırakırsak, insanların tüketebileceği gıda miktarı o kadar artar ki, bu gıdanın düzgün dağıtılması hâlinde, gezegenimizde açlık ve yetersiz beslenme sorunu diye bir şey kalmaz. Hayvan Özgürleşmesi aynı zamanda insanların özgürleşmesidir.

1

Bütün Hayvanlar Eşittir...

ya da insanların eşitliği fikrine temel oluşturan etik ilke, eşit önemseme yaklaşımını hayvanlara da uygulamamızı neden gerekli kılar?

"Hayvan Özgürleşmesi", bazılarına ciddi bir hedeften çok, diğer özgürleşme hareketlerinin bir parodisi gibi gelebilir. "Hayvan hakları" düşüncesi gerçekten de bir keresinde kadın hakları mücadelesinin parodisini yapmak için kullanılmıştı. Günümüz feministlerinin öncülerinden Mary Wollstonecraft'ın 1792'de yayımladığı *Vindication of the Rights of Woman*'da (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi) ileri sürdüğü görüşler çoğu kişi tarafından saçma bulunmuş ve kısa bir süre sonra *Vindication of the Rights of Brutes* başlığıyla, yazarı belirsiz bir

kitap yayımlanmıştı. Hiciv amacıyla yazılmış bu kitabın yazarı (bugün bu kişinin Cambridge'li seçkin filozof Thomas Taylor olduğu biliniyor), bir aşama daha ileri götürülebileceğini göstererek Mary Wollstonecraft'ın fikirlerini çürütmeyi amaçlıyordu. Eşitlik savının kadınlar için geçerli olduğu ikna edici bir şekilde ileri sürülebiliyorsa, neden köpekler, kediler, atlar için de geçerli olduğu ileri sürülemesindi? Wollstonecraft'ın akıl yürütme biçimi gerçekten de bu "hayvanlar" için de geçerli görünüyordu; ama hayvanların hakları olduğunu ileri sürmek düpedüz saçmaydı. Dolayısıyla, bu sonuca götüren mantık çürük olmalıydı ve hayvanlara uygulandığında çürük olan bir mantık kadınlara uygulandığında da çürük olmalıydı; çünkü her iki durumda da birbirinin tıpatıp aynısı savlar kullanılmıştı.

İlk olarak kadınların eşitliği iddiasını incelemek, hayvanların eşitliği iddiasının temelini açıklamamıza yardımcı olabilir. Diyelim ki, Thomas Taylor'ın saldırısına karşı kadın haklarını savunmak istiyoruz. Bunu nasıl yapabiliriz?

Bunun bir yolu, kadın-erkek eşitliği iddiasını insan dışı hayvanları da içine alacak şekilde genişletmenin geçerli bir yolunun olmadığını öne sürmektir. Sözgelimi, kadınlar oy kullanma hakkına sahiptir, çünkü geleceğe dair rasyonel kararlar almak konusunda erkekler kadar yeterlidirler; oysa köpekler oy vermenin önemini anlayamaz, dolayısıyla da seçme hakkına sahip olamazlar. Erkeklerin ve kadınların daha pek çok alanda birbirlerine çok benzedikleri açıktır; oysa insanlar ve hayvanlar çok farklıdır. Dolayısıyla, erkeklerle kadınların benzer varlıklar oldukları ve benzer haklara sahip olmalarının gerektiği, insanlarla insan olmayanlarınsa farklı oldukları ve eşit haklara sahip olmamaları gerektiği iddia edilebilir.

Taylor'ın analojisine verilecek bu cevap bir noktaya kadar doğru ama çok da ileriye götürülemez. İnsanlarla diğer hayvanlar arasında önemli farklar olduğu açık ve buna uygun olarak sahip oldukları haklar arasında da bazı farklar olmalı. Ne var ki, bu bariz olguyu kabul etmek, temel bir ilke olarak eşitliğin insan dışı hayvanları da içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiğini

savunmamızı engellemiyor. Erkeklerle kadınlar arasındaki farkları inkâr etmek de aynı derecede olanaksız ve kadın özgürlük hareketinin taraftarları bu farkların sahip olunan haklarda da farklılığa yol açabileceğinin bilincinde. Çoğu feminist, kadınların istedikleri takdirde kürtaj yaptırma hakkına sahip olmaları gerektiğini savunuyor. Buradan, kadın-erkek eşitliği için kampanyalar düzenlediklerine göre, aynı feministlerin erkeklerin de kürtaj yaptırma haklarını savunması gerektiği sonucu çıkmaz. Bir erkeğin kürtaj yaptırması mümkün olmadığına göre böyle bir haktan söz etmek anlamsızdır. Köpekler de oy kullanamayacakları için onların oy kullanma haklarından söz etmek anlamsızdır. Kadın Özgürleşmesi hareketinin de, Hayvan Özgürleşmesi hareketinin de böyle saçmalıklarla uğraşması için bir sebep yok. Bir grup için geçerli olan temel eşitlik ilkesinin başka bir grubu da içine alacak biçimde genişletilmesi, her iki gruba da tıpatıp aynı şekilde muamele etmemiz ya da her iki gruba da tıpatıp aynı hakları tanımamız gerektiği anlamına gelmez. Bunun gerekip gerekmediği her iki grubun üyelerinin doğasına bağlıdır. Temel eşitlik ilkesi, eşit ya da özdeş *muameleyi* değil, eşit önemsemeyi gerekli kılar. Farklı varlıkların eşit derecede önemsenmesi, onlara farklı şekilde muamele edilmesi ve farklı haklar tanınması sonucunu doğurabilir.

Dolayısıyla, Taylor'ın kadın hakları parodisine cevap vermenin bir yolu daha var. Eşitlik meselesini daha derinlemesine ele alarak, insanlarla insan dışı hayvanlar arasındaki bariz farkları inkâr etmeksizin, temel eşitlik ilkesini hayvanlara da uygulamanın saçma bir tarafının olmadığını öne sürebiliriz. Bu noktada böyle bir sonuca ulaşmak garip gelebilir; ama ırk ya da cinsiyet temelinde ayırımcılığa karşı çıkışımızın nihai olarak neye dayandığını daha yakından incelediğimizde, insan dışı hayvanların insanlarla eşit derecede önemsenmesi gerektiğini kabul etmezsek, siyahlar, kadınlar ve diğer ezilen insan grupları için eşitlik talep ederken tutarsızlığa düşeceğimizi görürüz. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için öncelikle ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin tam olarak hangi sebeple yanlış olduğunu ortaya koyma-

mız gerekiyor. Hangi ırktan, inançtan, cinsiyetten olursa olsun bütün insanların eşit olduğunu söylediğimizde ne iddia etmiş oluruz? Hiyerarşik, eşitsiz toplumları savunanlar, çoğu zaman, hangi ölçütleri esas alırsak alalım bütün insanların eşit olduğu fikrinin düpedüz yanlış olduğunu öne sürerler. Hoşumuza gitse de gitmese de insanlar çeşit çeşittir; ahlak kapasiteleri, zihinsel yetenekleri, başkalarına iyiliksever ve duyarlı bir biçimde yaklaşma dereceleri, etkin biçimde iletişim kurma becerileri, haz ve acı kapasiteleri farklıdır. Kısaca söylemek gerekirse, eşitlik talebini bütün insanların gerçekten birbirine denk olduğu düşüncesine dayandırırsak eşitlik talep etmekten vazgeçmek zorunda kalırız.

Buna rağmen, insanlar arası eşitlik talebini farklı ırk ve cinsiyetlerin gerçekten birbirine denk olduğu görüşüne dayandırmak yine de mümkündür. Denebilir ki, bireysel düzeyde farklar olsa da, bir bütün olarak ırklar ve cinsiyetler arasında fark yoktur. Sadece bir kişinin Siyah ya da kadın olmasına bakarak o kişinin zihinsel ve ahlaksal kapasitesine dair bir çıkarsama yapılamaz. Irkçılık ve cinsiyetçiliğin bu nedenle yanlış olduğu ileri sürülebilir. Irkçı bir Beyaz, Beyazların Siyahlardan üstün olduğunu iddia eder ama bu yanlıştır; bireyler arasında farklar vardır ama bazı Siyahlar bazı Beyazlardan akla gelebilecek her türlü yetenek ve kapasite açısından daha üstündür. Cinsiyetçiliğin muhalifleri de aynı şeyi söyleyeceklerdir; bir kişinin cinsiyeti yeteneklerine dair hiçbir bilgi vermez, cinsiyet temelinde ayırımcılığa haklı bir gerekçe bulunamamasının nedeni de budur.

Ne var ki, ırklar ve cinsiyetler arasında kesin sınırlar çizilmesini imkânsız kılan bireysel farklılıkların varlığı, eşitlik fikrine daha incelikli bir biçimde karşı çıkan birine karşı bizi savunmasız bırakacaktır. Sözgelimi, IQ'su 100'ün altında olan kişilerin çıkarlarının, IQ'su 100'ün üzerinde olan kişilerin çıkarlarından daha az önemsenmesi gerektiğini savunan biriyle karşılaşmış olalım. Belki de düşük IQ'luların, yüksek IQ'luların kölesi olduğu bir toplum yaratılmalıdır. Böyle bir hiyerarşiye göre düzenlenmiş bir toplum, ırk ya da cinsiyet hiyerarşisine göre düzenlenmiş bir toplumdan çok daha iyi bir toplum olur

muydu? Bence olmazdı. Ama ahlaksal eşitlik ilkesini bir bütün olarak ırk ve cinsiyetlerin olgusal eşitliğine dayandırırsak, ırkçılık ya da cinsiyetçilik karşıtlığımız bu tarz bir eşitsizlik savunusuna karşı çıkmak için bize hiçbir temel sağlamaz.

Irkçılık ve cinsiyetçilik karşıtlığımızı, kapasite ve yetenek çeşitliliğinin farklı ırk ve cinsiyet mensupları arasında eşit bir yayılım gösterdiği kabulüne dayalı daha sınırlı bir olgusal eşitlik iddiasına bile dayandırmamamız için ikinci bir önemli nedenimiz daha var: Bu kapasite ve yeteneklerin bütün insanlar arasında ırk ve cinsiyetten bağımsız olarak eşit biçimde dağıldığının hiçbir garantisinin olmaması. Fiili yetenekler açısından, hem ırklar hem de cinsiyetler arasında bazı ölçülebilir farklar olduğu anlaşılıyor. Bu farklar elbette ki tek tek bireyler için geçerli değildir ama bir ortalama alındığında ortaya çıkar. Daha da önemli olarak, bu farkların ne kadarının genetik eğilimlerden, ne kadarının eğitim düzeyi, yaşam koşulları gibi geçmiş ve süregelen ayırımcılığın sonucu olan etkenlerden kaynaklandığını henüz bilmiyoruz. Belki ileride bütün önemli farkların genetik değil, çevresel olduğu ortaya çıkacak. Şüphesiz bütün ırkçılık ve cinsiyetçilik karşıtları bunu ister; çünkü bu durumda ayırımcılığa son vermek çok daha kolay hâle gelir... ne var ki, ırkçılık ve cinsiyetçilik karşıtlığını tamamıyla bütün önemli farkların çevresel olduğu inancına bağlamak da tehlikelidir. Eğer bazı yetenek farklarının genetik yapıyla bağlantılı olduğu anlaşılırsa, sözü edilen yaklaşımı benimseyen ırkçılık veya cinsiyetçilik karşıtlarının, ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin bazı açılardan savunulabilir şeyler olduğunu kabul etmekten başka seçenekleri kalmaz.

Neyse ki, eşitlik savunusunu bilimsel araştırmaların sonuçlarına bağlamamıza hiç gerek yok. Irklar ya da cinsiyetler arasında genetik farklar olduğuna dair kanıtlar elde edildiğini öne süren bir kişiye verilecek en uygun cevap, aleyhte ne kadar çok kanıt ortaya çıkarsa çıksın bunların bir şekilde yanlış olması gerektiğinde ısrar etmek değil, eşitlik talebinin zekâya, ahlak kapasitesine, fiziksel kuvvete veya bunlara benzer olgusal bir özelliğe bağlı olmadığını son derece açık bir biçimde ortaya koymaktır.

Eşitlik bir olgunun ifadesi değil, ahlaksal bir fikirdir. İki kişinin yetenek düzeyleri arasındaki olgusal bir farklılığın, bu kişilerin ihtiyaçlarının ve çıkarlarının farklı derecelerde önemsenmesini haklı çıkaracağını varsaymak için ikna edici hiçbir mantıksal sebep bulunamaz. *İnsanların eşitliği ilkesi, varsayılan fiili bir eşitliğin betimlemesi değil, insanlara nasıl muamele etmemiz gerektiğini gösteren bir kılavuzdur.*

Ahlak felsefesinde reformcu yararcılık okulunun kurucusu olan Jeremy Bentham, ahlaksal eşitliğin asli temelini kendi etik sistemine şu formül yoluyla dahil etmiştir: "Herkes bir sayılmalı ve hiç kimse birden fazla sayılmamalı." Başka bir deyişle, belli bir eylemden etkilenen bütün varlıkların çıkarları göz önünde bulundurulmalı ve diğer bütün varlıkların çıkarlarıyla eşit derecede önemli sayılmalıdır. Bentham'ı izleyen yararcılardan Henry Sidgwick, aynı düşünceyi şu şekilde ifade eder: "Herhangi bir bireyin iyiliği, (tabiri caizse) Evren'in gözünde, herhangi başka bir bireyin iyiliğinden daha önemli değildir." Daha yakın dönemlerde, çağdaş ahlak felsefesinin başlıca düşünürleri, herkesin çıkarlarının eşit derecede önemsenmesi anlamına gelecek benzer bazı koşulları ahlak kuramlarının temel bir önvarsayımı olarak belirlemede büyük ölçüde fikir birliği içinde oldular (ama bunun en iyi nasıl formüle edileceği noktasında genellikle fikir ayrılığına düştüler).[1]

Başkalarına duyduğumuz ilginin ve onların çıkarlarını önemsemeye ne kadar istekli olduğumuzun, onların nasıl olduklarına

---

1. Bentham'ın ahlak felsefesi için bkz. *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* [*Ahlak ve Yasama İlkeleri*, Çev. Ömer Saruhanlıoğlu, Uğur Kaşif Boyacı, Litera Yay., 2017]; Sidgwick'in ahlak felsefesi için bkz. *The Methods of Ethics*, 1907 (pasaj kitabın 7. basımından alınmıştır; yeniden basımı, Londra: Macmillan, 1963), s. 382. Çıkarların eşit derecede önemsenmesi koşulunu felsefelerine sokan başlıca çağdaş ahlak filozoflarına örnek olarak bkz. R. M. Hare, *Freedom and Reason* (New York: Oxford University Press, 1963) ve John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press, 1972) [*Bir Adalet Teorisi*, Çev. Vedat Ahsen Coşar, Phoenix Yay., 2014]. Bu ve başka bazı filozofların bu konudaki görüşleri arasındaki temel fikir birliğini kısaca açıklayan bir yazı olarak bkz. R. M. Hare, "Rules of War and Moral Reasoning", *Philosophy and Public Affairs* 1 (2) (1972).

veya ne gibi yeteneklere sahip olduklarına bağlı olmaması bu eşitlik ilkesine içkindir. İlgi ya da önemsememizin bizi tam olarak ne tür bir eyleme sevk edeceği, eylemimizin sonuçlarından etkileneceklerin ayırt edici niteliklerine göre farklılık gösterebilir: Amerikalı çocukların iyiliğini istemek onlara okuma yazma öğretmeyi gerektirirken, domuzların iyiliğini istemek onların başka domuzlarla birlikte olabilecekleri, yeterince yiyecek bulabilecekleri ve rahatça hareket edebilecekleri bir yerde bulunmalarını sağlamaktan öte bir şey gerektirmeyebilir; ama eşitlik ilkesine göre, temel unsur, yani söz konusu varlığın çıkarları her ne ise bu çıkarların göz önünde bulundurulması, siyah ya da beyaz, kadın ya da erkek, insan ya da değil, bütün varlıklar için geçerli olmalıdır.

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ne insanların eşitliği ilkesini ekleyen Thomas Jefferson bu durumun farkındaydı. Bu nedenle, kişisel düzlemde, kendini bir köle sahibi olarak geçmişinden tam olarak koparamamakla birlikte kölelik kurumuna karşı çıktı. Zencilerin zekâ kapasitelerinin sınırlı olduğu şeklindeki yaygın kanıyı çürütmek amacıyla, kitabında onların kayda değer zihinsel başarılarını vurgulayan bir yazara yazdığı mektupta şunları söylüyordu:

> Sizi temin ederim ki doğanın onlara bahşettiği zekâ derecesine dair benim de sahip olduğum ve ifade ettiğim şüphelerin tamamen çürütülmesini ve onların da bizimle aynı seviyede olduğunun ortaya çıkmasını dünya üzerinde kimse benden daha içtenlikle isteyemez... Ama yetenekleri ne düzeyde olursa olsun, bu onların haklarının bir ölçüsü olamaz. Sir Isaac Newton zekâ bakımından başkalarından üstündü ama bu nedenle onların mallarının ya da kişiliklerinin efendisi değildi.[2]

Kadın hakları hareketinin canlandığı 1850'lerin ABD'sinde, Sojourner Truth adlı siyah bir feminist, bir feminizm kongresinde, aynı noktayı daha çarpıcı bir üslupla ifade etmişti:

2. Henry Gregoire'a mektup, 25 Şubat 1809.

> O kafadaki şeyden bahsedip duruyorlar. Neydi o şeyin adı? [Etrafındakilerden biri "zekâ" diye fısıldadı.] Hah, işte o. Onun kadın haklarıyla, zenci haklarıyla ne alakası var? Benim bardağım küçük, senin bardağın büyük diye, kendi küçük payımı içmeme izin vermemen mi lazım yani?[3]

Gerek ırkçılık gerekse cinsiyetçilik karşıtlığı, nihai olarak bu temele oturtulmalı ve ırkçılıkla analoji kurarak "türcülük" diye adlandırabileceğimiz yaklaşım da yine bu ilke çerçevesinde reddedilmelidir. Türcülük [*speciesism*] (kulağa hoş gelen bir terim değil ama daha iyisini bulamıyorum), bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranmasıdır. Thomas Jefferson ve Sojourner Truth'un ırkçılık ve cinsiyetçiliğe yönelttikleri temel itirazın türcülük için de eşit derecede geçerli olduğu açıktır. Daha zeki olmak bir insana başka insanları kendi amaçları doğrultusunda kullanma hakkı vermiyorsa, nasıl olur da genel olarak insanlara insan olmayanları sömürme hakkı verebilir?[4]

Bugüne kadar birçok filozof ve başka alanlardan birçok yazar, şu ya da bu şekilde, çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesinin temel bir ahlak ilkesi olarak görülmesini önerdi; ama bunlardan çoğu bu ilkenin bizim biyolojik türümüzün üyeleri için olduğu kadar başka türlerin üyeleri için de geçerli olduğunu fark edemedi. Bunu fark eden az sayıda yazardan biri de Jeremy Bentham'dı. Köle Siyahların, Fransızlar tarafından serbest bırakıldığı ama Britanya topraklarında hâlâ bizim bugün hayvanları maruz bıraktığımız muameleyi görmeye devam ettiği bir dönemde, Bentham büyük bir ileri görüşlülükle şu düşünceleri kaleme almıştı:

---

3. Francis D. Gage'in anılarından. Bkz. Susan B. Anthony, *The History of Woman Suffrage*, c. 1. Şu kaynakta da aynı pasaja yer veriliyor: Leslie Tanner (Der.), *Voices From Women's Liberation* (New York: Signet, 1970).
4. "Türcülük" terimini ilk kullanan Richard Ryder'dır. Bu kitabın ilk baskısından bu yana terim genel kullanıma girdi ve *The Oxford English Dictionary*'nin ikinci baskısına alındı (Oxford: Clarendon Press, 1989).

> *Belki* bir gün hayvanlar dünyasının geri kalanı da kendilerinden ancak zorbalık yoluyla esirgenen haklara sahip olacaktır. Fransızlar bir insanın sırf derisi siyah diye kayıtsız şartsız bir zalimin keyfine terk edilemeyeceğini anladılar. Belki bir gün, bacak sayısının, derideki tüy miktarının ya da sağrı kemiğinin nerede bittiğinin de duyguları olan bir varlığı aynı akıbete terk etmek için eşit derecede yetersiz sebepler olduğu anlaşılır. Bu aşılamaz sınırı çizecek başka ne olabilir? Akıl yürütme yetisi mi? Ya da belki konuşma yetisi mi? Ama yetişkin bir at ya da köpek, gerek akıl gerekse iletişim kurma açısından, bir günlük, bir haftalık, hatta bir aylık bir bebekten kat kat üstündür; ama öyle olmasa bile bu neyi gösterirdi ki? Sormamız gereken soru, "*Akıl yürütebiliyorlar* mı?" ya da "*Konuşabiliyorlar* mı?" değil, "*Acı çekebiliyorlar* mı?" olmalıdır.[5]

Yukarıdaki pasajda Bentham, bir varlığa eşit önemsenme hakkı kazandıran hayati niteliğin acı çekme kapasitesi olduğunu belirtiyor. Acı çekme kapasitesi –ya da daha kesin bir ifadeyle acı çekme veya haz ya da mutluluk duyma kapasitesi– konuşmak ya da yüksek matematikten anlamak gibisinden bir nitelik değildir. Bentham'ın söylemek istediği, bir varlığın çıkarlarının ne zaman önemsenmeye başlanması gerektiğini belirleyen "aşılamaz sınırı" çekmeye çalışanların yanlış bir niteliği seçtiği değildir. Bentham, acı çekme ya da haz duyma kapasitesine sahip bütün varlıkların çıkarlarını önemsememiz gerektiğini öne sürerken, sınırı akıl ya da dil yetisini ölçüt alarak çekenlerin yaptığı gibi, herhangi bir çıkarı önemseme alanından dışlamış olmaz. Acı çekme ya da haz duyma kapasitesi *herhangi bir çıkara sahip olmanın önkoşuludur;* yani ancak bu koşul sağlanırsa çıkarlardan anlamlı bir biçimde bahsetmeye başlayabiliriz. Bir çocuk tarafından tekmelenmenin bir taşın çıkarlarına aykırı olduğunu söylemek anlamsızdır. Bir taşın çıkarları olamaz, çünkü taşlar acı çekemez. Ona ne yaparsak yapalım, taşa iyilik ya da kötülük yapamayız. Acı çekme ve haz duyma kapasitesi, bir varlığın çıkarları olduğunu söylemek için sadece gerekli değil, aynı zamanda yeterli bir koşuldur da; en azından acı çekmemenin bu varlığın çıkarına

5. *Ahlak ve Yasama İlkeleri*, 17. bölüm.

olduğunu söyleyebiliriz. Tekmelenmemek, örneğin bir farenin çıkarınadır, çünkü tekmelenirse acı çeker.

Bentham yukarıda alıntıladığım pasajda haklardan bahsetmekle birlikte gerçekte iddiası haklarla değil, eşitlikle ilgilidir. Zaten Bentham çok iyi bilinen başka bir pasajda "doğal haklar"ın "saçmalık", "doğal ve kişinin elinden alınamaz haklar"ın "saçmalığın daniskası" olduğunu söyler. Ahlaksal haklar, onun için, insanların ve hayvanların ahlaksal olarak korunmaları gereken durumları kısaca ifade etmenin bir yoludur; ama ahlaksal savının asıl ağırlığı hakkın varlığının ortaya konmasına dayanmaz, çünkü o zaman bunun da acı ve mutluluk imkânları temelinde gerekçelendirilmesi zorunlu hâle gelir. Bu yolla, hakların nihai doğası üzerine felsefi tartışmalara dalmak zorunda kalmaksızın hayvanların eşitliğini iddia edebiliriz.

Bu kitaptaki savları çürütmek isteyen bazı felsefeciler, birtakım yanlış yollara saparak hayvanların haklara sahip olmadığını göstermek için büyük bir çaba sarf ettiler.[6] Bir varlığın haklara sahip olabilmesi için özerk olması, bir cemaatin üyesi olması, başkalarının haklarına saygı duyma yeteneğine sahip olması ya da bir adalet anlayışına sahip olması gerektiğini iddia ettiler. Bu iddiaların Hayvan Özgürleşmesini ilgilendiren bir yanı yok. Hak söylemi, siyasi alanda kullanılması yararlı bir kısaltmadır. Otuz saniyelik televizyon haberleri çağında böyle bir kısaltmaya, Bentham'ın zamanındakinden de çok ihtiyaç var; ama hayvanlara yaklaşımımızda radikal bir değişime gitmemiz yönünde kanıtları ortaya koymak için bu kavrama hiç ihtiyacımız yok.

Bir varlık acı çekiyorsa, bu acıyı önemsememek için hiçbir ahlaksal gerekçe öne sürülemez. Eşitlik ilkesi, acı çeken varlığın doğasından bağımsız olarak, bu acının –kabaca bir karşılaştırma yapmak mümkün olduğu sürece– herhangi başka bir varlığın çektiği benzer bir acıyla eşit tutulmasını şart koşar. Bir varlık

6. Bkz. M. Levin, "Animal Rights Evaluated", *Humanist* 37: 14-15 (Temmuz-Ağustos 1977); M. A. Fox, "Animal Liberation: A Critique", *Ethics* 88: 134-138 (1978); C. Perry ve G. E. Jones, "On Animal Rights", *International Journal of Applied Philosophy* 1: 39-57 (1982).

acı çekme ya da haz/mutluluk duyma yeteneğinden yoksunsa, göz önünde bulunduracak hiçbir şey yok demektir. Dolayısıyla, hissetme yetisi (bu terimi acı çekme veya haz duyma kapasitesi için tam doğru olmasa da kullanışlı bir kısaltma olarak kullanıyorum), başkalarının çıkarlarını göz önünde bulundurma konusunda, savunulabilecek tek sınır çizgisidir. Bu sınırı, zekâ ya da akılcılık gibi başka bir niteliğe göre çizmek, keyfi davranmak anlamına gelir. O zaman neden başka bir niteliği, örneğin deri rengini esas almayalım?

Irkçılar, kendi ırklarının üyelerinin çıkarları ile başka bir ırkın üyelerinin çıkarları çatıştığında kendi ırklarına öncelik tanıyarak eşitlik ilkesini ihlal ederler. Cinsiyetçiler de, kendi cinsiyetlerinin çıkarlarına öncelik tanıyarak aynı şeyi yaparlar. Benzer biçimde, türcüler de kendi türlerinin çıkarlarının diğer türlerin üyelerinin daha önemli çıkarlarının önüne geçmesine izin verirler. Her üç durumda da genel yapı tıpatıp aynıdır.

İnsanların büyük bölümü türcüdür. İzleyen bölümlerde, sıradan insanların –sadece birkaç özellikle acımasız ya da kalpsiz insanın değil, insanların ezici çoğunluğunun– kendi türümüzün son derece önemsiz bazı çıkarları uğruna diğer türlerin en önemli çıkarlarının feda edilmesini gerektiren uygulamalara nasıl aktif olarak katıldığı, sessiz kalarak bunları desteklediği ya da vergilerinin bu amaçla kullanılmasına izin verdiği ortaya konacak.

Bu uygulamaların ayrıntılarına geçmeden önce bunların lehine ileri sürülen genel bir savunmanın geçersizliğini göstermemiz gerekiyor. Bu savunma doğru olsaydı, insan dışı hayvanlara en önemsiz gerekçelerle, hatta hiçbir gerekçe göstermeden, aklımıza ne eserse yapmamız ve hiçbir geçerli suçlamayla karşılaşmamamız mümkün hâle gelirdi. Bu savunmaya göre, diğer hayvanların çıkarlarını göz ardı etmekle asla suçlanamayacak olmamızın olağanüstü basit bir gerekçesi var: Onların hiçbir çıkarı yoktur; yani, insan dışı hayvanların hiçbir çıkarı olamaz, çünkü acı çekme kapasitesine sahip değiller. Bununla, *insanların* genişacı yelpazesine sahip olmadıkları, örneğin bir buzağının

altı ay içinde öldürüleceğini bilmesinden dolayı acı çekmesinin mümkün olmaması gibi bir durum da kastedilmiyor. Bu daha kısıtlı iddia şüphesiz doğrudur; ama insanları türcülük suçlamasından kurtarmaz; çünkü bununla hayvanların başka şekillerde, örneğin elektrik şoklarına maruz kaldıklarında veya küçük ve kalabalık kafeslere tıkıştırıldıklarında acı çektiği kabul edilmiş oluyor. Şimdi ele alacağım, pek akla yakın olmamakla birlikte çok daha kapsamlı bir iddia olan savunmaya göre ise hayvanlar hiçbir şekilde acı çekme kapasitesine sahip değiller; sadece bilinçsiz otomatlardan ibaretler; ne düşüncelere, ne duygulara ne de başka bir tür zihinsel yaşama sahipler.

Bir başka bölümde göreceğimiz gibi, 17. yüzyılda yaşayan Fransız filozof René Descartes'ın hayvanların otomat olduğunu iddia etmesine karşın, o dönemde ve bugün yaşayan birçok insan için, örneğin anestezi uygulanmamış bir köpeğin karnına bir bıçak sapladığımızda hayvanın acı hissettiği apaçık bir gerçektir. Çoğu uygar ülkenin yasalarında hayvanlara sebepsiz eziyet etmenin yasak olması da bu varsayıma dayanır. Sağduyuları hayvanların acı çektiğini söyleyen okurlar isterlerse bu kısmı atlayıp 64. sayfaya geçebilir, çünkü şu birkaç sayfada onların zaten paylaşmadığı bir görüşü çürütmekten başka bir şey yapmayacağım. Hiç akla yakın olmamakla birlikte tartışmanın bütünlüğü açısından bu şüpheci görüşün de ele alınması gerekiyor.

İnsanlar dışındaki hayvanlar acı çeker mi? Bunu nasıl bilebiliriz? Öncelikle, insan olsun ya da olmasın, herhangi bir varlığın acı çekip çekmediğini nasıl bilebiliriz? Kendimiz acı duyduğumuzu biliriz. Bunu, örneğin birisi elimizin üstünde bir sigara söndürdüğünde yaşadığımız dolaysız acı deneyimi yoluyla biliriz. Ama başka birinin acı hissedip hissetmediğini nasıl bilebiliriz? Başka birinin acısını dolaysız biçimde deneyimleyemeyiz; bu "başka biri"nin en yakın dostumuz ya da bir sokak köpeği olması; bu durumu değiştirmez. Acı bir bilinç durumudur; "zihinsel bir olay"dır ve bu nedenle asla gözlemlenemez. Kıvranmak, çığlık atmak, elini yanan sigaradan kaçırmak gibi davranışlar, acının kendisi değildir; bir nöroloğun beyindeki

faaliyetleri izlemesi de acının kendisini gözlemlemekten farklıdır. Acı hissettiğimiz bir şeydir ve başkalarının da bunu hissettiğini ancak çeşitli dışsal göstergeler yoluyla çıkarsayabiliriz.

Teorik olarak, diğer insanların acı çektiğini varsayarken yanılıyor olmamız daima *mümkündür*. En yakın arkadaşımızın gerçekte ustaca tasarlanmış bir robot olması, becerikli bir biliminsanı tarafından acı hissettiğini gösterecek bütün işaretleri verecek şekilde kontrol ediliyor olması ama gerçekte herhangi bir makineden daha duyarlı olmaması en azından mantıksal olarak imkânsız değil. Öyle olmadığını hiçbir zaman mutlak bir kesinlikle bilemeyiz; ama bu olsa olsa felsefecileri ilgilendirecek bir bilmecedir; yoksa hiçbirimiz yakın arkadaşlarımızın aynı bizim gibi acı hissediyor olduğundan en ufak bir şüphe duymayız. Bu bir çıkarımdır; ama arkadaşlarımızın bizim acı çektiğimiz durumlarla karşılaştıklarındaki davranışlarına ve onların da bizim gibi varlıklar olduklarını, bizimki gibi çalıştığı ve benzer durumlarda benzer duygular ürettiği varsayılabilecek sinir sistemlerine sahip olduklarını varsaymak için her türlü sebebin var olduğu gerçeğine dayanan son derece makul bir çıkarımdır.

Diğer insanların da bizim gibi acı çektiğini varsaymak için sağlam gerekçelerimiz varsa, diğer hayvanlar söz konusu olduğunda benzer bir çıkarımda bulunmamızın sağlam gerekçelere dayanmıyor olması için bir sebep olabilir mi?

Diğer insanların acı çektiği çıkarımını yapmamızı sağlayan dışsal göstergelerin neredeyse tamamına diğer türlerde, özellikle bize en yakın olan memeli ve kuş türlerinde de rastlanır. Davranışsal işaretler arasında kıvranma, yüz kasılmaları, inleme, çığlık ve başka sesler, acı kaynağından kaçınma girişimleri, acının tekrarlanması ihtimali karşısında korku hâli vb davranışlar sayılabilir. Bunlara ek olarak, bu hayvanların sinir sisteminin bizimkilere çok benzer olduğunu, acı hissettiğimiz durumlarda bizim sinir sistemimizin verdiği fizyolojik tepkilere çok benzer tepkilerin onlarda da görüldüğünü de biliyoruz: Başlangıçta tansiyonun yükselmesi, gözbebeklerinin büyümesi, terleme, nabzın hızlanması, uyarıcı etkenin devam etmesi durumunda

da tansiyonun düşmesi. İnsanlarda beyin korteksi diğer hayvanlara göre daha gelişmiştir; ama beynin bu kısmı temel itki, his ve duygularla değil, düşünme işlevleriyle ilgilidir. Bu itki, his ve duyguların beyindeki yeri diensefalondur ve bu bölge de birçok hayvan türünde, özellikle de memeli ve kuş türlerinde son derece gelişmiştir.[7]

Diğer hayvanların sinir sistemlerinin, insanların acı davranışlarını taklit edecek şekilde, örneğin bir robotunki gibi, yapay olarak üretilmediğini de biliyoruz. Hayvanların sinir sistemleri, aynı bizimkiler gibi, evrim süreciyle oluştu. İnsanların ve diğer hayvanların, özellikle de memelilerin evrimsel tarihi, sinir sistemlerimizin temel özellikleri ortaya çıktıktan sonra birbirinden ayrılmaya başlar. Acı hissetme kapasitesinin bir türün varlığını sürdürme ihtimalini artıracağı açıktır; çünkü türün bireylerinin zarar verici durumlardan kaçınmasını sağlar. Fizyolojik olarak neredeyse özdeş, ortak bir kökene ve evrimsel işleve sahip ve benzer koşullar karşısında benzer davranış biçimlerine yol açan sinir sistemlerinin öznel duygular düzleminde tamamen farklı bir biçimde işlediğini varsaymak şüphesiz hiç de mantıklı olmaz.

Açıklamak istediğimiz şey ne olursa olsun daima mümkün olan en basit açıklamayı bulmaya çalışmak, bilimde uzun süredir sağlam bir politika olarak kabul görmektedir. Bu nedenle, bazen, hayvanların davranışlarını bilinçli duygularına, arzularına vb özelliklerine atıfta bulunarak açıklamanın "bilimsel olmadığı" iddia edilir; söz konusu davranışlar bilince ya da duygulara başvurmadan açıklanırsa teorinin basitleşeceği savunulur; ama insanların ve insan dışı hayvanların gerçekteki davranışlarına göre değerlendirdiğimizde, bu açıklamaların olası diğer açıklamalardan çok daha karmaşık olduğunu görebiliriz. Kendi davranışlarımız üzerine bilince ve acı duygusuna atıfta bulunmadan yapılan açıklamaların eksik kalacağını kendi deneyimlerimizden

7. Lord Brain, "Presidential Address", C. A. Keele ve R. Smith (Der.), *The Assessment of Pain in Men and Animals* (Londra: Universities Federation for Animal Welfare, 1962).

biliyoruz; bu durumda bizimkine benzer sinir sistemlerine sahip hayvanların bizimkine benzer davranışlarının aynı şekilde açıklanabileceğini varsaymak, hem insan dışı hayvanların davranışları üzerine, hem de insanların ve insan dışı hayvanların neden bu konuda farklı oldukları üzerine açıklamalar icat etmeye çalışmaktan daha kolaydır.

Bu meseleyi ele alan biliminsanlarının ezici çoğunluğu böyle düşünüyor. Günümüzün en önde gelen nörologlarından Lord Brain bu konuda şunları söylüyor:

> Diğer insanların zihne sahip olduğunu ama hayvanların sahip olmadığını söylemek için şahsen bir sebep göremiyorum... En azından hayvanların ilgi ve faaliyetlerinin bilinç ve duygularla bağıntısının bendekiyle aynı olduğundan hiçbir şüphem yok ve bunlar da, bilebildiğim kadarıyla, aynı derecede aktif olabilir.[8]

Acıyı inceleyen bir kitapta da şunlar söyleniyor:

> Yüksek memeli omurgalıların acı duyumlarını en az bizimki kadar şiddetli hissettiği görüşü, varolan bütün olgusal kanıtlarca destekleniyor. Daha aşağı hayvanlar oldukları için daha az hissettiklerini söylemek saçmadır; birçok duyularının, örneğin bazı kuşlarda görme, yabani hayvanların çoğunda işitme, bazı hayvanlarda da dokunma duyusunun bizimkinden kat kat keskin olduğunu göstermek hiç de zor değil. Bu hayvanlar, yaşadıkları ortamdaki tehlikelerin sürekli bilincinde olma ihtiyacını bizden daha çok duyar. Beyin korteksinin gelişmişlik düzeyi dışında (ki korteks acıyı doğrudan algılamaz), bu hayvanların sinir sistemi neredeyse bizimkiyle özdeştir ve acıya tepkileri de, (bilebildiğimiz kadarıyla) felsefi ve ahlaki derinlikler taşımamakla birlikte, bizimkilere oldukça benzerdir. Duygu unsuru, özellikle korku ve öfke biçiminde olmak üzere, son derece açıktır.[9]

Britanya'da, hayvanlarla ilgili konuların uzmanlarından oluşan devlete bağlı üç farklı kurul hayvanların acı hissedebildiğini

8. Lord Brain, "Presidential Address", s. 11.
9. Richard Serjeant, *The Spectrum of Pain* (Londra: Hart Davis, 1969), s. 72.

kabul etti. 1951'de kurulan Yabani Hayvanlara Kötü Muamele Kurulu'nun üyeleri, bu konudaki apaçık davranışsal kanıtlara dikkat çektikten sonra şunu söylediler:

> ... fizyolojik ve özellikle de anatomik kanıtların, hayvanların acı hissettiği yönündeki genel inanışı tam olarak doğruladığına ve güçlendirdiğine inanıyoruz.

Kurulun raporunda daha sonra acının evrimsel değeri inceleniyor ve "kesinlikle biyolojik bir yarara" sahip olduğu ve bunun da "hayvanların acı hissettiği yönünde üçüncü bir tür kanıt" oluşturduğu sonucuna varılıyor. Kurul üyeleri daha sonra fiziksel acı dışındaki acı biçimlerini değerlendirmeye geçiyor ve "hayvanların şiddetli korku ve dehşet yaşayabildiği yönündeki kanıtları yeterli bulduklarını" belirtiyorlar. Britanya devletine bağlı olarak çalışan ve hayvanlar üzerinde yürütülen deneyleri ve yoğun hayvancılık yöntemleriyle yetiştirilen hayvanların durumunu inceleyen kurulların daha sonraki tarihlerde yayımladığı raporlarda da bu görüş paylaşılıyor ve hayvanların hem fiziksel yaralanma durumunda hem de korku, kaygı, stres vb duygular yoluyla acı çekme kapasitesine sahip olduğu sonucuna varılıyor.[10] Son olarak, son on yıl içinde *Hayvanların Düşünceleri, Hayvanların Düşünce Biçimleri, Hayvanların Çektiği Acılar: Hayvanları Korumanın Bilimi* gibi başlıklar taşıyan bilimsel çalışmaların yayımlanmış olması, insan dışı hayvanlarda bilinçli farkındalık durumunun artık ciddi bir araştırma konusu olarak genel kabul görmekte olduğunu açıkça ortaya koyuyor.[11]

---

10. Bkz. Committee on Cruelty to Wild Animals, (Command Paper 8266, 1951), paragraf 36-42; Departmental Committee on Experiments on Animals, (Command Paper 2641, 1965), paragraf 179-182; Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept under Intensive Livestock Husbandry Systems (Command Paper 2836, 1965), paragraf 26-28 (Londra: Her Majesty's Stationery Office).

11. Bkz. Stephen Walker, *Animal Thoughts* (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1983); Donald Griffin, *Animal Thinking* (Cambridge: Harvard University Press, 1984); ve Marian Stamp Dawkins, *Animal Suffering: The Science of Animal Welfare* (Londra: Chapman and Hall, 1980).

Bu kadarı yeterli görülebilir; ama değerlendirilmesi gereken bir itiraz daha var. Acı çeken insanlar sonuçta insan dışı hayvanların sahip olmadığı bir davranışsal işarete, yani gelişmiş bir dile de sahiptir. Diğer hayvanlar da birbirleriyle iletişim kuruyor olabilirler; ama anlayabildiğimiz kadarıyla, bunu bizimki kadar karmaşık bir dille yapmazlar. Descartes'ın da aralarında bulunduğu bazı filozoflar, insanlar acı deneyimlerini birbirlerine ayrıntılı bir şekilde anlatabilirken, diğer hayvanların bunu yapamamasını önemli bulur (Eskiden insanlar ile diğer türler arasında kesin bir ayırt edici sınır olarak görülen bu farkın, artık şempanzelere dil öğretilebileceğinin anlaşılmasıyla zayıflamış olması da ilginç bir nokta).[12] Bununla birlikte Bentham'ın uzun bir süre önce işaret etmiş olduğu gibi, bir dil kullanma yeteneğinin bir varlığa nasıl muamele edilmesi gerektiğiyle bir ilgisi yoktur. Bunun tek istisnası bu yeteneğin acı çekme kapasitesiyle bir bağlantısının kurulabilmesi ve bir dilden yoksun olmanın bu kapasitenin varlığını şüpheli hâle getirmesi olabilir.

Bu bağlantıyı kurmak için iki yol düşünülebilir. Öncelikle, etkili filozof Ludwig Wittgenstein'ın belki de bazı doktrinlerinden türetilmiş olan ve dilsiz varlıklara anlamlı bir biçimde bilinç durumları atfedemeyeceğimizi savunan bulanık bir felsefi düşünce çizgisi vardır. Bu görüş bana hiç de inandırıcı gelmiyor. Soyut düşünceler söz konusu olduğunda hiç değilse bir düzeyde dil gerekli olabilir; ama acı benzeri bilinç durumları daha ilkeldir ve dille tamamen ilgisizdir.

Dil ile acının varlığını bağlantılandırmanın ikinci ve daha kolay anlaşılır bir yolu da başka canlıların acı çektiği yönündeki en iyi kanıtın bize bunu söylemeleri olduğunu iddia etmektir. Bu farklı bir savdır; burada dil kullanmayan canlıların acı *hissedemeyeceği* değil, bizim onların acı çektiğine *inanmamız* için yeterince sebep bulamayacağımız iddia ediliyor... ama bu

12. Bkz. Eugene Linden, *Apes, Men and Language* (New York: Penguin, 1976); daha sonraki bazı çalışmaların popüler bir anlatımı için bkz. Erik Eckholm, "Pygmy Chimp Readily Learns Language Skill", *The New York Times*, 24 Haziran 1985; ve "The Wisdom of Animals", *Newsweek*, 23 Mayıs 1988.

sav da geçerli değil. Jane Goodall'un şempanzeleri incelediği *In the Shadow of Man* adlı kitabında belirttiği gibi, duyguların ve hislerin ifade edilmesi söz konusu olduğunda dil, dilsel olmayan iletişim yöntemlerinden, örneğin birini yüreklendirmek için hafifçe sırtına vurmaktan, coşkuyla kucaklaşmaktan, elini sıkmaktan vb edimlerden daha az önem taşıyor. Acı, korku, öfke, sevgi, sevinç, şaşkınlık, cinsel uyarılma ve daha birçok duygu durumunu aktarmak için kullandığımız temel işaretler türümüze özgü değil.[13] "Acı çekiyorum" cümlesi, bunu söyleyenin acı çektiği yönünde bir kanıt olabilir ama mümkün olan tek kanıt değildir; üstelik insanların bazen yalan söyleyebildiği düşünülürse mümkün olan kanıtlar arasında en iyisi bile değildir.

Dil kullanmayan canlılara acı duygusunun atfedilemeyeceği görüşünü destekleyen daha sağlam gerekçeler olsaydı bile, bu görüşü kabul etmenin yaratacağı sonuçlar yüzünden onu reddetmeyi tercih edebilirdik. Bebekler ve küçük çocuklar da dil yeteneğinden yoksundur. Bu durumda bir yaşındaki bir çocuğun da acı çekemeyeceğini mi iddia edeceğiz? Bunu iddia edemiyorsak dil temel önemde olamaz. Tabii ki çoğu anne baba çocuklarının tepkilerini diğer hayvanların tepkilerinden daha iyi anlayabilir; ama bu sadece kendi türümüzü daha çok tanımamızdan ve çocuklara hayvanlara olduğundan daha yakın olmamızdan kaynaklanan bir durumdur. Diğer hayvanların davranışlarını inceleyenler veya evlerinde hayvan besleyenler kısa süre içinde onların tepkilerini, bir bebeğinkiler kadar, bazen daha da iyi öğrenebilirler.

Artık bir sonuca ulaşabiliriz: Hayvanların acı çekemeyeceğini iddia etmek için ne bilimsel ne de felsefi düzlemde hiçbir geçerli

13. *In the Shadow of Man* (Boston: Houghton Mifflin, 1971), s. 225. Michael Peters da benzer bir saptamada bulunuyor, bkz. "Nature and Culture", Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris (Der.) *Animals, Men, and Morals* (New York: Taplinger, 1972). Dil kullanmayan canlıların acı çekemeyeceği iddialarındaki bazı tutarsızlıklara örnek olarak bkz. Bernard Rollin, *The Unheeded Cry: Animal Consciousness, Animal Pain, and Science* (Oxford: Oxford University Press, 1989).

sebep yoktur. Diğer insanların acı çektiğinden şüphe etmiyorsak, diğer hayvanların acı çektiğinden de şüphe edemeyiz.

Hayvanlar acı hissedebilir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, hayvanların hissettiği acıyı (ya da hazzı) insanların hissettiği aynı miktardaki acıdan (ya da hazdan) daha önemsiz görmenin hiçbir ahlaksal gerekçesi olamaz. Peki bu görüşün pratikteki sonuçları nelerdir? Yanlış anlamaları önlemek için bununla ne kastettiğimi daha açık bir şekilde ifade edeceğim.

Bir atın sağrısına şiddetli bir tokat atarsam hayvan irkilebilir ama tahminen büyük bir acı hissetmez. Atın derisi, vücudunu bir tokattan korumaya yetecek kadar kalındır... ama bir bebeğe aynı şiddette bir tokat atarsam bebek ağlar ve tahminen büyük bir acı hisseder, çünkü derisi daha hassastır. Dolayısıyla, darbenin şiddeti aynı olduğu sürece bir bebeğe tokat atmak, bir ata tokat atmaktan kötüdür; ama bir ata da canını eşit derecede acıtacak bir darbe vurmak mümkün olsa gerektir (bunun tam olarak ne olabileceğini bilmiyorum ama mesela ağır bir sopayla vurmak olabilir). "Aynı miktarda acı"dan bunu kastediyorum ve durup dururken bir bebeğe bu şiddette bir acı yaşatmayı yanlış buluyorsak, durup dururken bir ata aynı şiddette acı yaşatmayı da, eğer türcü değilsek, eşit derecede yanlış bulmak zorundayız.

İnsanlar ile hayvanlar arasındaki diğer farklar da başka güçlükler ortaya çıkarır. Normal yetişkin insanların sahip olduğu zihinsel kapasite, belli koşullar altında, aynı koşullardaki hayvanlardan daha çok acı çekmelerine yol açabilir. Örneğin, parklarda dolaşan normal yetişkin insanları kaçırıp onlar üzerinde son derece acı verici ve öldürücü bilimsel deneyler yapmaya başlarsak, parklara gitmeyi seven insanların içinde bir korku doğar. Bu dehşet duygusu, deneyin yaratacağı acıya ek bir acı biçimi oluşturur. İnsan dışı hayvanlar üzerinde aynı deneyler uygulanırsa toplamda daha az acıya yol açılmış olur; çünkü hayvanlar kaçırılıp üzerlerinde deney yapılacağı beklentisinden dolayı bir korku yaşamazlar. Bu tabii ki hayvanlar üzerinde deney yapmanın *doğru* olduğu anlamına gelmez, sadece bu deneyler mutlaka yapılacaksa normal yetişkin insanlar yerine hayvanları

tercih etmek için türcü *olmayan* bir sebep ileri sürülebileceğini gösterir. Dikkat: Aynı savın deneylerde yetişkinler yerine bebeklerin –belki kimsesiz bebeklerin– veya ileri derecede zihinsel özürlü insanların kullanılması için de bir sebep oluşturur; çünkü bebekler ve zihinsel özürlü insanlar da başlarına ne geleceğinden habersizdir. Bu sav çerçevesinde insan dışı hayvanlar, bebekler ve zihinsel özürlüler aynı kategoridedir. İnsan dışı hayvanlar üzerinde deney yapmayı haklı göstermek için bu savı kullanacaksak, bebekler ve zihinsel özürlüler üzerinde deney yapılmasına onay verip veremeyeceğimizi de kendimize sormak zorundayız. Hayvanlar ile bu durumdaki insanlar arasında bir ayırım yapıyorsak, böyle bir ayırımı yüzsüzce –ve ahlaksal açıdan savunulamayacak bir biçimde– kendi türümüzün üyelerini kayırmak dışında hangi temele dayandırabiliriz?

Normal yetişkin insanların daha üstün zihinsel güçlere sahip olması, geleceği tahmin edebilme, daha çok ayrıntı hatırlama, çevrelerinde olup bitenler üzerine daha çok şey bilme gibi birçok noktada farklı olmalarını sağlar; ama bu farklılıklar normal insanların daima daha çok acı çekeceği anlamına gelmez. Hayvanlar daha sınırlı kavrayışları yüzünden bazı durumlarda daha çok acı çekebilirler. Örneğin bir savaşta esir aldığımız kişilere, esir alınacaklarını, üstlerinin aranacağını ve hapsedileceklerini ama bunun dışında hiçbir zarar görmeyeceklerini ve savaş bittiğinde serbest bırakılacaklarını söyleyebiliriz; ama yabani hayvanları yakaladığımızda onlara hayatlarının tehlikede olmadığını anlatamayız. Yabani bir hayvan bir yakalama ve hapsetme girişimi ile bir öldürme girişimini ayırt edemez; iki durumda da aynı derecede dehşete kapılır.

Farklı türlerin acılarının kıyaslanmasının imkânsız olduğu ve bu nedenle hayvanlar ile insanların çıkarları çatıştığında eşitlik ilkesinin bize yol göstermeyeceği yolunda bir itirazda bulunulabilir. Farklı türlerin üyelerinin yaşadığı acıların kesin bir biçimde kıyaslanamayacağı muhtemelen doğrudur ama bu konuda kesinlik mutlaka şart değil. Sadece insanların çıkarlarının hayvanlarınkiler kadar etkilenmeyeceğinin kesin olduğu

durumlarda hayvanların acı çekmesini önlemeye karar versek bile, yine de beslenmemiz, kullandığımız hayvancılık yöntemleri, birçok bilim dalındaki deney prosedürleri, yaban hayatına yaklaşımımız, avcılık ve kürk giyme gibi konular ve sirk, rodeo ve hayvanat bahçesi gibi eğlenceler söz konusu olduğunda hayvanlara karşı tavrımızda radikal değişikliklere gitmek zorunda kalırız. Böylece çok büyük bir miktarda acı önlenmiş olur.

Bu noktaya kadar hep hayvanlara acı çektirmekten bahsettim ama onları öldürmek konusunda hiçbir şey söylemedim. Bunu bilerek yaptım. Eşitlik ilkesinin acı çektirme konusunda geçerliliği, en azından teoride, son derece açık. Acı, başlıbaşına kötü bir şeydir ve acı çeken varlığın ırkı, cinsiyeti ve türü ne olursa olsun önlenmeli ya da en aza indirilmelidir. Acının ne kadar kötü olduğu, ne kadar şiddetli olduğuna ve ne kadar sürdüğüne bağlıdır; ama aynı şiddetteki ve uzunluktaki acılar, ister insanlar ister hayvanlar tarafından yaşansın, eşit derecede kötüdür.

Bir varlığı öldürmenin ne zaman kötü olduğu ise daha karmaşık bir mesele. Öldürme meselesini bu noktaya kadar geri planda tuttum ve tutmaya da devam edeceğim; çünkü insanların diğer türlere karşı zorbalığının bugünkü düzeyinde, acı veya hazzın eşit derecede önemsenmesi şeklindeki daha basit ve dolaysız ilke, insanların hayvanlara karşı başlıca bütün kötü davranışlarını saptamak ve protesto etmek için yeterli bir temel sağlıyor. Yine de, öldürme konusunda da söylemem gereken bir şeyler var.

Aynı sebeple insanlara acı çektirmeyecekleri hâlde hayvanlara acı çektirmeye razı olmaları bakımından nasıl insanların büyük bir kısmı türcü bir yaklaşım benimsiyorsa, insanları öldürmeyecekleri durumlarda hayvanları öldürmeleri bakımından da yine çoğu insan türcü bir yaklaşım benimsiyor. Ama bu konuda daha ihtiyatlı ilerlememiz gerekiyor; çünkü, güncel kürtaj ve ötanazi tartışmalarının da gösterdiği gibi, insanları öldürmenin ne zaman meşru olduğu konusunda çok çeşitli fikirler var. Ahlak felsefecileri de insanları öldürmenin tam olarak hangi sebeple yanlış olduğu ve hangi durumlarda

öldürmenin haklı görülebileceği konularında bir fikir birliğine ulaşamıyor.

Önce, masum bir insanı öldürmenin daima yanlış olduğu düşüncesini ele alalım. Buna "hayatın kutsallığı" görüşü diyebiliriz. Bu görüşü benimseyen kişiler, kürtaja ve ötanaziye karşı çıkıyor ama aynı kişiler genellikle insan dışı hayvanların öldürülmesine karşı çıkmıyor; dolayısıyla bu görüşü "*insan* hayatının kutsallığı" görüşü olarak tanımlamak belki daha doğru olur. İnsan hayatının ve sadece insan hayatının kutsal olduğu inancı bir çeşit türcülüktür. Bunu göstermek için bir örnek verelim.

Diyelim ki, bir bebek, bazen gerçekten olduğu gibi, çok ciddi ve tedavi edilemez bir beyin hasarıyla doğdu; hasar o kadar ciddi ki, bebeğin bir "bitkisel insan" olmaktan öteye geçmesi, konuşması, başka insanları tanıması, bağımsız hareket etmesi, kendi varlığının farkına varması mümkün değil ve anne baba, çocuklarının durumunda herhangi bir gelişme umamayacaklarını görünce, bebeğin bakımı için her yıl binlerce dolar harcamak ya da devletten bu yönde bir talepte bulunmak istemediklerine karar verdiler ve doktorlarından bebeği acısız bir biçimde öldürmesini istediler.

Doktor bu durumda anne babanın isteğini yerine getirmeli midir? Yasalara göre bunu yapmaması gerekiyor; yani yasalar bu açıdan hayatın kutsallığı görüşünü destekler nitelikte. Bütün insanların hayatı kutsaldır; ama bu durumdaki bir bebek için bunu söyleyenler insan dışı hayvanların öldürülmesine karşı çıkmıyor. Peki bu farklılık nasıl gerekçelendirilebilir? Yetişkin şempanzeler, köpekler, domuzlar ve başka birçok türün üyeleri, başkalarıyla ilişki kurma, bağımsız hareket etme, kendinin farkında olma ve hayata değer kazandıracağı makul bir biçimde ileri sürülebilecek herhangi başka bir kapasite bakımından beyni hasar görmüş bebekten çok daha ileri bir durumdadır. Ciddi düzeyde zihinsel özürlü bazı çocuklar, ne kadar yoğun bir tedavi görseler de bir köpeğin zekâ düzeyine erişemiyorlar. Bunun bebeğin anne babası için öneminden de bahsedemeyiz; *çünkü* bu hayali örnekte (ve bazı gerçek örneklerde) anne baba bebeğin

yaşatılmasını istemiyor. Bebeğin "yaşama hakkı"nı savunanların gözünde onu hayvanlardan ayıran tek şey, onun biyolojik olarak *Homo sapiens* türünün üyesi olması, şempanzelerin, köpeklerin ve domuzlarınsa olmamalarıdır. *Bu* farkı öne sürerek bebeğe yaşama hakkı tanımak ama diğer hayvanlara tanımamak, tabii ki türcülüğün ta kendisidir.[14] Bu, tam olarak, en kaba ve açık ırkçılık biçimlerini benimseyenlerin ırksal ayırımcılığı gerekçelendirmek için kullandıkları türden keyfî bir ayırımdır.

Bu söylediklerim, türcülükten kaçınmak için, bir köpeği öldürmenin bütün zihinsel yetileri yerinde olan bir insanı öldürmek kadar yanlış olduğunu savunmamız gerektiği anlamına gelmez. Kabul edilemeyecek kadar türcü olan tek yaklaşım, yaşama hakkının sınırını tam olarak türümüzün sınırıyla çakıştırmaya çalışmaktır. Hayatın kutsallığı görüşünü benimseyenler bunu yapıyor; çünkü insanlar ile diğer hayvanlar arasında keskin bir ayırıma giderken, ciddi biçimde zihinsel özürlü ve ileri derecede demanslı insanların öldürülmesine, normal yetişkinlerin öldürülmesine olduğu kadar şiddetle karşı çıkarak, kendi türümüz içerisinde herhangi bir ayısrıma da izin vermiyorlar.

Türcülükten kaçınmak için bellibaşlı açılardan benzer varlıkların benzer bir yaşama hakkına sahip olduğunu ve sırf bizim biyolojik türümüze üye olmanın yaşama hakkı konusunda ahlaksal bir ölçüt olarak tek başına yeterli olamayacağını kabul etmek zorundayız. Bu sınırlar içinde kalarak yine de normal yetişkin bir insanı öldürmenin, sözgelimi bir fareyi öldürmekten

---

14. Burada dinsel görüşleri, örneğin bütün insanların ve sadece insanların ölümsüz ruhlara sahip olduğu ve Tanrı'nın onları kendi suretinde yarattığı öğretisini dikkate almıyorum. Bu görüşler tarihsel olarak son derece önemlidir ve şüphesiz insan hayatının özel bir kutsallığa sahip olduğu düşüncesi de kısmen bu görüşlerden kaynaklanmıştır (Konunun tarihsel yönü 5. bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınıyor); ama mantıksal açıdan bakıldığında bu dinsel görüşler tatmin edici değil; çünkü niye bütün insanların ölümsüz ruhlara sahip olması ve hiçbir hayvanın sahip olmaması gerektiğine mantıklı bir açıklama getirmiyorlar. Dolayısıyla, bu inanç da bir çeşit türcülük olarak görülebilir. Zaten "hayatın kutsallığı" görüşünün savunucuları da genellikle görüşlerini tamamen dinsel öğretilere dayandırmak istemiyorlar, çünkü bu öğretiler artık eskisi kadar yaygın kabul görmüyor.

daha kötü olduğunu iddia edebiliriz. Örneğin, normal yetişkin insanların kendinin farkında olma, gelecek için plan yapma ve başkalarıyla anlamlı ilişkiler kurma yeteneklerine sahip olduğunu, bir farenin bu özelliklerin tamamına sahip olmadığının varsayılabileceğini öne sürebiliriz; insanların sahip olduğu ama farelerin aynı düzeyde sahip olmadığı aile içi ve diğer yakın kişisel ilişkilere dikkat çekebiliriz; aradaki önemli farkın bu eylemin başka insanlarda da kendi hayatları için korku yaratması olduğunu düşünebiliriz; ya da bu etkenlerin ve başka etkenlerin bir kombinasyonunun arada bir fark yarattığını iddia edebiliriz. Hangi ölçütü seçersek seçelim, hiçbirinin tam olarak tür sınırıyla çakışmayacağını kabul etmek zorundayız. Bazı varlıkların hayatlarını diğer varlıkların hayatından daha önemli kılan bazı özelliklere sahip olduğunu savunmak meşrudur ama hangi ölçütü uygularsak uygulayalım, hayatları bazı insanların hayatından daha değerli bazı insan dışı hayvanlar olduğuna da şüphe yoktur. Örneğin bir şempanze, köpek ya da domuz, ciddi derecede zihinsel özürlü bir bebek ya da ileri derecede demanslı bir yaşlıya göre, daha yüksek bir kendinin farkında olma ve başkalarıyla anlamlı ilişkiler kurma düzeyine sahiptir. Dolayısıyla, yaşama hakkını bu özelliklere dayandıracaksak bu hayvanlara da en az zihinsel özürlü ve demanslı insanlara tanıdığımız kadar, hatta daha fazla yaşama hakkı tanımalıyız.

Bu sav iki şekilde kullanılabilir. Şempanzelerin, köpeklerin, domuzların ve bazı başka türlerin yaşama hakkı olduğu ve onları her öldürdüğümüzde, hatta yaşlı ve acı çeken hayvanları bu acılarından kurtarmak amacıyla öldürdüğümüzde bile, ciddi bir ahlaksal suç işlemiş olacağımızı öne sürmek için bu savı kullanabiliriz; ama aynı savı, ileri derecede zihinsel özürlü ve çaresiz derecede demanslı insanların hiç yaşama hakkı olmadığını ve onları şimdi hayvanları öldürdüğümüz gibi son derece önemsiz gerekçelerle öldürebileceğimizi öne sürmek için kullanmak da mümkün.

Bu kitabın başlıca amacı, ötanazinin ahlaken doğruluğu ya da yanlışlığını değil, hayvanlarla ilişkili etik meseleleri ele almak

olduğu için bu meseleyi kesin bir sonuca bağlamaya çalışmayacağım;[15] ama bence, her ne kadar türcülükten uzak olsalar da, her iki görüşün de ikna edici olmadığı oldukça açık. Türcülükten uzak duran, fakat ne zihinsel özürlü ve demanslıların hayatını, şu andaki hâliyle domuz ve köpeklerin hayatı kadar ucuzlatan, ne de domuz ve köpeklerin hayatını, onları çaresi olmayan bir ıstıraptan kurtarmanın bile yanlış olduğunu düşünmemize yol açacak kadar kutsallaştıran bir orta yolu benimsemek zorundayız. Yapmamız gereken, insan dışı hayvanları ahlaksal ilgi alanımıza sokmak ve hayatlarının en önemsiz gerekçeyle bile sona erdirilebileceğini düşünmekten vazgeçmek. Aynı zamanda, bir varlığın sırf bizim türümüzün bir bireyi olmasının tek başına onu öldürmeyi daima yanlış bir şey yapmaya yetmeyeceğini anlarsak, ne pahasına olursa olsun insan hayatını koruma ve anlamlı bir hayat sürmesi ya da korkunç acılar çekmeden yaşaması mümkün olmayan birini bile hayatta tutma yaklaşımımızı da gözden geçirmeye başlayabiliriz.

Sonuç olarak, türcülüğü reddetmek bütün hayatların eşit değerde olduğu anlamına gelmez. Kendinin farkında olma, ileriye dönük plan yapma ve geleceğe yönelik umutlara ve hedeflere sahip olma, başkalarıyla anlamlı ilişkiler kurma gibi yetiler, acı çektirme bağlamında önem taşımamakla birlikte (çünkü söz konusu varlık acı çekme kapasitesinin ötesinde hangi kapasitelere sahip olursa olsun acı acıdır) öldürme bağlamında önem taşır. Kendinin farkında olma, soyut düşünme, geleceğe yönelik plan yapma, karmaşık iletişim girişimlerinde bulunma vb kapasitelere sahip olan bir varlığın hayatının, bu kapasitelere sahip olmayan bir varlığın hayatından daha önemli olduğunu öne sürmek, keyfi davranmak anlamına gelmez. Acı çektirme ve öldürme meseleleri arasındaki farkı görmek için, kendi tü-

15. Bu meseleler üzerine genel bir tartışma için bkz. Peter Singer, *Practical Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979) [*Pratik Etik*, Çev. Nedim Çatlı, İthaki Yay., 2015]; özürlü bebekler konusunda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Helga Kuhse ve Peter Singer, *Should the Baby Live?* (Oxford: Oxford University Press, 1985).

rümüz içinde nasıl seçim yaptığımızı düşünün: Ya normal bir insanın ya da zihinsel özürlü bir insanın hayatını kurtarabilecek durumda olursak muhtemelen normal insanı kurtarmayı tercih ederiz; ama hem normal hem de zihinsel özürlü bir insanın acı verici ama tehlikeli olmayan bir şekilde yaralanmış olduğunu ve elimizde tek bir kişiye yetecek kadar ağrı kesici olduğunu farz edersek, seçimi nasıl yapacağımızı aynı açıklıkla bilemeyiz. Aynı şey diğer türler için de geçerli. Acı çeken varlığın sahip olduğu özellikler, acının başlıbaşına kötü bir şey olmasına etki etmez ama hayatın değerine etki eder. Bu ayırım için öne sürülebilecek birçok nedenden biri de, ümit eden, planlayan, geleceğe yönelik hedefleri için çalışan bir varlığı öldürmenin, o varlığı bütün bu çabalarını sonuca ulaştırmaktan alıkoyması; zihinsel kapasitesi –gelecek için plan yapmak bir yana– o varlığın bir geleceği olduğunu düşünmemize yetecek düzeyin altında olan bir varlığı öldürmeninse bu tür bir kayba yol açmamasıdır.[16]

Bu, normal koşullarda, bir insanın hayatı ile başka bir hayvanın hayatı arasında seçim yapmamız gerektiğinde insanın hayatını kurtarmayı seçmemiz gerektiği anlamına gelir; ama söz konusu insan normal bir insanın zihinsel kapasitesine sahip olmadığı için tersinin geçerli olduğu özel durumlar da olabilir. Dolayısıyla bu görüş, ilk anda öyle görünse bile, türcü değildir. Bu görüşe göre, bir seçim yapmak *zorunlu* olduğunda, normal koşullarda bir insan hayatını kurtarmayı bir hayvan hayatını kurtarmaya tercih etmek, insanların sırf bizim kendi türümüzün üyeleri olmasından değil, normal insanların sahip olduğu özelliklerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, kendi türümüzün normal insan özelliklerine sahip olmayan üyelerini göz önünde bulundurduğumuzda da, onların hayatının her koşulda diğer hayvanların hayatına tercih edilmesi gerektiğini söyleyemeyiz. Bir sonraki bölümde, bu sorunun pratikte nasıl yaşandığını göreceğiz; ama genel olarak, bir hayvanı (acısız

16. Bu temanın daha ayrıntılı olarak ele alındığı bir makale için bkz. Peter Singer, "Life's Uncertain Voyage", P. Pettit, R. Sylvan ve J. Norman (Der.) *Metaphysics and Morality* (Oxford: Blackwell, 1987) s. 154-172.

bir biçimde) öldürmenin ne zaman yanlış olduğuna kesin bir cevap vermemiz gerekmiyor. Hayvanların hayatına, benzer zihinsel düzeydeki insanların hayatıyla aynı saygıyı göstermemiz gerektiğini akılda tuttuğumuz sürece çok yanlış bir yola girmemiz mümkün değil.[17]

Her durumda, bu kitapta ileri sürülen görüşler, sadece acıyı en aza indirme ilkesine dayanıyor. Hayvanları acısız bir biçimde öldürmenin de yanlış olduğu fikri, bu görüşlerden bazılarına fazladan destek sağlar; bu olumlu bir şey olabilir ama kesinlikle zorunlu değildir. İlginçtir ki, genel inanışa göre mutlak bir öldürme yasağına dayandırılması gereken vejetaryen olmamız gerektiği görüşü için bile aynı durum geçerli.

Bu bölümde benimsediğim konuma bazı itirazlarınız olabilir. Örneğin, insanlara zarar veren hayvanlar konusunda önerim nedir? Hayvanların birbirini öldürmesini de mi engellemeye çalışacağız? Bitkilerin acı çekmediğini nereden biliyoruz ve eğer acı çekiyorlarsa açlıktan ölecek miyiz? Ana savın akışını kesintiye uğratmamak için bunları ve başka bazı itirazları ayrı bir bölümde ele almayı tercih ettim. İtirazlarına bir an önce cevap bekleyen okurlar isterlerse doğrudan VI. bölüme bakabilirler.

II. ve III. bölümlerde türcülüğün uygulamaya geçirilmesinin iki örneğini inceleyeceğiz. Konuları makul derecede kapsamlı bir biçimde ele alabilmek için kendimi iki örnekle sınırladım.

---

17. Kitabın ilk baskısında da aşağı yukarı aynı olan bu tartışma, Hayvan Özgürleşmesi hareketini eleştirenlerce genellikle göz ardı edildi. Bu, Hayvan Özgürleşmesi fikrini gülünç göstermek amacıyla sık sık başvurulan bir taktiktir. Örneğin, bir süre önce hayvanlar üstünde deney yapan biri, "Bu insanlardan bazıları her böceğin, her farenin yaşama hakkının bir insanınki kadar büyük olduğuna inanıyor" demişti (Dr. Irving Weissman, aktaran: Katherine Bishop, "From Shop to Lab to Farm, Animal Rights Battle is Felt", *The New York Times*, 14 Ocak 1989). Dr. Weissman'dan bu görüşü benimseyen bazı Hayvan Özgürleşmecilerinin adını vermesini istemek ilginç olurdu. Ben (Dr. Weissman'ın, zihinsel kapasitesi böcek ya da fareden çok farklı olan insanlardan bahsettiğini varsayarak) kesinlikle bu görüşü benimsemiyorum. Hayvan Özgürleşmesi hareketi içinde bu görüşü benimseyen fazla kişi olmadığını, belki de hiç kimse olmadığını sanıyorum.

Bu sınırlama, sırf diğer hayvanların çıkarlarını ciddiye almadığımız için varolan diğer birçok uygulamaya kitapta hiç yer ayırmamak anlamına geliyor. Bu uygulamalar arasında, spor yapma ya da kürk elde etme amacıyla avlanmak; kürkleri için mink, tilki ve başka hayvanlar beslemek; yabani hayvanları yakalamak (genellikle annelerini öldürdükten sonra) ve insanlar seyretsin diye küçük kafeslere kapatmak; hayvanlara eziyet ederek sirklerde sergilenebilecek ya da rodeolarda izleyicileri eğlendirecek numaralar öğretmek; bilimsel araştırma kisvesi altında patlayıcı zıpkınlarla balina öldürmek; her yıl 100.000 yunusun tonbalığı avlamak amacıyla denize bırakılan ağlara takılıp ölmesine sebep olmak; deri ve ev hayvanı maması üretmek amacıyla Avustralya'nın ıssız bölgelerinde her yıl 3 milyon kanguru öldürmek ve beton ve kirlilik imparatorluğumuzu gezegenin her tarafına yayarken yabani hayvanların çıkarlarını göz ardı etmek sayılabilir.

Bu konular üzerine hiçbir şey söylemeyeceğim ya da çok az şey söyleyeceğim; çünkü, bu baskının önsözünde de belirttiğim gibi, bu kitabın amacı hayvanlara yaptığımız bütün kötülükleri eksiksiz bir biçimde aktarmak değil. Bunun yerine, uygulamaya konmuş türcülüğü iki temel örnekle sergilemeyi tercih ettim. Bunlar münferit sadizm örnekleri değil. Bu uygulamalardan birinden, her yıl on milyonlarca, diğerindense milyarlarca hayvan etkileniyor. Bu uygulamaların bizimle bir ilgisi olmadığını da iddia edemeyiz. Birinci uygulama (hayvanlar üzerinde yürütülen deneyler) bizim oylarımızla işbaşına gelen hükümetler tarafından destekleniyor ve büyük ölçüde bizim vergilerimiz kullanılarak gerçekleştiriliyor. İkinci uygulama (gıda üretmek için hayvan beslemek), insanların çoğunluğu ürünlerini satın almasa ve yemese mümkün olamazdı. Türcülüğün bu iki biçimini bu amaçla seçtim. Bu uygulamalar türcülüğün tam merkezinde yer alıyor ve insanların diğer bütün uygulamalarının sebep olduğundan daha fazla sayıda hayvanın acı çekmesine sebep oluyor. Bunları durdurmak için hükümetlerimizin politikalarını ve beslenme biçimimiz de dahil olmak üzere, kendi hayatlarımızı

değiştirmek zorundayız. Türcülüğün resmî olarak desteklenen ve neredeyse evrensel kabul gören bu biçimleri terk edilirse, diğer türcü uygulamalar da çok geçmeden terk edilecektir.

2
Araştırma Araçları...
Vergileriniz nerelerde kullanılıyor?

1987'de gösterime giren *Project X* adlı popüler film, birçok Amerikalının ülkelerinin silahlı kuvvetlerince yürütülen hayvan deneyleri hakkında ilk kez bir fikir edinmesini sağladı. Filmin öyküsü, Hava Kuvvetleri'nin, şempanzelerin radyasyona maruz bırakıldıktan sonra bir uçak simülatörünü kullanmaya devam edip edemeyeceğini görmek amacıyla tasarladığı bir deney çevresinde gelişiyordu. Laboratuvarda görevlendirilen genç bir Hava Kuvvetleri öğrencisi, işaret dili yoluyla bir şempanzeyle iletişim kuruyor ve zamanla ona bağlanmaya başlıyordu. Radyasyon verilme sırası bu şempanzeye gelince genç kahraman (tabii güzel kız arkadaşının da yardımıyla) şempanzeleri kurtarmaya karar veriyordu.

Project X'teki öykü kurmacaydı ama deneyler kurmaca değildi. Texas'taki Brooks Hava Kuvvetleri Üssü'nde yıllardır yapılmakta olan ve çeşitli farklılıklarla hâlâ sürdürülen deneylere dayanıyorlardı. Olayın bütün boyutları izleyicilere gösterilmedi. Filmdeki şempanzelerin başına gelenler, gerçek şempanzelerin yaşadıklarının son derece yumuşatılmış bir versiyonuydu. Şimdi Brooks Hava Kuvvetleri Üssü'nün yayımladığı belgelere dayanarak gerçek deneylere bir göz atalım.

Bu deneylerde de, tıpkı filmde olduğu gibi, bir tür uçak simülatörü kullanılıyor. Bu alete Primat Denge Platformu (Primate Equilibrium Platform: PEP) deniyor. Platform, gerçek bir uçak gibi iniş çıkış ve yalpalama hareketleri yapıyor. Maymunlar platformun üzerine yerleştirilmiş bir koltuğa oturtuluyor. Önlerinde platformu yatay bir konuma getirmeye yarayan bir kumanda kolu var. Maymunlar önce bu aleti kullanma eğitimi alıyor, sonra da, pilotluk yeteneklerini nasıl etkileyeceğini görmek amacıyla, radyasyona ve kimyasal silahlara tabi tutuluyorlar (Bkz. Fotoğraf No: 1).

PEP için geliştirilen standart prosedür, "Primat Denge Platformu İçin Eğitim Prosedürü"[1] adlı bir raporda açıklanıyor. Bu prosedürü özetleyerek aktarıyorum:

1. Aşama (koltuğa uyum sağlama): Maymunlar beş gün boyunca günde bir saatliğine PEP koltuğunda "tutuluyor" (yani koltuğa bağlanıyorlar) ve bu sürenin sonunda koltukta sakince oturmaya başlıyorlar.

2. Aşama (kumanda koluna uyum sağlama): Maymunlar PEP koltuğunda tutuluyor. Koltuk ileriye doğru itiliyor ve maymunlara elektrik şoku veriliyor. Bu durum maymunların "koltukta ters dönmesine ya da platformu ısırmasına neden oluyor... Bu davranış kumanda kolunun hemen üstündeki eldivenli ele [deney görevlisinin eline] yönlendiriliyor". Maymun ele dokununca şok kesiliyor ve gün boyunca aç bırakılmış olan maymuna bir

1. "Training Procedure for Primate Equilibrium Platform", U.S. Air Force, School of Aerospace Medicine, Rapor No. USAFSAM-TR-82-24, Ağustos 1982.

Fotoğraf 1: Texas'taki Brooks Hava Kuvvetleri Üssü'nde, maymunlara elektrik şoku verilerek, Hava Kuvvetleri bombardıman uçağı pilotlarının uçaklarındakilere benzer kumandalar yoluyla bu platformları yatay pozisyonda tutmaları öğretiliyor. Daha sonra gaz ya da radyasyon verilen maymunların, kimyasal ya da nükleer silah saldırısı durumunda ne kadar süreyle bu platformları yatay durumda tutabilecekleri ölçülüyor.

kuru üzüm veriliyor. Bu işlem her maymun için beş ila sekiz gün boyunca günde yüz kez tekrarlanıyor.

3. Aşama (kumanda kolunu oynatma): Bu aşamada PEP öne itildiğinde maymunun sadece kola dokunması şokun kesilmesine yetmiyor. Maymun kolu geri çekinceye kadar şok sürüyor. Bu işlem günde yüz kez tekrarlanıyor.

4., 5. ve 6. Aşamalar (kolu ileriye itme ve geriye çekme): Bu aşamalarda PEP geriye itiliyor ve maymun kolu ileriye itene

kadar şoktan kurtulamıyor. Sonra PEP yeniden öne itiliyor ve maymun kolu yeniden geriye çekmeyi öğrenmek zorunda kalıyor. Bu işlem günde yüz kez tekrarlanıyor. Sonra platform rastlantısal olarak ileriye ya da geriye itilmeye başlıyor ve maymun uygun tepkiyi verinceye kadar şoka maruz kalmaya devam ediyor.

7. Aşama (kumanda kolunun faal hâle getirilmesi): Bu noktaya kadarki aşamalarda, maymunlar kumanda kolunu öne ya da arkaya hareket ettirdiğinde platformun konumu değişmiyordu. Artık maymunlar kolu kullanarak platformun konumunu kontrol edebiliyor. Bu aşamada otomatik şok verici çalışmıyor. Şoklar 3-4 saniyede bir görevli tarafından veriliyor ve yarım saniye sürüyor. Bu, önceki aşamalara göre daha yavaş bir hız, çünkü doğru davranışın cezalandırılmamasına ya da kitapçıktaki terimle ifade etmek gerekirse, "köreltilmemesine" çalışılıyor. Maymun istenen performansı gösteremezse 6. aşamaya dönülüyor. Gösterebilirse, platformu az çok yatay durumda tutmayı ve şokların %80'inden kaçınmayı başarana kadar bu aşamaya devam ediliyor. Maymunlar 10 ila 12 gün içinde 3. aşamadan 7. aşamanın sonuna ulaşabiliyor.

Bu aşamalar bittikten sonra 20 gün daha eğitime devam ediliyor. Bu dönem boyunca koltuk rastlantısal olarak giderek daha şiddetli bir biçimde öne arkaya itiliyor ya da yalpalatılıyor ve maymundan koltuğu yatay konuma getirme konusunda aynı performansı göstermesi bekleniyor. Bunu başaramayan hayvanlara sık sık şok veriliyor.

Maymunların binlerce kez şoka maruz bırakıldığı bütün bu eğitim süreci gerçek deneye hazırlıktan başka bir şey değil. Platformu hep yatay durumda tutabilecek düzeye erişen maymunlar, öldürücü ya da neredeyse öldürücü dozlarda radyasyona ya da kimyasal silaha maruz bırakılıyor ve bu durumdaki hayvanların ne kadar süreyle "uçmaya" devam edebildiği ölçülüyor. Aldıkları radyasyon nedeniyle mide bulantısı çeken ya da kusan maymunlar, bir yandan platformu yatay durumda tutmaya çalışmak zorundalar, yoksa sürekli şok yiyorlar. ABD Hava Kuvvetleri

Havacılık ve Uzay Tıbbı Fakültesi'nin 1987 Ekim'inde, yani *Project X* gösterime girdikten sonra yayımladığı bir rapordan bu tür bir deney aktaracağım.[2]

Raporun başlığı: "Somana Maruz Kalmış Primatların Denge Performansı: Her Gün Düşük Dozda Soman Alımının Etkileri." Soman, I. Dünya Savaşı'nda birçok askerin korkunç acılar yaşamasına sebep olan ama daha sonraki savaşlarda neyse ki çok nadiren kullanılan sinir gazının diğer bir adı. Rapor, aynı araştırma ekibinin, "akut soman alımı"nın Primat Denge Platformundaki performansa etkilerini incelediği daha önceki deneylerin raporlarına göndermelerle başlıyor. Bu deneyde ise birkaç gün boyunca küçük dozlarda alınan somanın etkisi ölçülmüş. Deneyde kullanılan maymunlar en az iki yıl boyunca "en azından haftada bir" platformu kullanmış ve bu hayvanlara daha önceden çeşitli ilaçlar ve küçük dozlarda soman verilmiş ama son altı haftadır hiçbir ilaç verilmemiş.

Araştırmacılar maymunların platformu çalıştırma yeteneklerini azaltmaya yetecek soman dozunu hesaplamış. Tabii bu hesabın yapılabilmesi için, platformu düz tutamayan maymunlara elektrik şoku verilmesi gerekiyor. Rapor, ağırlıklı olarak sinir gazının maymunların performans düzeyindeki etkilerine dair olmakla birlikte, kimyasal silahların diğer etkileri üzerine de bazı bilgiler edinmemizi sağlıyor:

> Denek, son dozu izleyen gün tamamen güçten düşmüş durumdaydı, aşırı koordinasyon bozukluğu, bitkinlik ve istemli hareketlerde titreme gibi nörolojik semptomlar gösteriyordu... Bu semptomlar birkaç gün sürdü ve bu süre zarfında hayvan PEP işlemlerini yapamaz durumdaydı.[3]

Dr. Donald Barnes uzun yıllar ABD Hava Kuvvetleri Havacılık ve Uzay Tıbbı Fakültesi'nin araştırma ekibinin başkanlığı-

2. "Primate Equilibrium Performance Following Soman Exposure: Effects of Repeated Daily Exposures to Low Soman Doses", U.S. Air Force, *School of Aero-space Medicine*, Rapor No. USAFSAM-TR-87-19, Ekim 1987.
3. U.S. Air Force, Rapor No. USAFSAM-TR-87-19, s. 6.

nı yaptı ve Brooks Hava Kuvvetleri Üssü'ndeki Primat Denge Platformu deneylerini yönetti. Barnes görev süresi boyunca radyasyon verdiği eğitimli maymun sayısının 1.000 civarında olduğunu tahmin ediyor. Sonradan o dönem hakkında şunları yazacaktı:

> Birkaç yıl boyunca topladığımız verilerin yararlılığından şüphe duydum. Hazırladığımız teknik raporların kime gittiğini ve ne amaçla kullanıldığını öğrenmek için birkaç küçük girişimde bulundum ama o dönemde komutanlarımızın ABD Hava Kuvvetleri'ne ve dolayısıyla özgür dünyanın savunmasına büyük bir hizmette bulunduğumuz yönündeki güvencelerini kabul etmeye fazla istekli olduğumu bugün kabul ediyorum. Bu güvenceleri, laboratuvarda karşımda duran gerçekliği görmememi sağlayacak at gözlükleri gibi kullandım. Bu gözlükleri her zaman büyük bir gönül rahatlığıyla takmış olmamakla birlikte, statü ve gelir kaybına uğramama yol açabilecek tereddütlerden onların sayesinde korundum...
> Bir gün bu at gözlükleri kayıp düşüverdi ve ne olduğunu anlamadan ABD Hava Kuvvetleri Havacılık ve Uzay Tıbbı Fakültesi Komutanı Dr. Roy DeHart'la ciddi bir tartışmaya girdim. Nükleer bir savaş çıktığında, operasyonları yöneten komutanların, birliklerinin olası gücünü ya da ikinci vuruş yeteneğini tahmin etmek için rhesus maymunlarına ilişkin verilere ve tablolara bakmasının ne kadar küçük bir olasılık olduğunu anlatmaya çalıştım. Dr. DeHart verilerin çok değerli olduğunda ısrar etti ve "Komutanlar verilerin hayvan deneylerinden elde edildiğini bilmiyor ki" dedi.[4]

Barnes görevinden istifa etti ve hayvan deneylerinin en büyük muhaliflerinden biri oldu. Ama Primat Denge Platformu deneyleri devam etti.

Project X filmi, ordunun yürüttüğü bazı deneylerin açığa çıkmasını sağladı. Bu deneylerin ayrıntılarına girmeye çalıştık ama Primat Denge Platformundaki maymunlara uygulanan her türden ve çok çeşitli dozlardaki radyasyon ve kimyasal silahların bütün ayrıntılarını aktarmak sayfalar tutar: Ama bilmemiz

4. Donald J. Barnes, "A Matter of Change", Peter Singer (Der.), *In Defense of Animals* (Oxford: Blackwell, 1985).

gereken bir şey var ki, bu deneyler ordunun hayvanlar üzerinde yürüttüğü deneylerin sadece çok küçük bir kısmını oluşturuyor. Aslında bu deneylerle ilgili kaygılar yıllar önce başlamıştı.

1973 Temmuz'unda, Temsilciler Meclisi'nin Wisconsin'li üyesi Les Aspin, düşük tirajlı bir gazetede yayımlanan bir ilan yoluyla ABD Hava Kuvvetleri'nin beagle cinsi 200 yavru köpek almayı planladığını öğrendi. Havlamamaları için ses telleri bağlandıktan sonra bu hayvanlar üzerinde zehirli gaz testleri yapılacaktı. Kısa bir süre sonra Kara Kuvvetleri'nin de beagle cinsi 400 köpeği benzer testlerde kullanmayı planladığı ortaya çıktı.

Bunun üzerine Aspin şiddetli bir protesto başlattı ve hayvan deneyleri karşıtı dernekler de bu protestoya destek verdi. ABD'nin bütün büyük gazetelerine ilanlar verildi. Halktan öfke dolu mektuplar yağdı. Temsilciler Meclisi Silahlı Kuvvetler Komitesi'nden bir yetkili, Truman'ın General MacArthur'un görevine son vermesinden bu yana en çok mektubu bu konuyla ilgili olarak aldıklarını açıkladı. Savunma Bakanlığı'nın Aspin tarafından basına açıklanan bir iç yazışmasındaysa, bakanlığın tarihinde en çok mektubu bu olayla ilgili olarak aldığı, Kuzey Vietnam ve Kamboçya'nın bombalanmasında bile bu kadar çok mektup almadığı belirtiliyordu.[5] Savunma Bakanlığı önce deneyleri savundu ama bir süre sonra deneylerin ertelendiğini ve beagle yerine başka deney hayvanları kullanma imkânı olup olmadığının araştırıldığını açıkladı.

Bu son derece ilginç bir olaydı. İlginçti, çünkü toplumun belli bir deney üzerine böylesine büyük bir öfkeye kapılması, silahlı kuvvetlerin, araştırma kuruluşlarının, üniversitelerin ve çok çeşitli sektörlerden şirketlerin standart deneyleri üzerine hiçbir şey bilinmediğini ortaya çıkardı. Hava ve Kara Kuvvetlerinin planladığı bu deneylerde birçok hayvanın acı çekeceği ve öleceği, buna karşılık bunca acı ve ölümün herhangi bir insanın hayatını kurtaracağının, hatta insanlara herhangi bir fayda

5. *Air Force Times*, 28 Kasım 1973; *The New York Times*, 14 Kasım 1973.

sağlayacağının hiçbir garantisinin olmadığı tabii ki doğru; ama aynı şey, sadece ABD'de her yıl milyonlarcası düzenlenen başka hayvan deneyleri için de geçerli. Belki halkın ilgisi, deneylerde beagle'ların kullanılacak olmasından kaynaklanıyordu; ama eğer öyleyse, daha yakın bir zamanda yürütülen şu deney neden hiç protesto edilmedi:

Maryland'in Frederick kentindeki Fort Detrick'te bulunan ABD Ordusu Tıbbi Biyomühendislik Araştırma ve Geliştirme Laboratuvarı'nda araştırmacılar 60 beagle'a farklı dozlarda TNT patlayıcısı yedirdiler. Köpeklere altı ay boyunca her gün tablet hâline getirilmiş TNT verildi. Vücudun su kaybetmesi, zayıflama, kansızlık, sarılık, vücut sıcaklığının düşüşü, idrar ve dışkıda renk değişikliği, ishal, iştahsızlık, kilo kaybı, karaciğer, böbrek ve dalakta büyüme ve koordinasyon bozukluğu gibi semptomlara rastlandı. 14. haftada bir dişi köpek "ölmek üzere olduğu tespit edildiği için" öldürüldü; 16. haftada diğer bir köpeğin öldüğü görüldü. Raporda deneyin TNT'nin memeliler üzerindeki etkilerine ilişkin olarak Fort Detrick laboratuvarının elde etmekte olduğu verilerin "bir kısmını" oluşturduğu belirtiliyor. En düşük dozu alan köpekler bile hastalandığı için araştırmada TNT'nin hiçbir gözlemlenebilir etki yapmadığı dozun saptanması mümkün olmadı ve şu sonuca ulaşıldı: "Beagle köpekler üzerinde... daha fazla TNT deneyi yapmak gerekiyor olabilir."[6]

Her durumda, ilgimizi sadece köpeklerle sınırlandırmak doğru değil. İnsanlar genellikle köpeklere daha çok önem veriyor çünkü köpekler ev hayvanı olarak daha çok tanınıyor; ama diğer hayvanlar da köpekler kadar acı çekebilir. Çoğu kişi sıçanlara karşı hiçbir acıma hissetmez. Ne var ki, sıçanlar zeki hayvanlardır; ayrıca sıçanlarda acı hissi olduğuna ve sayısız deneyde kullanılan sıçanların acı çektiğine hiçbir şüphe yok.

---

6. B. Levine vb., "Determination of the Chronic Mammalian Toxicological Effects of TNT: Twenty-six Week Subchronic Oral Toxicity Study of *Trinitrotoluene* (TNT) in the Beagle Dog", 2. Aşama, Nihai Rapor (U.S. Army Medical Research and Development Command, Fort Detrick, Maryland, Haziran 1983).

Ordu deneylerinde köpek kullanmayı bırakıp sıçan kullanmaya başlarsa, durum bizim için daha önemsiz hâle gelmemeli.

Ordunun en korkunç deneylerini gerçekleştirdiği yerlerden biri de Maryland'in Bethesda kentindeki Silahlı Kuvvetler Radyobiyoloji Araştırmaları Enstitüsü (AFRRI). Burada Primat Denge Platformu kullanılmıyor; onun yerine araştırmacılar hayvanları koltuklara bağlıyor, onlara radyasyon veriyor, bazı kollara basmaları konusunda onları eğitiyor ve radyasyonun hayvanların performansı üzerindeki etkisini gözlemliyorlar. Ayrıca maymunlara, "faaliyet tekerleği" dedikleri, silindirik bir değirmene benzeyen bir alette koşmayı öğretiyorlar (Bkz. Fotoğraf No: 2). Tekerleğin dönüş hızı saatte 1,5 km'nin altına düşerse maymunlara elektrik şoku veriliyor.

Fotoğraf 2: Gama-nötron radyasyonunun öldürücü dozları üzerine askerî araştırmalar yürüten, Maryland'in Bethesda kentindeki Silahlı Kuvvetler Radyobiyoloji Araştırmaları Enstitüsü'nde egzersiz tekerleğine hapsedilmiş bir rhesus maymunu. Merkezde primatlara elektrik şoku verilerek tekerleği saatte 1,5 ila 8 km hızla döndürmeleri öğretiliyor. Sekiz haftalık şartlandırma döneminden sonra radyasyona maruz bırakılan maymunlar, daha sonra ölünceye kadar tekerlek üzerinde teste tabi tutuluyor. Araştırmada, her bir maymunun radyasyon almadan önceki ve aldıktan sonraki performansları karşılaştırılıyor (Fotoğraf: Henry Spira).

Primat faaliyet tekerleğinin kullanıldığı deneylerden birinde, AFRRI'nin davranış bilimleri departmanından Carol Franz, 39 maymunu dokuz hafta boyunca günde iki saatliğine eğitti. Bu eğitim sonucunda maymunlar altı saatlik bir süre boyunca belli bir düzen içinde "çalışabilecek" ve "dinlenebilecek" duruma geldi. Sonra bu maymunlara çeşitli dozlarda radyasyon verildi. Yüksek dozda radyasyon alan maymunlar, bazıları yedi defaya varacak şekilde, kustu. Sonra araştırmacılar, radyasyonun "çalışma" yeteneklerini nasıl etkilediğini ölçmek üzere maymunları yeniden tekerleklere koydu. Deneyin bu aşamasında tekerleği bir dakika boyunca hareket ettirmeyen maymunlara "verilen şokun şiddeti 10 mA'e çıkarıldı" (Bu, ABD'de son derece yüksek tutulan hayvan deneyleri standartlarına göre bile aşırı derecede şiddetli, müthiş bir acı verdiğine şüphe olmayan bir şok). Bazı maymunlar faaliyet tekerleğinde kusmaya devam etti. Franz, raporunda farklı radyasyon dozlarının performans üzerindeki etkilerini belirtiyor. Raporda radyasyona maruz bırakılmış maymunların ölmelerine kadar geçen sürenin 1,5 günle 5 gün arasında değiştiği de bildiriliyor.[7]

Kitabın bir bölümünü tamamen ABD Silahlı Kuvvetleri'nin gerçekleştirdiği deneylere ayırmak istemediğim için, artık askerî olmayan deneylere geçeceğim (ama aşağıda başka konularla ilişkili olarak bir iki askerî deneyden daha kısaca söz etmem gerekecek). Yukarıdaki deneyleri okuyan ABD'li vergi mükelleflerinin (ülkelerinin askerî bütçesinin ne kadar olması gerektiği konusundaki düşüncelerini bir yana bırakalım) kendilerine "Silahlı Kuvvetler'in ödediğim vergiyi bu şekilde kullanmasını istiyor muyum?" diye sormuş olduğunu umuyorum.

Elbette ki yukarıda aktardığım deneylere dayanarak hayvanların kullanıldığı bütün deneylere ilişkin bir yargıda bulunamayız. Savaş, ölüm ve yaralanma mesleklerinin bir parçası olduğu için silahlı kuvvet mensuplarının acıya karşı duyarsızlaştıkları

---

7. Carol G. Franz, "Effects of Mixed Neutron-gamma Total-body Irradiation on Physical Activity Performance of Rhesus Monkeys", *Radiation Research* 101: 434-441 (1985).

düşünülebilir. Gerçek bilimsel araştırmalar şüphesiz ki çok farklı olmalıdır, öyle değil mi? Göreceğiz. Askerî olmayan bilimsel araştırmalarla ilgili incelememe Profesör Harry F. Harlow'un sözleriyle başlayacağım. Wisconsin'in Madison kentindeki Primat Araştırmaları Merkezi'nde görev yapan Profesör Harlow, yıllarca en önemli psikoloji dergilerinden birinin editörlüğünü yaptı ve birkaç yıl önceki ölümüne dek psikoloji araştırmacıları arasında büyük bir saygı görüyordu. Çalışmaları birçok temel psikoloji ders kitabında alıntılanarak onay gördü; son yirmi yıl içinde psikolojiye giriş dersleri alan milyonlarca öğrenci tarafından okundu. Başlattığı araştırma yöntemi ölümünden sonra da çalışma arkadaşları ve eski öğrencileri tarafından sürdürülüyor.

1965'te kaleme aldığı bir makalede Harlow çalışmalarını şu sözlerle açıklıyor:

> Son on yıldır, doğumlarından itibaren çıplak tel kafeslerde tuttuğum maymunlar üzerinde kısmi toplumsal tecritin etkilerini inceliyorum... Bu maymunlar tam bir anne yoksunluğu yaşıyor... Son dönemde tam toplumsal tecritin etkilerini incelemek amacıyla, bazı maymunları doğumlarından birkaç saat sonrasından 3., 6. veya 12. aya kadar paslanmaz çelik bir odada tutuyoruz. Önceden belirlenen dönem boyunca maymunların hiçbir hayvan ya da insanla temas kurmasına izin verilmedi.

Bu araştırmalar şu sonucu doğurmuş:

> Hayatın ilk döneminde yeterince şiddetli ve uzun süreli bir tecrit, bu hayvanları birincil toplumsal tepkinin korku olduğu bir toplumsal-duygusal düzeye indirgemektedir.[8]

Başka bir makalede Harlow ile eski öğrencisi ve çalışma arkadaşı Stephen Suomi, bebek maymunlarda psikopatoloji yaratmak için kullandıkları ama başarısız olduğunu düşündükleri bir tekniği açıklıyorlar. O dönemde Britanyalı psikiyatr John Bowlby'nin de araştırmacıların Wisconsin'deki *laboratuvarını*

8. *Proceedings of the National Academy of Science* 54: 90 (1965).

ziyaret ettiğini öğreniyoruz. Harlow'un aktardığına göre Bowlby sorunlarını dinlemiş ve laboratuvarı dolaşmış. Çıplak tel kafeslere tek tek yerleştirilmiş maymunları gördükten sonra "Neden maymunlarda psikopatoloji yaratmak istiyorsunuz? Laboratuvarınızda zaten bugüne kadar dünya üzerinde görülenden daha fazla psikopat maymun var" demiş.[9]

Bowlby de anne yoksunluğunun sonuçları alanında başlıca araştırmacılardan biriydi; ama o araştırmalarını savaşta yetim kalmış, mülteci ya da hastaneye yatırılmış çocuklarla yürütüyordu. Daha 1951 yılında, Harlow henüz insan dışı primatlar üzerine çalışmaya başlamamışken, Bowlby şu sonuca ulaşmıştı:

> Eldeki bulgular yeniden gözden geçirildi. Bulguların gösterdiğine göre, uzun süre anne şefkatinden uzak kalmanın küçük çocukların karakteri ve bütün yaşamı üzerinde ciddi ve çok kapsamlı etkilere yol açabileceği yönündeki genel önermenin doğruluğuna dair hiçbir şüpheye yer kalmamıştır.[10]

Bu durum, Harlow ve çalışma arkadaşlarını maymun deneyleri geliştirmekten ve uygulamaktan alıkoymadı.

Harlow ve Suomi, Bowlby'nin ziyaretini anlattıkları makalede "bezden yapılmış, annenin yerini tutan ama sonradan canavara dönüşen nesnelere bağlanmalarını sağlayarak" bebek maymunlarda depresyon yaratma şeklindeki "harika fikir"lerini şöyle açıklıyorlar:

> Bu canavarlardan ilki, belli aralıklarla ya da istendiğinde yüksek basınçlı hava fışkırtan bir bez anneydi. Bu hava neredeyse hayvanın derisini yüzecek kadar kuvvetliydi. Peki bebek maymun ne yaptı? Annesine daha da sıkı yapıştı, çünkü korkmuş bir bebek ne pahasına olursa olsun annesine yapışır. Hiçbir psikopatoloji oluşmadı.
> Ama pes etmedik. Bebeği, kafasını ve dişlerini takırdatacak kadar şiddetle sallayan başka bir canavar anne ürettik. Bebek, anneye daha

9. *Engineering and Science* 33: 8 (1970).
10. *Maternal Care and Mental Health*, World Health Organization Monograph Series, 2: 46 (1951).

da sıkı yapışmaktan başka bir şey yapmadı. Ürettiğimiz üçüncü canavarın içinde telden bir çerçeve vardı ve bu çerçeve karın bölgesinden dışarı fırlayarak bebeği fırlattı. Bunun üzerine bebek yerden kalktı, çerçevenin kumaş vücudun içine girmesini bekledi ve yeniden anne olarak gördüğü şeye sarıldı. Son olarak kirpi anneyi ürettik. Bir düğmeye basıldığında bu annenin karnının her tarafından dikenler fırlıyordu. Bebekler, bu keskin reddedişler yüzünden mutsuz olmakla birlikte, dikenlerin içeri girmesini bekliyor ve yeniden anneye sarılıyordu.

Araştırmacılar, incinen bir çocuğun annesine yapışmaktan başka çaresi olmadığı için, bu sonuçları şaşırtıcı bulmuyor.

Sonuçta Harlow ve Suomi yapay canavar annelerden vazgeçtiler çünkü daha da iyi bir şey buldular: Bebeklere canavarca davranacak gerçek bir anne maymun. Bu tür anneler üretmek için dişi maymunları küçüklüklerinden itibaren tecrit altında tuttular, sonra onların gebe kalmasını sağlamaya çalıştılar. Bu maymunlar ne yazık ki erkek maymunlarla normal cinsel ilişkilere girmiyordu; bu yüzden Harlow ve Suomi "tecavüz askısı" adını verdikleri bir teknik kullanmak zorunda kaldılar. Bebekler doğduktan sonra araştırmacılar maymunları gözlemlediler. Bazı maymunlar bebeklerini görmezlikten geliyor, normal annelerin yaptığı gibi ağlayan yavrularını kucaklarına alıp emzirmiyorlardı. Gözlemlenen diğer davranış örüntüsü daha farklıydı:

Öbür maymunlar acımasız ve öldürücüydü. En sevdikleri numaralardan biri dişleriyle bebeğin kafatasını kırmaktı. Ama en mide bulandırıcı davranış örüntüsü bebeğin yüzünü yere çarpmaları ve ileri geri sürtmeleriydi.[11]

Harlow ve Suomi, 1972'de yayımladıkları bir makalede, insanlardaki depresyon "umutsuzluk ve çaresizlik hâli, bir umutsuzluk kuyusuna düşme" şeklinde tanımlandığı için, "sezgisel olarak" hem fiziksel hem psikolojik açıdan bu tür bir "umutsuzluk kuyusu"nu yeniden üretecek bir alet tasarladıklarını söylüyorlar. Bu

11. *Engineering and Science* 33: 8 (1970).

alet, içeri doğru eğimli paslanmaz çelikten duvarları ve yuvarlak bir tabanı olan bir oda. Araştırmacılar, yavru maymunları 45 güne varan sürelerle bu odaya bıraktılar. Birkaç gün burada hapis tutulan maymunların "zamanlarının büyük bir bölümünü odanın bir köşesine çekilip büzülerek" geçirdiğini gördüler. Hapsedilmek, "depresif nitelikli şiddetli ve kalıcı bir psikopatolojik davranış" doğuruyordu. Bu maymunlar, serbest bırakıldıktan dokuz ay sonra bile, normal maymunlar gibi dolaşmak ve etrafı araştırmak yerine sürekli oturuyor ve kollarını vücutlarına doluyorlardı; ama rapor belirsiz ve meşum bir ifadeyle bitiyordu:

> [Bu sonuçların] tam olarak, odanın biçimi, büyüklüğü, odada tutulma süresi, maymunun yaşı gibi değişkenlerden hangisine ya da daha güçlü bir olasılık olarak, bu ya da başka değişkenlerin hangi kombinasyonlarına bağlı olduğunu tespit etmek için daha fazla araştırma gerekmektedir.[12]

Başka bir makalede Harlow ve arkadaşlarının dehşete kapılmış maymunlar elde etmek için nasıl "umutsuzluk kuyusu"na ek olarak bir de "dehşet tüneli" yarattıkları anlatılıyor.[13] Bir başkasında ise Harlow, sıcaklığı normalde 37 derece olan ama bir anda 1,5 dereceye düşürülebilen ve böylece bir tür reddeden anneye dönen havlu kaplı "anne ikameleri" kullanmak yoluyla nasıl "rhesus maymunlarda psikolojik ölüm" gerçekleştirdiğini anlatır.[14]

Harlow artık öldü; ama ABD'nin her köşesine yayılmış öğrencileri ve hayranları aynı çizgide deneyler yapmaya devam ediyor. John P. Capitanio, California Üniversitesi California Primat Araştırmaları Merkezi'nde, Harlow'un öğrencilerinden W. A. Mason'ın gözetiminde bazı yoksunluk deneyleri düzenledi. Bu deneylerden birinde Capitanio bir köpek tarafından "yetiştirilen" rhesus maymunlarının toplumsal davranışlarıyla plastik bir at tarafından "yetiştirilen" maymunlarınkini karşı-

12. *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 80 (1): 11 (1972).
13. *Behavior Research Methods and Instrumentation* 1: 247 (1969).
14. *Journal of Autism and Childhood Schizophrenia* 3 (3): 299 (1973).

laştırdı. "Her iki grubun üyeleri de toplumsal etkileşim derecesi açısından açıkça anormal olmakla birlikte," köpeğin yanında tutulan maymunların plastik oyuncağın yanında tutulanlardan daha başarılı olduğu sonucuna ulaştı.[15]

Wisconsin'deki araştırma ekibinden Gene Sackett, Washington Üniversitesi Primat Merkezi'nde yoksunluk araştırmalarına devam etti. Kişisel davranış, toplumsal davranış ve keşif davranışlarındaki farklılıkları incelemek amacıyla, tam bir tecrit ortamında rhesus maymunları, domuz kuyruklu makaklar ve yengeç yiyen makaklar yetiştirdi. Farklı maymun türleri arasında "bütün primat türlerini kapsayan genel bir 'tecrit sendromu' olduğu görüşünü tartışmalı hâle getiren" farklılıklar olduğunu saptadı. Yakın maymun türleri arasında bile böyle farklılıklar varsa, maymunlardan yola çıkarak insanları da kapsayan genellemeler yapmak çok daha tartışmalı bir şey olmalı.[16]

Colorado Üniversitesi'nden Martin Reite de şapkalı ve domuz kuyruklu makaklar üzerinde yoksunluk deneyleri yürüttü. Jane Goodall'un doğal ortamlarında gözlemlediği yetim şempanzelerin durumunu "başlıca bileşenleri üzüntü hâli veya depresif duygulanım değişimleri olan derin davranış bozuklukları" şeklinde betimlediğini biliyordu; ama "insansımaymunların anneden ayrılma deneyleri üzerine, küçük maymunlarınkilere nazaran daha az yayımlanmış araştırma olduğu için", Reite ve bazı başka araştırmacılar, yedi şempanze yavrusunu doğumdan sonra annelerinden ayırarak bakımevi benzeri bir ortamda yetiştirmeye karar verdiler. 7 ila 10 ay arasında değişen sürelerden sonra bu yavrular beş günlüğüne tecrit odalarına yerleştirildi. Odadaki yavrular çığlık atıyor, sallanıyor, kendilerini duvarlara fırlatıyordu. Deney sonucunda Reite "bebek şempanzelerde tecrite belirgin davranışsal değişimlerin eşlik edebildiğini" belirtiyor ama (bildiniz!) daha fazla araştırmanın gerekli olduğunu da ekliyor.[17]

---

15. *Journal of Comparative Psychology* 98: 35-44 (1984).
16. *Developmental Psychology* 17: 313-318 (1981).
17. *Primates* 25: 78-88 (1984).

Harlow'un anne yoksunluğu deneyleri düzenlemeye başlamasından bu yana geçen otuz yıllık sürede ABD'de bu türden 250'yi aşkın deney yapıldı. Bu deneylerde toplam 7.000'i aşkın hayvan, sıkıntı, umutsuzluk, kaygı, genel psikolojik çöküş ve ölüme yol açan deney prosedürlerine maruz bırakıldı. Yukarıdaki alıntıların bazılarının gösterdiği gibi artık bu alandaki araştırmalar birbirini besliyor. Reite ve arkadaşları, şempanzeler üzerine deney yapmışlar çünkü insansımaymunlar üzerine küçük maymunlara nazaran daha az deney yapılmış. Her şeyden önce hayvanlar üzerinde niye anne yoksunluğu deneyleri yapmamız gerektiği sorusuna cevap vermeye anlaşılan hiç gerek duymamışlar. İnsanlara yarar sağlayacağını ileri sürerek deneylerini haklı çıkarmaya bile çalışmıyorlar. Yetim şempanzeler üzerine doğal ortamlarında zaten yeterince gözlem yapılmış olması hiç umurlarında değil gibi görünüyor. Son derece basit bir yaklaşımları var: Bu deney belli bir tür hayvan için yapılmıştı ama başka bir tür için yapılmamıştı, öyleyse bunu da biz yapalım. Aynı yaklaşıma psikoloji ve davranış bilimlerinin her alanında rastlanıyor. İşin ilginç yanı bütün bu araştırmaların parasının vergi mükelleflerinin cebinden çıkması. Sadece anne yoksunluğu deneylerine 58 küsur milyon dolar harcandı.[18] Sivil dünyadaki hayvan deneyleri bu açıdan –ve başka açılardan– askerî deneylerden o kadar da farklı değil.

Bugün insan dışı hayvanlar üzerinde dünyanın her yerinde yürütülen deneyler türcülüğün bütün sonuçlarını ortaya koyuyor. İnsanlara ya da başka hayvanlara hiçbir ciddi yarar getirme olasılığı bulunmayan birçok deneyde hayvanlara ciddi biçimde acı çektiriliyor. Bu deneyler birkaç bağımsız olaydan ibaret değil; büyük bir deney endüstrisi oluşmuş durumda. Araştırmacıların hayvanlar üzerinde uygulanan "bilimsel prosedür"leri bildirmek zorunda olduğu Britanya'da, resmî rakamlar 1988 yılında 3,5

---

18. Bu rakamı Dr. Martin Stephens hesapladı. Bkz. *Maternal Deprivation Experiments in Psychology: A Critique of Animal Models,* American, National ve New England Anti-Vivisection Society'ler için hazırlanan rapor (Boston, 1986).

milyon bilimsel prosedür uygulandığını gösteriyor.[19] ABD için bu kadar kesin rakamlara ulaşılamıyor. ABD Tarım Bakanlığı, Hayvanları Koruma Yasası uyarınca, kendisine kayıtlı tesislerde kullanılan hayvan sayılarının listesini içeren bir rapor yayımlıyor ama bu rapor birçok açıdan eksik. Raporda deneye tabi tutulan sıçan, fare, kuş, sürüngen, kurbağa ve çiftlik hayvanlarına; ortaokul ve liselerde kullanılan hayvanlara; eyaletler arası hayvan nakli yapmayan ya da federal hükümetle para ilişkisi olmayan kuruluşların deneylerde kullandığı hayvanlara yer verilmiyor.

1986'da ABD Kongresi Teknoloji Değerlendirme Dairesi (OTA), "Araştırmalarda, Testlerde ve Eğitimde Hayvan Kullanımına Alternatif Yöntemler" başlıklı bir rapor yayımladı. ABD'de denek olarak kullanılan hayvanların sayısını saptamaya çalışan OTA araştırmacılarına göre, "ABD'de yılda kullanılan hayvan sayısına ilişkin tahminler 10 milyonla 100 milyon arasında değişmektedir." Araştırmacılar bu tahminlerin güvenilmez olduğuna karar verdiler ve kendi tahminlerinin "en az 17 ila 22 milyon arasında" olduğunu belirttiler.[20]

Bu son derece ihtiyatlı bir tahmin. Laboratuvar Hayvanları Üreticileri Birliği, 1966'da Kongre'ye verdikleri ifadede, 1965 yılında deney amacıyla kullanılan fare, sıçan, kobay, hamster ve tavşanların sayısının 60 milyon civarında olduğunu bildirmişti.[21] 1984'te Tufts Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi'nden Dr. Andrew Rowan yılda yaklaşık 71 milyon hayvanın kullanıldığını tahmin ettiğini belirtti. Rowan, 1985'te, üretilen, alınan ve fiilen kullanılan hayvan sayıları arasında ayırım yaparak tahminini değiştirdi. Yeni tahmini her yıl deneylerde 25 ila 35 milyon

---

19. *Statistics of Scientific Procedures on Living Animals, Great Britain, 1988*, Command Paper 743 (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1989).
20. U.S. Congress Office of Technology Assessment, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1986), s. 64.
21. Subcommittee on Livestock and Feed Grains of the *Committee on Agriculture*'da yapılan oturumun tutanaklarından (U.S. House of Representatives, 1966, s. 63).

arasında hayvan kullanıldığı şeklindeydi[22] (Nakliye sırasında ölen ya da deney başlamadan öldürülen hayvanlar bu rakama dahil değil). Laboratuvarlara hayvan tedarik eden Charles River Breeding Laboratory adlı şirket için yapılan borsa analizinde, sadece bu şirketin yılda 22 milyon laboratuvar hayvanı ürettiği belirtiliyor.[23]

Tarım Bakanlığı'nın 1988'de yayımladığı raporda 140.471 köpeğin, 42.271 kedinin, 51.641 primatın, 431.457 kobayın, 331.945 hamsterin, 459.254 tavşanın, 178.249 "vahşi hayvan"ın; yani toplam 1.635.288 hayvanın deneylerde kullanıldığı belirtiliyor. Hatırlatmak gerekirse, bu rapora fare ve sıçanları eklemeye gerek duyulmuyor; dolayısıyla bu rakam toplam rakamın en fazla %10'u civarında. Tarım Bakanlığı'nın deneylerde kullanıldığını bildirdiği 1,6 milyon hayvandan en az 90.000'inin "sürekli olarak acı ya da sıkıntı" yaşadığı bildiriliyor. Bu rakam da sürekli olarak acı ya da sıkıntı yaşayan hayvanların en fazla %10'u. Araştırmacılar fare ve sıçanlara sürekli acı çektirmek konusunda, kedi, köpek ve primatlarla yaptıkları deneylerden daha rahat davranıyorlarsa, bu oran daha bile küçük olabilir.

Bütün gelişmiş ülkelerde çok sayıda deney hayvanı kullanılıyor. Örneğin, Japonya'da, 1988'de yayımlanan son derece kısıtlı bir araştırmaya göre, 8 milyonu aşkın hayvan söz konusu.[24]

Hayvan deneylerinin ne kadar büyük bir endüstri olduğunu anlamanın bir yolu da beslediği ticari ürünlere ve bu ürünlerin satılma biçimlerine bakmak. Bu "ürün"lerden biri de tabii ki hayvanların kendileri. Charles River Breeding Laboratory'nin kaç hayvan sattığını aktarmıştım. *Lab Animal* tarzı dergilerde otomobil reklamına benzer hayvan reklamları yayımlanıyor. Örneğin, bir ilanda biri normal, biri tamamen tüysüz iki kobayın altında şunlar yazıyordu:

---

22. Bkz. A. Rowan, *Of Mice, Models and Men* (Albany: State University of New York Press, 1984), s. 71. Gözden geçirilmiş rakamı Office of Technology Assessment'a kendisi bildirdi. Bkz. *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 56.
23. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 56.
24. *Experimental Animals* 37: 105 (1988).

Artık kobay alırken seçim şansınız olacak. İsterseniz tüyleri olan standart modelimizi seçebilirsiniz. Ya da hız ve verimlilik arıyorsanız, tamamen tüyden arındırılmış yeni 1988 model kobayımızı deneyebilirsiniz.
Ötimik, tüysüz kobaylarımız yıllar süren melezleme çalışmalarının ürünüdür. Dermatolojik testlerde kullanılabilirler. Saç üretici maddeler, cilt duyarlılaştırma, transdermal terapi, morötesi ışın araştırmaları ve başka alanlar...

Endocrinology dergisinde (Haziran 1985) yayımlanan bir Charles River reklamı da şöyleydi:

"Ameliyatlarımızı görmek ister misiniz?"
Ameliyat konusunda size doktorun önerdiği her şeyi sağlıyoruz. Hipofizektomiler, adrenalektomiler, kısırlaştırmalar, timektomiler, ovariyektomiler, tiroidektomiler. Her ay fareler, sıçanlar ve hamsterler üzerinde binlerce "endokrinektomi" uyguluyoruz. Talebe bağlı olarak başka özel ameliyatlar da (splenoktomi, nefrektomi, kolektomi) gerçekleştirilir... Cerrahi müdahalelerle çok özel araştırma hayvanı ihtiyaçlarınıza uydurulan hayvanlar edinmek için [telefon numarası]'nı arayın. Operatörlerimiz hemen her zaman size cevap vermeye hazır olacaktır.

Hayvan deneyleri, hayvanların kendilerine ek olarak, bir özel teçhizat piyasası da yarattı. Britanya'nın bellibaşlı bilim dergilerinden biri olan *Nature*'da "Piyasaya Yeni Sürülenler" diye bir bölüm var. Bir süre önce bu bölümde yeni bir araştırma cihazı tanıtıldı:

Columbus Instruments'ın ürettiği son hayvan deneyi cihazı, egzersiz sırasında oksijen tüketimini ölçen, hayvanlar için, hava geçirmez bir egzersiz tekerleği. Tekerlekte, farklı elektrik şoku uyaranlarıyla ayrılan, dört sıçan ya da fareye uyarlanabilecek koşma parkurları var... 9.737 sterlin tutarındaki basit sistem, hızı kontrol eden bir şerit ve voltajı uyarlanabilir bir şok vericiden oluşuyor. 13.487 sterlin tutarındaki tam otomatik sistemse dinlenme aralarıyla ayrılan ardışık deneyler için programlanabiliyor ve şok ızgarasına giriş sayısını,

koşma süresini ve şok ızgarasında geçirilen süreyi otomatik olarak denetliyor.[25]

Columbus Instruments hepsi birbirinden marifetli başka cihazlar da üretiyor. *Lab Animal*'da şöyle bir reklamları yayımlandı:

> Columbus Instruments Konvülsiyon Ölçücü, hayvanların geçirdiği konvülsiyonları nesnel ve nicel bir şekilde ölçmenizi mümkün kılıyor. Bir hassas tartı sensörü, konvülsiyon kuvvetinin dikey bileşenlerini orantılı elektrik sinyallerine dönüştürüyor... Kullanıcı hayvanın davranışını izleyerek konvülsiyon geçirmeye başladığını hissettiğinde bir düğmeye basarak ölçüm aletini faaliyete sokuyor. Böylece deney sonucunda toplam kuvvet ve toplam konvülsiyon süresi elde edilebiliyor.

Bir de *The Whole Rat Catalog* var. Harvard Bioscience'ın yayımladığı 140 sayfalık katalogda, şirin bir reklamcılık diliyle küçük hayvanlarla yapılan deneylere uygun cihazlar tanıtılıyor. Örneğin, saydam tavşan sabitleyiciler şöyle tanıtılmış: "Kıpırdayan tek yeri burnu olacak!" Ama bazen de konunun tartışmalı doğasına uygun olarak bir parça duyarlılık gösterilmiş. Örneğin Kemirgen Taşıma Kasasının tanıtımında şöyle deniyor: "Bu göze batmayan kasa sayesinde gözde hayvanlarınızı hiç dikkat çekmeden istediğiniz yere taşıyabilirsiniz." Alışılmış kafeslere, elektrotlara, cerrahi aygıtlara, şırıngalara ek olarak katalogda Kemirgen Sabitleme Konileri, Harvard Dönerli Hayvan Bağlama Sistemleri, Radyasyona Dayanıklı Eldivenler, Vücuda Sokulabilen FM Uzaktan Ölçüm Cihazları, Alkol Çalışmaları İçin Sıçan ve Farelere Uygun Sıvı Gıdalar, hem küçük hem de büyük hayvanlar için Kafa Kesiciler, hatta "küçük hayvan kalıntılarını kısa sürede homojen bir süspansiyona çeviren" bir Kemirgen Eritici gibi aletler de yer alıyor.[26]

---

25. *Nature* 334: 445 (4 Ağustos 1988).
26. *The Harvard Bioscience Whole Rat Catalog* (South Natick, Mass.: Harvard Bioscience, 1983).

Herhalde yeterince alıcı olmasa büyük şirketler bu tür aletleri üretmekle ve tanıtmakla uğraşmazdı. Ve bu aletler satın alındığına göre kullanılıyor olmalı.

Yürütülen on milyonlarca deneyden sadece birkaçının önemli tıbbi araştırmalara katkıda bulunduğu iddia edilebilir. Üniversitelerin ormancılık ve psikoloji gibi bölümlerinde muazzam miktarlarda hayvan kullanılıyor. Kozmetik ürünler, şampuanlar, gıda boyaları ve insan hayatında önemli bir yeri olmayan başka maddelerin test edilmesi için kullanılan hayvanların sayısı daha da fazla. Bütün bunlar, kendi türümüzün üyesi olmayan varlıkların acısını ciddiye almama yönündeki önyargımız sonucunda mümkün olabiliyor. Hayvan deneylerini savunanlar da genellikle hayvanların acı çektiğini inkâr etmiyor. Bunu inkâr edemezler çünkü hayvan deneylerinin insanların amaçlarına hizmet ettiğini iddia edebilmeleri için insanlar ile diğer hayvanlar arasındaki benzerlikleri vurgulamak zorundalar. Ülser olup olmayacaklarını görmek için sıçanları aç kalmak ile elektrik şoku yemek arasında seçim yapmaya zorlayan araştırmacı, bunu sıçanların insanlara çok benzeyen bir sinir sistemine sahip olması ve bunun sonucu olarak da elektrik şokunu aynı şekilde hissetmeleri sayesinde yapabiliyor (ve sıçanlar ülser oluyor).

Hayvan deneylerine karşı çıkışın geçmişi çok eskilere dayanıyor. Deneylere karşı çıkanlar çok az ilerleme kaydedebildi çünkü laboratuvar hayvanı ve teçhizatı satan şirketlerden de destek alan araştırmacılar, yasama organlarını ve kamuoyunu, bu muhalefetin hayvanları insanlardan daha çok önemseyen bilgisiz fanatiklerin eseri olduğuna inandırmayı başarabiliyor. Ama şu anda olup bitenlere karşı çıkmak için bütün hayvan deneylerinin derhal sona erdirilmesini talep etmek de gerekmiyor. Tek yapmamız gereken, dolaysız ve öncelikli bir amaca hizmet etmeyen deneylerin derhal durdurulmasını, diğer araştırma alanlarında da mümkün olduğunca alternatif yöntemlere geçilmesini talep etmek.

Bu görünüşte küçük değişikliğin neden bu kadar önemli olduğunu anlayabilmemiz için, bir yüzyıldır yürütülmekte olan

deneyler hakkında daha çok şey bilmemiz gerekiyor. O zaman, mevcut durumu savunanların, hayvanların "sadece önemli amaçlar uğruna deneylerde kullanıldığı" iddiasını daha iyi değerlendirme imkânımız olacak. Bu nedenle, aşağıda bazı başka deneyler de aktaracağım. Bu deneylerin ayrıntılarını okumak güzel bir şey değil; ama içinde yaşadığımız toplumda neler olup bittiğini öğrenmek görevimizdir. Üstelik, bu deneylerin büyük bir bölümünün masraflarını vergilerimiz yoluyla biz karşılıyoruz. Hayvanlar bu deneyleri yaşamak zorunda kalıyor; biz de hiç değilse bunlar hakkında okumalı ve bilgilenmeliyiz. Bundan dolayı, hayvanlara yapılan hiçbir şeyi yumuşatmak ya da örtbas etmek istemedim. Buna karşılık, hiçbir şeyi olduğundan daha kötü göstermeye de çalışmadım. Aşağıda anlatılan her şey, doğrudan doğruya araştırmacıların, aralarındaki iletişimi sağlayan bilimsel dergilerde yayımladığı yazılardan alınmıştır ve kendi anlatımlarıdır.

Bu anlatımlar kaçınılmaz olarak dışarıdan bir gözlemciye göre daha olumlu bir yaklaşımla kaleme alınmış. Bunun iki nedeni var: Birincisi, araştırmacılar deneyin sonuçlarıyla ilgili olmadığı sürece kendi yol açtıkları acıları vurgulamıyorlar ve çoğu acı herhangi bir sonuçla ilgili olmuyor. Bundan dolayı, hayvanların çektiği acıların büyük bir bölümü bildirilmiyor Araştırmacılar, kapatılması gereken şok vericiler açık unutulduğunda, gerektiği gibi anestezi yapılmadığı için hayvanlar ameliyatın ortasında kendine geldiğinde ya da hafta sonları kendi başlarına bırakılan hayvanlar hastalanıp öldüğünde bu durumu deney raporlarında belirtmeye gerek duymuyorlar Bilimsel dergilerin araştırmacıların lehine bir kaynak olmasının ikinci nedeni, sadece araştırmacıların ve dergi editörlerinin önemli gördüğü araştırmaları içermesi. Britanya'da devlete bağlı bir komite, hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen deneylerin sadece dörtte biri kadarının sonuçlarının yayımlandığını ortaya çıkardı.[27] ABD'de bu oranın daha yüksek olduğunu düşünmek

27. Littlewood Committee'nin raporu, s. 53, 166; aktaran: Richard Ryder, "Experiments on Animals", Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris (Der.) *Animals, Men, and Morals* (New York: Taplinger, 1972), s. 43.

için bir neden yok; tam tersine ABD'de küçük üniversitelerin ve beceri düzeyi düşük araştırmacıların oranı Britanya'dakinden çok daha yüksek olduğu için, az çok önemli bir sonuca ulaşılan deneylerin oranı ABD'de daha da düşük olmalı.

Dolayısıyla, aşağıdaki deneyleri okurken bunların araştırmacıların lehine kaynaklardan alındığını ve –eğer deney sonuçlarının yaratılan acıyı haklı çıkarmayacak nitelikte olduğunu düşünürseniz– bütün bu deneylerin editörlerin yayımlanacak kadar önemli bulduğu az miktardaki deney arasına girdiğini unutmayın. Son bir uyarı: Bilimsel dergilerde yer alan deney raporları daima araştırmacıların adlarıyla yayımlanır. Genellikle bu adları da belirttim; çünkü bir isimsizlik perdesiyle araştırmacıları korumayı gerekli bulmadım. Ne var ki, adı geçen kişilerin özellikle kötü kalpli ya da acımasız olduğunun düşünülmesi için hiçbir sebep yok. Onlar sadece eğitimini aldıkları ve binlerce meslektaşlarının yaptığı işi yapıyor. Deneyler, belli bazı araştırmacıların sadistliğini değil, bu araştırmacıların hayvanları hiç düşünmeksizin bu deneyleri yapabilmelerini mümkün kılan kurumsallaşmış türcülük zihniyetini sergilemek amacıyla kitaba alındı.

En acı verici deneylerin büyük bir kısmı psikoloji alanında gerçekleştiriliyor. Ulusal Ruh Sağlığı Enstitüsü'nün 1986 yılında 350 hayvan deneyine finansman sağlamış olması, psikoloji laboratuvarlarında denek olarak kullanılan hayvan sayısı hakkında bir fikir verebilir. Ulusal Ruh Sağlığı Enstitüsü, psikolojik deneylere finansman sağlayan federal devlet kuruluşlarından yalnızca bir tanesi. Enstitü, doğrudan beyne müdahale edilen deneyler için yaklaşık 11 milyon, çeşitli maddelerin davranış üzerindeki etkisinin araştırıldığı deneyler için yaklaşık 5 milyon, öğrenme ve bellek deneyleri için yaklaşık 3 milyon ve yetersiz uyku, stres, korku ve kaygı deneyleri için yaklaşık 2 milyon dolar harcadı. Kuruluşun bir yılda hayvan deneylerine harcadığı para 30 milyon doları geçiyor.[28]

---

28. Rakamlar, Lori Gruen tarafından, U.S. Public Health Service'in *Computer Retrieval of Information on Scientific Projects* (CRISP) raporları esas alınarak hesaplandı.

Psikolojide en yaygın deney yöntemlerinden biri hayvanlara elektrik şoku vermek. Bu, hem hayvanların çeşitli cezalara nasıl tepki vereceğini ölçmek, hem de hayvanları belli işler yapmak üzere eğitmek amacıyla yapılabiliyor. Kitabın ilk baskısında '60'ların sonlarında ve '70'lerin başlarında gerçekleştirilen elektrik şoku deneylerinden çeşitli örnekler vermiştim. Bu baskıya o dönemden yalnızca bir örnek aldım:

Pittsburgh'daki Veterans Administration Hospital'ın psikoloji araştırmaları bölümünden O. S. Ray ve R. J. Barrett, 1.042 farenin ayaklarına elektrik şoku verdiler. Daha sonra konvülsiyon yaratmak amacıyla, bardak şeklinde elektrotlarla hayvanların gözlerine ve mandallarla kulaklarına daha şiddetli şoklar uyguladılar ve deney raporunda şöyle dediler: "1. gün eğitimini başarıyla tamamlayan farelerden bazılarının maalesef 2. günün testlerinden önce hasta ya da ölü olduğu görüldü."[29]

Bugün ben ikinci baskıyı hazırlarken, yani neredeyse yirmi yıl sonra, bazı araştırmacılar hâlâ bu deneyin önemli bir fark içermeyen yeni varyasyonlarını icat etmekle meşgul. California Üniversitesi'nin San Diego'daki bölümünden W. A. Hillex ve M. R. Denny, sıçanları bir labirente yerleştirerek, bir kez yanlış bir seçim yaptıktan sonra ikinci denemelerinde üç saniye içinde hangi yöne gideceğini bulamayan hayvanlara elektrik şoku verdiler. "Sonuçlar, açıkça, sıçanların T şeklindeki labirentin orta noktasında, seçim noktasından hemen önce şoka tabi tutulduğu önceki saplantı ve regresyon araştırmalarını hatırlatmaktadır" sonucuna ulaştılar (Başka bir deyişle, sıçanlara labirentin seçim noktasında şok uygulamakla bu noktadan daha önce uygulamak –bu deneydeki yenilik– arasında önemli bir fark yokmuş). Araştırmacılar 1933'te, 1935'te ve 1985'e kadarki çeşitli tarihlerde yapılan araştırmalardan alıntılar yaparak devam ediyorlar.[30]

Şu deneyin insanlar için geçerli olduğu zaten bilinen bir sonucun fareler için de geçerli olduğunu göstermekten baş-

29. *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 67 (1): 110 (Nisan 1969).
30. *Bulletin of the Psychonomic Society* 24: 69-71 (1986).

ka bir amacı yok: California Üniversitesi'nden Curt Spanis ve Larry Squire, "elektrokonvülsif şok"un farelerin belleğini nasıl etkilediğini incelemek üzere tasarlanmış bir deneyde iki farklı şok tipi kullandılar. Fareler, biri aydınlık, diğeri karanlık olan iki bölmeli bir odanın aydınlık bölmesine bırakıldı. Aydınlık bölmeden karanlık bölmeye geçen farelerin ayaklarına elektrik şoku veriliyordu. "Eğitim" aşaması bittikten sonra farelere "1 saatlik aralarla 4 kez olmak üzere... [ve] her vakada nöbetlere sebep olan... elektrokonvülsif şok terapisi" uygulandı. Elektrokonvülsif şok terapisi, en az 28 gün süren geriye dönük bellek kaybına yol açtı. Spanis ve Squire bunun farelerin karanlık bölmeye geçmemeleri gerektiğini unutmalarından ve bu yüzden şok yemelerinden kaynaklandığı sonucuna ulaşıyorlar. Bulgularının Squire'ın psikiyatrik hastalar üzerine daha önceden yaptığı çalışmalarda ulaştığı bulgularla "tutarlı" olduğunu belirtiyorlar. "Farklı grupların performansı arasındaki büyük değişkenlikten dolayı" bu deneyin sonuçlarının bellek kaybıyla ilgili düşünceleri "güçlü bir biçimde desteklemediği ya da reddetmediği"ni kabul ediyorlar. Yine de şu iddiada bulunuyorlar: "Bu bulgular laboratuvar hayvanlarında deney sonucunda oluşturulan bellek kaybıyla insanlardaki bellek kaybı arasındaki paralelliği güçlendirmektedir."[31]

Benzer bir deneyde, Delaware'in Wilmington kentinde, ICI Americas Inc.'de çalışan J. Patel ve B. Migler, sincap maymunlarına bir kola basarak yiyecek elde etmeyi öğrettiler. Daha sonra maymunların boyunlarına metal tasmalar geçirildi ve bunlar yoluyla her yiyecek aldıklarında maymunlara elektrik şoku verildi. Hayvanlar ancak yiyecek almak için girişimde bulunmadan önce üç saat beklerlerse şoktan kurtulabiliyordu. Bu şekilde elektrik şokundan kurtulmayı öğrenmeleri için günde altı saatten sekiz haftalık bir eğitim süreci gerekti. Böylece bir "çatışma" durumu oluşturulduktan sonra, daha çok şoka yol açıp açmayacağını görmek amacıyla maymunlara çeşitli ilaçlar

31. *Behavioral and Neural Biology* 101: 296-299 (1987).

verildi. Araştırmacılar testi sıçanlara da uyarladıklarını ve bunun "potansiyel kaygı azaltıcı maddelerin saptanmasında yararlı" olacağını belirtiyorlar.[32]

Koşullanma deneyleri 85 yıldır devam ediyor. New York'taki United Action for Animals derneği 1982'de hayvanlarda "klasik koşullanma deneyleri"ne dair 1.425 makale olduğunu ortaya çıkarmıştı. İlginçtir ki, bu kadar çok araştırmanın ne kadar gereksiz olduğunu ortaya çıkaran Wisconsin Üniversitesi'nden bir grup araştırmacı oldu. Susan Mineka ve arkadaşları, değişik şok türlerinin ürettiği korku düzeylerini karşılaştırmak üzere 140 sıçanı kaçabilecekleri ve kaçamayacakları şoklara tabi tuttular. Bu çalışmanın gerekçelerini şu şekilde açıkladılar:

> Son 15 yılda, kontrol edilebilen ve edilemeyen rahatsızlık verici unsurlara maruz kalmaktan kaynaklanan davranışsal ve fizyolojik etkileri anlamak amacıyla çok kapsamlı araştırmalar yapıldı. Genel sonuç, kontrol edilemeyen rahatsızlık verici olaylara maruz kalmanın, kontrol edilebilen rahatsızlık verici olaylara maruz kalmaktan çok daha büyük bir stres yarattığıydı.

Sıçanlarını çeşitli yoğunluklarda elektrik şoklarına maruz bıraktıktan ve onlara bazen kaçma fırsatı tanıyıp bazen tanımadıktan sonra araştırmacılar elde ettikleri sonuçlara hangi mekanizmaların yol açtığını belirleyebilecek konumda değildiler. Sonuçlarının yine de önemli olduğuna inandıklarını belirtiyorlar; çünkü "bu sonuçlar son 15 yıllık dönemde gerçekleştirilen yüzlerce deneyden elde edilen sonuçların geçerliliğine ilişkin bazı sorular ortaya çıkarıyor".[33]

Başka bir deyişle, hayvanlara 15 yıl boyunca elektrik şoku verdikten sonra geçerli sonuçlara ulaşılmamış olabileceği anlaşıldı; ama psikolojik hayvan deneylerinin garip dünyasında bu sonuç, "geçerli" sonuçlar elde edilebilsin diye daha da fazla

---

32. *Pharmacology, Biochemistry, and Behavior* 17: 645-649 (1982).
33. *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes* 10: 307-323 (1984).

hayvana elektrik şoku vermenin gerekçesi gibi sunulabiliyor ve unutmayın ki, bu "geçerli sonuçlar" sadece zorla belli bir noktada tutulan ve kaçınılamaz elektrik şoklarına maruz bırakılan hayvanların davranışı için geçerli olacak.

Eşit derecede üzücü diğer bir gereksiz deneyler dizisi de insanlarda bir depresyon modeli olduğu ileri sürülen "öğrenilmiş çaresizlik" yaratmaya yönelik deneylerdir. 1953'te Harvard Üniversitesi'nden R. Solomon, L. Kamin ve L. Wynne adlı araştırmacılar, 40 köpeği, "mekik kutusu" denen, bir engelle ikiye bölünmüş bir kutuya yerleştirdiler. Başlangıçta engel köpeklerin sırt yüksekliğine göre ayarlandı. Zeminden köpeklerin ayaklarına yüzlerce şiddetli elektrik şoku verildi. Köpekler ilk aşamada engelden diğer bölmeye atlamayı öğrenirlerse şoktan kaçabiliyorlardı. Köpeklerden birini atlamaktan "vazgeçirme" amacıyla, araştırmacılar bu köpeği yüz defa diğer bölmedeki yine şok veren bir alana atlamaya zorladılar. Köpek sıçrarken "başına geleceği sezerek hafif ve tiz bir çığlık atıyor, elektrik yüklü zemine düştüğünde bu çığlık daha acı ve keskin bir çığlığa dönüşüyordu". Sonra bölmeler arasındaki geçidi düzgün bir camla kapattılar ve köpeği yeniden test ettiler. Köpek "öne doğru sıçradı ve kafasını cama çarptı". Köpekler "dışkılama, idrarını yapma, acı acı çığlıklar atma, titreme, cihaza saldırma vb" semptomlar gösterdi; ama şoktan kaçmaları engellenen hayvanlar 10-12 gün içinde direnmekten vazgeçti. Araştırmacılar bu durumdan "çok etkilendiklerini" belirtiyorlar ve cam engel ile ayak şokunun birleşiminin köpeklerde sıçramayı engellemekte "son derece etkili" olduğu sonucuna ulaşıyorlar.[34]

Bu araştırma, hisseden canlıyı sürekli olarak şiddetli ve kaçınılamayan şoklara maruz bırakarak bir çaresizlik ve umutsuzluk hâli yaratmanın mümkün olduğunu gösterdi. Bu "öğrenilmiş çaresizlik" deneyleri 1960'larda daha da geliştirildi. Başlıca araştırmacılardan biri Pennsylvania Üniversitesi'nden Martin Seligman'dı. Seligman, çelik ızgaradan bir zemin üstünde tuttuğu

34. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 48 (2): 291 (Nisan 1953).

köpeklere o kadar uzun süreli ve o kadar şiddetli şoklar veriyordu ki, köpekler bir süre sonra kaçmaya çalışmaktan vazgeçiyor ve çaresizliği "öğreniyorlardı". Çalışma arkadaşları Steven Maier ve James Geer ile birlikte kaleme aldığı bir makalede, Seligman çalışmalarını şu şekilde açıklıyordu:

> Mekik kutusunda kaçma/kaçınma deneyine ilk defa tabi tutulan normal bir köpek genellikle şu davranışı gösterir: Engelin üstünden atlayıp şoktan kaçıncaya kadar çılgın gibi koşuşturur, dışkılar, idrarını yapar ve ulur. Bir sonraki denemede koşan ve uluyan köpek engeli daha çabuk aşar ve etkin kaçınma davranışı ortaya çıkana kadar bu süreç böyle devam eder.

Seligman bu örüntüyü değiştirmek için köpekleri kayışlarla bağladı ve onları kaçmaları mümkün olmayan şoklara tabi tuttu. Bu köpekler kaçmanın mümkün olduğu ilk baştaki mekik kutusu ortamına bırakıldığında, Seligman şunları gözlemledi:

> Bu tür bir köpek mekik kutusuna konduğunda başlangıçta şoka, daha önce böyle bir deneyimi olmayan köpeklerle aynı tepkiyi veriyor; ama, onlardan çok farklı bir şekilde kısa süre sonra koşmayı bırakıyor ve şok bitinceye kadar sessiz kalıyor. Engeli aşıp şoktan kaçmıyor. Bunun yerine, "vazgeçiyor" ve edilgen bir şekilde şoku "kabulleniyor". Daha sonraki denemelerde de kaçış girişiminde bulunmuyor ve her denemede 50 saniyelik şiddetli, inişli çıkışlı şoka katlanıyor... Daha önce kaçamadığı şoklara maruz kalan köpek... hiçbir kaçma ya da kaçınma girişiminde bulunmaksızın sınırsız sayıda şoka katlanabiliyor.[35]

Psikologlar, 1980'lerde de bu "öğrenilmiş çaresizlik" deneylerine devam etti. Philadelphia'daki Temple Üniversitesi'nden Philip Bersh ve üç çalışma arkadaşı, sıçanlara beş saniye sonra gelecek bir şoku haber veren bir uyarı ışığını fark etmeyi öğrettiler. Uyarının anlamını öğrenen sıçanlar güvenli bölmeye geçerek şoktan kaçınabiliyordu. Sıçanlar bu kaçınma davranışını öğren-

35. *Journal of Abnormal Psychology* 73 (3): 256 (Haziran 1968).

dikten sonra, araştırmacılar güvenli odayı tamamen kapattılar ve sıçanları daha uzun süreli ve kaçamayacakları şoklara maruz bıraktılar. Tahmin edilebileceği gibi, kaçış yeniden mümkün hâle getirildikten sonra sıçanların kaçış davranışını yeniden öğrenmeleri belli bir süre aldı.[36]

Bersh ve arkadaşları, başka bir çalışmada da, Pavlovcu koşullanma ile öğrenilmiş çaresizlik arasındaki ilişkiyi belirlemek için 372 sıçanı rahatsızlık verici şok testlerine maruz bıraktılar. "Bu bulguların öğrenilmiş çaresizlik kuramı açısından içerimleri tam olarak açık değildir" ve "önemli sayıda soru cevapsız kalmıştır" sonucuna ulaştılar.[37]

Tennessee Üniversitesi'nden G. Brown, P. Smith ve R. Peters, balıklar söz konusu olduğunda Seligman'ın kuramının suya düşüp düşmeyeceğini görmek için olsa gerek, büyük emekler sarf ederek süs balıkları için özel bir mekik kutusu ortamı hazırladılar. 45 balığı 65 şok seansına soktular ve "mevcut çalışmada elde edilen veriler Seligman'ın çaresizliğin öğrenilen bir şey olduğu tezine fazla bir destek oluşturmamaktadır" sonucuna ulaştılar.[38]

Önce bir kuramı kanıtlamak, sonra bu kuramı çürütmek, daha sonra da ilk kuramın değiştirilmiş versiyonlarını desteklemek amacıyla yapılan bu deneylerde birçok hayvan şiddetli ve uzun süreli acılar çekti. Yukarıda alıntılanan, köpeklerde öğrenilmiş çaresizlik yaratmaya yönelik deneyin raporunu Seligman ve Geer ile birlikte kaleme almış olan Steven Maier, bütün kariyerini öğrenilmiş çaresizlik modeline borçlu. Ama Maier, bir süre önce yayımladığı bir makalede bu "hayvan depresyon modeli"nin geçerliliğine ilişkin olarak şunları söyledi:

> Depresyonun ayırt edici özellikleri, nörobiyolojisi, ortaya çıkışı, önlenmesi ve tedavisi konularında, böyle bir karşılaştırmayı anlamlı kılacak derecede bir uzlaşma olmadığı öne sürülebilir... Dolayısıyla,

36. *Animal Learning and Behavior* 12: 332-338 (1984).
37. *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior and Processes* 12: 277-290 (1986).
38. *Psychological Reports* 57: 1027-1030 (1985).

öğrenilmiş çaresizliğin genel anlamda bir depresyon modeli olması pek olası görünmüyor.[39]

Gerçi Maier öğrenilmiş çaresizliğin depresyon olmasa da bir "stres ve sorunlarla başa çıkma" modeli olabileceğini söyleyerek hâlâ bir şeyleri kurtarmaya çalışıyor ama söyledikleriyle otuz yılı aşkın süre devam eden hayvan deneylerinin –muazzam miktardaki şiddetli fiziksel acıyı bir yana bıraksak bile– büyük bir zaman ve kamu kaynağı kaybı olduğunu kabul etmiş oluyor.

Bu kitabın ilk baskısında, Ohio'daki Bowling Green Üniversitesi'nden P. Badia ve iki arkadaşının gerçekleştirdikleri ve 1973'de yayımladıkları bir deneyi aktarmıştım. Bu deneyde on sıçan altı saatlik seanslar boyunca sık sık "hiçbir zaman kaçınamadıkları ve kaçamadıkları" elektrik şoklarına maruz bırakılıyordu. Sıçanlar test odasındaki iki koldan herhangi birine bastığında şoktan önce uyarı alabiliyorlardı. Araştırmacılar, sıçanların şoktan önce uyarılmayı tercih ettiği sonucuna ulaştılar.[40] 1984'te aynı deney tekrar yapıldı. Birileri önceki deneyin "metodolojik açıdan sorunlu" olabileceğini söylediği için P. Badia, bu kez Indiana Üniversitesi'nden B. Abbott'la birlikte, on sıçanı elektrikli odalara yerleştirdi ve altı saatlik şok seanslarına tabi tuttu. Altı sıçan bir dakika arayla kaçamayacağı şoklara maruz kaldı ve bazen şokun geleceğine dair uyarı aldılar. Daha sonra odadaki iki koldan birine basıp uyarı alıp almamak konusunda tercihte bulunmalarına izin verildi. Kalan dört sıçan bu deneyin başka bir varyasyonunda kullanıldı. Bu sıçanlara iki ve dört dakikalık aralarla şoklar verildi. Araştırmacılar, bir kez daha, daha fazla şoka yol açsa bile sıçanların şoktan önce uyarılmayı tercih ettiği sonucuna ulaştılar.[41]

Elektrik şokları hayvanlarda saldırgan davranışlar yaratmak için de kullanıldı. Iowa Üniversitesi'nden Richard Viken ve John

39. *Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry* 8: 434-446 (1984).
40. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior* 19 (1): 25 (1973).
41. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior* 41: 45-52 (1984).

Knutson 160 sıçanı gruplara ayırdılar ve tabanında elektrik akımı olan paslanmaz çelik bir kafeste "eğittiler". Sıçan çiftlerine, dik bir konumda birbirlerine vurarak ya da birbirlerini ısırarak kavga etmeyi öğrenene kadar elektrik şoku verildi. Sıçanların bunu hemen ilk şoktan sonra yapmayı öğrenmeleri için ortalama otuz deneme gerekti. Araştırmacılar sonra şok eğitimi almış sıçanları, eğitim almamış sıçanların kafesine koydular ve davranışları kaydettiler. Bir gün sonra bütün sıçanlar öldürüldü, tıraş edildi ve hepsinin yaralarına bakıldı. Araştırmacılar raporu "Ulaştığımız sonuçlar şokla ortaya çıkarılmış tepkilerin saldırıya mı savunmaya mı yönelik olduğunu anlamakta yararsızdır" sözleriyle bitiriyorlar.[42]

Ohio'daki Kenyon College'dan J. Williams ve D. Lierle, stres kontrolünün savunmaya yönelik davranışlar üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla üç aşamalı bir dizi deney yaptılar. İlk deney kontrol edilemeyen şokun korkuyu artırdığı varsayımına dayanıyordu. Pleksiglas tüplere yerleştirilen 16 sıçanın kuyruklarına kaçamayacakları elektrik şokları verildi. Sonra bu sıçanlar, yabancı unsurlar olarak, zaten düzenini kurmuş durumda olan bir sıçan kolonisine kondu ve iki grup sıçan arasındaki etkileşim kaydedildi. İkinci deneyde, 24 sıçan eğitim yoluyla şoku kontrol edebilecek duruma getirildi. Üçüncü deneyde, 32 sıçan kaçamadıkları ve kontrol edebildikleri şoklara maruz bırakıldı. Araştırmacılar şu sonuca ulaştılar:

> Bu bulgular ve teorik formülasyonlarımız şokun kontrol edilebilirliği, şokun ne zaman biteceğinin tahmin edilebilirliği, koşullandırılmış stres işaretleri, korku ve savunma amaçlı tavırlar arasındaki ilişkileri vurgulamakla birlikte, bu karmaşık etkileşimlerin doğasını tam olarak inceleyebilmek için daha fazla deneye ihtiyaç vardır.[43]

1986'da yayımlanan raporda, başlangıcı 1948'e kadar uzanan daha önceki deneyler de aktarılıyor.

---

42. *Aggressive Behavior* 8: 371-383 (1982).
43. *Animal Learning and Behavior* 14: 305-314 (1986).

Kansas Üniversitesi'nde, kendine Çocuk Araştırmaları Dairesi adını veren bir birim, çeşitli hayvanlara elektrik şoku veriyor. Bir deneyde, susuz bırakılan Shetland midillilerine iyice susadıktan sonra elektrik akımı verilebilen bir kovadan su verildi. Midillilerin başlarının iki yanına iki hoparlör yerleştirildi. Soldaki hoparlörden ses geldiğinde kovaya elektrik verildi ve sudan içen midilliler elektrik şokuna maruz kaldı. Hayvanlar soldaki hoparlörden bir ses geldiğinde su içmemeyi öğrendiler. Sağdaki hoparlör için böyle bir şey yoktu. Sonra hoparlörler giderek birbirine yaklaştırıldı ve bir noktadan sonra midilliler sesin hangisinden geldiğini ayırt edememeye ve şoktan kaçınamamaya başladı. Araştırmacılar, beyaz sıçanlar, kangurusıçanları, cırlaksıçanlar, kirpiler, köpekler, kediler, maymunlar, opossumlar, foklar, yunuslar ve filler üzerinde yürütülmüş benzer araştırmaları örnek göstererek, midillilerin diğer hayvanlara kıyasla seslerin geliş yönünü ayırt etmekte büyük güçlük çektiği sonucuna ulaştılar.[44]

Bu araştırmanın çocuklara ne faydasının olduğunu anlamak kolay değil. Yukarıda aktarılan deney örneklerinin bu kadar rahatsız edici olmasının sebebi, genel olarak, hayvanların çektiği onca acıya rağmen elde edilen sonuçların –bazen bizzat araştırmacıların da kabul ettiği gibi– önemsiz, anlamsız ya da bariz sonuçlar olması. Yukarıda aktarılan deney sonuçları, deney yapan psikologların zaten bildiğimiz ya da biraz düşünerek daha zararsız bir şekilde bulabileceğimiz olguları bilimsel jargonla ifade etmek için çok büyük çabalar sarf ettiğini açıkça gösteriyor. Üstelik bunlar, yayımlanmaya değer bulunmayan diğer deneylere göre güya daha önemli deneyler.

Burada, elektrik şoku içeren psikoloji deneylerinin çok küçük bir kısmını aktardım. Teknoloji Değerlendirme Dairesi'nin raporuna göre,

44. *Behavioral Neuroscience* 100 (2): 90-99 ve 98 (3): 541-555 (1984).

Genellikle hayvan deneylerini aktaran Amerikan Psikoloji Derneği dergilerinde 1979-1983 yılları arasında yayımlanan 608 makalenin araştırılması sonucunda, çalışmaların %10'unda elektrik şoku kullanıldığı belirlendi.[45]

Amerikan Psikoloji Derneği'yle bağlantılı olmayan birçok başka dergide de elektrik şoku içeren hayvan deneylerinin raporları yayımlanıyor; hiç yayımlanmayan deneyleri de unutmamalıyız. Üstelik, bu, psikoloji alanında yürütülen ve hayvanlara acı ve sıkıntı veren araştırmaların sadece bir türü. Anne yoksunluğu deneylerine zaten değinmiştik; ama anormal davranış, hayvanlarda şizofreni modelleri, hayvan hareketleri, vücut bakımı, bilme yetisi, iletişim, avcı-avlanan ilişkileri, güdülenme ve duygu, duyum ve algı, uyku, gıda ve su yoksunluğu gibi alanlardaki çeşitli psikolojik deneylerin kısa anlatımlarıyla birçok kitap doldurulabilir. Psikoloji alanında her yıl on binlercesi yürütülen deneylerden sadece birkaç tanesine değindik; yine de bu kadarı bile, hayvanların büyük acılar çekmesine yol açan ama hiçbir şekilde hayati öneme sahip bilgi üretme ihtimali olmayan sayısız deneyin hâlâ yürütülmekte olduğunu göstermek için yeterli olmalı. Ne yazık ki, psikologlar ve başka alanlardan araştırmacılar için hayvanlar artık sadece birtakım araçlardan ibaret. Laboratuvarlar bu "araç"ların maliyetini dikkate alabiliyor; ama gerek yürütülen deneylerde, gerekse bunların raporlarının üslubunda bir duygusuzlaşma olduğu açıkça fark edilebiliyor. Örneğin, Harlow ve Suomi'nin kullandıkları araca "tecavüz askısı" adını vermelerini ve dişi maymunların bunun kullanımı sonucunda doğan yavrularına uyguladıkları "en sevdikleri numaralar"dan bir şakaymış gibi bahsetmelerini düşünün.

Gerçekte neler olup bittiğini gizleyen teknik jargon, araştırmacıların deneklerinden uzaklaşmasını kolaylaştırıyor. Psikologlar, sadece gözlemlenebilenden söz edilmesi gerektiği şeklindeki davranışçı öğretinin etkisiyle, belli etmeden acıya atıfta bulunan çok sayıda terim geliştirdi. Meslektaşlarının yürüttüğü anlamsız

45. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 132.

hayvan deneylerine karşı çıkan az sayıdaki psikologdan biri olan Alice Heim, bu durumu şöyle açıklıyor:

> "Hayvan davranışı" çalışmaları daima bilimsel, zararsız görünen terimlerle ifade edilir ki, sadistçe eğilimler taşımayan, normal bir psikoloji öğrencisi öğretileri özümseme sürecini çeşitli kaygılara kapılmadan sürdürebilsin. Bu nedenle, susuzluk, ölüm derecesinde açlık ve elektrik şoklarıyla işkence etmeye "söndürme" teknikleri denir; daha önceden verilen eğitimle yaratılan beklentilerin sadece arada bir karşılanması yoluyla hayvanda tatminsizlik duygusu yaratmak için kullanılan terim "kısmi pekiştirme"dir; bir hayvanı mümkün olursa kaçındığı bir uyarana maruz bırakmanın adı "olumsuz uyaran"dır. "Kaçınma" terimini kullanmakta sakınca yoktur, çünkü kaçınma gözlemlenebilir bir etkinliktir. "Acı verici" ya da "korkutucu" uyaran terimleri sakıncalıdır, çünkü insanbiçimcidir. Hayvanların duyguları olduğu ve bu duyguların insanların duygularına benziyor olabileceği içerimini taşırlar. Bu yasaktır; çünkü davranışçı ve bilimsel değildir. (Ayrıca, genç ve yeterince kaşarlanmamış araştırmacıları bazı ilginç deneylerden soğutabilir. Araştırmacının hayal gücünü çalıştırabilir.) "Hayvan davranışı" alanında deney yapan psikolog için en büyük günah insanbiçimciliktir. Yine de, eğer insanlarla daha aşağı hayvanlar arasındaki benzerliğe inanmazsa, kendisi bile çalışmalarının haklı gerekçelerden büyük ölçüde yoksun olduğunu düşünebilir.[46]

Yukarıda alıntıladığım deney raporlarında Heim'in söz ettiği türden bir jargona rastlayabiliyoruz. Seligman'ın, deneklerinin şoktan kaçmaktan "vazgeçtiğini" söylemek zorunluluğunu hissettiği zaman bile, köpeğe herhangi bir tür zihinsel süreç atfetmediğini belirtmek istercesine bu kelimeyi tırnak içine aldığına dikkat edin. Ne var ki, bu "bilimsel yöntem" yaklaşımının mantıksal sonucu, hayvanlar üzerinde yürütülen deneylerin bize insanlar hakkında hiçbir şey öğretemeyeceğidir. Bazı psikologlar

---

46. A. Heim, *Intelligence and Personality* (Baltimore: Penguin, 1971) s. 150; bu olgunun her yönüyle mükemmel bir şekilde ele alındığı bir inceleme *için bkz.* Bernard Rollin, *The Unheeded Cry: Animal Consciousness, Animal Pain, and Science* (New York: Oxford University Press, 1989).

insanbiçimcilikten kaçınmak konusunda o kadar hassas ki, ne kadar inanılmaz gibi gözükse de, bu sonucu bile kabul etmeye razılar. *New Scientist*'te yayımlanan şu otobiyografik pasaj, bu yaklaşıma örnek oluşturuyor:

> On beş yıl önce Psikoloji Bölümü'ne başvurduğumda sert bakışlı bir psikolog, bu bölümü seçme nedenlerimi uzun uzun irdeledi ve bana psikoloji biliminin niteliği ve başlıca konusuna ilişkin inançlarımı sordu. Acemi ve saf bir öğrenci olarak, psikolojinin zihni incelediğini ve hammaddesinin insanlar olduğunu söyledim. Böyle çuvallamamı sağlamaktan ne kadar memnun olduğunu gösteren bir çığlık atan psikolog, psikologların zihinle ilgilenmediğini, incelemelerin en büyük odağının insanlar değil, sıçanlar olduğunu ve bitişikteki Felsefe Bölümü'ne başvurmamı şiddetle önerdiğini söyledi...[47]

Herhalde artık çalışmalarının insan zihniyle hiçbir ilgisi olmadığını böyle gururla söyleyecek fazla psikolog kalmamıştır. Yine de, sıçanlar üzerinde uygulanan deneylerin büyük bir kısmı, ancak araştırmacıların doğrudan doğruya sıçanların davranışıyla ilgilendiği, insanlar hakkında bir şey öğrenmeyi hiç düşünmedikleri varsayımıyla açıklanabilir. Ama bu durumda bu kadar acı nasıl haklı çıkarılabilir? Herhalde sıçanların bir yarar gördüğü de iddia edilemez.

Dolayısıyla, araştırmacıların temel ikilemi psikoloji alanında özellikle ciddi bir hâl alıyor: Ya hayvanlar bize benzemiyordur, bu durumda onlar üzerinde deney yapmak için bir neden yoktur; ya da hayvanlar bize benziyordur, bu durumda insanlar üzerinde yapılsa bizi dehşete düşürecek bir deneyi hayvanlar üzerinde yapmak yanlıştır.

Başlıca deney alanlarından bir diğerinde de her yıl milyonlarca hayvan zehirleniyor. Bunlar da çoğu zaman önemli bir neden olmadığı hâlde yapılıyor. Britanya'da, 1988 yılında,

---

47. Chris Evans, "Psychology Is About People", *New Scientist*, 31 Ağustos 1972, s. 453.

ilaçları ve başka maddeleri test etmek amacıyla hayvanlar üzerinde 588.997 bilimsel prosedür yürütüldü. Bunlardan 281.358 tanesinde amaç herhangi bir tıp ya da veterinerlik ürününü test etmek değildi.[48] ABD için böyle kesin rakamlar yok ama oran Britanya'dakine yakınsa testlerde kullanılan hayvan sayısı en az üç milyon olmalı. Aslında gerçek rakam muhtemelen bunun iki, hatta üç katı; çünkü ABD'de bu alanda çok fazla araştırma ve geliştirme faaliyeti yürütülüyor ve Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) yeni maddelerin piyasaya sürülmeden önce kapsamlı testlerden geçirilmesini şart koşuyor. Hayat kurtarma olasılığı olan ilaçların hayvanlar üzerinde test edilmesinin savunulabilir bir şey olduğu düşünülebilir; ama kozmetik ürünleri, gıda boyaları, parke cilaları gibi ürünler için de aynı testlere başvuruluyor. Yeni bir ruj ya da parke cilası piyasaya sürülecek diye binlerce hayvanın acı çekmesi gerekir mi? Bu ürünlerin çoğu için zaten fazlasıyla çeşit yok mu? Kâr elde etmeyi uman şirketler dışında bunların piyasaya sürülmesinden kim ne fayda görüyor?

Aslında testler tıbbi bir ürün için yapıldığında da, bunun sağlığımızda iyileşme yaratacak bir ürün olması olasılığı çok düşük. Bir grup biliminsanı, Britanya Sağlık ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı adına 1971-1981 yılları arasında Britanya'da piyasaya sürülen ilaçları inceledi. Yayımlanan rapora göre,

> genellikle talebin zaten aşırı boyutlarda olduğu... yaygın görülen, çoğunlukla kronik ve ağırlıklı olarak zengin Batı ülkelerine özgü rahatsızlıklarla ilişkili tedavi alanlarında yeni ilaçlar piyasaya sürülüyor. Dolayısıyla, yenilikler tedavi ihtiyaçlarından ziyade ticari beklentiler göz önünde bulundurularak gerçekleştiriliyor.[49]

Bütün bu yeni ürünlerin piyasaya sürülmesinin ne anlama geldiğini tam olarak kavrayabilmek için, standart test yöntem-

---

48. *Statistics of Scientific Procedures on Living Animals, Great Britain, 1988,* (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1989), tablo 7, 8, 9.
49. J. P. Griffin ve G. E. Diggle, *British Journal of Clinical Pharmacology* 12: 453-463 (1981).

lerine ilişkin bir şeyler bilmek gerekiyor. Bir maddenin ne kadar zehirli olduğunu belirlemek için "akut oral toksisite testleri" yapılıyor. 1920'lerde geliştirilen bu testlerde hayvanlara zorla –ruj ve kâğıt gibi yenmeyen maddeler de dahil olmak üzere– çok çeşitli maddeler yediriliyor. Hayvanlar genellikle içine kimyasal madde karıştırılmış yemleri yemez; dolayısıyla araştırmacılar genellikle bunları ya zorla yediriyor ya da hayvanların boğazına soktukları tüplerden akıtıyorlar. Standart testler 14 gün süreyle uygulanıyor ama bazıları altı ay bile sürebiliyor; tabii hayvanlar hayatta kalırsa. Deney süresince hayvanlarda kusma, ishal, felç, kasılma ve iç kanama gibi klasik zehirlenme semptomlarına rastlanıyor.

En bilinen akut toksisite testi LD50. LD50, "%50 öldürücü doz" yani deneye dahil edilen hayvanların yarısını öldüren madde miktarı anlamına geliyor. Bu dozu belirlemek amacıyla, örneklem olarak belirlenen hayvan grupları zehirleniyor. Genellikle, hayvanların yarısının öldüğü noktaya ulaşılıncaya kadar hepsi şiddetli derecede hastalanıyor ve apaçık bir biçimde acı çekiyorlar. Oldukça zararsız maddeler söz konusu olduğunda bile hayvanların yarısını öldürecek konsantrasyonun belirlenmesinin iyi olacağı düşünülüyor ve muazzam miktarlarda madde hayvanlara zorla yediriliyor. Bu durumda ölümler bazen sadece miktarın çok büyük ya da konsantrasyonun çok yüksek olmasından kaynaklanıyor. Dolayısıyla, bu deneylerin insanların ürünü kullanma koşullarıyla hiçbir ilgisi yok. Deneyin tek amacı maddenin ne kadarının hayvanların yarısını öldüreceğini ölçmek olduğu ve ölmekte olan hayvanların acısına son vermek deney sonucunu etkileyeceği için böyle bir uygulama da söz konusu değil. ABD Kongresi Teknoloji Değerlendirme Dairesi (OTA), ABD'de her yıl "birkaç milyon" hayvanın toksikoloji testlerinde kullanıldığı tahmininde bulundu. Sadece LD50 testlerinde ne kadar hayvan kullanıldığına ilişkin bir tahminse mevcut değil[50] (Bkz. Fotoğraf No: 3).

50. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 168.

Fotoğraf 3: Bu fare LD50 testi için kullanılan bir grup fareden biri. Grubun %50'si zehirlenip ölünceye kadar farelere zorla test edilen maddeden içirilecek (bu madde bir gıda renklendiricisi ya da sentetik tatlandırıcı olabilir).

Kozmetik ürünleri ve başka bazı maddeler hayvanların gözlerinde test ediliyor. Draize göz tahriş testleri, ilk olarak 1940'larda, ABD Gıda ve İlaç İdaresi çalışanlarından J. H. Draize'in, tavşanların gözlerine sıkılan bir maddenin ne kadar tahriş edici olduğunu belirleyen bir derece geliştirmesiyle kullanılmaya başladı. Bu testlerde hayvanlar genellikle sadece başlarını dışarıda bırakan aletlere sıkıştırılıyor. Böylece hayvanın gözünü kaşıması ya da ovuşturması engelleniyor. Test edilmek istenen madde (örneğin çamaşır suyu, şampuan ya da mürekkep) her bir tavşanın tek bir gözüne damlatılıyor. Hayvanların alt gözkapağı dışarı çekiliyor ve böylece oluşan "çanağa" madde konuyor. Sonra göz kapatılıyor. Bazen birkaç kez madde tatbik ediliyor. Tavşanlar her gün gözlemlenerek, gözlerinde şişme, çıban, enfeksiyon ve kanama olup olmadığı saptanıyor. Çalışmalar bazen üç hafta sürebiliyor. Büyük bir kimya şirketi için çalışan bir araştırmacı en yüksek reaksiyon düzeylerini şu şekilde betimliyor:

> Korneanın ya da gözün iç bölgesinin içsel olarak zedelenmesine bağlı tam görme kaybı. Hayvan sürekli gözlerini kapatıyor. Bazen çığlık atıyor, gözlerini tırmalıyor, sıçrıyor ve kaçmaya çalışıyor.[51]

Ama tabii ki aletlerle sıkıştırılmış tavşanlar ne gözlerini tırmalayabiliyor, ne de kaçabiliyorlar (Bkz. Fotoğraf No: 4 ve 5). Bazı maddeler o kadar ciddi bir hasara yol açıyor ki, tavşanların gözleri bütün temel niteliklerini kaybediyor. İris, gözbebeği ve kornea tek bir patolojik dokuya benzemeye başlıyor. Araştırmacılar anestezi uygulamak zorunda değil; ama testin sonucunu etkilememesi koşuluyla bazen az miktarda topikal anestezi uygulayabiliyorlar. Bunun, iki hafta boyunca gözüne fırın temizleyicisi damlatılmış bir hayvanın acısını azaltması mümkün değil. ABD Tarım Bakanlığı'nın yayımladığı rakamlara göre, 1983 yılında toksikoloji test laboratuvarları 55.785, kimyasal madde şirketleri 22.034 tavşan kullanmış. Draize testi için özel rakamlar mevcut

51. *Journal of the Society of Cosmetic Chemists* 13: 9 (1962).

olmamakla birlikte, bu hayvanların büyük bir kısmının Draize testlerinde kullanıldığını varsaymak yanlış olmaz.[52]

Fotoğraf 4: Bir deterjanın gözü ne kadar tahriş edeceğini ölçmek için, bu deterjandan bir parça alınıp doğrudan bir tavşanın gözüne sürülüyor, sonra göz bantlanıyor ve deterjana tepkiyi ölçmek üzere bir süre bekleniyor. Tamamıyla hareketsiz hâle getirilmiş tavşanlar raflara yığılıyor (fotoğrafın arka planında görüldüğü gibi) ve saatlerce bu hâlde bekletiliyor. Tavşanlarda gözyaşı olmadığı ve deterjan bu şekilde gözden atılamadığı için tahriş kapasitesi insanlardakinden çok daha büyük (UPI/ Bettmann Archives Photo).

52. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 64.

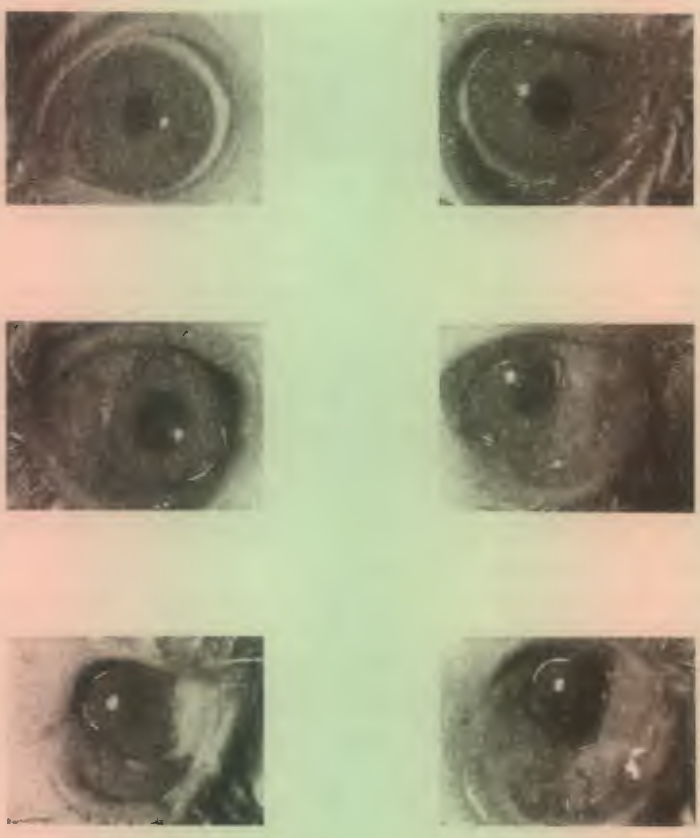

Fotoğraf 5: Yukarıdaki fotoğraflarda, Draize testlerinde tavşanların gözlerine sürülen tahriş edici maddelerin etkileri görülüyor. Fotoğraflar, ABD Tüketici Ürünleri Güvenliği Komisyonu'nun yayımladığı *Tehlikeli Maddelerin Yol Açtığı Göz Tahrişi Dereceleri ‹çin Resimli Kılavuz* adlı kitaptan alındı. Önsözde açıklandığına göre bu kitabın amacı şuymuş: "... laboratuvar çalışanlarının eğitimine yardımcı olmak... ve böylece resmî yöntem uyarınca test edilen bir maddeden elde edilen sonuçların daha tektip bir biçimde yorumlanmasına katkıda bulunmak." Başka bir deyişle, laboratuvar çalışanları tavşanların gözlerine tahriş edici olabilecek maddeler koyacak, birkaç saatten yedi güne kadar değişen süreler boyunca bekleyecekler ve tavşanların gözlerini bu fotoğraflarla karşılaştırmak yoluyla söz konusu maddenin ne kadar tahriş edici olduğuna karar verecekler.

Çok çeşitli maddelerin toksisitesini belirlemeye yönelik başka bazı testlerde de hayvanlar kullanılıyor. Solunum araştırmalarında hayvanlar izolasyonlu odalara kapatılıyor ve çeşitli spreyler, gazlar ve buharlar solumaya zorlanıyorlar. Dermal toksisite testlerinde, ciltlerine madde tatbik etmek amacıyla tavşanların kürkleri kazınıyor. Tahriş olan yerlerini kaşımalarını önlemek için hayvanların hareket etmelerine izin verilmiyor. Cilt kanayabiliyor, kabarabiliyor ya da soyulabiliyor. Hayvanların seyreltilmiş madde fıçılarına daldırıldığı batırma deneylerinde bazen hiçbir test sonucu elde edilmeden hayvanlar boğularak ölüyor. Enjeksiyon deneylerinde, test edilen madde doğrudan hayvanın vücuduna, bazen cildin altına, bazen kas içine, bazen de bir iç organın içine zerk ediliyor.

Bunların bütünü standart deney prosedürleri. Bu prosedürlere iki örnek vereceğim:

İngiltere'de, Huntingdon Araştırma Enstitüsü'nün dev şirket ICI ile birlikte yürüttüğü deneylerde, 40 maymun yabani ot ilaçlarıyla zehirlendi. Maymunlar ciddi biçimde hastalandılar, kustular, solunum güçlüğü ve hipotermi yaşadılar. Günlerce acı çekerek, yavaş yavaş öldüler. Yabani ilaç zehirlenmesinin insanlarda yavaş ve acılı bir ölüme yol açtığı zaten biliniyordu.[53]

Bu bölüme askerî deneylerle başlamıştım. Burada LD50 testinin uygulandığı başka bir askerî deney aktaracağım:

ABD Ordusu Bulaşıcı Hastalık Araştırmaları Enstitüsü'nden araştırmacılar, T-2 maddesiyle sıçanları zehirlediler. Bu madde, Dışişleri Bakanlığı'na göre, "şiddetli kanama", ciltte kabarıklıklar ve kusma gibi "tuhaf ve dehşet verici semptomlara yol açan", insanları ve hayvanları "korkunç bir şekilde öldürebilen etkili bir terör silahı olma avantajına da sahip" bir zehir. Deneyde T-2 kas içine, toplardamar içine, deri altına, karın boşluğuna, ağız ve burun yoluyla ve deri yüzeyine uygulandı. Sekiz testte de LD50 değerlerinin belirlenmesi amaçlandı. Çoğu hayvan 9 ila 18 saat içinde öldü ama zehri deri yoluyla alan sıçanların ölmesi

53. *Toxicology* 15 (1): 31-41 (1979).

ortalama altı gün sürdü. Hayvanlar ölmeden önce yürüyemez ve yemek yiyemez hâle geldi; derilerinde ve bağırsaklarında çürükler oluştu; huzursuzluk ve ishal yaşadılar. Araştırmacılar deney raporunda bulgularının "subakut ve kronik T-2 alımına ilişkin olarak daha önce yayımlanan çalışmalarla son derece uyumlu" olduğunu belirttiler.[54]

Bu örnekte de görüldüğü gibi, sadece insanların tüketimine yönelik ürünler test edilmiyor. Kimyasal silahlar, haşere zehirleri ve sanayide ya da evde kullanılan her türlü madde hayvanlara yediriliyor ya da gözlerine tatbik ediliyor. *Clinical Toxicology of Commercial Products* adlı referans kitabında, yüzlerce ticari ürünün ne kadar zehirli olduğuna ilişkin, çoğu hayvan deneyleri yoluyla elde edilmiş veriler yer alıyor. Bu ürünler arasında böcek ilaçları, antifrizler, fren sıvıları, çamaşır suları, Noel ağacı spreyleri, kilise mumları, fırın temizleyicileri, deodorantlar, cilt temizleyicileri, banyo köpükleri, kıl dökücü ilaçlar, göz makyajı malzemeleri, yangın söndürücüleri, mürekkepler, güneş yağları, tırnak cilaları, rimeller, saç spreyleri, boyalar ve fermuar yağları sayılabilir.[55]

Birçok biliminsanı ve doktor, sonuçların insanlar için geçerli olmadığı gerekçesiyle bu tür testleri eleştiriyor. California'nın Long Beach kentinden Dr. Christopher Smith bu konuda şunları söylüyor:

> Bu testlerin sonuçları bu maddeleri alan insanlarda toksisiteyi tahmin etmekte ya da tedavi yolunu seçmekte kullanılamaz. Kazara zehirlenme ve zehirli maddeye maruz kalma vakalarının tedavisinde 17 yıllık tecrübeye sahip bir acil servis tıbbı uzmanı olarak, bugüne

54. David Bunner vb., "Clinical and Hematologic Effects of T-2 Toxin on Rats", Interim Report (U.S. Army Medical Research and Development Command, Fort Detrick, Frederick, Maryland, 2 Ağustos 1985). Dışişleri Bakanlığı kaynaklarından yapılan alıntılar için bkz. *Report to the Congress for Secretary of State Alexander Haig, March 22, 1982: Chemical Welfare in S. E. Asia and Afghanistan* (U.S. Department of State Special Report No. 98, Washington D.C., 1982).
55. M. N. Gleason vd. (Der.), *Clinical Toxicology of Commercial Products* (Baltimore: Williams and Wilkins, 1969).

kadar tahriş olmuş bir göze müdahale etmeden önce Draize testi verilerine bakan hiçbir doktora rastlamadım. Ben de kazara zehirlenme vakalarının tedavisinde hiçbir zaman hayvan testlerinde elde edilmiş bir sonucu kullanmadım. Acil servis doktorları, hastaları için en uygun tedavi yöntemini belirlerken, vaka raporlarına, klinik deneyimlere ve insanlar üzerinde yapılan klinik denemeler yoluyla toplanan deneysel verilere başvurur.[56]

Toksikologlar, türler arası veri uyarlamanın son derece tehlikeli bir macera olduğunu eskiden beri bilir. İnsanlarda beklenmedik bir zarara yol açan ilaçların en ünlüsü olan Thalidomide, piyasaya sürülmeden önce çok kapsamlı hayvan testlerinden geçirilmişti. Thalidomide'in insanlarda biçim bozukluklarına yol açtığı şüphesi ortaya çıktıktan sonra yapılan testlerde bile, gebe köpeklerde, kedilerde, sıçanlarda, maymunlarda, hamsterlerde ve tavuklarda hiçbir biçim bozukluğuna rastlanmadı; ancak belli bir tavşan ırkı üzerinde denendiğinde biçim bozukluğu ortaya çıktı.[57] Daha sonra Opren adlı ilaç da bütün olağan hayvan testlerinden geçti ve üreticisi ecza devi Eli Lilly tarafından büyük bir reklam kampanyasıyla eklem iltihabının tedavisinde yeni "mucize ilaç" olarak tanıtıldı. 61 ölüm ve 3.500'ü aşkın advers reaksiyon vakasından sonra ilacın Britanya'da satışı yasaklandı. *New Scientist*'te yayımlanan bir rapora göre, gerçek ölü sayısı çok daha yüksek olabilir.[58] Hayvan testleri sonucunda güvenli olduğuna karar verilen ama sonradan zararlı olduğu ortaya çıkan ilaçlar arasında bazı kişilerde körlüğe yol açan kalp ilacı Practolol ve nöbet ve komalara yol açan öksürük ilacı Zipeprol de sayılabilir.[59]

---

56. *PCRM Update* (Physicians Committee for Responsible Medicine kuruluşunun bülteni, Washington, D.C.), Temmuz-Ağustos 1988, s. 4.
57. S. F. Paget (Der.), *Methods in Toxicology* (Blackwell Scientific Publications, 1970), s. 4, 134-139.
58. *New Scientist*, 17 Mart 1983.
59. Practolol'le ilgili olarak bkz. W.H. Inman ve F. H. Goss (Der.), *Drug Monitoring* (New York: Academic Press, 1977); Zipeprol'le ilgili olarak bkz. *C. Moroni* vd. *The Lancet*, 7 Ocak 1984, s. 45. Bu göndermeleri Robert Sharpe'tan aldım (*The Cruel Deception*, Wellingborough, Northants: Thorsons, 1988).

Hayvan testleri, insanların zarar görmesine yol açabildiği gibi, hayvanlar için tehlikeli ama insanlar için zararsız olan bazı değerli ürünlerden yararlanılamamasına da yol açabilir; örneğin ensülin, yavru tavşan ve farelerde biçim bozukluğuna sebep olabiliyor ama insanlar için böyle bir durum söz konusu değil.[60] İnsanları sakinleştiren morfin, farelerde aşırı heyecan ve coşkuya yol açıyor ve başka bir toksikoloğun söylediği gibi, "Penisilin kobaylardaki toksisitesine göre değerlendirilseydi hiçbir zaman insanlarda kullanılmayabilirdi."[61]

On yıllardır büyük bir umursamazlıkla sürdürülen hayvan deneyleri konusunda artık bazı soru işaretleri oluşmaya başladı. Amerikan Bilim ve Sağlık Konseyi'nin başkanlığını yapan Dr. Elizabeth Whelan'ın işaret ettiği gibi, "Bir kemirgenin 1.800 şişe meşrubata yetecek kadar sakarine bir gün içinde maruz bırakılmasının, bizim günde birkaç bardak meşrubat içmemizle pek bir ilişkisi olmadığını anlamak için bir bilim dalında doktora yapmak gerekmiyor." Whelan, Çevre Koruma İdaresi'nin, hayvanlardan elde edilen verilerden uyarlanan kanser riski değerlendirmelerinin "güvenilirliği tükenen, basite indirgenmiş" varsayımlara dayandığı gerekçesiyle, böcek ilaçlarının ve çevreye salınan başka kimyasal maddelerin risklerine ilişkin önceki tahminlerini aşağıya çekmesini memnuniyetle karşıladı. Ona göre, bu durum, "yöneticilerimizin laboratuvar hayvanı testlerinin yanılmazlığı görüşünü reddeden bilimsel literatürü dikkate almaya başladığını" gösteriyor.[62]

Hayvan modellerinin doğruluk derecesinin şüpheli olduğunu Amerikan Tıp Derneği de kabul etti. Kongre'de ilaç testlerinin görüşüldüğü bir duruşmaya tanık olarak çağrılan bir dernek

60. S. F. Paget (Der.), *Methods in Toxicology*, s. 132.
61. G. F. Somers, *Quantitative Method in Human Pharmacology and Thera-peutics* (Elmsford, N.Y.: Pergamon Press, 1959), aktaran: Richard Ryder, *Victims of Science* (Fontwell, Sussex: Centaur Press/State Mutual Book, 1983), s. 153.
62. Bu makale çeşitli yayın organlarında yayımlandı. Bkz. *West County Times* (California), 17 Ocak 1988.

temsilcisi "hayvan araştırmaları çoğu zaman çok az sonuç veriyor ya da hiçbir sonuç vermiyor ve bu test sonuçlarıyla insanlar arasında bağıntı kurmak çok güç" dedi.[63]

Ne mutlu ki, bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasından bu yana bu tür hayvan testlerinden vazgeçilmesi yönünde büyük bir gelişme kaydedildi. O dönemde çoğu biliminsanı toksisite ölçümünde hayvan kullanımının yerini alacak etkili alternatifler bulunabileceği fikrini ciddiye almamıştı. Çok sayıda hayvan testi karşıtının yoğun çalışmaları sonucunda alternatif yöntemler aramaya ikna oldular. Bu hareketin önde gelen isimlerinden, eski sivil haklar aktivisti Henry Spira, Draize ve LD50 testlerine karşı çıkmak için bütün grupları bir araya getirdi. Draize Testini Sona Erdirme Koalisyonu, ilk olarak ABD'nin en büyük kozmetik şirketi Revlon'u, Draize testine alternatif bir yöntem bulmak üzere kârının binde birini ayırmaya davet etti. Revlon bunu reddedince *New York Times*'a "REVLON GÜZELLİK UĞRUNA DAHA KAÇ TAVŞANI KÖR EDECEK?" diye başlayan tam sayfa ilanlar verildi.[64] Revlon'un yıllık genel kuruluna tavşan kostümü giymiş kişiler katıldı. Revlon mesajı aldı ve talep edilen miktarda parayı hayvan deneylerine alternatif yöntemler aramak üzere ayırmayı kabul etti. Başka kozmetik şirketleri, örneğin Avon ve Bristol-Myers da bu konuda Revlon'un izinden gitti.[65] Bunun sonucunda, daha önceden Britanya'da, Tıbbi Deneylerde Hayvan Kullanımına Son Verme Vakfı tarafından yürütülen çalışmalar, daha büyük ölçekli olarak ABD'de, özellikle de Baltimore'daki Johns Hopkins Hayvan Testlerine Alternatif Üretme Merkezi tarafından yürütülmeye başladı. Konuya ilginin artması, *In-Vitro Toxicology*, *Cell Biology and Toxicology* ve *Toxicology in Vitro* gibi yeni büyük dergilerin doğmasına yol açtı.

Bu çalışmaların sonuç vermesi zaman aldı; ama zamanla alternatiflere duyulan ilgi arttı. Avon, Bristol-Myers, Mobil ve

---

63. *DVM: The Newsmagazine of Veterinary Medicine* 9: 58 (Haziran 1988).
64. *The New York Times*, 15 Nisan 1980.
65. Daha fazla ayrıntı için bkz. Henry Spira, "Fighting to Win", Peter Singer (Der.), *In Defense of Animals*.

Procter & Gamble gibi büyük şirketlerin kendi laboratuvarlarında alternatif yöntemler denemeye başlaması sonucunda kullanılan hayvan sayısı azaldı. 1988 yılının sonlarına doğru, değişim ivme kazanmaya başladı. Kasım'da, merkezi Washington'da bulunan People for the Ethical Treatment of Animals (PETA) örgütünün öncülüğünde Benetton'a karşı yürütülen uluslararası kampanya sonucunda, şirketin kozmetik bölümü hayvan testlerinden vazgeçti.[66] Aralık 1988'de Noxzema cilt kremlerinin ve Cover Girl kozmetik ürünlerinin üreticisi Noxell Corporation göz güvenliği testleri için kullanılan hayvan sayısını %80-90 azaltacak bir tarama testi kullanmaya başlayacağını açıkladı. Noxell sonradan 1989'un ilk yarısı boyunca güvenlik testlerinde hiç hayvan kullanmadığını bildirdi.[67]

Hareket giderek ivme kazandı. Avon, 1989 Nisan'ında, Draize testinin yerine kullanılmak üzere özel olarak geliştirilmiş, Eytex adı verilen sentetik bir malzemenin denemelerinden olumlu sonuç alındığını açıkladı. Bunun sonucunda, Spira'nın kampanyayı başlatmasından dokuz yıl sonra, Avon Draize testini kullanmayı bıraktı.[68] İyi haberler gelmeye devam etti. 1989 Mayıs'ında, Mary Kay Cosmetics ve Amway, alternatif yöntemler kullanma planlarını gözden geçirdiklerini ve tüketici ürünlerinin güvenlik testlerinde laboratuvar hayvanı kullanmaya son verdiklerini açıkladılar.[69] Haziran'da, Avon, PETA'nın önderliğinde yürütülen başka bir kampanyanın yarattığı baskıya direnemeyerek, her türlü hayvan testine son

66. *PETA News* (People for the Ethical Treatment of Animals, Washington D.C.) 4 (2): 19 (Mart-Nisan 1989).

67. "Noxell Significantly Reduces Animal Testing", basın açıklaması, Noxell Corporation, Hunt Valley, Maryland, 28 Aralık 1988; Douglas McGill, "Cosmetics Companies Quietly Ending Animal Tests", *The New York Times*, 2 Ağustos 1989, s. 1.

68. "Avon Validates Draize Substitute", basın açıklaması, Avon Products, New York, 5 Nisan 1989.

69. *The Alternatives Report* (Center for Animals and Public Policy, Tufts School of Veterinary Medicine, Grafton, Massachusetts) 2: 2 (Temmuz-Ağustos 1989); "Facts about Amway and the Environment", Amway Corporation, Ada, Michigan, 17 Mayıs 1989.

verdiğini açıkladı.[70] Avon'un açıklamasından sekiz gün sonra Revlon, bütün ürünlerinin bütün araştırma, geliştirme ve üretim aşamalarında hayvan testlerine son vermeye yönelik uzun vadeli planını sonuçlandırdığını ve böylece hayvan testlerini tamamıyla terk ettiğini açıkladı. Daha sonra Fabergé de kozmetik ve kişisel bakım ürünlerinde hayvan testlerinden yararlanmayı bıraktı. Böylece birkaç ay içinde (tabii bunun gerisinde yıllarca sürdürülen çalışmalar var) ABD'nin birinci, ikinci ve dördüncü en büyük kozmetik şirketleri hayvan testlerini sona erdirmiş oldu.[71]

En geniş çaplı gelişmeler büyük ölçüde kamuya açık ve dolayısıyla görece hassas olan kozmetik endüstrisinde yaşanmakla birlikte, hayvan testleri karşıtı hareket daha büyük endüstri kollarında da etkili oldu. *Science* dergisinde yayımlanan bir raporda şöyle deniyordu:

> Hayvanları koruma hareketinin baskıları sonucunda, son yıllarda başlıca ilaç, böcek ilacı ve ev temizlik ürünü üreticileri toksisite testlerinde kullanılan hayvan sayısını azaltma yolunda önemli gelişmeler kaydetti. Hücre ve doku kültürleri ya da bilgisayar modellemeleri gibi alternatif yöntemler kullanmak, artık halkla ilişkileri iyileştirmenin ötesinde hem ekonomik hem de bilimsel açıdan tercih edilen bir yöntem hâline geldi.[72]

Yazı, Gıda ve İlaç İdaresi Toksikoloji Bilimleri Dairesi müdürü Gary Flamm'ın "vakaların çok büyük bir bölümünde LD50 yerine başka yöntemler kullanılabilir" şeklindeki açıklamasıyla devam ediyor. *New York Times*'da yayımlanan bir makalede de G. D. Searle and Company'nin üst düzey toksikologlarından birinin "Hayvanları koruma hareketinin iddialarının çok büyük bir bölümü aşırı ama doğru" sözü alıntılanıyor.[73]

---

70. "Avon Announces Permanent End to Animal Testing", basın açıklaması, Avon Products, New York, 22 Haziran 1989.
71. Douglas McGill, "Cosmetics Companies Quietly Ending Animal Tests", *The New York Times*, 2 Ağustos 1989, s. 1.
72. "Industry Toxicologists Keen on Reducing Animal Use", *Science*, 17 Nisan 1987.
73. Barnaby J. Feder, "Beyond White Rats and Rabbits", *The New York Times*, 28

Bütün bu gelişmelerden sonra, gereksiz yere yaşanan muazzam miktarda acıya son verildiğine hiç şüphe yok. Bunun tam olarak ne kadar olduğunu söylemek zor ama bu gelişmeler olmasaydı, artık yapılmayacak bu testlerde her yıl milyonlarca hayvan acı çekiyor olacaktı. İşin trajik yönü şu ki, toksikologlar, şirketler ve devlet kuruluşları kullandıkları hayvanları daha çok önemsiyor olsaydı, milyonlarca hayvan bu şiddetli acıları hiç çekmemiş olacaktı.[74] Bu testlerden sorumlu kişiler, Hayvan Özgürleşmesi hareketi herkesi bilinçlendirene dek hayvanların acı çekip çekmediğini gerçekten düşünmediler. Sırf yasal düzenlemeler gerektiriyor diye en acımasız, en aptalca şeyler yapıldı; ama hiç kimse bu düzenlemeleri değiştirme girişiminde bulunma zahmetine girmedi. Örneğin, ABD'de federal hükümet kuruluşları, çamaşır suyu, amonyak, fırın temizleyicisi gibi yakıcı ve tahriş edici maddelerin bilinci yerinde olan tavşanların gözlerinde test edilmesine gerek olmadığını ancak 1983'te açıkladı.[75] Ama bu konudaki mücadelenin bitmesine daha çok var gibi görünüyor. 17 Nisan 1987 tarihinde *Science* dergisinde yayımlanan yazıya dönersek,

> Hem modası geçmiş düzenlemelerden, hem de mevcut bilgilere ulaşma güçlüğünden dolayı hâlâ gereksiz testlerde çok sayıda hayvan harcanıyor. [ABD Çevre Koruma İdaresi] Toksikoloji Bölümü'nün müdürü Theodore M. Farber, kuruluşunda 42.000 tamamlanmış testin dosyası bulunduğunu ve bunlardan 16.000 tanesinin LD50 testi olduğunu belirtiyor. Farber'a göre, bilgisayara geçirilmeleri durumunda bu testlere ulaşım kolaylaşacak ve gereksiz testlerden kaçınılabilecek: "Toksikoloji testlerini düzenleyen kuruluşların görevlileri olarak, çoğumuz aynı çalışmaların tekrar tekrar yapıldığına şahit oluyoruz."

Şubat 1988, Business section, s. 1; ayrıca bkz. Constance Holden, "Much Work But Slow Going on Alternatives to Draize Test", *Science*, 14 Ekim 1985, s. 185.

74. Judith Hampson, "Brussels Drops Need for Lethal Animal Tests", *New Scientist*, 7 Ekim 1989.

75. Coalition to Abolish LD50, Coordinators Report 1983 (New York, 1983), s. 1.

İnsanlar gerçekten isterse, hayvanların bu şekilde öldürülmesinin ve acı çekmesinin önüne geçilebilir. Her türlü toksisite testi için her açıdan yeterli alternatiflerin geliştirilmesi zaman alacaktır ama bu mümkün olsa gerektir. O zamana kadar bu testlerin yarattığı acıyı azaltmanın basit bir yolu var. Tatmin edici alternatif yöntemler geliştirilinceye kadar, bir ilk adım olarak, hayatımız için temel önemde olmayan yeni ve potansiyel olarak tehlikeli ürünlerden vazgeçmeliyiz.

"Tıp" başlığı altında sınıflandırılabilecek deneyler söz konusu olduğunda, genellikle bu deneylerin yol açtığı her türlü acının ardında haklı bir gerekçe bulunduğunu çünkü bu araştırmaların amacının acıyı azaltmak olduğunu düşünürüz. Bununla birlikte tedavi amaçlı ilaçların testlerinin, herkesin azami iyiliğini istemekten çok azami kâr elde etme isteğinden kaynaklanıyor olabileceğine yukarıda değinmiştik. "Tıbbi araştırmalar" şeklindeki geniş nitelendirme, genel entelektüel merakı da içine alacak şekilde kullanılabilir. Bu tür bir merak hiçbir acıya yol açmadığında temel bir bilgi arayışı olarak kabul edilebilir; ama herhangi bir acıya yol açıyorsa bu durum hoş görülemez. Bazı temel tıbbi araştırmaların on yıllarca sürmesi ve bunların çoğunun tamamen anlamsız olduğunun uzun vadede ortaya çıkması da çok sık rastlanan bir durum. Örneğin, bir yüzyıllık bir süreye yayılan, ısının hayvanlar üzerindeki etkilerine ilişkin deneyler dizisini ele alalım:

1880'de, H. C. Wood, bazı hayvanları cam kapaklı kutulara yerleştirdi ve sıcak bir günde bu kutuları tuğla bir kaldırıma bıraktı. Hayvanlar arasında tavşanlar, güvercinler ve kediler vardı. Bir tavşan üzerindeki gözlemleri tipik bir örnek olarak gösterilebilir: Sıcaklık 43 dereceye ulaştığında tavşan sıçramaya ve "büyük bir öfke içinde arka ayaklarıyla tekmeler savurmaya başladı". Sonra konvülsiyon geçirdi. 44,5 derecede salyaları akacak şekilde yanlamasına yattı. 49 derecede nefes nefeseydi ve hafifçe inliyordu. Kısa bir süre sonra öldü.[76]

76. H. C. Wood, *Fever: A Study of Morbid and Normal Physiology*, Smithsonian Contributions to Knowledge, No. 357 (Lippincott, 1880).

1881'de, *The Lancet*'ta yayımlanan bir deney raporunda ateşi 45 dereceye kadar çıkarılan köpekler ve tavşanlardan bahsediliyor. Deney sonucunda serin hava akımlarının ölümü engelleyebileceği bulunmuş ve sonuçlar "aşırı derecelere çıkma eğilimi gösteren sıcaklıkları alt seviyelerde tutmanın önemi"ni gösteriyormuş.[77]

1927'de, ABD Donanma Tıp Fakültesi'nden W. W. Hall ve E. G. Wakefield, deney ortamında kalp krizi yaratmak amacıyla on köpeği sıcak ve nemli bir odaya koydular. Köpeklerde başlangıçta huzursuzluk, solunum güçlüğü, gözlerde şişme ve sulanma, ve susuzluk belirtileri gözlemlendi. Bazıları konvülsiyon yaşadı. Bazıları deneyin başlarında öldü. Hayatta kalanlar şiddetli ishale yakalandı ve odadan çıkarılmalarından bir süre sonra onlar da öldü.[78]

1954'te, Yale Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden M. Lennox, W. Sibley ve H. Zimmerman 32 kedi yavrusunu "radyan ısıtmalı" bir odaya yerleştirdiler. Yavrular "toplam 49 ısıtma periyoduna tabi tutuldu... Özellikle sıcaklığın yükseldiği zamanlarda debelenme yaygın olarak gözlemleniyordu". Dokuz vakada konvülsiyonlara rastlandı: "Tekrarlı konvülsiyonlar olağandı." Hızlı bir dizi hâlinde otuz civarında konvülsiyon gerçekleşti. Beş yavru konvülsiyon esnasında, altı yavru ise konvülsiyon geçirmeden öldü. Kalan yavrular otopsi yapılmak üzere araştırmacılar tarafından öldürüldü. Araştırmacılar şu sonuca ulaştı: "Kedi yavrularının vücut ısılarını yapay olarak artırma yoluyla elde edilen bulgular, insanlardaki klinik bulgularla, EEG sonuçlarıyla ve kedi yavruları üzerinde daha önceden elde edilen klinik bulgularla uyumludur."[79]

Benzer bir deney de, Hindistan'ın Luknov kentindeki K. G. Tıp Fakültesi'nde gerçekleştirildi. Bu deneyi, Batı'nın araştırma yöntemlerinin ve hayvanlara karşı tutumunun, insan dışı hayvanlara karşı Yahudi-Hıristiyan geleneğine göre daha saygılı

77. *The Lancet*, 17 Eylül 1881, s. 551.
78. *Journal of the American Medical Association* 89 (3): 177 (1927).
79. *Journal of Pediatrics* 45: 179 (1954).

olan kadim Hinduizm geleneğine nasıl baskın çıkabildiğine bir örnek göstermek amacıyla kitaba dahil ettim. 1968'de, K. Wahal, A. Kumar ve P. Nath, 46 sıçanı dört saat boyunca çok sıcak bir ortamda tuttular. Sıçanlarda huzursuzluk, solunum güçlüğü ve aşırı tükürük salgılama gibi belirtilere rastlandı. Hayvanlardan biri deney sırasında öldü, diğerleriyse araştırmacılar tarafından öldürüldü; çünkü "zaten daha fazla yaşayamayacaklardı".[80]

1969'da Rochester Üniversitesi veterinerlerinden S. Michaelson, köpek ve tavşanları, vücut sıcaklıkları kritik değer olan 42 dereceye ya da daha yükseğine ulaşıncaya kadar ısı üretici mikrodalgalara maruz bıraktı. Mikrodalga verilmeye başlandıktan kısa bir süre sonra köpeklerin soluk alışlarının güçleştiğini gözlemledi. Çoğu köpek "huzursuzlukla aşırı ajitasyon arasında değişen bir faaliyet artışı gösterdi". Ölüm noktasına yaklaşıldıkça hâlsizlik ve yere yığılma gözlemlendi. Tavşanlarsa "5 dakika sonra kafesten kaçmak için umutsuzca bir çaba sarf etmeye başladı" ve 40 dakika içinde öldüler. Michaelson mikrodalgalardan kaynaklanan ısı artışının "genel ateş hâlinden ayırt edilemez" bir hasar yarattığı sonucuna ulaştı.[81]

İsrail'in Tel Aviv kentindeki Heller Tıbbi Araştırmalar Enstitüsü'nde gerçekleştirilen, 1971'de yayımlanan ve masrafları ABD Kamu Sağlığı Dairesi tarafından karşılanan deneylerde, T. Rosenthal, Y. Shapiro ve bazı başka araştırmacılar "kentteki köpek barınaklarının birinden rastlantısal olarak seçilmiş" 33 köpeği sıcaklığı kontrol edilen bir odaya kapattılar ve 45 derecede "sıcak çarpmasından dolayı yere düşünceye ya da önceden belirlenmiş bir rektal sıcaklığa ulaşıncaya kadar" bir tekerlek üzerinde egzersiz yapmaya zorladılar. Köpeklerden 25'i öldü. Daha sonra 9 köpek egzersiz yapmaya zorlanmaksızın 50 derece sıcaklıkta tutuldu. Bu köpeklerden yalnızca 2'si yirmi dört saatten uzun süre hayatta kaldı ve otopsilerde bütün köpeklerde iç kanama saptandı. Araştırmacılar, "Bulgular insanlara ilişkin

80. *Indian Journal of Medical Research* 56 (1): 12 (1968).
81. S. Cleary (Der.), *Biological Effects and Health Implications of Microwave Radiations*, U.S. Public Health Service Publication PB 193: 898 (1969).

literatürde bildirilenlerle uyum içindedir" sonucuna ulaştı.[82] Aynı araştırmacılar, 1973'te, 53 köpek üzerinde aşırı sıcaklık ve tekerlek egzersizinin çeşitli kombinasyonlarından oluşan deneylerin raporunu yayımladı. Bu deneylerde köpeklerden 6'sı kustu; 8'i ishal oldu; 4'ü konvülsiyon geçirdi; 12'si kas koordinasyonunu kaybetti ve hepsi aşırı tükürük salgıladı. Rektal sıcaklığı 45 dereceye ulaşan 10 köpekten 5'i "rektal sıcaklığın en yüksek düzeyde olduğu noktada", kalan 5'i de deneyin bitiminden 30 dakika ila 11 saat sonra öldü. Araştırmacılar, "Sıcak çarpması kurbanının ateşi ne kadar çabuk düşürülürse iyileşme şansı o kadar yüksek olmaktadır" sonucuna ulaştı.[83]

1984'te Federal Havacılık İdaresi'nden araştırmacılar, "bazen ülkenin ulaşım sistemlerinde yaşanan sıcaklık stresi sonucunda hayvanların ölümü"ne rastlandığını belirterek 10 beagle'ı sıcaklık deneyine soktu. Köpekler odacıklarda tecrit edildi; hepsine ağızlık takıldı ve aşırı nemle birlikte 35 derece sıcaklığa maruz bırakıldılar. Yirmi dört saat boyunca bu koşullarda tutulan köpeklere yemek ve su da verilmedi. Gözlemlenen davranışlar arasında "odacığın duvarlarına vurmak, sürekli dönmek, ağızlığı çıkarmak için başını savurmak, ağızlığı odacığın tabanına sürtmek, sensör koruyucularına karşı saldırganlık gibi istemli ajite faaliyetler" de vardı. Köpeklerden bir kısmı odacıktayken öldü. Odacıktan canlı çıkanlardan bazıları kan kustu; hepsi son derece güçsüz ve bitkin düşmüş durumdaydı. Araştırmacılar "100'ü aşkın beagle üzerinde gerçekleştirilen" daha sonraki deneylere de atıfta bulunuyor.[84]

Yine askerî deneylere bir örnek olarak, Massachusetts'in Natick kentindeki ABD Ordusu Çevre Tıbbı Araştırmaları Enstitüsü'nden R.W. Hubbard, on yıldan uzun bir süre boyunca "Sıçanlarda Akut Sıcak Çarpmasına Bağlı Ölüm Modeli" gibi başlıklar altında çeşitli raporlar yayımladı. Sıçanların sıcaktan

82. *Thrombosis et Diathesis Haemorphagica* 26 (3): 417 (1971).
83. *Archives of Internal Medicine* 131: 688 (1973).
84. G. Hanneman ve J. Sershon, "Tolerance Endpoint for Evaluating the Effects of Heat Stress in Dogs", FAA Report #FAA-AM-84-5, Haziran 1984.

bunalınca tükürükleriyle vücutlarını ıslattığı, tükürüğün insanlardaki terlemeyle aynı serinletici etkiyi gösterdiği bilinen bir gerçektir. 1982'de Hubbard ve iki çalışma arkadaşı tükürük salgılayamayan sıçanların, başka bir sıvı da bulamadıkları takdirde vücutlarını idrar sürdüklerini bildirdiler.[85] 1985'te aynı üç araştırmacı, dördüncü bir araştırmacıyla birlikte, şırıngayla sıçanlara hem terlemeyi, hem tükürük salgısını azaltan atropin maddesi verdiler. Başka bazı sıçanlarınsa ameliyatla tükürük bezleri alındı. Daha sonra sıçanlar 41,7 derecelik odacıklara kapatıldı ve vücut sıcaklıkları 42,6 dereceye çıkıncaya kadar bu odacıklarda tutuldular. Deney sonucunda araştırmacılar, atropin verilmiş ya da ameliyatla "tükürüksüzleştirilmiş" sıçanlar ile normal sıçanların "idrar yayma örüntülerini" karşılaştırmak üzere diyagramlar hazırladılar. "Atropin verilmiş sıcak stresi yaşayan sıçan modeli"nin "sıcaklığa bağlı hastalıklarda su kaybının rolünü incelemekte umut vaat eden bir araç" olduğu sonucuna ulaştılar.[86]

Bu bölümde 19. yüzyıldan bu yana süregelen bir deneyler dizisinden örnekler verdim; ama yer darlığı yüzünden yayımlanmış literatürün ancak küçük bir bölümünü aktarabildim. Bu deneylerin çok büyük acılara yol açtığı açıkça görülüyor ve anlaşıldığı kadarıyla başlıca bulgu da sıcak çarpması kurbanlarının serinletilmesi gerektiği. Bu son derece genel bir bilgi ve zaten doğal olarak sıcak çarpması yaşayan insanlar üzerinde de gözlemlenebiliyor. Bu araştırmaların insanlara uygulanmasıyla ilgili olarak da, 1961 yılında B. W. Zweifach, bazı fizyolojik farklılıkları nedeniyle köpeklerin sıcak çarpmasına farklı tepkiler verdiğini ve bu nedenle insanlardaki sıcak çarpması için iyi modeller oluşturmadıklarını gösterdi.[87] Sıcaktan bunalınca vücuduna idrar süren ve atropin verilmiş

85. *Journal of Applied Physiology* 53: 1171-1174 (1982).
86. *Aviation, Space and Environmental Medicine* 57: 659-663 (1986).
87. B. Zweifach, "Aspects of Comparative Physiology of Laboratory Animals Relative to Problems of Experimental Shock", Federal Proceedings 20, Ek 9: 18-29 (1961); aktaran: *Aviation, Space and Environmental Medicine* 50 (8):8-19 (1979).

küçük kürklü hayvanların daha iyi bir model oluşturacakları görüşünü ciddiye almak kolay değil.

Tıbbın birçok başka alanında da benzer deney dizilerine rastlanıyor. United Action for Animals örgütünün New York'taki şubesinde dolaplar dolusu deney raporu fotokopisi var. Kalın kalın dosyaların her birinde çok sayıda deneyin raporu yer alıyor ve dosyaların üzerindeki etiketler her şeyi anlatmaya yetiyor: "Aç Bırakma", "Arka Bacağa Darbe", "Avlanırken Öldürme", "Basıncı Azaltma", "Basınç Uygulama", "Beyin Sarsıntısı", "Cezalandırma", "Çok Sayıda Yaralanma", "Dar Bir Yere Sıkıştırma", "Deneysel Nevroz", "Dondurma", "Ezme", "Hareketsizleştirme", "Havasız Bırakma", "Isıtma", "İç Kanama", "İlaç ve Madde Testleri", "İvme", "Kanama", "Kör Etme", "Merkezkaç", "Omurga Yaralanmaları", "Proteinsiz Bırakma", "Radyasyon", "Saldırganlık", "Stres", "Susuzluk", "Şok", "Tecrit", "Yakma" ve daha birçok dosya. Bu deneylerden bazıları yeni tıbbi bilgilerin elde edilmesini sağlamış olabilir; ama bu bilgilerin değeri çoğu zaman tartışmalı ve bazı durumlarda başka şekillerde de elde edilebilecek bilgiler söz konusu. Çoğu deney tamamen anlamsız ya da hatalı, bazıları ise zaten baştan önemli yararlar elde etmek için tasarlanmamış.

Aynı ya da benzer deneylerin sonsuz varyasyonlarının gerçekleştirilmesinin bir başka örneğini ele alalım. Bu deneyler hayvanlarda deney yoluyla şok üretmeye ilişkin (bununla elektrik şoku değil, ciddi bir yaralanmadan sonra gerçekleşen zihinsel ya da fiziksel şok durumları kastediliyor). Daha 1946'da, Columbia Üniversitesi'nden Magnus Gregersen adlı araştırmacı, bir literatür taraması yapmış ve deneysel şok çalışmaları üzerine yazılmış 800'den fazla yayımlanmış makale tespit etmişti. Şok yaratmakta kullanılan yöntemleri şu şekilde tarif ediyordu:

> Bir ya da daha fazla bacakta turnike kullanımı, ezme, basınç uygulama, hafif çekiç darbeleriyle yaratılan ezik ve çürükler yoluyla kas travmaları, Noble-Collip davulu [sürekli dönen ve içine yerleştirilen hayvanların sürekli olarak tabana çarparak yaralandığı bir araç],

ateşli silahla yaralama, boğazı sıkarak boğma, bağırsak düğümlenmesi, dondurma ve yanıklar.

Gregersen kanamaların "sık kullanılan" bir yöntem olduğunu ve "giderek artan sayıda çalışmanın komplikasyon yaratan anestezi etmeni olmaksızın" yapıldığını da belirtiyordu. Ne var ki, bütün bu çeşitlilikten memnun değildi ve yöntemler arasındaki farklılıkların, farklı araştırmacıların ulaştığı sonuçları değerlendirmeyi "son derece güç" bir hâle getirdiğinden şikâyet ediyordu. Ona göre, "acilen", şaşmaz bir biçimde şok durumu yaratacak standartlaştırılmış prosedürler geliştirilmesi gerekiyordu.[88]

Bundan sekiz yıl sonrasında da durum pek değişmemişti. Bir makalede S. M. Rosenthal ve R. C. Millican, "Travmatik şok alanındaki hayvan araştırmaları çok çeşitli ve çoğu zaman çelişkili sonuçlar vermektedir" diyorlardı. Yine de "bu alanda gelecekte yapılacak deneyleri" merakla bekliyorlar ve Gregersen gibi onlar da anestezi kullanmanın yanlış olduğunu düşünüyorlardı: "Anestezinin etkisi tartışmalı bir konudur... [ve] bize göre uzun süreli anesteziden kaçınmak en doğru yoldur..." Ayrıca, "biyolojik varyasyonları önlemek amacıyla yeterli sayıda hayvan" kullanılmasını da tavsiye ediyorlardı.[89]

1974'e gelindiğinde araştırmacılar hâlâ "hayvanlarda deneysel şok modelleri" üzerinde çalışıyorlar ve tatmin edici "standart" şok hâli yaratmak için ne tür yaralanmaların meydana getirilebileceğini belirlemek amacıyla hâlâ hazırlık deneyleri yapıyorlardı. On yıllar boyunca köpeklerde kanama yoluyla şok üretmek üzere deneyler tasarlandıktan sonra, son zamanlarda yayımlanan çalışmalarda (sürpriz!) köpeklerde kanama yoluyla yaratılan şokun insanlardaki şoka benzemediği belirtildi. Rochester Üniversitesi'nden bazı araştırmacılar, bu çalışmaları göz önünde bulundurarak, bu açıdan insana daha yakın olabileceğini düşündükleri domuzlarda kanamalara yol açtılar ve deneysel

88. *Annual Review of Physiology* 8: 335 (1946).
89. *Pharmacological Review* 6 (4): 489 (1954).

şok yaratmak için ne miktarda kan kaybının gerektiğini belirlemeye çalıştılar.[90]

Ayrıca, her yıl düzenlenen yüzlerce deneyde hayvanlar uyuşturucu bağımlısı olmaya zorlanıyor. Sırf kokain üzerine 500'ü aşkın deney yapılıyor. Bunlardan sadece 380'inin ele alındığı bir analizde toplam maliyetin –büyük bir kısmı vergilerden elde edilen paralar olmak üzere– 100 milyon dolar civarında olduğu tahmin edildi.[91]

Bir örnek verelim: Gerald Deneau'nun yönetimindeki Downstate Tıp Merkezi'ndeki bir laboratuvarda rhesus maymunları koltuklara bağlandı. Hayvanlar bir düğmeye basarak istedikleri miktarda kokaini doğrudan damarlarına alabiliyordu. Bir rapora göre,

> test edilen maymunlar, konvülsiyonlardan sonra bile düğmeye tekrar tekrar basıyordu. Hiç uyumuyorlardı. Normal miktarın beş altı katı yedikleri hâlde zayıfladılar... Sonuçta kendilerini yaralamaya başladılar ve bir süre sonra kokaini sorumsuzca kullanmaktan öldüler.

Dr. Deneau, "bu maymunların aldığı muazzam kokain dozlarını elde edebilecek az sayıda insan olduğu"nu kabul ediyor.[92]

Kokain için 500 hayvan deneyi düzenlenmiş olsa da, bunlar hayvanların uyuşturucu bağımlısı yapıldığı deneylerin sadece küçük bir kısmını oluşturuyor. Bu kitabın ilk baskısında morfin ve amfetaminin kullanıldığı bir dizi bağımlılık deneyini aktarmıştım. Bu baskıda daha yeni örnekler vereceğim:

Kentucky Üniversitesi'nde Valium'un ve Lorazepam adı verilen benzer bir sakinleştiricinin yoksunluk semptomlarını gözlemlemek amacıyla beagle'lar kullanıldı. Köpekler önce ilaca bağımlı olmaya zorlandı; sonra her iki haftada bir sakinleşti-

---

90. K. Hobler ve R. Napodano, *Journal of Trauma* 14 (8): 716 (1974).
91. Martin Stephens, *A Critique of Animal Experiments on Cocaine Abuse*, American, National ve New England Anti-Vivisection Society'ler için hazırlanan rapor (Boston, 1985).
92. *Health Care* 2 (26), 28 Ağustos-10 Eylül 1980.

riciden yoksun bırakıldılar. Seğirme, irkilme, şiddetli titreme, koşma nöbetleri, hızlı kilo kaybı, korku ve çömelme gibi yoksunluk semptomları gözlendi. Kırk saat Valium'suz kalan "dokuz köpekten yedisinde çok sayıda tonik-klonik konvülsiyonlar gözlemlendi... İki köpek bütün vücutlarını saran yinelemeli klonik nöbet epizotları geçirdi". İkisi konvülsiyonlar sırasında, ikisi hızlı kilo kaybından dolayı olmak üzere toplam dört köpek öldü. Lorazepam da benzer semptomlara yol açtı ama konvülsiyonlu ölümlere yol açmadı. Araştırmacılar, raporda, başlangıcı ta 1931'e kadar uzanan, sıçanlarda, kedilerde, köpeklerde ve primatlarda barbitürat ve sakinleştirici yoksunluk semptomlarının gözlemlendiği deneyleri de değerlendiriyorlar.[93]

Cleveland Eyalet Üniversitesi'nden D. M. Grilly ve G. C. Gowans, köpekler, fareler, maymunlar ve sıçanlar da dahil olmak üzere "birçok türde uyku verici ilaçların bir kez alımının ardından yoksunluk benzeri etkilere rastlanabileceği"ni gösteren deneylerin tarihini gözden geçirdikten sonra, morfin yoksunluğunun acıya aşırı duyarlılık yaratabileceği varsayımını test etmeye giriştiler. Sıçanlara "şokları ayırt etme"yi öğretmek amacıyla ortalama 6.387 denemelik bir prosedür uygulandı. Bu denemelerde sıçanlar elektrik şokuna karşılık vermek zorunday-dı. Sonra sıçanlara şırıngayla morfin verildi ve bundan bir, iki, üç ve yedi gün sonra elektrik şoku uygulandı. Araştırmacılar, morfin alımından hemen sonraki günlerde duyarlılığın arttığını gözlemlediler.[94]

Aşağıdaki deney, uyuşturucu araştırmalarının daha da garip bir örneğini oluşturuyor:

California Üniversitesi'nin Los Angeles'taki bölümünden Ronald Siegel iki fili bir ahıra yerleştirerek zincirlerle bağladı. Dişi fil, "LSD uygulamasının prosedürlerini ve dozajlarını belirlemek üzere" aralık saptama testlerinde kullanıldı. File ağızdan ve tüfekle atılan iğneler yoluyla uyuşturucu verildi. Araştırmacılar

---

93. *Journal of Pharmacology and Experimental Therapeutics* 226 (3): 783-789 (1983).
94. *Psychopharmacology* 88: 500-504 (1986).

daha sonra iki file de iki ay boyunca her gün uyuşturucu verdiler ve fillerin davranışlarını gözlemlediler. Yüksek dozlarda verilen halüsinojen madde, dişi filin yanlamasına yere düşmesine, bir saat boyunca titreyerek ve güçlükle soluk alarak yatmasına sebep oldu. Erkek fil ise saldırganlaştı ve Siegel'e saldırdı. Siegel tekrar eden bu saldırgan davranışları "uygunsuz" olarak nitelendirdi.[95]

Bu iç karartıcı uyuşturucu deneyleri bahsinde vereceğim son örnek hiç değilse mutlu sonla bitiyor. Cornell Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden araştırmacılar, cerrahi müdahaleyle midelerine yerleştirilen tüpler yoluyla kedilere yüksek dozda barbitürat verdiler. Sonra birden barbitüratı kestiler. Bunun üzerine kedilerde ortaya çıkan yoksunluk semptomlarını şu şekilde betimlediler:

> Bazıları ayakta duramıyordu... En şiddetli yoksunluk işaretleri ve en sık *grand mal* tipi konvülsiyonlar gösteren hayvanların bacaklarını açarak yere yığıldığı gözlendi. Sürekli konvülsiyon faaliyetleri sırasında ya da hemen sonrasında hayvanların neredeyse tamamı öldü... Yoksunluk işaretlerinin en yoğunlaştığı anlarda genellikle hızlı ya da zorlanarak nefes alıp vermeye de rastlandı... İyice zayıf düşen, özellikle de uzun süreli nöbetlerden geçmiş olan ve ölüme yaklaşan hayvanlarda hipotermi gözlendi.[96]

Bu deneyler 1975'te başlamıştı. Barbitürat kötü kullanımı bundan birkaç yıl öncesine kadar ciddi bir sorun olmakla birlikte, deneylerin başladığı tarihte artık barbitürat kullanımı büyük ölçüde kısıtlanmış ve kötü kullanım sorunu azalmıştı. Bugüne kadar da bu durum değişmedi; ama Cornell'deki kedi deneyleri 14 yıl boyunca devam etti. 1987 yılında, Pennsylvania merkezli hayvan hakları kuruluşu Trans-Species Unlimited, deneylere ilişkin mevcut bütün bilgileri bir araya getirdi ve deneyleri durdurmaya yönelik bir kampanya başlattı. Konuya ilgi gösteren insanlar dört ay boyunca kedi deneylerinin yürütüldüğü laboratuvarın önünde bekledi ve para desteği veren kuruluşlara,

95. *Bulletin of the Psychonomic Society* 22 (1): 53-56 (1984).
96. *European Journal of Pharmacology* 40: 114-115 (1976).

basına, üniversiteye ve Kongre üyelerine mektuplar yazdılar. Cornell Üniversitesi ve deneyleri yürüten Michiko Okamoto adlı araştırmacı, uzun süre deneyleri savundu; ama 1988 sonlarında para desteğini sağlayan kuruluş olan Ulusal Kötü Madde Kullanımı Enstitüsü'ne bir mektup yazarak deneyleri üç yıl daha sürdürmelerini sağlayacak 530.000 dolarlık yeni araştırma fonunu kullanmayacaklarını açıkladılar.[97]

Bütün bunlar nasıl oluyor? Sadist olmayan insanlar nasıl oluyor da bütün mesailerini maymunları hayat boyu sürecek depresyonlara sokmaya, köpekleri ölünceye kadar ısıtmaya, kedileri uyuşturucu bağımlısı yapmaya ayırabiliyor? Nasıl oluyor da sonra beyaz önlüklerini çıkarıp ellerini yıkıyor ve evlerine gidip aileleriyle yemek yiyebiliyorlar? Nasıl oluyor da vergi mükellefleri paralarının bu deneyler için kullanılmasına izin veriyor? Nasıl oluyor da çok uzak ülkelerdeki adaletsizliğe, ayırımcılığa, çeşitli baskılara karşı protesto gösterileri düzenleyen öğrenciler kendi üniversitelerinde işlenen –ve hâlâ işlenmekte olan– zalimce eylemleri göz ardı edebiliyor?

Bütün bunlar, türcülüğün sorgulanmadan kabul edilmesi sonucunda mümkün olabiliyor. Kendi türümüzün üyelerine uygulansa bizi isyan ettirecek bir acımasızlığı, başka bir türün üyelerine uygulandığında hoşgörüyle karşılıyoruz. Türcülük, araştırmacılara, üzerinde deney yaptıkları hayvanları yaşayan, acı çeken varlıklar olarak değil, cihazlar, laboratuvar araçları olarak görme fırsatı veriyor. Nitekim araştırma fonu sağlayan devlet kuruluşlarına yapılan başvurularda hayvanlar, test tüpleriyle ve kayıt cihazlarıyla birlikte "gereçler" başlığı altında yer alır.

Araştırmacıların diğer insanlarla paylaştığı genel türcü yaklaşımın yanı sıra, yukarıda açıkladığım deneyleri mümkün kılan başka etkenler de var. Bunlar arasında en önemlisi, biliminsanlarına hâlâ olağanüstü bir saygı gösterilmesi. Nükleer silahlar ve çevre kirliliği, bilim ve teknolojinin ilk anda göründüğü

97. *Newsweek*, 26 Aralık 1988, s. 50; "TSU Shuts Down Cornell Cat Lab", *The Animals' Agenda* 9 (3): 22-25 (Mart 1989).

kadar hayırlı şeyler olmadığını anlamamızı sağladı; ama çoğu kişi beyaz önlük giyen, doktora derecesine sahip herkese karşı hâlâ büyük bir saygı ve hayranlık besliyor. Harvard'lı psikolog Stanley Milgram'ın yürüttüğü ünlü deneyler dizisinde, sıradan insanların, beyaz önlüklü bir biliminsanından aldıkları, birtakım soruları doğru cevaplamayan insan deneklere "ceza" olarak elektrik şoku vermeleri yönündeki talimata uydukları (gerçekte şok verilmiyordu) ve denekler çığlık atsalar ve çok büyük acı çekiyor rolü yapsalar bile buna devam ettikleri görülmüştü.[98] İnsanlara acı çektirdiğini sanan kişiler bile bunu yapıyorsa, profesörlerinden hayvanlar üzerinde deney yapma talimatı alan öğrencilerin başlangıçtaki tereddütlerini bir kenara itmesi o kadar da zor olmasa gerek. Alice Heim'in yerinde bir kullanımla "endoktrinasyon" adını verdiği süreç, biyoloji derslerinde kurbağa keserek başlar ve kademeli olarak gelişir. Tıp, psikoloji veya veterinerlik öğrencileri üniversiteye başladıklarında ve seçtikleri alanlardaki dersleri tamamlayabilmeleri için canlı hayvanlar üzerinde deney yapmaları gerektiğini öğrendiklerinde, özellikle de bunun standart bir uygulama olduğunu bildikleri için, bunu yapmayı reddetmeleri oldukça güç. Bu tür çalışmalara katılmayı reddeden öğrenciler ilgili derslerden kalıyor ve çoğu zaman seçtikleri disiplini terk etmek zorunda bırakılıyorlar.

Yerleşik kurallara uyma baskısı, üniversiteden mezun olduktan sonra da azalmıyor. Hayvan deneylerinin alışılmış bir şey olduğu alanlarda doktora yapan öğrenciler, kendi deneylerini geliştirmeye ve bunlar üzerine bir doktora tezi hazırlamaya teşvik ediliyor. Bu şekilde eğitilen öğrenciler, doğal olarak, öğretim görevlisi olduklarında da benzer faaliyetlere devam ediyor ve kendi öğrencilerini de aynı şekilde eğitiyorlar.

---

98. S. Milgram, *Obedience to Authority* (New York: Harper and Row, 1974). Bu arada, rızası alınmayan insanlar üzerinde uygulanmaları gerekçesiyle bu deneylerin etik açıdan büyük eleştirilere maruz kaldığını da belirtelim. Milgram'ın deneklerini bu şekilde kandırmasının doğru bir şey olup olmadığı gerçekten de tartışmaya açık bir konu; ama bu deneklere yapılanlar ile insan dışı hayvanlara genellikle yapılanlar karşılaştırıldığında, çoğu kişinin insan deneyleriyle ilişkili etik konularda ne kadar farklı bir duyarlılık gösterdiğini görebiliyoruz.

Bu koşullanmayı aşan ve sıçandan maymuna kadar çok çeşitli hayvanlara "yıllarca işkence uyguladığını" artık kabul eden Roger Ulrich'in açıklamaları son derece aydınlatıcı nitelikte. 1977'de, Amerikan Psikoloji Birliği'nin dergisi *Monitor*'da, Ulrich'in yürüttüğü saldırganlık deneylerinin, Kongre'ye bağlı bir alt komite tarafından insanlıkdışı araştırmalara örnek gösterildiği belirtilmişti. Ulrich dergiye yazdığı mektupta, kendisini eleştiren hayvan deneyi karşıtlarını ve *Monitor* dergisinin editörünü şaşırtarak bu eleştirilerin kendisini "yüreklendirdiğini" belirtti. Mektubunda şunları söylüyordu:

> Araştırmalarıma insanlardaki saldırganlığı anlamak ve bu sorunun çözümüne katkıda bulunmak amacıyla başlamıştım ama ulaştığım sonuçların deneylere devam etmeyi haklı çıkarır nitelikte olmadığını fark ettim. Asıl sebebin mali ödüller, mesleki prestij, seyahat imkânları vs olup olmadığını ve bilim camiasının (bürokrasi ve yasama sistemimizin de desteğiyle) bu sorunun bir parçasını teşkil edip etmediğini sorgulamaya başladım.[99]

Yukarıda değindiğimiz, ABD Hava Kuvvetleri'nde maymunlar üzerinde radyasyon deneyleri yürütürken benzer bir değişim geçiren Don Barnes, Ulrich'in anlattığı sürece "koşullu etik körlük" adını veriyor. Başka bir deyişle, tıpkı bir sıçanın bir yiyecek ödülü almak için bir kola basmaya koşullanması gibi, bir insan da mesleki ödüller almak için hayvan deneylerinin doğurduğu etik meseleleri göz ardı etmeye koşullanabilir. Barnes bu konuda şunları söylüyor:

> Ben, "koşullu etik körlük" adını vermeyi tercih ettiğim duruma tipik bir örnek oluşturuyordum. Bütün hayatım hayvanları kullanmak ve onlara insanlara katkı sağlayan ya da onları eğlendiren varlıklar muamelesi yapmak karşılığında ödüller alarak geçti... Laboratuvarda görev yaptığım on altı yıl boyunca laboratuvar hayvanı kullanmanın ahlaksal ve etik yönleri hiçbir resmî ya da gayriresmî toplantıda ko-

---

99. *Monitor*, American Psychological Association yayını, Mart 1978.

nuşulmadı. Bu meseleyi ilk olarak hayvan deneyciliği çalışmalarımın son günlerinde ben ortaya attım.[100]

Koşullu etik körlük yaşayanlar sadece araştırmacılar değil. Bazı araştırma kuruluşları, kendilerini eleştirenlere cevap verirken, bır veteriner çalıştırdıklarını ve bu kişinin hayvanlarla ilgilendiğini söyler. Bu tür açıklamaların insanları yatıştıracağı düşünülür; çünkü çoğu insan bütün veterinerlerin hayvanlara önem verdiğine ve onların gereksiz yere acı çekmesine asla izin vermeyeceğine inanır. Gerçek durum maalesef böyle değil. Şüphesiz bırçok veteriner hayvanlara önem verdiği için bu alana giriyor ama hayvanlara gerçekten önem veren bir insanın, hayvanların çektiği acılara duyarsızlaşmadığı sürece veterinerlik eğitimini tamamlaması çok güç. Çok duyarlı insanlar eğitimi yarıda bırakabiliyor. Eski bir veterinerlik öğrencisi bir hayvanları koruma kuruluşuna şunları yazmıştı:

> Hep veteriner olmaya heves etmiş ve bunun hayalini kurmuştum; ama gittiğim eyalet üniversitesinin veterinerliğe hazırlık bölümündeki öğretim görevlilerinin soğukkanlılıkla yürüttüğü standart deney prosedürlerinin yarattığı birçok travmatik deneyim, bu hevesimin yok olmasına yol açtı. Onlara göre hayvanlar üzerinde deney yapmak ve kullandıkları bütün hayvanların hayatlarına son vermek tamamıyla kabul edilebilir bir şeydi. Ama benim ahlak anlayışıma göre bu hiçbir şekilde kabul edilemeyecek, korkunç bir şeydi. Bu kalpsiz deneycilerle birçok tartışmaya girdikten sonra, büyük bir mutsuzluk içinde başka bir meslek seçmeye karar verdim.[101]

Amerikan Veterinerleri Birliği, laboratuvar hayvanlarını korumaya yönelik bazı adımların atıldığı 1966 yılında Kongre komitelerine verdiği ifadelerde, ev hayvanlarının çalınıp laboratuvarlara satılmasını önlemeye yönelik yasa hükümlerini

---

100. Donald J. Barnes, "A Matter of Change", Peter Singer (Der.), *In Defense of Animals*, s. 160, 166.
101. *The Death Sciences in Veterinary Research and Education*, (New York: United Action for Animals), s. iii.

desteklemekle birlikte, araştırma faaliyetlerine engel olabileceği gerekçesiyle, araştırma tesislerini düzenlemeye ve izne tabi kılmaya yönelik hükümlere karşı olduğunu bildirmişti. *Journal of the American Veterinary Medical Association*'da yayımlanan bir makalede belirtildiğine göre, "veterinerlik mesleğinin varoluş nedeni, aşağı hayvanların değil, insanların genel mutluluğuna katkıda bulunmaktır."[102] Türcülüğün bu kusursuz örneğinin içerimleri tam olarak anlaşıldığında, bu bölümde aktarılan deneyleri gerçekleştiren ekiplerin çoğunda veterinerlerin de yer aldığını öğrenmek şaşırtıcı olmaktan çıkar. Tek bir örnek vermek gerekirse, 76. sayfada anlatılan, maymunların sinir gazına ya da somana tabi tutulduğu Primat Denge Platformu deneyinin raporundaki şu cümleye bakılabilir: "Hayvanların rutin bakımı USAF Havacılık ve Uzay Tıbbı Fakültesi Veterinerlik Bilimleri Bölümü tarafından sağlanmıştır."

Amerika'nın her yerinde veterinerler, gereksiz yere kötü muamele gören hayvanlara "rutin bakım" sağlıyor. Veterinerlik mesleğinin amacı bu mudur? (Yine de veterinerler için bir umut ışığı da var; bir süre önce, insan dışı hayvanlara gösterilen muamele konusunda etik kaygıları olan veteriner ve veterinerlik öğrencilerine destek olmayı amaçlayan bir veterinerlik örgütü kuruldu.)[103]

Bir hayvan deneyi modeli bir kez belli bir alanda kabul görmeye başladıktan sonra, süreç kendini pekiştirerek devam eder ve bunun dışına çıkmak zorlaşır. Sadece yayınlar ve terfiler değil, ödüller ve araştırma fonları da hayvan deneylerine bağlı hâle gelir. Geçmişte hayvan deneylerine destek vermiş olan araştırma fonu yöneticileri, yeni deneylere destek vermeye de hazırdır. Hayvanların kullanılmadığı yeni yöntemler onlara tanıdık gelmez ve bu yöntemlerin destek görmesi daha küçük bir olasılıktır.

---

102. *Journal of the American Veterinary Medical Association* 163 (9): 1 (1 Kasım 1973).
103. Kuruluşun adresi için Ek 3'e bakın.

Bütün bunlar, neden üniversite dışından insanların üniversite himayesinde gerçekleştirilen araştırmaların gerisindeki mantığı anlamakta güçlük çekebildiğini açıklıyor. Belki eskiden bilginler ve araştırmacılar çok önemli sorunları çözmekten başka amaç gütmüyor ve kendilerini başka hesapların içine girmekten koruyordu. Şüphesiz bu bazı kişiler için hâlâ geçerli; ne var ki, artık akademik araştırmaların çok büyük bir kısmı küçük ve önemsiz ayrıntılara saplanıp kalıyor; çünkü önemli sorunlar zaten ele alınmış ve ya çözülmüş ya da aşırı zor oldukları anlaşıldığı için bir kenara itilmiş durumda. Dolayısıyla, araştırmacılar çok işlenmiş alanlardan uzaklaşıp ele alacakları her şeyin yeni olduğu ama önemli sorunlarla ancak çok uzaktan bağlantılı olan yepyeni alanlara giriyorlar. Yukarıda gördüğümüz gibi, araştırmacılar, sık sık, daha önce birçok defalar benzer araştırmaların yapılmış olduğunu kabul ediyor ama bazı küçük değişiklikler yaptıklarını belirtiyor ve genellikle raporlarını "daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır" cümlesiyle bitiriyorlar.

Acıya yol açan ve gerçekten önemli sonuçlara ulaşmanın niyet bile edilmediğinin görüldüğü deneylerin raporlarını okuduğumuzda, genellikle önce bizim anlayamadığımız bir şeyler olması, biliminsanlarının bunları yapmalarının raporda belirtilenlerden daha önemli nedenleri bulunması gerektiğini düşünürüz. Bu deneyleri birilerine anlattığımda ya da doğrudan araştırmacıların dergilerde yayımlanmış raporlarını aktardığımda en sık karşılaştığım tepki, şaşkınlık ve şüphecilik oldu; ama konuyla daha yakından ilgilendiğimizde, önemsiz gibi görünen şeylerin gerçekten de önemsiz olduğunu görüyoruz. Deneyleri yürüten araştırmacılar da bunu sık sık gayriresmî olarak kabul ederler. Bu bölümün başında çalışmalarına değindiğimiz H. F. Harlow, on iki yıl boyunca, acı verici hayvan deneylerini en çok yayımlayan dergilerden biri olan *Journal of Comparative and Physiological Psychology*'nin editörlüğünü yürütmüştü. Harlow, yayımlanması için teslim edilen tahminen 2.500 civarında araştırmayı değerlendirdiği bu dönemin sonunda yazdığı yarı mizahi veda

yazısında "Çoğu deney yapılmaya, ulaşılan verilerin çoğu da yayımlanmaya layık değil" demişti.[104]

Bunda şaşılacak bir şey yok. Psikoloji, tıp ve biyoloji alanlarında araştırma yapan biliminsanları da birer insan ve diğer bütün insanlar için geçerli olan etkilerden muaf değiller. Mesleklerinde ilerlemeyi, terfi etmeyi, çalışmalarının meslektaşları tarafından okunmasını ve tartışılmasını istiyorlar. Çalışmalarının uygun dergilerde yayımlanması, mesleklerinde ilerlemelerinde ve prestij kazanmalarında önemli bir unsur. Felsefe ve tarih gibi alanlar için olduğu gibi psikoloji ve tıp gibi alanlar için de geçerli olan bu durum, son derece anlaşılabilir bir şey ve başlıbaşına eleştirilmesi gereken bir durum değil ama mesleklerinde ilerlemek amacıyla çalışmalarını yayımlayan felsefeciler ve tarihçiler, kâğıt israf etmek ve meslektaşlarını sıkmak dışında kimseye bir zarar vermezken, işleri hayvanlar üzerinde deney yapmayı da gerektiren araştırmacılar şiddetli ve uzun süreli acılara yol açabiliyor. Dolayısıyla, bu çalışmalar çok daha sıkı bir gereklilik ölçütüne tabi olmalıdır.

ABD, Britanya ve başka ülkelerde, biyoloji bilimlerindeki araştırmaları destekleyen devlet kuruluşları, hayvan deneylerinin başlıca destekçisi hâline geldi. Bu bölümde aktarılan deneylerin çok büyük bir kısmı vergilerle oluşturulan devlet fonlarıyla finanse edildi. Bu kuruluşların çoğu, kuruluş amaçlarıyla çok uzaktan bağlantılı deneylere finansman sağlıyor. Yukarıda anlattığım deneylerin finansmanını ABD Ulusal Sağlık, Alkol ve Uyuşturucu Bağımlılığı Enstitüleri, Ruh Sağlığı İdaresi, Federal Havacılık İdaresi, Savunma Bakanlığı, Ulusal Bilim Vakfı, Ulusal Havacılık ve Uzay İdaresi gibi kuruluşlar karşıladı. Aşırı ısıtılmış ortamlarda tutulan, uyuşturucu verilmiş sıçanların idrar yayma örüntülerine ilişkin bir araştırmanın parasını niye ABD Ordusu'nun karşıladığını ya da ABD Kamu Sağlığı Hizmetleri İdaresi'nin niye fillere LSD verilmesini istediğini anlamak kolay değil.

104. *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 55: 896 (1962).

Deneyler için parayı devlet kuruluşlarının sağladığını söyledikten sonra, biliminsanlarının bu deneyleri yürütmesini engelleyen bir yasa olmadığını söylemek gereksiz olmalı. Biliminsanı olmayan kişilerin köpeklerini öldüresiye dövmelerini yasaklayan yasalar var; ama ABD'de biliminsanları aynı şeyi hiçbir ceza görmeksizin yapabiliyor ve hiç kimse bunun normal bir dayağın sağlamadığı faydalar sağlayıp sağlamadığını denetlemiyor. Bunun nedeni, bilim kurumunun gücünün ve prestijinin –laboratuvarlara satmak üzere hayvan yetiştiren şirketler gibi çıkar gruplarının da desteğiyle– etkin hukuki denetim girişimlerini durdurmak için yeterli olmasıdır.

Cleveland Metropolitan General Hospital'da görev yapan Robert J. White, maymun kafası nakli yapmakta ve vücutlarında tamamıyla ayrılmış maymun kafalarını bir sıvının içinde canlı tutmakta uzmanlaşmış bir araştırmacı. Laboratuvar hayvanlarını "araştırma aracı olarak" gören biliminsanı tipine mükemmel bir örnek oluşturuyor. Kesilmiş maymun kafaları üzerinde çalışmasının başlıca amacının beyin araştırmalarında kullanılacak bir "canlı laboratuvar aracı sağlamak" olduğunu kendi ağzıyla söylüyor. Bu açıklamayı yaptığı gazeteci, White'ın laboratuvarına ziyaretini "bir hayvanın hayatının deney dışında hiçbir anlamının olmadığı soğuk, klinik bir bilim dünyasına olağandışı ve ürpertici bir bakış" olarak nitelendirmişti.[105]

White'a göre, "hayvanları etik sistemimize dahil etmek felsefi olarak anlamsız ve uygulamada imkânsızdır."[106] Başka bir deyişle, White hayvanlara karşı davranışlarında hiçbir etik sınırlama hissetmiyor. Dolayısıyla, onunla söyleşi yapan başka bir gazetecinin yazdığı şu cümleler hiç de şaşırtıcı değil: "White hastane yöneticilerinin ya da sigortacıların talimatlarından hiç hoşlanmıyor. 'Ben bir elitistim' diyor. Doktorları başka doktorların yönetmesi gerektiğine inanıyor."[107]

---

105. *Scope* (Durban, Güney Afrika), 30 Mart 1973.
106. Robert J. White, "Antivivisection: The Reluctant Hydra", *The American Scholar* 40 (1971); T. Regan ve P. Singer (Der.) *Animal Rights and Human Obligations* içinde, 1. baskı, (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1976), s. 169.
107. *The Plain Dealer*, 3 Temmuz 1988.

Devletin düzenlemelerine aktif bir biçimde karşı çıkan bir diğer kişi de, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nün Nobel ödüllü profesörlerinden David Baltimore. Bir süre önce Amerikan Bilim Geliştirme Birliği'nin ülke çapındaki bir toplantısında konuşma yapan Baltimore, kendisinin ve meslektaşlarının araştırmalarına getirilen düzenlemelere karşı "saatlerce" mücadele verdiklerini söyledi.[108] Baltimore'un bu tür düzenlemelere neden karşı olduğunu, birkaç yıl önce Harvard'lı felsefeci Robert Nozick ve başka bazı biliminsanlarıyla birlikte katıldığı bir televizyon programında öğrenmiştik. Nozick, biliminsanlarına, bir deneyin yüzlerce hayvanı öldürecek olmasının, o güne kadar hiç biliminsanları tarafından o deneyi yapmamak için bir sebep olarak görülüp görülmediğini sormuştu. Biliminsanlarından biri "Bildiğim kadarıyla hayır" diye cevap vermişti. Nozick ısrar etmişti: "Yani hayvanların hiçbir değeri yok mu?" Başka bir biliminsanı cevap vermişti: "Niye olsun?" Baltimore bu noktada araya girmiş ve hayvanlar üzerinde yürütülen deneylerin herhangi bir ahlaksal mesele ortaya çıkardığını düşünmediğini söylemişti.[109]

White ve Baltimore çok başarılı biliminsanları olabilir; ama hayvanlara ilişkin sözleri felsefe konusunda tamamen cahil olduklarını gösteriyor. Günümüzde eser yayımlayan profesyonel felsefeciler arasında, hayvanları etik sistemimize dahil etmenin "anlamsız" ya da "imkânsız" olduğunu veya hayvan deneylerinin hiçbir ahlaksal mesele ortaya çıkarmadığını düşünen tek bir kişi bile tanımıyorum. Felsefi açıdan bakıldığında bu ifadeler, dünyanın düz olduğunu iddia etmeye benziyor.

Amerikalı biliminsanları, hayvanlara yaptıklarının devlet denetimine tabi olması konusunda şu âna kadar son derece uzlaşmaz bir tavır takındılar. Deney hayvanlarının acı çekmesini engellemeye yönelik en küçük çaplı düzenleme girişimlerini bile geri püskürtmeyi başardılar. ABD'de konuyla ilgili tek federal yasa, Hayvanları Koruma Yasası. Yasa, ev hayvanı olarak satılan,

---

108. *Birmingham News*, Birmingham, Alabama, 12 Şubat 1988.

109. "The Price of Knowledge", 12 Aralık 1974 tarihli televizyon programı, WNET/13, New York, programın metni WNET/13 ve Henry Spira tarafından sağlandı.

hayvanat bahçelerinde sergilenen ya da araştırmalarda kullanılan hayvanların taşınma, barınma ve bakım koşullarına standartlar getiriyor; ama fiili deney aşamasında araştırmacıların akıllarına esen her şeyi yapmaları serbest. Bu tamamıyla bilinçli bir karar. ABD Kongresi Uzlaştırma Komitesi yasa çıkarıldığında bu kararın nedenini şöyle açıklamıştı:

> Fiili araştırma ya da deney aşamasında bütün hayvanlarla ilgili olarak araştırmacıları bu düzenlemelerden muaf tutarak onları korumak... Komite araştırma ya da deneylere herhangi bir şekilde müdahale etmekten kaçınmaktadır.[110]

Yasanın bir maddesi uyarınca, yasa gereğince kayıt yaptırması gereken özel işletmeler ve diğer kuruluşların (araştırma yapan devlet kuruluşlarının ve çok sayıdaki küçük tesisin kayıt yaptırması gerekmiyor), acı dindirici ilaçlar kullanılmadan yürütülen acı verici deneylerin araştırma projesinin hedeflerine ulaşmak için gerekli olduğunu bildiren bir rapor hazırlaması gerekiyor. Ama bu "hedefler"in hayvanlara acı çektirmeyi haklı kılacak kadar önemli olup olmadığını değerlendirmeye yönelik hiçbir girişimde bulunulmuyor. Bu şartlar altında, yasanın getirdiği yükümlülük bürokratik formaliteleri artırmaktan başka bir şey ifade etmiyor ve elbette bu durum araştırmacıların başlıca şikâyet konularından biri. Tabii araştırmacılar köpekleri uyuştururlarsa, sürekli elektrik şoku vererek onları çaresizliğe düşüremezler; ya da maymunlara ilaç verip mutlu ve dünyadan habersiz bir havaya girmelerini sağlarlarsa, onları depresyona sokamazlar. Bu tür durumlarda, haklı olarak acı dindirici ilaçlar kullanıldığında deneyin hedeflerine ulaşılamayacağını bildirebilir ve bu yasa hiç yürürlüğe girmemiş gibi deneylerine devam edebilirler.

Dolayısıyla, örneğin, soman gazının kullanıldığı Primat Denge Platformu deney raporunun başında şu cümlenin yer alması bizi şaşırtmamalı:

---

110. Aktaran: OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 277.

> Bu çalışmada kullanılan hayvanların tedariki, bakımı ve kullanımı, Hayvanları Koruma Yasası'na ve Ulusal Araştırma Konseyi Laboratuvar Hayvanı Kaynakları Enstitüsü'nün hazırladığı "Laboratuvar Hayvanlarının Bakımı ve Kullanımı Kılavuzu"na uygun bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

Aynı cümle Brooks Hava Kuvvetleri Üssü'nün Primat Denge Platformu Eğitim Kitapçığı'nda, Silahlı Kuvvetler Radyobiyoloji Araştırmaları Enstitüsü'nün "primat faaliyet tekerleği" deneyinin raporunda ve son dönemde Amerika'da yayımlanan ve benim bu kitapta aktardığım birçok deney raporunda da yer alıyor. Bu ifade hayvanların ne kadar acı çektiğine ya da ne kadar önemsiz bir nedenden ötürü onlara acı çektirildiğine ilişkin en ufak bir bilgi vermemekle birlikte, Hayvanları Koruma Yasası'nın ve Ulusal Araştırma Konseyi Laboratuvar Hayvanı Kaynakları Enstitüsü'nün hazırladığı "Laboratuvar Hayvanlarının Bakımı ve Kullanımı Kılavuzu"nun değerine ilişkin çok şey söylüyor.

Diğer birçok gelişmiş ülkedeki durum, hiçbir etkin yasal düzenlemenin bulunmadığı ABD'deki durumla taban tabana zıt. Örneğin Britanya'da, İçişleri Bakanı'ndan izin belgesi alınmadan hiçbir deney yapılamaz ve 1986 tarihli Hayvan (Bilimsel Prosedürler) Yasası, bir deney projesine izin belgesi verme kararına ilişkin olarak, "İçişleri Bakanı, projenin olası yararları ile hayvanlar üzerindeki olası olumsuz etkilerini karşılaştırır" şeklinde bir ifade içerir. Avustralya'da, ABD'deki Ulusal Sağlık Enstitüsü'nün dengi olan devlete bağlı bilim kuruluşlarının hazırladığı yönetmelik, bütün deneylerin Hayvan Deneyleri Etik Kurulu tarafından onaylanmasını şart koşar. Bu kurullarda, deneyi düzenleyen kuruluşun çalışanı olmayan ve hayvanları koruma faaliyetleriyle ilgili bir kişi ve ayrıca hayvan deneyleriyle hiçbir ilgisi olmayan başka bir bağımsız kişi bulunur. Kurul, deneyin bilimsel veya eğitsel değeri ile hayvanlara potansiyel etkilerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi de dahil olmak üzere, son derece ayrıntılı bir dizi ilke ve şartı göz önünde

bulundurmak zorundadır. Buna ek olarak, deneyin "tıp veya veterinerlik uygulamalarında normalde anestezinin kullanıldığı tür ve şiddette bir acıya yol açma olasılığı" varsa, anestezinin kullanılması zorunludur. Bu yönetmelik, ülke genelinde devletten araştırma fonu alan bütün araştırmacılar, Victoria, New South Wales ve South Australia eyaletlerindeki bütün araştırmacılar için geçerlidir.[111] İsveç'te de deneylerin biliminsanı olmayan üyeler de içeren kurullarca onaylanması zorunluluğu var. ABD Kongresi Teknoloji Değerlendirme Bürosu, 1986 yılında, Avustralya, Kanada, Japonya, Danimarka, Almanya, Hollanda, Norveç, İsveç, İsviçre ve Birleşik Krallık'taki yasaları inceledikten sonra şu sonuca ulaştı:

> İncelenen ülkelerin çoğunun yasaları, deney hayvanlarına ABD'dekinden çok daha büyük korumalar getiriyor. Bütün bu korumalara karşın, hayvan hakları savunucuları yasaların daha da sıkılaştırılması için büyük bir baskı uyguluyor ve Avustralya, İsviçre, Batı Almanya ve Birleşik Krallık'ın da aralarında bulunduğu birçok ülke büyük değişikliklere gitmeyi planlıyor.[112]

Bu raporun yayımlanmasından sonra Avustralya ve Birleşik Krallık'ta gerçekten de daha sıkı yasalar yürürlüğe kondu.

Umarım bu karşılaştırma yanlış anlaşılmaz. Birleşik Krallık ve Avustralya gibi ülkelerde hayvan deneyleri alanında hiçbir sorunun olmadığını göstermeye çalışmıyorum. Bu, gerçeği fazlasıyla çarpıtmak olurdu. Bu ülkelerde de deneylerin potansiyel yararları ile hayvanlara verilen zararların "dengelenmesi", hayvanlara karşı türcü bir yaklaşım çerçevesinde yapılıyor ve dolayısıyla da hayvanların ve insanların çıkarlarının eşit derecede önemsenmesi mümkün olmuyor. ABD ve diğer ülkeler arasındaki bu karşılaştırmayı, yalnızca, bu konudaki Amerikan

---

111. National Health and Medical Research Council, *Code of Practice for the Care and Use of Animals for Experimental Purposes* (Australian Government Publishing Service, Canberra, 1985). Bir süre önce yönetmelikte değişiklikler yapıldı; bkz. "Australian Code of Practice", *Nature* 339: 412 (8 Haziran 1989).
112. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 377.

standartlarının, hayvan özgürleşmecilerinin ölçütleri bir yana, diğer büyük gelişmiş ülkelerdeki bilim camialarının ölçütleriyle bile son derece kötü bir düzeyde olduğunu göstermek amacıyla yaptım. ABD'deki biliminsanlarının kendilerini, diğer ülkelerdeki biliminsanlarının onları gördüğü gibi görmesi çok yararlı olabilir. Avrupa ve Avustralya'da katıldığım tıp ve bilim konferanslarında sık sık bazı biliminsanları beni kenara çeker ve "Hayvan deneyleri konusunda seninle tümüyle aynı görüşte değilim ama..." dedikten sonra dehşete kapılmış bir insanın ses tonuyla ABD'ye son gidişlerinde tanık oldukları bir şeyi anlatırlar. Britanya'nın saygın bilim dergisi *New Scientist*'te kısa bir süre önce yayımlanan bir makalede, ABD'nin "hayvanları korumaya yönelik yasalarının da yansıttığı gibi, bir barbarlar ülkesini andırdığı"nın söylenmesinde şaşılacak bir yan yok.[113] ABD, geçmişte nasıl insanların köleliğini yasaklamakta uygar dünyanın gerisinde kaldıysa, şimdi de hayvanların köleliğinin sınırsız acımasızlıklarını yumuşatmak konusunda geride kalıyor.

ABD Hayvanları Koruma Yasası'na 1985'te yapılan küçük eklemelerde, köpeklere egzersiz yaptırma yükümlülüklerinin artırılması ve primatların barınma koşullarının iyileştirilmesi sağlandı; ama asıl meseleye, yani deneylerde yapılanların kontrolüne değinilmedi. Bu ek maddeler uyarınca kurumsal komiteler oluşturuldu ama deneylerin her türlü müdahaleden muaf tutulması yaklaşımı değiştirilmediği için, bu komitelerin deneylerde olup bitenler üzerinde hiçbir yetkisi yok.[114]

Bütün bunlar bir yana, yürürlüğe girmesinin üzerinden yirmi yıldan fazla zaman geçen Hayvanları Koruma Yasası zaten neredeyse hiç uygulanmadı. Öncelikle, Tarım Bakanı, yasanın hükümlerinin araştırmalarda kullanılan fareler, sıçanlar, kuşlar ve çiftlik hayvanları için de geçerli kılınmasını sağlayacak yönet-

---

113. Pat Monaghan, "The Use of Animals in Medical Research", *New Scientist*, 19 Kasım 1988, s. 54.

114. 1985'te yürürlüğe giren ek maddelerin, yasanın tamamının ve diğer düzenlemelerin bir özeti için bkz. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 280-286.

melikleri hiçbir zaman yayımlamadı. Bu, Tarım Bakanlığı'nda, kuşlar, sıçanlar, fareler ve çiftlik hayvanları bir yana, köpek, kedi ve maymun gibi hayvanların durumlarını kontrol etmeye yetecek kadar bile müfettiş bulunmamasından kaynaklanıyor olabilir. Teknoloji Değerlendirme Bürosu'nun (OTA) belirttiği gibi, "mevcut yasanın uygulanması için gerekli fonlar ve personel, yasanın başlıca amacının deney hayvanlarının yaşadığı acıların önlenmesi ya da hafifletilmesi olduğuna inananların beklentilerini karşılamaya yetecek düzeye hiçbir zaman erişmedi." OTA personeli, 112 test kuruluşunu denetledi ve bunların %39'unun Tarım Bakanlığı'nın laboratuvarları teftiş eden bölümüne kayıt bile yaptırmamış olduğunu tespit etti. OTA raporunda, kayıt yaptırmamış, dolayısıyla da hiçbir teftiş ve denetimden geçmemiş hayvan laboratuvarlarının oranının muhtemelen daha yüksek olduğu da belirtiliyor.[115]

ABD'de hayvan deneylerine ilişkin yasal düzenlemeler artık tam bir komediye dönüştü. Görünüşte bütün sıcakkanlı hayvanlar için geçerli olan bir yasa var; ama bu yasa ancak, OTA'nın deyişiyle, "muhtemelen deney için kullanılan hayvanların önemli bir yüzdesini etkilemeyecek" düzenlemelerle yürürlüğe sokulabilir. OTA'ya göre birçok türün bu şekilde yasal korumanın dışında tutulması, "Kongre'nin niyetinin gerçekleştirilmesini engelliyor ve Tarım Bakanı'nın yasal yetkilerini aşıyor gibi görünmektedir."[116] Bunlar, genellikle ölçülü bir üslup kullanan OTA için sert ifadelerdi; ama aradan geçen üç yılda durumu değiştirmeye yönelik en ufak bir şey yapılmadı. 1988'de en üst düzey Amerikalı biliminsanlarından oluşan bir kurul, düzenlemelerin bütün sıcakkanlı hayvanları içine alacak şekilde genişletilmesi yönündeki bir tavsiyeyi değerlendirdi ama reddetti. Hiçbir gerekçe gösterilmeden alınan bu kararla, ABD'li biliminsanlarının, deneylerde kullanılan hayvanların durumla-

115. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 286-287.
116. OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, s. 287, 298.

rında en temel iyileştirmeleri bile engellemeye çalışmasına bir örnek daha eklenmiş oldu.[117]

Yani komedinin sonuna yaklaşıldığına dair bir işaret görünmüyor. Sorun, bu komedinin hiçbir komik yanının olmaması. Sıçanların ve farelerin, kobaylara, hamsterler, tavşanlara ve diğer birçok hayvana göre acıya daha az hassas olduğuna ya da minimum barınma ve nakliye standartlarına daha az ihtiyaç duyduğuna inanmak için hiçbir sebep yok.

Yukarıdaki bütün deney anlatımlarında, araştırmacıların kendi yazdığı ve bilimsel dergilerde yayımladıkları raporları özetlemekten başka bir şey yapmadım. Dolayısıyla, kimse bunların abartılı olduğunu iddia edemez. Tam tersine, deneylerde neler olup bittiği gerektiği gibi teftiş edilmediği ve incelenmediği için, çoğu zaman gerçekte yaşananlar yayımlananlardan çok daha kötü oluyor. 1984'te Thomas Gennarelli'nin Pennsylvania Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği deneyler bu durumu açıkça ortaya çıkardı. Deneylerin amacı maymunların kafalarını yaralamak ve sonra da beyinde oluşan hasarın niteliğini tespit etmekti. Fonu sağlayan kuruluş için hazırlanan resmî belgelerde, maymunların kafalarına vurulmadan önce uyuşturulacağı belirtiliyordu. Hayvanların hiçbir acı çekmediğinin düşünülmesi istenmişti; ama kendilerine Hayvan Kurtuluş Cephesi adını veren grubun üyelerinin elindeki bilgiler farklıydı. Grup üyeleri Gennarelli'nin deneyleri videoya çektiğini de öğrenmişti. Gizlice laboratuvara girdiler ve kasetleri çaldılar. Kasetlerde, kafalarına vurulmadan önce kemerle bağlanırken çırpınan, uyuşturulmamış, bilinci yerinde babunlar gördüler. Cerrahlar açılmış durumdaki beyinleri üzerinde çalışmaktayken anestezinin etkisinden çıkan ve büyük bir acı içinde kıvranmaya başlayan hayvanlar gördüler. Araştırmacıların, korkan ve acı çeken hayvanlarla alay ettiklerini ve onlara güldüklerini işittiler. Kasetler öylesine kahredicıydi ki,

117. National Research Council, *Use of Laboratory Animals in Biomedical and Behavioral Research* (Washington D.C.: National Academy Press, 1988). Özellikle bkz. C. Stevens, "Individual Statement."

Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanı, Gennarelli'ye verilen araştırma fonunu kesti[118] (Gerçi bunun için Washington merkezli People for the Ethical Treatment of Animals [PETA] örgütünün ve yüzlerce başka hayvan aktivistinin bir seneden uzun bir süre yoğun bir kampanya yürütmesi gerekti). O günden bu yana, genellikle laboratuvarlarda görevli birilerinin işlerini kaybetmek pahasına gerçekleri açıklamayı tercih etmesi sayesinde, benzer başka örnekler de ortaya çıktı. Örneğin, Gillette'in Maryland eyaletinin Rockville kentindeki test laboratuvarında hayvan bakımı teknisyeni olarak görev yapan Leslie Fain, 1986'da işinden istifa ederek, laboratuvarda çektiği fotoğrafları Hayvan Özgürleşmecilerine teslim etti. Fotoğraflarda Gillette elemanlarının Paper Mate dolmakalemleri için yeni geliştirilen pembe ve kahverengi mürekkepleri, test etmek amacıyla bilinci yerinde tavşanların gözlerine damlattıkları görülüyordu. Testlerde mürekkeplerin aşırı derecede tahriş edici olduğu ve bazı tavşanların gözlerinden kan boşanmasına yol açtığı anlaşılmıştı.[119] Hayvanların bu derece kötü muameleye maruz kaldığı kaç laboratuvarın olduğu konusunda ancak tahmin yürütülebilir; ama hiç kimse bu konuda bir şeyler yapma cesaretini gösteremedi.

Hayvanlar üzerinde deney yapmak hangi durumlarda haklı bulunabilir? Yürütülmekte olan çoğu deneyin niye yapıldığını yeni öğrenen bazı kişiler, tepkisel olarak, bütün hayvan deneylerinin derhal yasaklanması gerektiğini iddia edebilir; ama böyle mutlak talepler öne sürersek araştırmacılar hemen şu cevabı verecektir: Tek bir hayvan üzerinde yürüteceğimiz tek bir deney binlerce insanın hayatını kurtaracaksa, bu insanları ölüme terk edebilir miyiz?

Bu soru tabii ki tamamıyla varsayımsal. Hiçbir deney tek başına binlerce insanın hayatını kurtarmadı ve kurtaramaz

---

118. *The Washington Post*, 19 Temmuz 1985, s. A10. Gennarelli vakasının daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Lori Gruen ve Peter Singer, *Animal Liberation: A Graphic Guide* (Londra: Camden Press, 1987), s. 10-23.
119. "Group Charges Gillette Abuses Lab Animals", *Chemical and Engineering News*, 6 Ekim 1986, s. 5.

da. Bu varsayımsal soruya başka bir varsayımsal soruyla cevap verebiliriz: Binlerce insanı kurtarmanın tek yolu söz konusu deneyi altı aylıktan küçük, kimsesiz bir bebek üzerinde yapmaksa araştırmacılar bu deneyi yapabilir mi?

Araştırmacılar deneyi bir insan yavrusu üzerinde yapamayacaklarını düşünüyorsa, insan dışı hayvanları kullanmakta sakınca görmemeleri hiçbir haklı gerekçeyle desteklenemeyecek, tür temeline dayalı bir ayırımcılıktır; çünkü yetişkin maymunlar, köpekler, kediler, sıçanlar ve diğer hayvanlar kendilerine yapılanların daha çok farkındadır; kendilerini yönlendirme yetileri daha gelişmiştir ve –bilebildiğimiz kadarıyla– acıya en az insan yavrusu kadar duyarlıdırlar. (Anne babanın duyguları meseleyi daha karmaşık hâle getireceği için, soruyu özellikle kimsesiz bir bebek için sordum. Aslında bu da insan dışı hayvanların deneylerde kullanılmasını savunanlara iltimas geçmekten başka bir şey değil; çünkü deneylerde kullanılan memeli hayvanlar genellikle çok küçükken annelerinden ayrılıyor ve böylesine erken bir ayrılık hem anneyi hem de yavruyu olumsuz etkiliyor.)

Bilebildiğimiz kadarıyla, insan yavrularının ahlaksal açıdan önem taşıyan temel özellikleri, insan dışı yetişkin hayvanlarınkinden daha üst düzeyde değildir. Sadece insan yavrusunun sahip olduğu potansiyelin onlar üzerinde deney yapmayı yanlış kılacağı iddia edilebilir. Bu tartışmalı bir konu; bu iddiayı kabul edersek bebekler üzerindeki deneylerle birlikte kürtajı da yasaklamamız gerekir; çünkü bebeğin ve ceninin potansiyelleri tamamıyla aynıdır. Bununla birlikte ilk sorumuzu biraz değiştirerek ve bebeğin beyninde altı aylık bir bebeğin zihinsel gelişiminin ötesine geçmesini imkânsız kılan, geri döndürülemez bir hasar olduğunu varsayarak, meseleyi karmaşıklaştıran noktalardan kaçınabiliriz. Ne yazık ki, ülkenin her köşesinde, bu durumda yaşayan, özel hücrelerde kilit altında tutulan, bazıları anne babaları ve diğer bütün yakınları tarafından çoktan terk edilmiş, bazıları başka herhangi bir kişiden de sevgi göremeyen birçok insan yaşıyor. Zihinsel yetersizliklerine rağmen, bu çocukların anatomi ve fizyolojileri normal insanlarınkiyle neredeyse her

açıdan özdeş. Dolayısıyla, bu insanlara zorla büyük miktarlarda yer cilası yedirirsek ya da gözlerine yoğunlaştırılmış kozmetik maddeler damlatırsak, bu ürünlerin insanlar için güvenliği üzerine, çeşitli başka türler üzerinde yapılan testlerden tahmin yoluyla edindiklerimizden çok daha güvenilir bilgiler ediniriz. LD50 testleri, Draize göz testleri, radyasyon deneyleri, sıcak çarpması deneyleri ve bu bölümde aktardığım diğer birçok deney, köpekler ya da tavşanlar yerine, beyni ciddi biçimde hasar görmüş insanlar üzerinde yapılsaydı, bu deneysel durumlara insanların vereceği tepki üzerine daha fazla bilgi edinmiş olurduk.

Dolayısıyla, araştırmacıların hayvanları kullanmalarını haklı kılacak kadar önemli olduğunu iddia ettikleri her deney için, onlara, beyinleri hasar görmüş ve zihinsel düzeyleri kullanmayı planladıkları hayvanlardan daha yüksek olmayan insanlar üzerinde de bu deneyi yapıp yapamayacaklarını sorabiliriz. Herhangi bir insanın, bu bölümde anlatılan deneylerin beyni hasar görmüş insanlar üzerinde yapılmasını ciddi ciddi teklif edebileceğini düşünemiyorum. Birkaç kez, rızası alınmamış insanlar üzerinde bazı tıbbi deneylerin gerçekleştirildiği ortaya çıktı; örneğin bir keresinde bakımevlerinde yaşayan zihinsel özürlü çocuklara hepatit bulaştırılmıştı.[120] İnsanlara zarar veren bu tür deneyler su yüzüne çıktığında genellikle kamuoyunda, haklı olarak, araştırmacılara karşı büyük bir öfke doğuyor. Bunlar, çoğu zaman, bilgiyi artırmak uğruna her şeyi yapmaya hakkının olduğuna inanan araştırmacıların kendini beğenmişliğine ilave bir örnek oluşturuyor. Peki ama araştırmacılar deneylerinin bir hayvana acı çektirmeyi haklı kılacak kadar önemli olduğunu iddia ediyorlarsa, aynı deney, hayvanlarla aynı zihinsel düzeydeki bir insana acı çektirmeyi haklı kılacak kadar önemli değil midir? Arada ne fark var? Sadece birinin bizim türümüzün üyesi olması, diğerinin olmaması mı? Bu farkı öne sürmek, ırkçılık ya

120. H. Beecher, "Ethics and Clinical Research", *New England Journal of Medicine* 274: 1354-1360 (1966); D. Rothman, "Ethics and Human Experimentation: Henry Beecher Revisited", *New England Journal of Medicine* 317: 1195-1199 (1987).

da herhangi başka bir tür keyfi ayırımcılıktan daha savunulabilir olmayan bir tarafgirliği açığa çıkarıyor.

Türcülük ve ırkçılık arasında kurulan analoji, deney alanında, teoride olduğu kadar pratikte de geçerli. Kaba türcülük, bilgi birikimini artırdığı ve kendi türümüze potansiyel yararlar getirdiği gerekçesiyle, başka türler üzerinde acı verici deneylerin yapılmasını mümkün kılıyor. Kaba ırkçılık da, bilgi birikimini artırdığı ve deneyi yürütenlerin ırkına potansiyel yararlar getirdiği gerekçesiyle, başka ırklardan insanlar üzerinde acı verici deneylerin yapılmasını mümkün kılmıştı. Almanya'da, Nazi rejimi döneminde, bazıları tıp dünyasının zirvesinde yer alan yaklaşık 200 doktor, Yahudi, Rus ve Polonyalı esirler üzerinde yapılan deneylere katılmıştı. Binlerce başka doktor da bu deneylerden haberdar olmuş, bazı deneyler tıp akademilerindeki konferanslarda ele alınmıştı; ama konferans kayıtları, doktorların bu "aşağı ırklar"a ne kadar korkunç hasarlar verildiğine ilişkin sözlü raporları sonuna kadar dinlediğini, sonra deneylerden çıkarılacak tıbbi dersler üzerine tartıştıklarını ve hiç kimsenin deneylerin doğası üzerine en ufak bir protestoda bulunmadığını gösteriyor. Bu tutum ile günümüzdeki araştırmacıların hayvanlara karşı tutumu arasında çarpıcı bir paralellik var. O zaman da, bugün olduğu gibi, denekler donduruluyor, ısıtılıyor ve dekompresyon odalarına konuyordu. O zaman da, bugün olduğu gibi, bu olaylar soğuk bilimsel bir jargonla kayda geçiriliyordu. Aşağıdaki paragraf, bir Nazi biliminsanının, bir insan üzerinde gerçekleştirilen bir dekompresyon odası deneyi üzerine hazırladığı rapordan alındı:

> Beşinci dakikadan sonra spazmlar görülmeye başladı; 6. ve 10. dakikalar arasında solunum frekansı arttı, TK [test kişisi] bilincini kaybetmeye başladı. 11. ila 13. dakikalar arasında solunum yavaşlayarak dakikada üç soluğa kadar düştü ve bu dönemin sonunda tamamen kesildi... Solunum kesildikten yaklaşık yarım saat sonra otopsi başladı.[121]

121. Duruşma kaydı, "Doctors Trial", Case I, United States vs. Brandt vb. Akta-

Dekompresyon odası deneyleri, Nazilerin savaşta yenilmesiyle bitmedi; insan dışı hayvanlara kaydırıldı. Örneğin, İngiltere'nin Newcastle Üniversitesi'ndeki biliminsanları bu deneyi domuzlar üzerinde gerçekleştirdi. Domuzlar dokuz ay boyunca 81'e kadar çıkan sayılarda dekompresyona maruz kaldı. Bütün hayvanlar dekompresyon hastalığı nöbetleri geçirdi ve bazıları bu nöbetler sırasında öldü.[122] Bu örnek, büyük Yahudi yazar Isaac Bashevis Singer'ın "Diğer yaratıklara karşı davranışları açısından, bütün insanlar Nazi'dir" sözüne mükemmel bir örnek oluşturuyor.[123]

Araştırmacıların, kendi dahil oldukları grup dışından denekler üzerinde deney yapması, kurbanlar değişse de, sürekli tekrarlanan bir olaydır. ABD'de, 20. yüzyılda, insanlar üzerinde deney vakalarının en bilineni, Alabama'nın Tuskegee kentindeki bazı frengi hastalarının, hastalığın doğal seyrini görmek amacıyla kasten tedaviden yoksun bırakılmasıdır. Bu olay, penisilinin frengi için etkili bir ilaç olduğunun anlaşılmasından çok sonra gerçekleşmişti. Tedaviden yoksun bırakılan deney kurbanları tabii ki Siyahtı.[124] Son on yılın en büyük uluslararası insan deneyi skandalı ise herhalde 1987'de Yeni Zelanda'da su yüzüne çıkan vakaydı. Bu olayda, Auckland'ın en büyük hastanelerinden birinde çalışan saygın bir doktor, kanser başlangıcı belirtileri gösteren bazı hastaları tedavi etmemeye karar verdi. Bu tür kanserlerin ilerlemediği yolunda, yerleşik kanılara zıt bir kuramı vardı ve bu kuramını kanıtlamak istiyordu; ama hastalarına bir deneyin parçası olduklarını söylemedi. Kuramının yanlış olduğu ortaya

---

ran: W. L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich* (New York: Simon and Schuster, 1960) [*Nazi İmparatorluğu 1-2-3*, Çev. Rasih Güran, İnkılap Yay., 2003], s. 985. Bu deneylerin anlatıldığı başka bir kaynak olarak bkz. R. J. Lifton, *The Nazi Doctors* (New York: Basic Books, 1986).

122. *British Journal of Experimental Pathology* 61: 39 (1980); aktaran: R. Ryder, "Speciesism in the Laboratory", Peter Singer (Der.), *In Defense of Animals*, s. 85.

123. I. B. Singer, *Enemies: A Love Story* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1972) [*Düşmanlar*, Çev. Mehmet Harmancı, Altın Kitaplar, 1979].

124. Bkz. James Jones, *Bad Blood: The Tuskegee Syphilis Experiment* (New York: Free Press, 1981).

çıktı ve 27 hastası öldü. Bu olayda da doktor erkek, kurbanlarsa kadındı.[125]

Bu tür olaylar ortaya çıkarıldığında kamuoyunun gösterdiği tepki, ahlaksal ilgi alanımızın Nazilerinkinden daha geniş olduğunu ve artık başka insanları daha az önemsemeye eğilimli olmadığımızı açıkça ortaya koyuyor. Ne var ki, hissetme yetisine sahip oldukları hâlde hiçbir şekilde önemsiyor gibi görünmediğimiz daha pek çok varlık var.

Bir deneyin ne zaman haklı sayılabileceği sorusuna hâlâ bir cevap vermiş değiliz. "Asla!" cevabı bizi bir yere götürmez. Ahlaksal meseleleri böyle siyah-beyaz çerçevelere oturtmak cazip gelebilir; çünkü bizi tek tek vakalar üzerine kafa yormak zahmetinden kurtarır; ama bu tür mutlakçı cevaplar uç örnekler söz konusu olduğunda daima iflas eder. Bir insana işkence etmek hemen hemen her zaman yanlıştır ama mutlak olarak yanlış değildir. New York'ta bir apartmanın bodrumunda bir saat sonra patlamak üzere programlanmış bir nükleer bomba varsa ve bombanın yerini öğrenmek için tek yol birine işkence etmekse, işkence haklıdır. Benzer şekilde, lösemi gibi bir hastalığın tedavisini geliştirmek için tek bir deney yapmak yeterliyse, bu deney haklıdır; ama gerçek hayatta deneylerin yararları daima daha az, çoğu deneyinse hiçbir yararı yok. Öyleyse bir deneyin ne zaman haklı sayılabileceğine nasıl karar vereceğiz?

Araştırmacıların, beyni hasar görmüş bir insan üzerinde bile deney yapmayı haklı kılmayacağını düşündükleri sebepler uğruna insan dışı hayvanlar üzerinde deney yapmalarının, kendi türlerine yönelik bir tarafgirliği açığa çıkardığını söylemiştik. Bu ilke, sorumuzun cevabı için bize yol gösterebilir. Türcü bir tarafgirliği haklı çıkarmak ırkçı bir tarafgirliği haklı çıkarmak kadar imkânsız olduğu için, beyni hasar görmüş bir insanı denek olarak kullanmayı haklı kılacak kadar önemli bir deney söz konusu olmadıkça hiçbir deney haklı değildir.

---

125. Sandra Coney, *The Unfortunate Experiment* (Auckland: Penguin Books, 1988).

Bu mutlakçı bir ilke değil. Beyni hasar görmüş bir insan üzerinde deney yapmanın hiçbir zaman haklı çıkarılamayacağına inanmıyorum. Deney tek bir kişinin hayatına mal olacaksa, birçok insanın hayatını kurtaracaksa ve bu insanların hayatlarını kurtarmanın gerçekten başka hiçbir yolu yoksa, böyle bir deney yapmak doğru olacaktır ama bu son derece nadir bir durum. Hiç şüphesiz, bu bölümde aktarılan deneylerden hiçbiri bu testi geçemez. Bir çizgi çekmenin gerektiği her durumda olduğu gibi, bir deneyin haklı olup olmadığına karar vermenin güç olacağı gri bir alanın mevcut olduğunu kabul etmek zorundayız. Şu an için bu tür düşünceler bizi asıl konudan uzaklaştırmamalı.

Bu bölümde, tarafsız herhangi birinin gözünde acıyı haklı kılmaya yetmeyeceği açık nedenlerden dolayı milyonlarca hayvanın korkunç acılar çektiği bir acil kriz durumunda olduğumuzu gördük. Bütün bu deneyler sona erdirildikten sonra, hayat kurtarmak ya da büyük acıları önlemek için vazgeçilmez önemde olduğu iddia edilen diğer deneyler konusunda ne yapabileceğimizi tartışmaya zamanımız olacak.

Deney kuruluşları üzerindeki kontrol eksikliğinin yukarıda açıklanan türde deneylerin yaşanmasına yol açtığı ABD'de, en azından bir ilk adım olarak, deney yapmak bir etik kurulunun onayına tabi hâle getirilmelidir. Bu kurul hayvanları koruma kuruluşlarından temsilciler de içermeli ve potansiyel yararlarının hayvanlara verilecek zararlara ağır bastığını düşünmediği deneylere onay vermeme yetkisine sahip olmalıdır. Yukarıda gördüğümüz gibi, bu tür sistemler Avustralya ve İsveç gibi ülkelerde halihazırda mevcut ve bilim camiası tarafından doğru ve makul bulunuyor. Bu kitaptaki etik savlar göz önünde bulundurulduğunda, bu sistem ideal olmaktan çok uzak. Bu tür kurullara hayvanları koruma kuruluşlarının temsilcisi olarak katılanlar çok çeşitli görüşlere sahip gruplara mensup olabiliyor; ama tahmin edilebileceği gibi, hayvan deneyi etik kurullarına davet edilenler ve bu daveti kabul edenler genellikle hareket içindeki en az radikal gruplara mensup oluyor. Bu kişiler, insan dışı hayvanların çıkarlarının insanların çıkarlarıyla eşit derecede

önemsenmesi gerektiğine inanmayabiliyor; buna inansalar da, kurulun diğer üyelerini ikna edemedikleri için, hayvan deneyi başvuruları üzerine karar verirken bu inançlarını uygulamaya geçiremiyorlar. Bunun yerine, genellikle, alternatiflerin yeterince değerlendirilmesi, acının asgariye indirilmesi için samimi bir çaba gösterilmesi ve potansiyel yararların deneyde kaçınılamayacak acılara ağır bastığının açıkça ortaya konması için ısrar etmeyi tercih ediyorlar. Günümüzün hayvan deneyi etik kurulları bütün bu ölçütleri neredeyse daima türcü bir yaklaşımla uyguluyor ve deneyin hayvanlarda yol açacağı acılara, insanlara sağlayacağı yararlardan daha az önem veriyorlar. Yine de bu ölçütlerin vurgulanması bile, şu an serbest olan acı verici birçok deneye izin verilmemesine, birçok başka deneyin yol açtığı acının da azaltılmasına yol açacaktır.

Temelde türcü olan bir toplumda, etik kurullarının ortaya çıkardığı bu güçlüklere kolay bir çözüm bulmak mümkün değil. Bu nedenle, Hayvan Özgürleşmecilerinden bazıları bu kurullarla hiç ilgilenmiyor. Bunun yerine, bütün hayvan deneylerinin derhal ve tamamen sona erdirilmesini talep ediyorlar. Bu talepler, hayvan deneyi karşıtı hareket tarafından son 150 yıl boyunca sık sık dile getirildi; ama henüz hiçbir ülkede seçmenlerin çoğunluğunun kazanılabileceği yolunda bir işarete rastlanmadı. Bu dönem boyunca laboratuvarlarda acı çeken hayvanların sayısı artmaya devam etti ve nihayet bu bölümün daha önceki bir kısmında açıklanan yeni zaferler yaşandı. Bu başarılara, bu konuda pratikte "hiç" anlamına gelen "ya hep ya hiç" mantığının dışında bir yol üreten insanların çalışmaları sayesinde ulaşıldı.

Hayvan deneylerine derhal son verilmesi talebinin halk arasında fazla taraftar bulamamasının nedenlerinden biri de, araştırmacıların bu talebin kabul edilmesiyle, bizi ve çocuklarımızı öldüren ciddi hastalıklar için tedavi geliştirme umudunun yok olacağını iddia etmesi. Araştırmacıların hayvanlara neredeyse akıllarına estiği gibi davranabildiği ABD'de ilerleme sağlamanın bir yolu, hayvan deneylerinin gerekliliğini savunmak *için bu* savı ortaya atanlara, birçok başka ülkede olduğu gibi hayvanları

koruma kuruluşlarının temsilcilerini içeren ve araştırmanın hayvanlara maliyetini, elde edilmesi mümkün yararlarla karşılaştırma yetkisine sahip bir etik kurulunun kararını kabul etmeye razı olup olmadıklarını sormak olabilir. Eğer cevap olumsuz olursa, hayvan deneylerini ciddi hastalıkları iyileştirme gereğine atıfta bulunarak savunmanın, araştırmacıların gerçek niyetleri hakkında kamuoyunu yanıltmaya yönelik bir kandırmacadan ibaret olduğu ortaya çıkar. Bu niyet de hayvanlara akıllarına estiği gibi davranmakta serbest olmaktır. Yoksa, araştırmacılar, deneyi yapıp yapmama kararını, ciddi hastalıklara çözüm bulmayı en az toplumun geri kalanı kadar çok istediğine hiç şüphe olmayan bir etik kuruluna bırakmayı neden istemesin ki? Eğer cevap olumlu olursa, araştırmacılardan bu tür bir etik kurulunun oluşturulmasını talep eden bir dilekçeye imza atmaları istenmelidir.

Daha ileri bir anlayışa ulaşmış ülkelerde halihazırda varolan küçük çaplı reformların ötesine geçebilecek durumda olduğumuzu varsayalım. Diyelim ki, hayvanların çıkarlarının gerçekten insanların çıkarlarıyla aynı derecede önemsendiği bir noktaya ulaştık. Bu, bugün varolan dev hayvan deneyi sanayinin sonu anlamına gelir. Dünyanın her yerinde kafesler boşalır ve laboratuvarlar kapanır; ama böyle bir durumda tıbbi araştırmaların sona ereceği veya test edilmemiş çok sayıda ürünün piyasaya sürüleceği düşünülmemelidir. Yeni ürünlere gelince, daha önce dediğim gibi, güvenli olduğunu zaten bildiğimiz bileşenlerle üretilmiş daha az sayıda ürünle yetinmek zorunda kalacağız. Bu büyük bir kayıp sayılmaz. Gerçekten vazgeçilmez olan ürünleri test etmek ve başka tür araştırmalar yürütmek içinse, hayvanların kullanılmasını gerektirmeyen alternatif yöntemler bulunabilir ve bulunacaktır da.

Bu kitabın ilk baskısında, "biliminsanlarının alternatif yöntemler aramamalarının tek nedeni, kullandıkları hayvanlara yeterince önem vermemeleri" demiş ve bir tahminde bulunmuştum: "Bu konuda ne kadar az çaba sarf edildiğine bakılırsa,

herhangi bir çaba gösterildiğinde alınacak ilk sonuçların çok büyük bir ilerleme sağladığı görülecektir." Son on yılda her iki düşüncenin de doğru olduğu ortaya çıktı. Ürün testi konusunda, hayvan deneylerine alternatifler üretmek için harcanan çabada muazzam bir artış yaşandı; bu, biliminsanları bir anda hayvanları daha çok önemsemeye başladığı için değil, Hayvan Özgürleşmecilerinin yürüttüğü zorlu kampanyalar sonucunda gerçekleşti. Aynı şey hayvan deneylerinin birçok başka alanında da yaşanabilir.

On binlerce hayvana aylarca, hatta yıllarca zorla sigara dumanı solutulmasına rağmen, tütün kullanımı ile akciğer kanseri arasındaki bağlantı insanlar üzerindeki klinik gözlemlere dayanarak kuruldu.[126] ABD hükümeti bir yandan kanser araştırmalarına milyarlarca dolar akıtmaya devam ederken, bir yandan da tütün sanayine destek veriyor. Araştırma fonlarının büyük bir kısmı, çoğu kanserle mücadeleyle ancak uzaktan bağlantılı olan hayvan deneylerine gidiyor; bazı araştırmacıların daha çok para alabileceklerini fark ettikleri için araştırmalarının tanımını "kanser araştırması" şeklinde değiştirdiği de biliniyor. Bu arada çoğu kanser türüne karşı verdiğimiz savaşı kaybetmeye devam ediyoruz. ABD Ulusal Kanser Enstitüsü'nün 1988'de yayımladığı rakamlar, genel kanser oranının, son otuz yılda, nüfusun artan yaşına uyarlandıktan sonra bile, her yıl yaklaşık %1 arttığını gösteriyor. Son zamanlarda yayımlanan, genç Amerikalılar arasında akciğer kanseri oranının düştüğünü gösteren raporlar bu trendin değiştiği yolundaki ilk işaretler olabilir; çünkü akciğer kanseri diğer bütün kanser türlerinden daha çok ölüme neden oluyor. Yine de akciğer kanseri oranı düşüyorsa, bu güzel haber tedavi yöntemlerindeki herhangi bir gelişmenin değil, genç insanların, özellikle de beyaz erkeklerin daha az sigara içmesinin

---

126. E. Wynder ve D. Hoffman, *Advances in Cancer Research 8* (1964); ayrıca bkz. Royal College of Physicians'ın raporu, *Smoking and Health* (Londra, 1962) ve U.S. Health Department'ın raporları. Bu göndermeleri şu kaynaktan aldım: Richard Ryder, "Experiments on Animals", Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris (Der.) *Animals, Men, and Morals*, s. 78.

bir sonucu. Akciğer kanserine yakalananlar arasında hayatta kalma oranı neredeyse hiç değişmedi.[1] Akciğer kanseri vakalarının %80-85'inin sigara kullanımından kaynaklandığı biliniyor. Kendimize şu soruyu sormalıyız: Tütün kullanımına son vererek büyük ölçüde ortadan kaldırabileceğimizi bildiğimiz bir hastalık için binlerce hayvana zorla sigara dumanı solutmaya ve böylece onları akciğer kanseriyle karşı karşıya bırakmaya hakkımız var mı? İnsanlar akciğer kanseri riskinden haberdar oldukları hâlde sigara içmeye devam ediyorsa, onların bu kararlarından dolayı hayvanlara acı çektirmek doğru mudur?

Akciğer kanserinin tedavisindeki başarısızlığımız, genel kanser tedavisinde de görülebiliyor. Bazı özel kanser türlerinin tedavisinde başarıya ulaşılmakla birlikte, 1974'ten bu yana kanser teşhisinin ardından beş yıl ya da daha fazla yaşayan insanların sayısı %1 bile artmadı.[2] Koruyucu önlemler, özellikle de insanları daha sağlıklı yaşamaları yönünde eğitmek daha çok umut vaat ediyor.

Artık giderek daha çok sayıda biliminsanı, hayvan deneylerinin çoğu zaman aslında insan hastalıklarına ve bunların tedavilerine ilişkin bilgimizi artırmamızı önlediğinin farkına varıyor. Örneğin, Kuzey Carolina'daki Ulusal Çevre Sağlığı Bilimleri Enstitüsü'ndeki biliminsanları, bir süre önce, hayvanlar üzerinde yürütülen testlerin insanlarda kansere yol açan kimyasal maddeleri ortaya çıkarmayabileceği uyarısında bulundu. Arseniğe maruz kalmak insanlarda kansere yakalanma riskini artırıyor gibi görünüyor ama laboratuvarda hayvanlar üzerinde yapılan testlerde böyle bir etki gözlemlenmedi.[3] 1985'te ABD'nin saygın Walter Reed Ordu Araştırma Enstitüsü'nde geliştirilen bir sıtma aşısı hayvanlarda olumlu sonuç verdi ama insanlarda büyük ölçüde etkisiz oldu; Kolombiyalı biliminsanlarının gönüllü insanlar üzerinde çalışarak geliştirdiği başka bir aşının ise

1. "U.S. Lung Cancer Epidemic Abating, Death Rates Show", *The Washington Post*, 18 Ekim 1989, s. 1.
2. "The Cancer Watch", *U.S. News & World Report*, 15 Şubat 1988.
3. *Science* 241: 79 (1988).

daha etkili olduğu görüldü.[4] Hayvan araştırmalarının gerekliliğini savunanlar bugünlerde sık sık AIDS'e çözüm bulmanın öneminden söz ediyor; ama HIV'i (AIDS virüsünü) ayırt eden ilk Amerikalı olan Robert Gallo, daha önceden Fransız araştırmacı Daniel Zagury'nin geliştirdiği potansiyel bir aşının insanlarda HIV antikor üretimini uyarmak konusunda hayvanlardakinden daha etkili olduğunun anlaşıldığını belirtti ve ekledi: "Şempanzelerdeki sonuçlar pek umut verici değil... Belki de insanlar üzerinde daha yoğun bir şekilde test yapmalıyız."[5] AIDS'li insanların da bu çağrıyı destekliyor olmaları önemli. Örneğin, eşcinsel aktivist Larry Kramer "Kobaylarınız olalım" talebinde bulundu.[6] Bunun mantıklı bir talep olduğu açık. Deneyler doğrudan gönüllü insanlar üzerinde yapılırsa daha kısa sürede bir tedavi geliştirilir; hastalığın doğası ve eşcinsel topluluğunun çoğu üyesinin arasındaki güçlü bağlar düşünüldüğünde gönüllü bulmak da hiç zor olmayacaktır. Tabii ki, gönüllülerin ne yaptıklarını gerçekten anlamaları ve deneye hiçbir baskı ya da zorlama altında olmadan katılmaları için gerekli özen gösterilmelidir. Buna rıza göstermek hiç de mantıksız olmaz. Potansiyel bir ilaç normal koşullarda AIDS'e yakalanmayan hayvanlar üzerinde denenmekteyken, neden insanlar kurtuluşu olmayan bu hastalıktan ölmeye devam etsin?

Hayvan deneylerini savunanlar, bu deneylerin insanların ortalama ömrünü uzattığını söylemeyi çok severler. Örneğin, Britanya'da hayvan deneyleri yasasında reforma gidilmesi üzerine tartışılırken Britanya İlaç Endüstrisi Birliği *Guardian*'a tam sayfa ilan vermişti. İlanın başlığı şöyleydi: "Hayat kırkında başlar, derler. Oysa bir süre öncesine kadar kırkında bitiyordu." Daha sonra, günümüzde bir insanın kırklı yaşlarında ölmesinin trajedi kabul edildiği, oysa 19. yüzyılda kırklı yaşlarında olan birinin cenazesine katılmanın alışılmış bir şey olarak görüldüğü

4. "Colombians Develop Effective Malaria Vaccine", *The Washington Post*, 10 Mart 1988.
5. "Vaccine Produces AIDS Antibodies", *Washington Times*, 19 Nisan 1988.
6. "AIDS Policy in the Making", *Science* 239: 1087 (1988).

çünkü ortalama yaşam süresinin yalnızca 42 olduğu söyleniyordu. Daha sonra da, "Çoğumuzun yetmişli yaşlarımıza kadar yaşayabilecek olması, büyük ölçüde, hayvanların kullanılmasını gerektiren araştırmalar sayesinde mümkün olabildi" iddiasında bulunuluyordu.

Bu iddialar düpedüz yanlış. Bu ilanda söylenenler öylesine açıkça yanıltıcıydı ki, bir toplum hekimliği uzmanı olan Dr. David St. George *The Lancet* dergisine bir yazı yazarak şunları söyledi: "Bu ilan derslerde kullanılmak için iyi bir malzeme; çünkü istatistiklerin yorumlanmasında yapılan başlıca iki hatayı sergiliyor." George, yazısında Thomas McKeown'un 1976'da yayımlanan etkili kitabı *The Role of Medicine*'dan[7] da söz ediyordu. McKeown, bu kitapta, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortalama ömrün uzamasında toplumsal ve çevresel değişimlerin katkısını tıbbi müdahalenin etkileriyle kıyaslamaya girişmiş ve şunları söylemişti:

> Bu tartışma artık bir sonuca ulaştı; tıbbi müdahalelerin ortalama ömrün uzamasında ancak marjinal bir etkisinin olduğu ve bunun da büyük ölçüde çok geç bir aşamada, ölüm oranları zaten çarpıcı biçimde düştükten sonra gerçekleştiği artık yaygın kabul görüyor.[8]

ABD'deki on büyük bulaşıcı hastalığın gerileme süreçleri üzerine yürüttükleri araştırmada J. B. ve S. M. McKinlay de benzer bir sonuca ulaştılar. Araştırmacılar, çocuk felci dışındaki bütün hastalıklarda ölüm oranının herhangi yeni bir tıbbi tedavi şekli geliştirilmeden önce (muhtemelen hijyen ve beslenme koşullarının iyileşmesinden dolayı) zaten çok büyük ölçüde düşmüş olduğunu gösterdiler. ABD'de 1910-1984 yılları arasında kaba ölüm oranında görülen %40'lık düşüşe yoğunlaşan araştırmacıların yaptığı "temkinli" tahmine göre,

> toplam ölüm oranındaki düşüşün belki %3,5'i büyük bulaşıcı hasta-

7. T. McKeown, *The Role of Medicine: Dream, Mirage or Nemesis?* (Oxford: Blackwell, 1979).
8. D. St. George, "Life Expectancy, Truth, and the ABPI", *The Lancet*, 9 Ağustos 1986, s. 346.

lıklara yapılan tıbbi müdahalelerle açıklanabilir. Tıbbın, ortalama ömrü uzatmak konusunda en çok bu hastalıklarda başarı iddiasında bulunduğu düşünülürse, bu %3,5 muhtemelen, tıbbi önlemlerin ABD'de bulaşıcı hastalık kaynaklı ölümlerdeki düşüşe toplam katkısına ilişkin makul bir üst sınır tahmini oluşturmaktadır.[9]

Bu %3,5 oranının bütün tıbbi müdahalelere ilişkin olduğunu hatırlatmak istiyorum. Hayvan araştırmalarının ortalama ömrün uzamasına katkısı, olsa olsa bu minik katkının da çok küçük bir kısmı oranında olabilir.

Şüphesiz ki, deneylerde kullanılan hayvanların çıkarları gerçekten önemsenirse gelişimi engellenecek bazı bilimsel alanlar da var. Şüphesiz ki, bilgi birikimimizdeki bazı ilerlemeler, hayvanlar kullanılmasaydı daha zor elde edilecekti. Hayvan deneylerini savunanların sıkça öne sürdüğü önemli keşifler, Harvey'in kan dolaşımını keşfine kadar geri gidiyor. Bunlar arasında Banting ve Best'in ensülini ve insülinin diyabetteki rolünü keşfetmeleri, çocuk felci virüsünün ortaya çıkarılması ve bu hastalığı önleyen aşının geliştirilmesi, açık kalp ve koroner arter baypas ameliyatlarını mümkün kılan çeşitli keşifler, bağışıklık sisteminin çalışma ilkelerinin anlaşılması ve nakledilen organın reddedilmesini engelleyecek yöntemlerin geliştirilmesi sayılabilir.[10] Bazı hayvan deneyi karşıtları, hayvan deneylerinin bu keşiflerin gerçekleştirilmesinde vazgeçilmez önemde oldu-

---

9. J. B. McKinlay, S. M. McKinlay ve R. Beaglehole, "Trends in Death and Disease and the Contribution of Medical Measures" H. E. Freeman ve S. Levine (Der.), *Handbook of Medical Sociology* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1988), s. 16.

10. Bkz. William Paton, *Man and Mouse* (Oxford: Oxford University Press, 1984); Andrew Rowan, *Of Mice, Models and Men: A Critical Evaluation of Animal Research* (Albany: State University of New York Press, 1984), 12. bölüm; Michael DeBakey, "Medical Advances Resulting From Animal Research", J. Archibald, J. Ditchfield ve H. Rowsell (Der.) *The Contribution of Laboratory Animal Science to the Welfare of Man and Animals: Past, Present and Future* (New York: Gustav Fischer Verlag, 1985); OTA, *Alternatives to Animal Use in Research, Testing and Education*, 5. bölüm; ve National Research Council, *Use of Animals in Biomedical and Behavioral Research* (National Academy Press, Washington D.C., 1988), 3. bölüm.

ğu iddiasına da karşı çıkıyor.[11] Burada bu tartışmaya girmek istemiyorum. Hayvan deneylerinden edinilen bilgilerin yaşam süremizin uzamasına en iyi ihtimalle çok küçük bir katkısı olduğunu gördük; ama deneylerin yaşam kalitemizin iyileştirilmesine katkısını tahmin etmek daha güç. Konuyu daha temel bir noktadan değerlendirirsek, hayvan deneylerinden elde edilen yararlar tartışmasını çözmek gerçekte imkânsızdır: çünkü hayvanları kullanarak değerli keşifler yapılmış olsa bile, en başından beri alternatif yöntemler kullanılmak zorunda kalınmış olsa tıbbi araştırmaların ne gibi başarılara ulaşmış olacağını bilemiyoruz. Muhtemelen bazı keşifler gecikecekti ya da belki hiç yapılmayacaktı; ama birçok yanlış ipucunun da üzerine gidilmeyecekti ve tıp belki de çok farklı ve daha etkin bir doğrultuda ilerleyecek, tedavi yerine sağlıklı yaşam üzerine yoğunlaşacaktı.

Her durumda, hayvan deneylerinin bize sağladığı yararlara ilişkin deliller ikna edici olsa bile, etik bakımdan bu deneylerin haklı olup olmadığı meselesi bu yararlar vurgulanarak çözülemez. Bütün hayvanların çıkarlarının eşit derecede önemsenmesi şeklindeki etik ilke, bazı bilgi edinme yöntemlerine başvurmayı imkânsız kılar. Bilgi edinmeye çalışma hakkının hiçbir kutsal yanı yok. Bilimsel çalışmalara getirilen çok sayıda kısıtlamayı halihazırda kabul ediyoruz. Birçok vakada başka türlü elde edilemeyecek kadar hızlı bir biçimde bilgiye ulaşılmasını sağlayacağı hâlde, biliminsanlarının rızası alınmamış insanlar üzerinde acı verici ya da ölümcül deneyler yapma hakları olduğuna inanmıyoruz. Artık bu kısıtlamanın kapsamını genişletmek zorundayız.

Son olarak, dünyadaki büyük sağlık sorunlarının sürüp gitmesinin asıl nedeninin hastalıkların nasıl önleneceğinin ve insanların sağlığının nasıl korunacağının bilinmemesi değil, bilinen şeyleri uygulamaya geçirmek için yeterince para ve çaba harcanmaması olduğunu görmemiz de önem taşıyor. Asya'yı, Afrika'yı, Latin Amerika'yı ve sanayileşmiş Batı'nın yoksul

11. Hayvan deneylerini savunanların iddialarına karşı çıkan çalışmalar arasında muhtemelen en iyisi: Robert Sharpe, *The Cruel Deception*.

kesimlerini kasıp kavuran hastalıkların çoğu, tedavisi bilinen hastalıklar. Beslenme, hijyen ve sağlık bakımı koşullarının yeterli olduğu topluluklarda bu hastalıklar ortadan kalktı. Dünyada her hafta 250.000 çocuğun öldüğü ve bu ölümlerin dörtte birine ishalden kaynaklanan su kaybının yol açtığı tahmin ediliyor. Halihazırda bilinen ve hayvan deneyi yapmayı gerektirmeyen basit bir tedaviyle bu çocuklar ölümden kurtarılabilir.[12] Sağlık bakımını geliştirmeyi içtenlikle isteyen kişiler, laboratuvarlarda çalışmak yerine mevcut tıp bilgimizin en çok ihtiyaç duyan insanlara ulaştırılmasını sağlamaya çalışsa, muhtemelen insan sağlığına daha büyük bir katkıda bulunmuş olacaklar.

Bütün bunları söyledikten sonra geriye pratik bir sorun kalıyor: Bu yaygın uygulamayı değiştirmek için ne yapılabilir? Devletin politikalarını değiştirmek için bazı eylemler yapmak gerektiğine şüphe yok ama ne tür eylemler? Sıradan bir yurttaş bu değişime nasıl katkıda bulunabilir?

Yasama meclislerinin üyeleri, hayvan deneylerini protesto eden seçmenlerini genellikle göz ardı ediyor; çünkü bilim, tıp ve veterinerlik örgütlerinin yoğun etkisi altındalar. ABD'de, bu örgütlerin Washington'da daimi tescilli siyasi lobicileri var ve bu kişiler deneylere kısıtlama getirmeye yönelik yasa tasarılarına karşı yoğun bir lobi faaliyeti yürütüyor. Kongre üyelerinin bu konularda uzmanlaşmaya zamanı olmadığı için, bu "uzman"ların anlattıklarıyla yetinmek zorunda kalıyorlar; ama bu bilimsel değil, ahlaksal bir sorun ve bu "uzman"ların çoğu, deneylerin sürdürülmesinde çıkarı olan, bazıları da bilgi birikimini artırma ilkesiyle aşırı meşgul olduğu için meseleye biraz dışarıdan bakıp meslektaşlarının yaptıklarını eleştirel bir gözle inceleyemeyen kişiler. Ayrıca şimdi, Ulusal Biyomedikal Araştırmalar Derneği gibi, tek amacı kamuoyunun ve Kongre üyelerinin gözünde hayvan deneylerinin imajını iyileştirmek olan profesyonel halkla ilişkiler kuruluşları da ortaya çıktı. Bu dernek kitaplar yayımlıyor, video kasetler hazırlıyor ve araştırmacıların deneyleri

12. "The Costs of AIDS", *New Scientist*, 17 Mart 1988, s. 22.

nasıl savunması gerektiği üzerine atölye çalışmaları düzenliyor. Deney sorununa ilgi gösteren insan sayısı arttıkça bu dernek ve benzeri birkaç başka kuruluş da giderek güçleniyor. Yukarıda değindiğimiz Britanya İlaç Endüstrisi Birliği örneğinde olduğu gibi, bu tür lobi kuruluşları kamuoyunu yanlış yönlendirebiliyor. Kongre üyeleri, hayvan deneyleri meselesinde bu kuruluşların ve ayrıca tıp, veterinerlik, psikoloji ve biyoloji derneklerinin konumlarının, tıpkı General Motors ve Ford'un hava kirliliği meselesindeki konumlarına benzediğini öğrenmek zorunda.

Yetiştirdiği ya da doğada yakaladığı hayvanları satmak, hayvan kafesleri, yemleri ya da deney gereçleri üretmek ve pazarlamak gibi kârlı işlerle uğraşan büyük şirketler de bu alanda bir reforma gidilmesini güçleştiriyor. Bu şirketler kârlı pazarlarını kaybetmelerine yol açacak yasalara karşı savaşmak için dev bütçeler ayırmaya hazır. Bu tür mali çıkarlar da tıp ve bilimin saygınlığına eklenince, laboratuvarda türcülüğü sona erdirmeye yönelik mücadelenin zorlu ve uzun süreli olması kaçınılmaz hâle geliyor. İlerleme sağlamanın en iyi yolu nedir? Batı'nın bellibaşlı demokratik ülkelerinden herhangi birinin bütün hayvan deneylerini bir anda durdurması pek olası görünmüyor. Bu, her şeyden önce devletlerin işleyiş tarzına uygun değil. Bu deneyler ancak bir dizi küçük reform sonucunda önemleri azaldığında, çeşitli alanlarda alternatifler üretildiğinde ve kamuoyunun hayvanlara karşı tutumu büyük ölçüde değiştiğinde sona erdirilebilir. Öncelikli olarak yapılması gereken, bu kısmi hedeflere ulaşmaya çalışmaktır. Bunlar, hissetme yetisine sahip hayvanlara yönelik her türlü sömürünün ortadan kaldırılmasına doğru giden uzun yoldaki kilometre taşlarıdır. Hayvanların acılarına son vermek isteyen herkes, yaşadığı yerdeki üniversitelerde ve ticari laboratuvarlarda olup bitenleri ortaya çıkarmaya çalışabilir. Tüketiciler –özellikle artık alternatiflerin mevcut olduğu kozmetik alanında– hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünleri satın almayı reddedebilir. Öğrenciler, etik dışı buldukları deneyleri gerçekleştirmeyi kabul etmeyebilir. Herkes akademik dergileri inceleyip acı verici deneylerin nerelerde yapılmakta olduğunu

öğrenebilir ve bu olup bitenleri kamuoyuna duyurmanın bir yolunu arayabilir.

Sorunu siyasi bir mesele hâline getirmek de zorunlu. Yukarıda gördüğümüz gibi, yasama meclislerinin üyeleri hayvan deneyleri üzerine çok fazla sayıda mektup alıyor; ama hayvan deneylerinin siyasi bir mesele hâline gelmesi, yıllarca yürütülen yoğun çalışmalar sayesinde mümkün olabildi. Ne mutlu ki, bu artık birçok ülkede yaşanmaya başladı. Avrupa ve Avustralya'da –özellikle siyasi yelpazenin yeşil tarafında yer alan– siyasi partiler artık hayvan deneylerini ciddi bir mesele olarak ele alıyor. ABD'de Cumhuriyetçi Parti'nin 1988 başkanlık seçimleri için hazırladığı parti programında, ilaç ve kozmetik ürünlerinin hayvanlar üzerinde test edilmesine alternatif olarak geliştirilen yöntemlerin onaylanma sürecinin daha kolay ve hızlı hâle getirilmesi gerektiği belirtiliyordu.

Laboratuvar hayvanlarının sömürülmesi, genel türcülük sorununun bir parçasıdır ve türcülük ortadan kaldırılmadığı sürece bu sorunun tamamen ortadan kaldırılması da mümkün gözükmüyor; ama hiç şüphesiz bir gün çocuklarımızın çocukları, başka konularda uygar olan insanların 20. yüzyıl laboratuvarlarında yaptıklarını, bizim şimdi Roma'daki gladyatör dövüşleri ya da 18. yüzyıldaki köle ticareti konusunda hissettiğimiz dehşet ve inanamama duygularıyla okuyacak.

3

Sınai Çiftlikler...

ya da yemeğiniz henüz bir hayvanken neler yaşıyor?

Çoğu insan, özellikle de modern şehirlerde ve banliyölerde yaşayan insanlar, insan dışı hayvanlarla en dolaysız teması sofrada kurar: Onları yiyerek! Bu basit olgu, diğer hayvanlara yaklaşımımızın, ayrıca bu yaklaşımı değiştirmek için yapabileceklerimizin temelini oluşturuyor. Besin üretmek amacıyla kullanılan ve kötü muameleye maruz bırakılan hayvanların sayısı, diğer bütün kötü muamele türlerine maruz kalan hayvanlardan kat kat fazla. Her yıl sadece ABD'de 100 milyonu aşkın sığır, domuz ve koyun yetiştiriliyor ve öldürülüyor; kümes hayvanları için bu sayı 5 milyar gibi sarsıcı bir düzeye ulaşıyor (Yani sizin bu sayfayı okuduğunuz süre zarfında çoğu tavuk

olmak üzere 8.000 kuş öldürülecek). Soframızda ya da mahallemizdeki süpermarkette veya kasapta, diğer türlere karşı bugüne kadar görülmüş en kapsamlı sömürüyle doğrudan bir ilişki içine giriyoruz.

Yediğimiz yiyeceklerin gerisinde yatan, canlı yaratıkların maruz kaldığı kötü muameleden genellikle haberimiz olmuyor. Bir dükkândan ya da restorandan yiyecek satın almak, son ürün dışındaki bütün aşamaları titizlikle gizlenmiş uzun bir sürecin zirve noktasıdır. Kırmızı eti ya da tavuk etini temiz plastik ambalajlar içinde alırız. Neredeyse hiç kan görmeyiz. Yaşayan, nefes alan, yürüyen, acı çeken bir hayvan ile bu ambalaj arasında bir bağ kurmak için hiçbir sebep yoktur. Kullandığımız kelimeler etin kaynağını gizler niteliktedir: Boğa, öküz, inek yerine *beef* [sığır eti], domuz yerine *pork* [domuz eti] yeriz (ama nedense kuzu budunun gerçek doğasıyla yüzleşmeyi sanki daha kolay buluyoruz). *Meat* [et] kelimesi başlıbaşına aldatıcıdır. Kelimenin orijinal anlamı herhangi bir katı besin maddesiydi; bu besinin bir hayvanın eti olması gerekmiyordu. *Nut meat* [kabuklu yemişlerin yenebilir iç kısmı] gibi ifadelerde hâlâ bu anlamın izlerine rastlanıyor; bu besinin sanki "hayvan eti"nin yerine geçebilecek bir şey olduğu ima ediliyor; oysa ona doğrudan "et" demek de hiç yanlış olmazdı. "Et" gibi genel bir kelimeyi bu anlamda kullanarak aslında hayvanların vücutlarını yediğimiz gerçeğiyle yüzleşmekten kaçınıyoruz.

Söz düzeyindeki bu örtbas etme çabası, aslında yiyeceklerimizin kaynağı konusunda çok daha derin bir cehaletin en üst tabakasından ibaret. "Çiftlik" kelimesinin hatırlattığı imgeleri düşünün: Bir çiftlik evi; bir ambar; orayı burayı eşeleyen birkaç tavuk; başlarında kurum satarak dolaşan bir horoz; otlaktan dönen ve birazdan sağılacak inekler; belki bir de etrafı karıştıran bir anne domuz ile viyaklayarak onu izleyen minik yavruları...

Geçmişte bile bu geleneksel imgeye uygun basit ve mutlu bir hayatın hüküm sürdüğü çok az çiftlik vardı; ama yine de, çiftlik deyince, sanayileşmiş ve kâra odaklanmış şehir *hayatıyla* hiçbir ilgisi olmayan, huzurlu bir yer hayal ederiz. Çiftliklerdeki

hayvanların nasıl bir hayat sürdüğü çok az insanın aklına gelir, onların da küçük bir kısmı modern hayvancılık yöntemlerinden haberdardır. Bazı insanlar hayvanların acısız bir şekilde kesilip kesilmediğini merak eder ve yolda bir sığır kamyonu görmüş olan herkes çiftlik hayvanlarının son derece sıkış tepiş taşındığını bilir; ama nakledilme ve kesilmenin rahat ve mutlu bir hayatın kısa ve kaçınılmaz sonundan başka bir şey olabileceğinden, bu hayatın, yaşamak için sürekli savaşmak zorunda olan yabani hayvanların karşılaştığı zorluklardan uzakta, hayvan varoluşunun doğal hazlarıyla dolu bir hayat olmayabileceğinden çok az kişi şüphe duyar.

İç rahatlatmaya yönelik bu varsayımların modern hayvancılığın gerçekleriyle pek bir ilgisi yok. Öncelikle, çiftçilik artık sıradan köylülerin kontrolünde değil. Dev şirketler ve montaj hattı tarzı üretim, son elli yılda, tarımı tarım sanayine çevirdi. Bu süreç, büyük şirketlerin, eskiden çiftçinin karısının sorumluluğundaki bir iş olan kümes hayvanı üretiminin kontrolünü ele geçirmesiyle başladı. Bugün elli dev şirket ABD'deki kümes hayvanı üretiminin neredeyse tamamını kontrol ediyor. Yumurta üretimi alanında, elli yıl önce 3.000 tavuğu olan bir kişi büyük üretici sayılıyordu; bugünse çoğu üreticinin 500.000'den, en büyük üreticinin 10 milyondan fazla tavuğu var. Küçük üreticiler de iflas etmemek için dev şirketlerin yöntemlerini benimsemek zorunda kaldı. Tarımla hiçbir ilgisi olmayan şirketler, vergi kolaylıklarından yararlanmak ve kâr kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla dev ölçekli çiftçiler hâline geldi. Greyhound Corporation artık hindi yetiştiriyor. Kızarttığınız sığır etleri de John Hancock Mutual Life Insurance şirketi ya da sığırcılığa büyük yatırımlar yaparak 100.000 ya da daha fazla sığırın tutulduğu besi üniteleri kuran bir düzine petrol şirketinden biri tarafından üretilmiş olabilir.[1]

1. *The Washington Post*, 3 Ekim 1971; ayrıca Eylül ve Ekim 1971'de yapılan şu duruşmaların tutanaklarına da bkz.: Subcommittee on Monopoly of the Select Committee on Small Business of the U.S. Senate, Hearings on the Role of Giant Corporations, özellikle Agribusiness Accountability Project'ten Jim High-

Bitkiler, hayvanlar ve doğa arasındaki uyum, dev şirketler ve onlarla rekabet etmek zorunda olan üreticiler için önemli değil. Çiftçilikte büyük bir rekabet var ve maliyetleri düşüren ve üretimi artıran yöntemler benimsemek zorunlu. Dolayısıyla, çiftlikler artık "sınai çiftlik"lere dönüştü. Hayvanlar, fiyatı düşük yemleri, fiyatı yüksek ete dönüştüren makineler olarak görülüyor ve daha ucuz bir "dönüştürme oranı" sağlayan her türlü yenilik hemen kullanıma sokuluyor. Bu bölümün büyük bir kısmı, bu yöntemlerin ve bunların hayvanlar için ne anlama geldiğinin açıklanmasından ibaret olacak. Amacım, bu yöntemlere maruz kalan hayvanların doğumlarından öldürülmelerine kadar çok mutsuz hayatlar sürdüklerinin bilinmesini sağlamak; ama önceki bölümde olduğu gibi bu bölümde de, bu yöntemleri uygulayan insanların acımasız ve kötü niyetli insanlar olduğunu göstermek gibi bir amaç gütmüyorum. Aksine, tüketicilerin yaklaşımları ile üreticilerinki arasında temel bir farklılık yok. Açıklayacağım çiftçilik yöntemleri, kitabın çeşitli kısımlarında açıkladığım yaklaşım ve önyargıların uygulamadaki mantıksal sonucundan başka bir şey değil. İnsan dışı hayvanları ahlaksal ilgi alanımızın dışına yerleştirdikten ve onları kendi arzularımızı tatmin etmekte kullanılacak nesneler olarak gördükten sonra sonucun ne olacağını tahmin etmek zaten güç değil.

II. bölümde olduğu gibi, anlatımımı mümkün olduğunca nesnel kılabilmek için, çiftlikleri ve çiftliklerdeki koşulları kendi gözlemlerime dayanarak anlatmadım. Öyle yapsaydım, koşulların özellikle kötü olduğu çiftlikleri ziyaret ederek durumu seçici ve yanlı bir şekilde aktardığım suçlamasıyla karşılaşabilirdim. Bunun yerine, ağırlıklı olarak, hayvancılık sektörüne en olumlu yaklaşımı göstermesi beklenebilecek kaynakları, yani sektörün kendi dergilerini ve sektörel yayınları kullanmayı tercih ettim.

Doğrudan çiftlik hayvanlarının çektiği acıları yansıtan makaleler, hele de konunun hassasiyetine sektörün dikkatinin çekildiği şu dönemde, doğal olarak, hayvancılık dergilerinde yer almıyor.

---

tower'ın ifadesi. Yumurta üreticilerinin iş hacimleri için bkz. *Poultry Tribune*, Haziran 1987, s. 27.

Hayvancılık dergileri başlıbaşına bir mesele olarak hayvanların çektiği acılarla ilgilenmez. Bazen çiftçilere hayvanlarının acı çekmesine yol açacak uygulamalardan kaçınmaları önerilir çünkü bu koşullarda hayvanlar daha az semireceklerdir; mezbahaya gönderilen hayvanlara fazla sert davranılmaması önerilir çünkü hayvanın vücudu berelenirse mezbahada değeri azalacaktır; ama başlıbaşına kötü bir şey olduğu için hayvanları rahatsızlık verici koşullara mahkûm etmememiz gerektiği fikrine bu yayınlarda hiç yer verilmez. Britanya'da yoğun çiftçilik yöntemlerinin ortaya çıkarılmasına öncülük eden Ruth Harrison, *Animal Machines* adlı kitabında "ancak kârlılığın söz konusu olmadığı durumlarda zulümden bahsediliyor" sonucuna varıyordu.[2] Gerek Britanya'daki gerekse ABD'deki hayvancılık dergilerinin sayfalarında sergilenen yaklaşım tam olarak bu.

Yine de, hayvancılık dergilerinden çiftlik hayvanlarının durumuna ilişkin pek çok şey öğrenebiliyoruz. Bazı çiftçilerin mutlak ve sınırsız hâkimiyetleri altındaki hayvanlara karşı tutumlarına, uygulamaya konan yeni yöntem ve tekniklere ve bu tekniklerin ortaya çıkardığı sorunlara ilişkin bilgi edinebiliyoruz. Çiftlik hayvanlarının gereksinimlerine dair biraz bilgi sahibi olan bir kişi için bu bilgiler, günümüz hayvancılığının genel bir tablosunu çıkarmak için yeterli. Hayvan Özgürleşmesi hareketinin baskıları sonucunda tarım ve veterinerlik dergilerinde giderek daha çok yer bulmaya başlayan, çiftlik hayvanlarının durumuna ilişkin bilimsel çalışmalara bakarak bu tabloyu daha da netleştirebiliriz.

Geleneksel çiftliğin görece doğal koşullarından çıkarılan ilk hayvan tavuk oldu. İnsanlar tavukları iki şekilde kullanır: Etleri için ve yumurtaları için. Günümüzde her iki ürün için de standart seri üretim teknikleri kullanılıyor.

Ticari tarımı destekleyenler, tavuk endüstrisinin yükselişini çiftçilik alanındaki en büyük başarılardan biri olarak görür. II. Dünya Savaşı'nın sonunda tavuk eti tüketimi hâlâ nadir

2. Ruth Harrison, *Animal Machines* (Londra: Vincent Stuart, 1964), s. 3.

rastlanan bir şeydi. Bu etler büyük ölçüde küçük bağımsız üreticiler tarafından üretiliyor ve yumurtası için beslenen tavuk sürülerinin istenmeyen erkek bireylerinin kesilmesiyle elde ediliyordu. Günümüzde ABD'de haftada 102 milyon broyler (et tavuğuna böyle deniyor) kesiliyor. Bu hayvanlar üretimin kontrolünü elinde bulunduran dev şirketlere ait, büyük ölçüde otomatikleştirilmiş, fabrika benzeri tesislerde yetiştiriliyor. ABD'de yılda öldürülen 5,3 milyar kuşun %50'si bu şirketlerden sekizinin üretimi.[3]

Tavukları çiftlik hayvanından fabrika mamulüne dönüştürmekte en önemli aşama onları binalara kapatmaktı. Bir piliç üreticisi kuluçka çiftliklerinden 10.000, 50.000 ya da daha çok sayıda bir günlük civciv alır, onları ince, uzun ve penceresiz binalar olan sınai kümeslere koyar. Kuşlar genellikle yere bırakılır; ama bazı üreticiler belli bir büyüklükteki kümeste daha çok kuş üretebilmek için birkaç katlı kafesler kullanır. Kümesin içinde mümkün olduğunca az yemle mümkün olduğunca hızlı bir büyüme sağlamak için kuşların ortamının bütün unsurları kontrol altına alınır. Yem ve su tavandan sarkan oluklardan otomatik olarak verilir. Işık, zirai araştırmacıların tavsiyelerine uygun olarak ayarlanır. Örneğin, civcivlerin hızla semirmesini sağlamak için ilk bir iki haftada günde 24 saat parlak ışık verilir; sonra, tavukların uyuyup uyandıktan sonra daha iştahlı olduğuna inanıldığı için, iki saatte bir ışıklar kısılır ya da tamamen kapatılır; nihayet tavukların iyice büyüdüğü ve sıkışmaya başladıkları altıncı hafta civarında ışık sürekli olarak loş tutulmaya başlanır çünkü sıkışıklığın yol açtığı saldırganlığın önlenmesi gerekmektedir.

Eti için beslenen piliçler yedi haftalık olduklarında kesilir (tavukların normal ömrü yedi yıl civarındadır). Bu kadar kısa bir sürede tavukların ağırlığı 2-2,5 kiloya ulaşır; ama tavuk başına düşen alan 450 cm^2 civarındadır, yani standart bir dosya kâğıdından küçük. Bu şartlar altında, ışık da normal şiddette

3. *Broiler Industry*, Aralık 1987, s. 22.

olursa, sıkışıklığın yarattığı stres ve enerjinin doğal yollardan dışa vurulamaması kuşlar arasında kavgaların çıkmasına yol açar; kuşlar gagalarıyla birbirlerinin tüylerini yolmaya, hatta bazen birbirlerini öldürüp yemeye başlayabilir. Işık çok loş olduğunda bu tür davranışların azaldığı görüldüğü için kuşlar genellikle hayatlarının son haftalarını neredeyse tamamen karanlıkta geçirir.

Piliç üreticileri tüy yolma ve yamyamlık için "kötü huy" tabirini kullanır; ama bunlar kuşların doğasında varolan kötü huylar değil, modern piliç üreticilerinin kuşları maruz bıraktığı stres ve sıkışıklığın sonucudur. Tavuklar son derece sosyal hayvanlardır ve çiftlik ortamında "gagalama düzeni"* denen bir hiyerarşi geliştirirler. Her kuş, yemliklerde veya başka yerlerde, gagalama düzeninde kendisinden yukarıda yer alan kuşların önünden çekilir, aşağıda yer alan kuşlarınsa önüne geçer. Düzen kuruluncaya kadar bazı çatışmalar yaşanabilir ama çoğu zaman bir fiziksel temasa gerek kalmaz ve bir güç gösterisiyle sorun çözülür. Ünlü hayvan davranışı gözlemcisi Konrad Lorenz, tavuk sürülerinin henüz küçük olduğu sıralarda şunları yazmıştı:

> Yani hayvanlar birbirlerini tanıyor mu? Kesinlikle evet... Her tavuk yetiştiricisi... kuşlar arasında son derece kesin bir düzen olduğunu ve her kuşun kendisinden yukarıda bulunan kuşlardan korktuğunu bilir. Her zaman darbelerin kullanılmadığı bazı küçük çatışmalardan sonra her kuş hangi kuşlardan korkması ve hangi kuşların kendisine saygı göstermesi gerektiğini öğrenir. Gagalama düzeninin sürmesi, sadece fiziksel kuvvete değil, her bir kuşun kişisel cesaretine, enerjisine, hatta kendine güvenine de bağlıdır.[4]

Başka bazı araştırmalar 90 tavukluk bir sürüde bile istikrarlı bir sosyal düzen kurulabildiğini ve her kuşun bu düzende

---

* (İng.) "pecking order": Aynı zamanda "hiyerarşi", "kıdem sırası" anlamına gelen bir deyimdir. (ç.n.)

4. Konrad Lorenz, *King Solomon's Ring* (Londra: Methuen and Company, 1964) [*Hz. Süleyman'ın Yüzüğü*, Çev. Evrim Tevfik Güney, Cumhuriyet Kitap, 2006], s. 147.

kendi yerini bilebildiğini gösteriyor; ama tek bir sınai kümese sıkış tepiş doldurulan 80.000 kuş için durum tabii ki farklı. Bu durumda kuşlar bir sosyal düzen kuramıyor ve sık sık kavga etmeye başlıyorlar. Belli bir kuşun bu kadar çok sayıda kuşu tanımasının mümkün olmamasından öte, sadece aşırı sıkışık bir ortamda bulunmak bile, aynı insanlarda ve diğer hayvanlarda olduğu gibi, tavukların huzursuz ve kolayca heyecanlanabilir hâle gelmesine katkıda bulunuyor olmalı. Bu, çiftçilerin eskiden beri bildiği bir şey:

> Yoğun hayvancılık koşullarında tutulan kuşlar arasında tüy yolma ve yamyamlık gibi kötü huylar kolayca gelişebilir. Bu, verimin düşmesi ve kârların azalması anlamına gelir. Kuşlar sıkılmaya ve diğer kuşların dışarı taşan tüylerini gagalamaya başlar... Boş durmak ve sıkıntı kötü huylara eğilim yaratır; barınağın sıkışık, havasız ve aşırı sıcak olması da buna katkıda bulunur.[5]

Çiftçiler "kötü huyları" durdurmak zorundadır çünkü bunlar para kaybına yol açar; ama temel sebebin aşırı sıkışıklık olduğunu bilmelerine rağmen bu konuda bir şey yapamazlar çünkü endüstrideki yoğun rekabet yüzünden, aşırı sıkışıklığa son vermek kâr marjının da yok olması anlamına gelebilir. Bina, işgücü, otomatik yem teçhizatı, binayı ısıtmak ve havalandırmak için kullanılan yakıt maliyetleri aynı kalacağı için, kümes başına daha az tavuk, gelirin düşmesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla, çiftçiler para kaybetmelerine yol açan stresin sonuçlarını azaltmak için çaba harcıyor. Kuşların doğal olmayan koşullarda tutulması kötü huyların ortaya çıkmasına yol açıyor ama tavukçular bu kötü huyları kontrol altına almak için doğal koşullardan daha da uzaklaşmak zorunda kalıyor. Bunun bir yolu tavukları çok loş ışıkta tutmak. Daha şiddetli ama şu anda sektörde son derece yaygın bir biçimde uygulanan başka bir önlem de "gaga kesimi".

İlk kez 1940'larda San Diego'da uygulanan gaga kesimi, o zamanlar hamlaçla yapılıyordu. Çiftçiler, birbirlerinin tüylerini

5. *Farming Express*, 1 Şubat 1962, aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 18.

yolmalarını engellemek için, tavukların üst gagasını yakarak koparıyordu. Kısa bir süre sonra bu acemice tekniğin yerini özel olarak hazırlanmış bir havya aldı. Günümüzde ise özel olarak tasarlanmış, giyotine benzer, bıçağı kızdırılan aletler tercih ediliyor. Civcivlerin gagaları alete sokuluyor ve kızgın bıçaklar gaganın ucunu kesiyor. Bu işlem, dakikada 15 kuş gibi çok büyük bir hızla gerçekleştiriliyor. Bu hız yüzünden bıçağın sıcaklığı ve keskinliği her zaman aynı derecede olmuyor ve bunun sonucunda da özensiz kesimler ve ciddi yaralanmalar ortaya çıkabiliyor:

> Aşırı derecede sıcak bir bıçak ağızda kabartılara yol açar. Soğuk ya da kör bir bıçak da gaganın ucunda bir et yumrusunun oluşmasına yol açabilir. Bu yumrular son derece hassastır.[6]

Georgia Üniversitesi'nden kümes hayvanları uzmanı Joseph Mauldin, bir kümes hayvanı sağlığı konferansında bazı saha gözlemlerini şu şekilde aktarıyordu:

> İşlemin yanlış uygulanması yüzünden kuşların burun deliklerinin yandığı ve ciddi sakatlanmaların oluştuğu çok sayıda vaka var. Bu durumun akut ve kronik ağrı yaratıp beslenme davranışlarını ve üretim faktörlerini etkilediğine en ufak bir şüphe yoktur. Özel tavuk eti şirketleri için gaga kesimi kalitesini değerlendirdim; çoğu şirket %70 düzgün kesim oranına ulaşmayı yeterli buluyor... Yeni gelen piliçlerin gagalarını kesen çalışanların ücretleri, yaptıkları işin niteliğinden çok niceliğe bakılarak saptanıyor.[7]

İşlem doğru yapılsa bile, bunun tırnak kesmek gibi acısız bir süreç olduğunu düşünmek hata olur. Birkaç yıl önce, zoolog Profesör F. W. Rogers Brambell başkanlığındaki, Britanya hükümetine bağlı bir uzmanlar kurulunca yayımlanan raporda şu bilgi yer alıyordu:

---

6. F. D. Thornberry, W. O. Crawley ve W. F. Krueger, "Debeaking: *Laying Stock* to Control Cannibalism", *Poultry Digest*, Mayıs 1975, s. 205.
7. Aktaran: *The Animal Welfare Institute Quarterly*, Sonbahar 1987, s. 18.

> Gaganın üstündeki tüylerle kemik arasında, insan tırnağının etle birleştiği yerdeki canlı dokuya benzer ince ve çok duyarlı bir doku bulunur. Gaga kesimi işleminde kullanılan kızdırılmış bıçak tüy, kemik ve duyarlı dokudan oluşan bütünü tamamen keser ve şiddetli bir acıya yol açar.[8]

Üstelik, gaga kesimi işlemiyle kuşa verilen zarar uzun vadelidir; bu şekilde sakatlanan tavuklar haftalar boyunca daha az yem yer ve zayıflarlar.[9] Bu durumun en akla yakın açıklaması yaralanan gaganın acımaya devam ediyor olmasıdır. Britanya Tarım ve Gıda Araştırmaları Konseyi'ne bağlı Kümes Hayvanları Araştırma Merkezi araştırmacılarından J. Breward ve M. J. Gentle, tavukların kesik gagalarını incelediler ve hasar gören sinirlerin yeniden geliştiğini ve kendi üzerlerine doğru dönerek nöroma denen bir sinir topağı oluşturduğunu ortaya çıkardılar. Bu tür nöromaların kolları ya da bacakları kesilmiş insanlarda da oluştuğu ve hem akut hem kronik ağrılara sebep olduğu biliniyor. Breward ve Gentle gaga kesimi sonucu oluşan nöromalarda da muhtemelen aynı durumun geçerli olduğu sonucuna ulaştılar.[10] Gentle, daha sonraki bir tarihte, bilimsel bir dergide yazan bir biliminsanından beklenebilecek ihtiyatlı bir üslupla şunları yazdı:

> Sonuç olarak, açıkçası tavukların gagalarının kesilmesinden dolayı ne kadar rahatsızlık ya da acı çektiğini bilmiyoruz ama duyarlı bir toplum belirsizlik durumunda da önlem almayı seçmelidir. Kümes

---

8. *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems*, Command Paper 2836 (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1965), paragraf 97.
9. A. Andrade ve J. Carson, "The Effect of Age and Methods of Debeaking on Future Performance of White Leghorn Pullets", *Poultry Science* 54: 666-674 (1975); M. Gentle, B. Huges ve R. Hubrecht, "The Effect of Beak Trimming on Food Intake, Feeding Behavior and Body Weight in Adult Hens", *Applied Animal Ethology* 8: 147-159 (1982); M. Gentle, "Beak Trimming in Poultry", *World's Poultry Science Journal* 42: 268-275 (1986).
10. J. Breward ve M. Gentle, "Neuroma Formation and Abnormal Afferent Nerve Discharges After Partial Beak Amputation (Beak Trimming) in Poultry", *Experienta* 41: 1132-1134 (1985).

hayvanlarında yamyamlık ve tüy yolma davranışlarını engellemekte iyi hayvancılık esastır ve ışığın kontrol edilemediği durumlarda tek alternatif bu zararlı özelliklere sahip olmayan hayvan ırkları yetiştirmeye çalışmaktır.[11]

Başka bir çözüm yolu daha var. Çoğu üreticinin yamyamlık davranışının ortaya çıkacağı tahminiyle rutin olarak uyguladığı gaga kesimi, bir tavuğun diğer tavuklara verebileceği zararı büyük ölçüde azaltıyor ama böyle doğal olmayan bir davranışın ortaya çıkmasına sebep olan stres ve aşırı sıkışıklığı azaltmaya tabii ki yardımcı olmuyor. Küçük bir sürü besleyen ve tavuklarına yeterince geniş bir alan ayıran eski tarz çiftçiler kuşlarının gagalarını kesmek zorunda kalmıyordu.

Eskiden tavuklar birer bireydi; bir tavuk diğer bir tavuğa zorbaca davrandığında (her zaman olmamakla birlikte arada böyle şeyler yaşanabiliyordu) sürüden uzaklaştırılıyordu. Benzer biçimde, hastalanan veya yaralanan tavuklara bakılıyor ve iyileşemeyecek durumda olan tavukların hemen ölmesi sağlanıyordu. Şimdi ise on binlerce tavuğun bakımıyla tek bir kişi ilgileniyor. ABD tarım bakanlarından biri, tek bir kişinin nasıl 60.000 ila 75.000 pilice bakabildiğini büyük bir heyecanla anlatmıştı.[12] *Poultry World* dergisi bir süre önce, David Dereham adlı bir çiftçiyi tanıtan bir yazı yayımladı. Yazıda Dereham'ın tek bir sınai kümeste tuttuğu 88.000 pilice tek başına baktığı ve üstüne üstlük 240 dönüm toprakta tarım yaptığı belirtiliyordu![13] Artık "bakmak" kelimesinin anlamı da değişti; çünkü bir tavukçu her bir tavuğu kontrol etmek için günde sadece bir saniye harcasa, bırakın bir yandan tavukçulukla ilgili başka işler ve çiftçilik yapmayı, 24 saatte 88.000 tavuğun kontrolünü bile bitiremez. Ayrıca kümeste aşırı loş bir ışık olması kontrol işini daha da güçleştiriyor. Zaten modern bir tavukçunun yaptığı tek iş ölü

11. Gentle, "Beak Trimming in Poultry", *World's Poultry Science Journal* 42: 268-275 (1986).
12. U.S. Department of Agriculture Yearbook for 1970, s. xxxiii.
13. *Poultry World*, 5 Aralık 1985.

kuşları kümesten çıkarmak. Çünkü piliçlerin sağlık durumlarıyla tek tek ilgilenecek işçilere para vermektense birkaç piliç kaybetmek daha ucuza geliyor.

Işığı tam olarak, sıcaklığı da bir dereceye kadar (kümeslerde genellikle ısıtma sistemi oluyor ama serinletme sistemi olmuyor) kontrol edebilmek için piliç kümesleri yekpare, penceresiz duvarlarla çevriliyor ve suni havalandırma zorunlu hâle geliyor. Piliçler öldürülecekleri güne kadar hiç güneş ışığı görmüyor ve hiçbir zaman temiz hava soluyamıyorlar. Piliçlerin kendi dışkıları yüzünden kümesin içindeki havada aşırı miktarda amonyak bulunuyor. Havalandırma normal koşullarda piliçleri hayatta tutmaya yetecek düzeyde oluyor; ama herhangi bir mekanik arıza durumunda kısa sürede bütün piliçler boğularak ölüyor. Elektrik kesintisi gibi sürpriz sayılmaması gereken bir durum bile felaketle sonuçlanabiliyor çünkü her piliç üreticisinin jeneratörü yok.

Piliç kümeslerindeki kuşların boğulmasına yol açacak bir durum da "yığılma". Bu kümeslerde tutulan piliçler gergin ve asabi hayvanlara dönüşüyor. Parlak ışık, yüksek ses gibi rahatsız edici etkilere alışık olmayan kuşlar, aniden herhangi bir şey olduğunda paniğe kapılıp kümesin köşelerine kaçıyor. Dehşet içinde koşuştururken birbirlerinin üstüne çıkan kuşlar, bir tavukçunun ifadesiyle, "birbirlerini boğarak kümesin bir köşesinde korkunç bir ceset yığınına dönüşüyorlar."[14]

Bu tehlikeleri atlatan kuşlarsa piliç kümeslerinde sıkça rastlanan çok çeşitli hastalıklardan birine yakalanabilir. Ayrıca, ancak "Akut Ölüm Sendromu" (Acute Death Syndrome: ADS) olarak adlandırılabilen yeni ve henüz sırrı çözülememiş bir ölüm biçimi de mevcut. Anlaşıldığı kadarıyla, piliç endüstrisinin yarattığı doğal olmayan koşulların bir sonucu olan ADS'nin, Kanada ve Avustralya'daki piliç sürülerinin yaklaşık %2'sinin ölümüne yol açtığı ortaya çıktı ve aynı yöntemlerin kullanıldığı her yerde buna yakın rakamların geçerli oldu-

14. *American Agriculturist*, Mart 1967.

ğunu varsaymamız mümkün.[15] Bir kaynakta ADS şu şekilde betimleniyor:

> Tavuklarda, ölmeden önce, denge yitimi, şiddetli kanat çırpma ve güçlü adale kasılmaları gibi semptomların eşlik ettiği ani bir nöbet görüldü... Kuşların başlangıçtaki denge yitimi sırasında öne ve arkaya düştüğü, şiddetli kanat çırpma sırasında da sırtüstü ya da göğüs kemikleri üzerine devrildikleri gözlemlendi.[16]

Hiçbir incelemede, görünüşte sağlıklı bir tavuğun durup dururken düşüp ölmesine tam bir açıklama getirilemedi; ama Britanya Tarım Bakanlığı'nda çalışan bir kümes hayvanları uzmanı, bu durumu piliç endüstrisinin tek amacı olan şeye, hızlı büyümeye bağladı:

> Piliçlerdeki ölüm oranı yükseldi ve bu durumun dolaylı olarak genetik ve beslenme alanlarındaki önemli gelişmelere bağlı olup olmadığı üzerine düşünmek yerinde olacaktır. Başka bir deyişle, piliçlerin aşırı derecede hızlı büyümelerini bekliyor olabiliriz. Piliçlerin ağırlıkları 7 haftada 50-60 katına çıkıyor... "Devrilme"ler, yani büyümekte olan genç (özellikle erkek) piliçlerin ani ölümleri de bu "aşırı hızlandırılmış" büyümeyle bağlantılı olabilir.[17]

Hızlı büyüme, sakatlık ve topallıklara da yol açıyor ve üreticileri piliçlerinin %1 veya 2'sini daha öldürmek zorunda bırakıyor. Sadece ciddi biçimde sakatlanan piliçler öldürüldüğü için, sakat kalan kuşların toplam sayısı çok daha yüksek olmalı.[18] Belli bir

---

15. C. Riddell ve R. Springer, "An Epizootiological Study of Acute Death Syn-d-rome and Leg Weakness in Broiler Chickens in Western Canada", *Avian Diseases* 29: 90-102 (1986); P. Steele ve J. Edgar, "Importance of Acute Death Syndrome in Mortalities in Broiler Chicken Flocks", *Poultry Science* 61: 63-66 (1982).
16. R. Newberry, J. Hunt ve E. Gardiner, "Light Intensity Effects on Performance, Activity, Leg Disorders, and Sudden Death Syndrome of Roaster Chickens", *Poultry Science* 66: 1446-1450 (1987).
17. Trevor Bray, aktaran: *Poultry World*, 14 Haziran 1984.
18. Bkz. yukarıda 15. notta anılan Riddell ve Springer ile Steele ve Edgar'ın çalışmaları.

tür topallığı araştıran iki yazar şu sonuca ulaşıyor: "Artık tavuklar o kadar hızlı bir şekilde büyüyor ki, yapısal bir çöküşün eşiğinde olabilirler."[19]

Kuşların solumak zorunda bırakıldığı hava, sağlıkları için başlıbaşına bir tehdit. Kümeste tutuldukları 7-8 hafta boyunca ne yerdeki samanlar değiştiriliyor, ne de dışkıyı kümesten çıkarmak için bir girişimde bulunuluyor. Kümesin cihazlarla havalandırılmasına rağmen havada amonyak, toz ve mikroorganizma sayısı aşırı derecede artıyor. Araştırmalar, tahmin edilebileceği gibi, toz, amonyak ve bakterilerin piliçlerin akciğerlerine hasar verdiğini ortaya çıkardı.[20] Avustralya'da, Melbourne Üniversitesi Kamu Sağlığı Bölümü, kümeslerdeki havanın tavukçuların sağlığına etkileri üzerine bir araştırma yürüttü. Araştırma sonucunda, tavukçuların %70'inin gözlerinde yanma olduğu, yaklaşık %30'unun düzenli olarak öksürdüğü ve yaklaşık %15'inin kronik bronşit ve astım yaşadığı ortaya çıktı. Araştırmacılar, tavukçulara, kümeslerde mümkün olduğunca az zaman geçirmeleri ve kümese girerken gaz maskesi takmaları uyarısında bulunuyor. Araştırmada tavukların gaz maskesi takma ihtiyaçlarındansa hiç bahsedilmiyor.[21]

Çürüyen, pis, amonyak kaplı samanlar üzerine basmak ya da oturmak zorunda kalan kuşların ayaklarında çıbanlar, göğüslerinde kabartılar ve dizlerinde yanıklar oluşuyor. "Tavuk parçaları" genellikle vücutları hasar gören ve bütün olarak satılamayan hayvanların etleridir; ama piliçlerin ayaklarındaki hasarlar endüstri için sorun oluşturmuyor çünkü ayaklar zaten kesimden sonra kesilip atılıyor.

Kuşların ilk ve son kez güneş ışığını görüşleri de uzun, sıkış tepiş, penceresiz, amonyak ve toz dolu kümeslerde geçirdikleri

---

19. D. Wise ve A. Jennings, "Dyschondroplasia in Domestic Poultry", *Veterinary Record* 91: 285-286 (1972).
20. G. Carpenter vb, "Effect of Internal Air Filtration on the Performance of Broilers and the Aerial Concentrations of Dust and Bacteria", *British Poultry Journal* 27: 471-480 (1986).
21. "Air in Your Shed a Risk to Your Health", *Poultry Digest*, Aralık-Ocak 1988.

yaşamlarından daha az sıkıntı verici olmuyor. Kapılar ardına kadar açılıyor, karanlığa alışmış durumdaki kuşlar bacaklarından yakalanıp baş aşağı taşınarak kasalara dolduruluyor ve sonra bu kasalar da bir kamyonun arkasına yığılıyor. Sonra piliçler kamyonla, öldürülecekleri, temizlenecekleri ve temiz plastik ambalajlı et parçalarına dönüşecekleri "işleme tesisleri"ne götürülüyor. Tesiste kamyondan indirilip üst üste yığılan kasaların içinde sıralarını bekliyorlar. Bazen saatlerce süren bu bekleyiş boyunca onlara yem ve su verilmiyor. Nihayet kasadan çıkarılıp baş aşağı taşıyıcı bantlara asılıyorlar ve mutsuz hayatlarını sona erdirecek bıçağa doğru ilerlemeye başlıyorlar.

Daha sonra piliç vücutları yolunup temizleniyor ve milyonlarca aileye satılıyor. Bu kişiler kemirdikleri kemiklerin bir zamanlar yaşayan bir canlının ölü vücudu olduğunu bir an için bile akıllarından geçirmiyor ve bu vücudu satın alıp yiyebilsinler diye bu canlılara neler yapılmış olduğunu hiç sormuyorlar. Zaten sorsalar bile onlara kim cevap verecek ki? Eğer ABD'nin dördüncü büyük piliç üreticisi olan ama kendi reklamını yapmakta birinciliği hiç kimseye kaptırmayan tavukçuluk devi Frank Perdue'ya soracak olurlarsa, kendi "çiftliğindeki" tavukların fazlasıyla şımartıldığı ve "çok tatlı bir hayat sürdüğü" cevabını alırlar.[22] Sıradan bir insan Perdue'nun tavuklarını 140 metre uzunluğunda, 27.000 piliç kapasiteli sınai kümeslerde tuttuğunu nereden bilebilir? Perdue'nun seri üretim sisteminin tek başına haftada 6,8 milyon kuş öldürdüğünü ve diğer birçok broyler üreticisi gibi Perdue'nun da modern fabrika hayatının yarattığı stresin etkisiyle yamyamlaşmalarını önlemek için piliçlerinin gagalarını kestiğini nereden bilebilir?[23]

Perdue'nun tanıtım faaliyetlerinde izlediği yaklaşım, çiftçinin ekonomik kazanımıyla piliçlerin veya diğer hayvanların hoş-

---

22. *The Washington Times*, 22 Ekim 1987.

23. *Broiler Industry*, Aralık 1987 ve *Hippocrates*, Eylül-Ekim 1988. Perdue bana yazdığı bir mektupta piliçlerinin gagalarını kestiğini kabul etti. *Ayrıca bkz. Animal Rights International*'ın konuya ilişkin ilanı, "Frank, are you telling the truth about your chickens?" *The New York Times*, 20 Ekim 1989, s. A17.

nutluğunun birbirine paralel olduğu şeklindeki yaygın inancı yansıtıyor. Sınai çiftlikleri mazur göstermeye çalışanlar, sık sık, durumlarından hoşnut olmasalardı piliçlerin veya diğer hayvanların semirmeyeceklerini ve kârlı olamayacaklarını ileri sürerler. Broyler endüstrisi bu naif inancı kesin olarak çürütüyor. *Poultry Science* dergisinde yayımlanan bir çalışma, piliç başına 372 cm^2 (endüstrideki standart alandan %20 daha az) gibi küçük bir yer ayırmanın, piliçlerin %6,4'ünün ölmesine (daha düşük yoğunlukta olduğundan daha fazla), kalanların fazla semirmemesine ve göğüs kabartılarının artmasına yol açtığını ama çiftçi için daha kârlı olabildiğini gösteriyor. Yazarların belirttiği gibi, tavukçuluk endüstrisindeki kârlılıkta önemli olan, kuş başına değil, bütün birim başına kârdır:

> Kuş yoğunluğu arttıkça... kuş başına ortalama kâr azalmaya başladı. Ama kâr, birim zemin alanı temelinde hesaplanınca tam tersi bir durum söz konusu; kuş yoğunluğu arttıkça kârlar da arttı. Olağanüstü yüksek kuş yoğunlukları da test edildi ama büyüme hızı azalsa bile getirinin azalmaya başladığı noktaya erişilmedi.[24]

Bu kısmı okuduktan sonra tavuk yerine hindi yemeyi düşünmeye başlayan okuyucular varsa, Şükran Günü'nün geleneksel ana yemeği olan hindilerin de artık et piliçleriyle aynı yöntemlerle yetiştirildiği ve gaga kesiminin hindilerde de genel bir uygulama hâline geldiği konusunda onları uyarmak zorundayım. *Turkey World* dergisine göre, son yıllarda "hindi üretiminde bir patlama" gerçekleşmekte ve bu patlamanın devam etmesi bekleniyor. 2 milyar dolarlık hindi endüstrisi 1985'te 207 milyon hindi üretti ve bu üretimin %80'ini yirmi dev şirket gerçekleştirdi. Hindiler öldürülünceye kadar yoğun hayvancılık koşullarında 13 ila 24 hafta, yani piliçlere göre iki kattan daha uzun bir süre geçiriyor.[25]

---

24. F. Proudfoot, H. Hulan ve D. Ramey, "The Effect of Four Stocking Densities on Broiler Carcass Grade, the Incidence of Breast Blisters, and Other Performance Traits", *Poultry Science* 58: 791-793 (1979).
25. *Turkey World*, Kasım-Aralık 1986.

Samuel Butler bir zamanlar "Bir tavuk, bir yumurtanın başka bir yumurta üretmek için kullandığı bir yöntemden ibarettir" demişti. Butler şüphesiz bunu komik olduğunu düşündüğü için söylemişti; ama Georgia merkezli, 225.000 yumurta tavuğunun hayatını kontrol eden bir tavukçuluk şirketinin başkanı olan Fred C. Haley'nin tavuğu "yumurta üreten bir makine" şeklinde tanımlamasının komik bir tarafı yok. Bu tüccarca yaklaşımı daha da vurgulamak isteyen Haley, "Yumurta üretmenin amacı para kazanmaktır. Bu amacı unutursak meselenin özünü unutmuş oluruz" diye de ekliyor.[26]

Bu Amerika'ya özgü bir yaklaşım da değil. Britanya'daki bir çiftçilik dergisi okuyucularına şunları söylüyor:

> Modern yumurta tavuğu sonuç itibariyle son derece verimli bir dönüştürme makinesidir. Hammaddeyi –yemi– bitmiş ürüne –yumurtaya– dönüştürür. Tabii bu makinenin bakımını da ihmal etmemek gerekiyor.[27]

Yumurta tavuğunun yemi yumurtaya dönüştürmenin verimli bir yolu olduğu, sektörel dergilerde ve özellikle reklamlarda sık sık tekrarlanan bir şeydir. Tahmin edilebileceği gibi, bu yaklaşım yumurta tavukları için iyi sonuçlar doğurmuyor.

Et piliçlerine uygulanan prosedürlerin çoğu yumurta tavuklarına da uygulanır; ama arada bazı farklar var. Aşırı sıkışık ortamlarda ortaya çıkabilecek yamyamlığı önlemek için, et piliçleri gibi yumurta tavuklarının da gagası kesiliyor. Ama çok daha uzun bir süre yaşadıkları için çoğu tavuk iki kez bu operasyonu geçiriyor. Britanya Ulusal Kümes Hayvancılığı Enstitüsü başkanı ve kümes hayvancılığı uzmanı Dick Wells, operasyon daha önce yapılırsa civcivlerde yaratılan stres arttığı ve "erken ölüm oranını azaltmakta etkili bir yöntem" olduğu için, gaga

26. *Poultry Tribune*, Ocak 1974.
27. *Farmer and Stockbreeder*, 30 Ocak 1982; aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 50.

kesiminin "civcivler 5-10 günlükken" yapılmasını öneriyor.[28] Tavuklar 12-18 haftalık olduğunda büyüme kümesinden yumurta tesisine aktarılıyorlar ve genellikle burada bir gaga kesimi operasyonu daha geçiriyorlar.[29]

Yumurta tavukları hayatlarının hemen başında acı çekmeye başlıyor. Yumurtadan yeni çıkmış civcivler "civciv ayıklayıcı" ile erkek ve dişi şeklinde ayrılıyor. Hiçbir ticari değeri olmayan erkek civcivler atılıyor. Bazı şirketler bu küçük kuşları zehirli gazla öldürüyor; ama çoğu civciv canlı canlı plastik fıçılara dolduruluyor ve üzerlerine atılan civcivlerin ağırlığıyla boğularak ölüyorlar. Bazı yerlerde de canlı canlı kıyılıyor ve kız kardeşlerine verilecek yemlere karıştırılıyorlar. Sadece ABD'de her yıl 160 milyon kuş zehirli gazla, boğularak ya da kıyma yapılarak ölüyor.[30] Her bir yöntemle tam olarak kaçar kuşun öldürüldüğünü söylemek mümkün değil çünkü hiçbir kayıt tutulmuyor; tavukçular için erkek civcivlerden kurtulmak bizim çöp torbasını dışarı bırakmamız kadar sıradan bir şey.

Dişi yumurta tavukları daha uzun yaşıyor ama bunun onlar için iyi bir şey olduğunu söylemek güç. Eskiden piliçler (henüz yumurtlamaya başlamamış yavru tavuklar) büyüme dönemlerinde açık havada tutulurdu; çünkü bu şekilde ileride daha güçlü olacaklarına ve kafesteki hayata daha kolay dayanabileceklerine inanılırdı. Artık içeride yetiştiriliyorlar ve çoğu tesiste doğar doğmaz kafese konuyorlar; çünkü katlı kafesler kullanılınca belli bir kümese daha çok kuş konabiliyor ve kuş başına sabit gider de aynı oranda azalıyor; ama kuşlar çok hızlı büyüdüğü için daha büyük kafeslere taşınmaları gerekiyor ve bu da bir dezavantaj çünkü "ölüm oranı biraz artabilir... Kuşları taşırken mutlaka bazı bacak kırılmaları ve kafa berelenmeleri olacaktır".[31]

---

28. *Feedstuffs*, 25 Temmuz 1983.
29. *American Agriculturist*, Temmuz 1966.
30. ABD Tarım Bakanlığı istatistiklerine göre, 1986'da toplam 246 milyon ticari yumurta tavuğu vardı. Yumurtadan çıkan civcivler arasında erkek-dişi oranının kabaca %50 olduğunu ve kabaca 18 ayda bir tavukların değiştirildiğini varsayarsak bu ancak asgari bir tahmin olabilir.
31. *American Agriculturist*, Mart 1967.

Büyüme aşamasında hangi yöntemi kullanmış olurlarsa olsunlar, artık bütün büyük yumurta üreticileri yumurtlamaya başlayan tavuklarını kafeslerde tutuyor (Bunlara genellikle "bataryalar" ya da "kafes bataryaları" deniyor; kafesler elektrikli olduğundan değil; bu kullanım "batarya" kelimesinin "benzer ya da bağlantılı teçhizat grubu" şeklindeki orijinal anlamından geliyor). Kafesler ilk kullanılmaya başladığında her tavuk ayrı bir kafese konuyordu ve böylece tavukçu hangi tavukların yemlerinin maliyetini karşılayacak kadar yumurta üretmediğini anlayabiliyordu. Bu tavuklar öldürülüyordu. Daha sonra kafeslere daha çok tavuk konabileceği ve her kafese iki tavuk konulursa tavuk başına maliyetin azalacağı fark edildi. Bu sadece başlangıçtı. Artık her tavuğun kaç yumurta ürettiğinin çetelesini tutmak söz konusu bile değil. Kafesler, belli bir binada daha çok sayıda kuşa barınak, yeterli sıcaklık, yem ve su sağlanabilmesini ve işgücünden tasarruf sağlayan otomatik gereçlerin daha çok kullanılabilmesini mümkün kıldığı için kullanılıyor.

İşgücü maliyetinin mutlak minimumda tutulması yönündeki ekonomik zorunluluk, yumurta tavuklarının da et piliçlerinden daha fazla bakım görememesi anlamına geliyor. New York eyaletindeki bir tavuk çiftliğinin sahibi olan Alan Hainsworth, kendisiyle söyleşi yapan yerel bir muhabire 36.000 yumurta tavuğunun bakımı için günde dört saat ayırmasının yeterli olduğunu, 20.000 pilice de karısının baktığını söyledi: "Günde sadece 15 dakika ayırıyor. Sadece otomatik yemlikleri, su kaplarını ve gece ölen piliç olup olmadığını kontrol ediyor."

Yine de muhabirin şu betimlemesinden bu tarz bir bakımın sürüyü mutlu kılmaya yetmediğini anlıyoruz:

> Piliç kümesine girdiğiniz anda büyük bir curcuna kopuyor. İnsan korkusuyla kafeslerinin en uzak köşesine gitmeye çalışan 20.000 kuş ciyak ciyak bağırmaya başlıyor.[32]

32. *Upstate*, 5 Ağustos 1973, Mary Rita Kiereck'in haberi.

Julius Goldman'ın, Los Angeles'ın 80 km kuzeybatısındaki Egg City adlı tesisi, barındırdığı yumurta tavuğu sayısı bir milyonun üzerine çıkan ilk tesislerden biriydi. Tesisin kapasitesi *National Geographic Magazine*'in henüz yeni sayılabilecek tavukçuluk yöntemlerini hevesle araştırdığı 1970 yılında bile iki milyon tavuğa ulaşmıştı. Tavuklar, her biri 90.000 kuş kapasiteli, bir sokak uzunluğunda binalara dağıtılmıştı. 45x40cm büyüklüğündeki kafeslere beşer kuş yerleştirilmişti. Egg City'nin başkan yardımcısı Ben Shames, derginin muhabirine bu kadar çok sayıda tavuğun bakımını nasıl yaptıklarını şu şekilde açıklıyordu:

> Her bir binadaki 110 kafes sırasından ikisinde yenen yemin ve üretilen yumurtanın kaydını tutuyoruz. Üretim ekonomik olmayan bir düzeye indiğinde 90.000 tavuğun tamamını tavuk eti veya tavuk suyu çorbası üreten işleme tesislerine satıyoruz. Değil tek tek tavukların, tek tek sıraların kaydını tutmak bile maliyetini karşılamıyor. 2 milyon tavuğunuz olunca istatistiksel örneklemelere güvenmek zorunda kalıyorsunuz.[33]

Çoğu yumurta fabrikasında üst üste birkaç kat kafes bulunuyor. Kafes sıraları boyunca uzanan yem ve su olukları merkezî depolardan otomatik olarak dolduruluyor. Kafeslerin zemini telden ve eğimli. Genellikle beşe bir oranında olan eğim, kuşların rahat bir şekilde ayakta duramamasına yol açmakla birlikte, yumurtaların kafesin ön kısmına yuvarlanmasını sağlıyor. Burada biriken yumurtalar elle kolayca toplanabiliyor, daha modern tesislerde de taşıyıcı kayışla ambalajlama bölümüne taşınıyor.

Zeminin telden olmasının da ekonomik bir gerekçesi var. Dışkı tellerin arasından kümesin zeminine düşüyor ve burada aylarca biriktikten sonra tek bir işlemde toplanabiliyor (Bazı üreticiler dışkıyı daha sık, bazılarıysa daha seyrek topluyor). Ne yazık ki, tavukların ayakları tel üzerinde yaşamaya pek uygun

33. *National Geographic Magazine*, Şubat 1970.

değil ve ne zaman biri tavukların ayaklarını inceleme zahmetine girse ayaklarda hasar olduğu görülüyor. Normalde sert zeminlerde aşınan tırnaklar bu kafeslerde aşırı derecede uzuyor ve bazen tele takılıp kalıyor. Bir ulusal tavuk kuruluşunun eski başkanı sektörel bir dergide bu konudaki anılarını aktarmıştı:

> Tavukların resmen kafese yapışıp kaldığını fark ettik. Tırnakları bir şekilde tellere takılıyor ve orada kalıyordu. Zamanla tırnaktaki et telin etrafını kaplıyordu. Şanslarına kafesin yeme ve suya kolayca ulaşabilecekleri ön kısmına takılıyorlardı.[34]

Yumurta tavuklarına kafeslerde ne kadar yer ayrıldığı meselesine de değinmek zorundayız. Britanya'da, kuşlara eziyet edilmesini engellemek amacıyla 1954 yılında Kuşları Koruma Yasası yürürlüğe sokuldu. Bu yasanın 8. maddesinin 1. fıkrasında şu hüküm yer alır:

> Herhangi bir kuşu, yüksekliği, uzunluğu ya da genişliği kuşun kanatlarını rahatça açmasına izin vermeyen bir kafeste ya da kapalı herhangi bir yerde tutan kişi, bu yasayı çiğnemiş sayılacaktır ve ilgili hüküm uyarınca cezalandırılacaktır.

Bir kuşu kafese kapatmanın daima yanlış bir şey olduğu öne sürülebilir ama böyle bir durumda kafesin kuşun kanatlarını rahatça açmasına yetecek büyüklükte olması gerektiği ilkesi, kuşları hiç değilse son derece temel itkilerinin engellenmesi gibi katlanılamayacak bir durumdan korumaya yönelik asgari şart gibi görünüyor. Dolayısıyla, Britanya'daki tavuk kafeslerinin en azından kuşlara bu asgari özgürlüğü tanıyacak genişlikte olduğunu varsayabilir miyiz? Hayır. Yukarıda alıntılanan fıkrada kısa ama önemli bir şart yer alıyor:

> Bu fıkradaki hükümler kümes hayvanları için geçerli değildir.

34. *Poultry Tribune*, Şubat 1974.

Bu inanılmaz hüküm, hayvanlara iyi davranmasıyla ünlü bir ülkede, mideden kaynaklanan arzuların merhamet duygusundan kaynaklanan arzuları bastırdığını gösteriyor. "Kümes hayvanları" dediğimiz kuşların doğasında kanatlarını açma isteğini azaltan hiçbir şey yok. Buradan çıkarılabilecek tek sonuç, Britanya Parlamentosu üyelerinin sadece kahvaltılarının üretilmesine katkısı olmayan zalimce davranışlara karşı olduklarıdır.

ABD'de de buna çok benzer bir yasa var. 1970 tarihli Hayvanları Koruma Yasası ve bu yasanın sonradan gözden geçirilmiş maddeleri uyarınca, hayvan kafesleri "her bir hayvanın yeterli hareket serbestisine sahip olmasına, normal şekilde durmasına ve sosyal ilişkilerini sürdürmesine yetecek genişlikte olmalıdır". Bu yasa hayvanat bahçeleri, sirkler, evcil hayvan toptancıları ve laboratuvarlar için geçerli ama besin üretmek için yetiştirilen hayvanlar için geçerli değil.[35]

Peki yumurta tavukları için kullanılan kafeslerin genişliği, genel olarak kuşlar için belirlenen asgari standardın ne kadar altında? Bu soruya cevap verebilmek için önce en yaygın tavuk türünün kanat açıklığının ortalama 75 cm civarında olduğunu söyleyelim. Kafes büyüklükleri çeşitlilik göstermekle birlikte, *Poultry Tribune* dergisine göre,

> tipik bir kafes 30x50 cm büyüklüğündedir ve böyle bir kafese bir ila beş yumurta tavuğu konabilir. Tavuk başına düşen alan, tavuk sayısına bağlı olarak 1.500 ila 300 cm^2 arasında değişir. Tavuk başına düşen bina ve teçhizat maliyetlerini azaltmak için tavuk yoğunluğunu artırma yönünde bir eğilim vardır.[36]

Bu kafeslerin, bırakın beş kuşu, tek bir kuşun bile kanatlarını tam olarak açmasına izin verecek büyüklükte olmadığı açık ve alıntının son cümlesinde ima edildiği gibi, zaten endüstri standardı da bir ya da iki değil, dört ya da beş kuş.

Bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasından bu yana, gerek biliminsanları gerekse devlete bağlı kurullar, modern yoğun

35. *Federal Register*, 24 Aralık 1971, s. 24926.
36. *Poultry Tribune*, Kasım 1986.

hayvancılık çiftliklerinde tavukların barınma koşullarına ilişkin çok sayıda çalışma yayımladı. 1981'de Britanya Avam Kamarası Tarım Kurulu'nun çiftlik hayvanlarının durumuna ilişkin bir raporunda şöyle deniyordu: "Deneysel ve ticari kafes bataryalarını kendi gözlerimizle gördük ve gördüklerimizden çok rahatsız olduk." Kurul, Britanya hükümetinin bu konuda girişimde bulunarak kafes bataryalarını beş yıl içinde aşamalı olarak ortadan kaldırması tavsiyesinde bulunuyordu.[37] Yine Britanya'da, Houghton Kümes Hayvanları Araştırma İstasyonu'nun, çeşitli etkinlikler için tavukların ihtiyaç duyduğu alana ilişkin araştırması daha da ilginçti. Araştırma, dinlenmekte olan normal büyüklükte bir tavuğun 637 cm^2 alan kapladığını ama kafeste tek başına tutulan bir tavuğun etrafında rahatça dönebilmesi için 1.681 cm^2 alana ihtiyaç duyduğunu ortaya çıkardı. Araştırmaya göre, beş kuşun tutulduğu bir kafesin bütün kuşların rahatça hareket edebileceği kadar geniş olması için her kuşa en az 873 cm^2 alan düşmesi gerekiyor; bunun için de kafesin uzunluğu 106,5 cm^2'den, derinliğiyse 41 cm^2'den kısa olmamalı.[38] *Poultry Magazine*'de bahsedilen standart kafese beş tavuk konduğunda, tavuk başına sadece 300 cm^2 alan düşüyor. Bu kafeslere dörder tavuk konulursa alan sadece 375 cm^2'ye çıkıyor.

Britanya hükümeti kafesleri ortadan kaldırmak üzere girişimde bulunma tavsiyesine uymadı; ama değişim imkânsız değil: İsviçre, 1981'de, kafes bataryalarını on yıl içinde kademeli olarak terk etmeye yönelik bir program başlattı. 1987'de kafesteki tavukların en az 500 cm^2 alana sahip olması şartı getirildi. 1992'nin ilk günü itibariyle geleneksel kafesler yasaklanarak bütün yumurta tavuklarının korunaklı, yumuşak zeminli folluklar kullanabilmesi şartı getirilecek.[39] Hollanda'da 1994 yılı

37. House of Commons Agriculture Committee'nin ilk raporu, 1980-1981, *Animal Welfare in Poultry, Pig and Veal Production* (London: Her Majesty's Stationery Office, 1981), paragraf 150.
38. B. M. Freeman, "Floor Space Allowance for the Caged Domestic Fowl", *The Veterinary Record*, 11 Haziran 1983, s. 562-563.
39. *Poultry Tribune*, Mart 1987, s. 30; "Swiss Federal Regulations on Animal Protection", 29 Mayıs 1981.

itibariyle geleneksel kafes bataryaları yasaklanacak ve tavuklara asgari 1.000 cm^2 alan ile yuva yapabilecekleri ve yeri eşeleyebilecekleri alanlar sağlama şartı getirilecek. İsveç'te 1988 yılında çıkarılan ve bunlardan da kapsamlı olan bir yasada da tavuk kafeslerinin on yıl içinde tamamıyla ortadan kaldırılması öngörülmüş ve ineklerin, domuzların ve kürkü için yetiştirilen hayvanların "mümkün olduğunca doğal bir ortamda" tutulması şartı getirilmişti.[40]

Avrupa'nın diğer ülkeleri kafes bataryalarının geleceği üzerine tartışmaya devam ediyor. 1986'da Avrupa Topluluğu ülkelerinin tarım bakanları yumurta tavuklarına tanınacak asgari alanı 450 cm^2 olarak belirlemişti. Şimdi bu asgari sınırın 1995'e kadar yasal bir zorunluluk hâline getirilmemesine karar verildi. Britanya Tarım Bakanlığı'na bağlı Gleadthorpe Deneysel Çiftliği'nin müdür yardımcısı Dr. Mandy Hill, Britanya'da 6,5 milyon kuşun barınma koşullarının değiştirilmek zorunda kalınacağı tahmininde bulundu; demek ki şu anda böylesine çok sayıda kuş bu gülünç denebilecek derecede düşük tutulmuş asgari sınırdan bile küçük bir alanda yaşıyor.[41] Britanya'daki toplam yumurta tavuğu sayısının 50 milyon civarında olduğu ve bunların yaklaşık %90'ının kafeslerde tutulduğu düşünülürse, yeni asgari sınırın, çoğu yumurta üreticisinin halihazırda uygulamakta olduğu son derece yüksek tavuk yoğunluğunun yasaya geçirilmesinden başka bir işe yaramayacağı da ortaya çıkıyor. Sadece tavuklarını endüstri standardından bile daha sıkışık ortamlarda tutan bir azınlık değişikliğe gitmek zorunda kalacak. Bu arada, 1987 yılında Avrupa Parlamentosu, Avrupa Topluluğu'nda kafes bataryalarının on yıl içinde kademeli olarak kullanımdan kaldırılmasını tavsiye etti;[42] ama Avrupa Parlamentosu'nun

---

40. Hollanda'ya ilişkin bilgiler Compassion in World Farming ve Londra'daki Hollanda Büyükelçiliği'nden alındı (Ayrıca bkz. *Farmer's Guardian.*, 29 Eylül 1989). İsveç'le ilgili olarak bkz. Steve Lohr, "Swedish Farm Animals Get a New Bill of Rights", *The New York Times*, 25 Ekim 1988.
41. *Poultry Tribune*, Mart 1987.
42. Avrupa Parlamentosu, Oturum 1986/7, 20 Şubat 1987 tarihli oturumun toplantı tutanağı, Belge A2-211/86.

yalnızca tavsiye yetkisi var; dolayısıyla kafeslerin terk edildiğini görmek için sabırsızlanan Avrupalıların kutlamalara başlaması için henüz erken.

ABD ise bu sorunla ilgilenmeye başlamakta bile Avrupa'nın çok gerisinde kaldı. Avrupa Topluluğu'nun tavuk başına 450 cm^2'lik asgari standardına karşılık ABD Yumurta Üreticileri Birliği ABD standardının 310 cm^2 olarak belirlenmesini öneriyor;[43] ama çiftliklerde tavuklara ayrılan yer genellikle bundan bile küçük oluyor. New York'un Mt. Morris kasabasındaki Hainsworth çiftliğinde 30x30cm'lik kafeslere dört tavuğun sıkıştırıldığını (yani tavuk başına 225 cm^2 düşüyor) bildiren muhabir, "Hainsworth'te tavuk çok, yer az olunca bazı kafeslere beş tavuk konuyor" diye de ekliyor.[44] Resmî ve yarı resmî tavsiyeler nasıl olursa olsun, çiftliklere gidip bakmayan birinin kafeslere kaç tavuğun doldurulduğunu bilmesine imkân yok. Avustralya'da bir yönetmelikle 45x45 cm'lik bir kafese en fazla dört tavuk konabileceği öngörülüyor ama 1988 yılında Victoria eyaletindeki bir çiftlikte önceden haber verilmeden yapılan bir kontrolde bu büyüklükteki kafeslerden birine yedi ve birçok başka kafese beşer ya da altışar tavuk konmuş olduğu görüldü; ama Victoria Eyaleti Tarım Bakanlığı, bu üretici için cezai takibat başlatmadı.[45] Bu büyüklükteki bir kafese doldurulan yedi tavuktan her birine 289 cm^2 alan düşüyor. Bu yoğunluk oranlarında bir dosya kâğıdı iki tavuğun yaşam alanına denk düşüyor, yani tavuklar alt alta, üst üste yaşamak zorunda kalıyor (Bkz. Fotoğraf No: 6).

ABD, Britanya ve –son yıllarda İsviçre, Hollanda ve İsveç'te yaşanan gelişmeleri saymazsak– diğer bütün gelişmiş ülkelerin modern yumurta çiftliklerindeki standart koşullar, tavukların bütün doğal içgüdülerinin engellenmesine yol açıyor. Tavuklar yürüyemiyor, yeri eşeleyemiyor, toz banyosu yapamıyor, yuva yapamıyor ve kanatlarını açamıyorlar. Bir sürünün parçası değiller. Birbirlerinin yoluna çıkmamaları mümkün değil. Zayıf

43. *Poultry Tribune*, Kasım 1986.
44. *Upstate*, 5 Ağustos 1973.
45. *Animal Liberation (Victoria) Newsletter*, Mayıs 1988 ve Şubat 1989.

Fotoğraf 6: Avustralya'nın Victoria eyaletinde bulunan Somerset Tavuk Çiftliği'ndeki bir kafes bataryası. Yaklaşık 45x45 cm genişliğinde olan bu kafeste yedi tavuk bulunuyor (Fotoğraf: Patty Mark).

kuşların, doğal olmayan koşullar yüzünden öfkeye kapılmış güçlü kuşlardan kaçabileceği bir yer yok. Bu aşırı sıkışıklık derecesi, biliminsanlarının "stres" adını verdiği bir durum yaratıyor. Bu, aşırı sıkışık yerlerde, tutsaklık koşullarında yaşayan ve temel etkinlikleri engellenen insanların yaşadığı strese benzer bir durum. Et piliçlerinde bu stresin saldırgan gagalama ve *yamyamlık* davranışlarına yol açtığını görmüştük. Texas'lı doğabilimci Roy

Bedichek, et piliçlerine göre daha uzun süre beslenen yumurta tavuklarında başka belirtiler de gözlemledi:

> Bu koşullarda yetiştirilen tavukları dikkatle gözlemledim ve bu tavukların mutsuz olduğunu düşünüyorum... Gözlemlediğim batarya tavukları, normalde annelerinden kopup kendi başlarına otlar arasında çekirge kovalamaya başlayacakları dönemde ruhsal dengelerini kaybediyor gibiler. Bataryalar, kelimenin tam anlamıyla, birer tavuk tımarhanesi.[46]

Bir diğer sıkıntı göstergesi de gürültü. Açık bir alanda yeri eşeleyen tavuklar arada bir gıdaklamak dışında hiç ses çıkarmaz. Kafeste tutulan tavuklarsa genellikle büyük bir gürültü çıkarıyor. Hainsworth Çiftliği'ni ziyaret eden gazetecinin piliç kümesindeki durumu "büyük bir curcuna" şeklinde tanımladığını aktarmıştım. Aynı gazeteci yumurta kümesine ilişkin olarak da şunları yazıyor:

> Yumurta kümesindeki tavuklar kendilerini kaybetmiş durumda. Piliç kümesindeki hengâme bunun yanında hiç kalıyordu. Tavuklar çığlık atıyor, gıdaklıyor, bağırıyor, otomatik olarak kontrol edilen oluklardaki yem ve suya ulaşmak için birbirlerini çiğniyorlar. İşte tavuklar aralıksız üretimle geçen kısa hayatlarını bu şekilde yaşıyor.[47]

Tavuklar için diğer bir sıkıntı kaynağı da yuva yapmanın ve yumurtlama işlemini bu yuvada gerçekleştirmenin imkânsız oluşu. Konrad Lorenz'e göre yumurtlama süreci bir batarya tavuğunun maruz kaldığı en büyük işkence:

> Hayvanları biraz tanıyan bir kişi için, bir tavuğun korunak bulmak amacıyla umutsuzca kafes arkadaşlarının altına girmeye çalışmasını seyretmek gerçekten yürek parçalayıcı bir şey. Bu koşullarda tutulan tavuklar hiç şüphesiz yumurtalarını tutabildikleri kadar

46. Roy Bedichek, *Adventures with a Naturalist*, aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 154.
47. *Upstate*, 5 Ağustos 1973.

tutuyor. Arkadaşlarının ortasında yumurtlamaya karşı içgüdüsel isteksizliklerinin, benzer bir durumda dışkı yapmanın uygar insanlarda yaratacağı rahatsızlık kadar büyük olduğuna hiçbir şüphe yok.[48]

Lorenz'in görüşü, tavukların yuva yapabilecekleri bir kutuya ancak giderek artan güçlüklerden sonra erişebildiği bir araştırmayla da desteklendi. Tavukların, yirmi saat aç kaldıktan sonra yiyeceğe erişmek için gösterdikleri çabaya eşdeğer bir çabayı yuvalara erişmek için de göstermesi, bir yuvada yumurtlama güdülerinin ne kadar güçlü olduğunu ortaya koydu.[49] Tavukların yumurtlarken gizlenme şeklinde bir içgüdü geliştirmesinin nedenlerinden biri, yumurtlamadan sonra kıç çevresinin kızarıp ıslanması ve burayı gören diğer tavukların gagalama isteği duyması olabilir. Bu gagalama kanamaya yol açarsa arkasından yeni gagalamalar ve yamyamlık davranışı gelebiliyor.

Tavuklar yuva yapma içgüdülerini hiç kaybetmediklerini başka bir biçimde de gösteriyor. Birkaç arkadaşım ticari yumurtlama dönemlerini dolduran ve kesimevine gönderilmek üzere olan birkaç tavuğu satın almıştı. Bu tavuklar bahçeye bırakıldığında ve kendilerine biraz saman verildiğinde hemen yuva yapmaya koyuldular; oysa bir yıldan uzun bir süre çıplak metal bir kafeste tutulmuşlardı. İsviçre'de 1991 sonu itibariyle yumurta tavuklarına korunaklı, karanlık, yumuşak zeminli ya da saman kaplı folluklar sağlamak zorunlu hâle getirilecek. İsviçreli biliminsanları tavukların ne tür samanı tercih ettiğini bile araştırdı ve hem kafeste hem de saman üzerinde büyümüş tavukların yulaf kabuklarını ve buğday saplarını tercih ettiğini ortaya çıkardılar; seçme hakkı olduğunu fark eden tavuklardan hiçbiri teller, hatta sentetik çimen üzerinde yumurtlamadı. Araştırmanın önemli bulgularından biri de, saman üzerinde

48. *Der Spiegel*, 1980, no. 47, s. 264; aktaran: *Intensive Egg and Chicken Production*, Chickens' Lib (Huddersfield, Birleşik Krallık).
49. I. Duncan ve V. Kite, "Some Investigations into Motivation in the Domestic Fowl", *Applied Animal Behaviour Science* 18: 387-388 (1987).

büyüyen tavukların neredeyse tamamının kırk beş dakika sonra folluklarını terk etmesine rağmen –hasret kaldıkları bu konfordan mest oldukları için olsa gerek– kafes tavuklarının %87'sinin bu sürenin bitiminde hâlâ folluklarından ayrılmamış olmasıydı![50]

Aynı durum kafes sistemi tarafından engellenen diğer temel içgüdüler için de geçerli. İki biliminsanı hayatlarının ilk altı ayı boyunca kafeslerde tutulan tavukları serbest bırakıp gözlemledi ve tavukların yarısının, kafeslerde neredeyse imkânsız olan kanat çırpma hareketini daha ilk on dakika içinde yaptığını gördüler.[51] Diğer bir içgüdüsel hareket olan ve tüyleri iyi durumda tutmak için gerekli olduğu bilinen toz banyosunda da aynı durum gözlemlendi.[52] Köy tavukları kendilerine toprağın seyrek olduğu bir zemin bulur, orada kendilerine küçük bir çukur açarlar, tüylerini toprağa bularlar ve sonra hızla silkinerek tozu üzerlerinden atarlar. Bu içgüdüsel bir gereksinimdir ve kafeste tutulan tavuklarda bile görülür. Bir araştırmada, tel kafeste tutulan tavukların "karın bölgelerinde tüysüzleşmenin daha fazla" olduğu gözlendi ve bu durum "Toz banyosu için gerekli malzemenin olmaması önemli bir etken olabilir; tavukların toz banyosu davranışını tel kafesin zemini üzerinde de sürdürdüğü iyi bilinen bir durumdur" şeklinde açıklandı.[53] Hatta başka bir araştırmacı, kafeste tutulan ve tüylerine sürecek toz bulamayan tavukların, kumlu yerlerde büyütülen tavuklara göre daha kısa süreli ama daha sık toz banyosu benzeri davranışlarda bulun-

50. *New Scientist*, 30 Ocak 1986, s. 33, H. Huber, D. Fölsch ve U. Stahli'nin yürüttükleri ve *British Poultry Science* (26: 367 [1985]) dergisinde yayımlanan bir çalışmadan.

51. A. Black ve B. Hughes, "Patterns of Comfort Behaviour and Activity in Domestic Fowls: A Comparison Between Cages and Pens", *British Veterinary Journal* 130: 23-33 (1974).

52. D. van Liere ve S. Bokma, "Short-term Feather Maintenance as a Function of Dust-bathing in Laying Hens", *Applied Animal Behaviour Science* 18: 197-204 (1987).

53. H. Simonsen, K. Vestergaard ve P. Willeberg, "Effect of Floor Type and Density on the Integument of Egg Layers", *Poultry Science* 59: 2202-2206 (1980).

duğunu ortaya çıkardı.[54] Toz banyosu yapmak o kadar güçlü bir itki ki, tavuklar tel zemin üstünde bile sürekli bunu yapmaya çalışıyor ve bu sırada karınlarındaki tüylerin dökülmesine yol açıyorlar. Kafeste büyüyüp sonra serbest bırakılan tavuklar büyük bir şevkle toz banyosu yapmaya başlıyor. Mutsuz, ürkek, tüyleri neredeyse tamamen dökülmüş bir kuşun, uygun bir ortama konduktan sonra oldukça kısa bir süre içinde, hem tüylerini hem de o doğal vakur hâlini yeniden kazanışını izlemek muhteşem bir şey.

Modern bir yumurta fabrikasındaki tavukların yaşadığı sürekli ve şiddetli tatminsizliği anlayabilmek için en iyi yol, birkaç dakikalığına tavuk dolu bir kafesi izlemek. Tavuklar bu kafeslerde ne rahatça ayakta durabiliyor ne de tüneyebiliyorlar. Bir ya da iki tavuk konumlarından hoşnut olsa bile, kafesteki diğer tavuklar hareket ettiği sürece onlar da hareket etmek zorunda. Bu tıpkı tek bir yatağa sığışan üç kişinin rahat bir uyku uyumaya çalışmasını seyretmek gibi; ama kafese tıkılmış tavuklar sadece bir gece için değil, bütün bir yıl boyunca bu sonuçsuz mücadeleyi vermek zorunda. Bütün bunların üzerine eklenen bir başka rahatsızlık da, kafeslerde birkaç ay geçiren tavukların, gerek tellere sürtündükleri için, gerekse diğer tavukların gagalamalarına maruz kalmaları yüzünden tüylerini kaybetmeye başlaması. Bunun sonucunda derileri tellere sürtünmeye başlıyor. Bir süre kafeste yaşayan tavuklar arasında –özellikle kuyruk bölgesinde– sadece birkaç tüyü kalmış, derisi soyulmuş ve parlak kırmızı bir renge bürünmüş çok sayıda tavuğa rastlamak mümkün.

Tüy yolma davranışı, et piliçlerinde olduğu gibi, stresin ve yukarıda alıntıladığım araştırmalardan birinde belirtildiği gibi, "fiziksel ortamdaki uyaran eksikliği"nin bir işareti.[55] Bir araştırmada, tavuklara tüneyebilecekleri tünekler, eşeleyebilecekleri samanlar ve yuva yapabilecekleri kutular sağlandığında gagala-

54. K. Vestergaard, "Dustbathing in the Domestic Fowl – Diurnal Rhythm and Dust Deprivation", *Applied Animal Behaviour Science* 17: 380 (1987).
55. H. Simonsen, K. Vestergaard ve P. Willeberg, "Effect of Floor Type and Density on the Integument of Egg Layers."

maların ve tüy kayıplarının geleneksel kafeslerdekinden daha az olduğu ortaya kondu.[56] Tüy yolma davranışı daha büyük yaralanmalara da yol açıyor. Bir grup araştırmacı bunu şöyle açıklıyor:

> Özellikle hayvanın gerisindeki deride çizik ve yırtılmaların gerçekleşme olasılığı... tüyler deriyi korumadığında yükselir. Korku, tüy kaybı ve acı bazen aynı sendromun parçaları olabilir.[57]

Son olarak, çoğu kafeste bir –ve daha büyük kafeslerde belki daha da fazla sayıda– tavuk diğer tavuklar tarafından itilip kakılmaya ve ezilmeye karşı direnme iradesini kaybediyor. Bunlar belki de normal bir çiftlik ortamında olsalar gagalama hiyerarşisinin altlarında yer alacak tavuklar. Normal çiftlik koşullarında bu o kadar önemli olmayabilir ama kafeste bu tavuklar bir köşeye sinmekten başka bir şey yapamıyor. Bu köşe genellikle eğimli zeminin aşağılarında bir nokta oluyor ve kafesteki diğer tavuklar yem ve su oluklarına erişmek için bu tavuğun üstüne basıp geçiyor.

Elde bu kadar kanıt varken tavukların kafesleri mi açık havayı mı tercih ettiğini araştırmak gereksiz görünebilir; ama Oxford Üniversitesi Zooloji Bölümü'nden Dr. Marian Dawkins bu konuda bir araştırma yaptı ve bu araştırma zaten bilinen şeylere fazladan bilimsel destek sağladı. Hem çimenli arazilere hem de kafeslere aşina olan tavuklar, kendilerine seçim şansı verildiğinde çimeni tercih ediyor. Hatta çoğu tavuk üzerinde yem bulunmayan çimeni, içinde yem olan kafese tercih ediyor.[58]

---

56. J. Bareham, "A Comparison of the Behaviour and Production of Laying Hens in Experimental and Conventional Battery Cages", *Applied Animal Ethology* 2: 291-303 (1976).
57. J. Craig, T. Craig ve A. Dayton, "Fearful Behavior by Caged Hens of Two Genetic Stocks", *Applied Animal Ethology* 10: 263-273 (1983).
58. M. Dawkins, "Do Hens Suffer in Battery Cages? Environmental Preferences and Welfare", *Applied Animal Behaviour* 25: 1034-1046 (1977). *Ayrıca bkz. M.* Dawkins, *Animal Suffering: The Science of Animal Welfare* (Londra: Chapman and Hall, 1980), 7. bölüm.

Bir tavuğun içinde bulunduğu koşulların kendisine uygun olmadığını ifade etmek için başvurabileceği en son ve en ikna edici yol ise ölmek. Yüksek ölüm oranları yalnızca en aşırı koşullarda gerçekleşir; çünkü tavukların normal yaşam süreleri, yumurta tavuklarına tanınan on sekiz ay ya da iki yıllık süreden çok daha uzundur. Tavuklar, tıpkı toplama kamplarındaki insanlar gibi, en korkunç koşullarda bile azimle yaşama sarılıyor. Yine de, bir yumurta çiftliği için bir yıl içinde tavuklarının %10-15'ini kaybetmek alışılmış bir durum. Bu tavukların çoğunun aşırı sıkışıklığa bağlı stres ve bununla ilişkili sorunlardan dolayı öldüğü açık. Bir örnek verelim:

> California'nın Cucamonga kasabası yakınlarındaki 50.000 tavuklu bir yumurta çiftliğinin müdürü günde beş ila on tavuğunun kafeste tutulmaktan kaynaklanan stres yüzünden öldüğünü bildiriyor (Yani yılda 2.000-4.000 arası). Çiftlik müdürüne göre, "Bu kuşlar herhangi bir hastalıktan ölmüyor, sıkışık yaşamanın yarattığı strese dayanamadıkları için ölüyorlar."[59]

Cornell Üniversitesi Kümes Hayvanları Bilimleri Bölümü'nden araştırmacıların değişkenleri dikkatli bir biçimde kontrol ederek yürüttüğü bir çalışma, sıkışıklığın ölüm oranlarını yükselttiğini doğruladı. 30x45 cm'lik kafeslere üçer üçer yerleştirilen yumurta tavukları arasında bir yıldan kısa bir süre içindeki ölüm oranı %9,6'ydı; aynı kafeslere dörder tavuk yerleştirildiğinde ölüm oranı %16,4'e, beşer tavuk yerleştirildiğinde %23'e yükseldi. Bu bulgulara karşın araştırmacılar "Leghorn türü yumurta tavukları çoğu durumda 30x45 cm'lik kafeslere dörder dörder yerleştirilmelidir" tavsiyesinde bulunuyor; çünkü sermaye ve işgücü başına en çok yumurtanın bu durumda elde edildiğini ve bu yüksek üretimin "kuş amortismanı" adını verdikleri şeyi fazlasıyla telafi ettiğini belirtiyorlar.[60] Hatta, raporda belirtildi-

---

59. *Plain Truth* (Pasadena, California), Mart 1973.
60. C. E. Ostrander ve R. J. Young, "Effects of Density on Caged Layers", *New York Food and Life Sciences* 3 (3) (1970).

ğine göre, yumurta fiyatları yüksek olduğunda "her kafese beş tavuk koymak kârı artırır". Bu durum, yukarıda et piliçleri için geçerli olduğunu gördüğümüz duruma paralellik gösteriyor ve hayvan fabrikası müdürlerinin hayvanlarını daha sıkışık ortamlarda tutmaları hâlinde daha çok hayvan kaybetseler bile kârlarını arttırabildiklerini ispatlıyor. Yumurtlamak bedensel bir işlev olduğu için (tıpkı kadınlardaki yumurtlama gibi) bütün davranışsal ihtiyaçları engellenen tavuklar bile yumurtlamaya devam ediyor.

Yumurtalarımızı üreten tavuklar işte böyle yaşıyor ve ölüyor. Erken ölenler belki daha şanslı çünkü daha dayanıklı arkadaşlarının da birkaç ay daha sıkış tepiş kafeslerde sıkıntı çekmek dışında bir kazançları olmuyor. Üretkenlikleri azalmaya başlayana kadar yumurtluyorlar, sonra da kesimevine gönderiliyor ve tavuklu çörek ya da çorba oluyorlar; çünkü bu durumdaki tavuklardan başka bir şey yapılamıyor (Bkz. Fotoğraf No: 7).

Fotoğraf 7: Bir tavuk eti işleme tesisindeki öldürme odasında, üretim hattıyla kesim noktasına taşınan canlı tavuklar görülüyor (Fotoğraf, Jim Mason ve J. A. Keller'ın *Animal Factories* adlı kitabından alındı).

Bu sistemin tek bir alternatifi var ve bu da son derece nahoş bir uygulama. Yumurta üretimi düşmeye başladığında "zorla tüy döktürme" denen bir işlemle tavukların üreme yeteneklerini canlandırmak mümkün. Zorla tüy döktürmenin amacı, tavuğun doğal koşullarda geçirdiği mevsimsel tüy dökme ve yeni tüyler çıkarma dönemiyle bağlantılı fizyolojik süreçlerden geçmesini sağlamak. Doğal ya da yapay olarak tüy döken bir tavuk daha sık yumurtlamaya başlıyor. Sıcaklığın ve ışığın mevsimsel olarak değişmediği kontrollü sınai kümes ortamında yaşayan bir tavukta tüy dökme sürecini başlatmak için tavuğun sistemine ciddi bir şok yaşatmak gerekiyor. Tipik bir şok, tavukların o âna kadar rahatça ulaşabildiği yem ve suyu aniden kesmek olabilir. Örneğin, Britanya Tarım Bakanlığı'nın kısa bir süre öncesine kadar dağıttığı bir kitapçıkta zorla tüy döktürme işleminin ikinci günü için şu tavsiyelerde bulunuluyordu:

> Yem, ışık ve su yok. Yem oluklarının tamamen boş kalmasını sağlayın, yal artıklarını toplayın, yumurtaları toplayın, suyu kesin, ışıkları kapatın ve tavukları 24 saat bu şekilde bekletin.[61]

O zamanlar standart uygulama iki gün sonra suyu, ondan bir gün sonra da yemi yeniden vermeye başlamaktı. Daha sonraki birkaç hafta içinde ışık da normal parlaklığına getiriliyordu. Bu işlemlerden sonra hayatta kalan tavukların (bazıları bu şoku kaldıramayıp ölüyor) bir altı ay daha beslenmeye değecek kadar üretken olması bekleniyordu. Hayvanları koruma derneklerinin baskıları sonucu 1987'den bu yana Britanya'da bu yöntemle zorla tüy döktürmek yasak ve tavuklara her gün yem ve su verilmek zorunda. ABD'de ise bu yöntem hâlâ tamamıyla serbest; ama tavuk ucuz bir şey olduğu için birçok tavukçu bu kadar uğraşmaya değmeyeceğini düşünüyor ve ellerindeki sürü üretkenliğini kaybeder kaybetmez yeni bir sürü satın alıyor.

---

61. U.K. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, Poultry Technical Information Booklet No. 13; aktaran: *Intensive Egg and Chicken Production*, Chickens' Lib (Huddersfield, Birleşik Krallık).

Yumurta üreticileri, kendileri için bu kadar çok yumurta üreten kuşlara karşı tutumlarında son anda bile hiçbir duygusallığa yer vermemeye özen gösteriyorlar. Asılmadan önce özel bir yemek istemelerine izin verilen katillerin tersine, idama mahkûm edilen tavukların genellikle hiçbir şey yemelerine izin verilmiyor. *Poultry Tribune*'da "İşi bitmiş tavukları yemden uzak tutun" başlıklı bir yazı yayımlanmıştı. Yazıda, kesilmeden önceki otuz saat boyunca tavuklara verilen yemin boşa gittiği çünkü gıda işleme şirketlerinin tavukların sindirim sistemlerinde kalan yiyecek için fazladan para ödemediği belirtiliyordu.[62]

Batı ülkelerinde yaygın olarak yenen hayvanlar arasında en zeki olanı hiç şüphesiz domuzdur. Bir domuzun doğal zekâsı bir köpekle karşılaştırılabilir, hatta köpeğinkini aşıyor bile olabilir. İnsanların kendilerine arkadaş olması için domuz beslemesi ve onlara, tıpkı köpeklere olduğu gibi, bazı basit komutlara uygun karşılık vermeyi öğretmesi mümkün. *Hayvanlar Çiftliği*'nde domuzları başa getiren George Orwell'ın bu seçimi sadece edebî değil, bilimsel açıdan da savunulabilecek bir seçim.

Yetiştirme koşullarının ne derece iyi olduğunu değerlendirirken domuzların yüksek zekâsını da göz önünde bulundurmak zorundayız. Zeki olsa da olmasa da hissetme yetisine sahip her varlığın eşit derecede önemsenmesi gerekmekle birlikte, farklı kapasitelere sahip hayvanların doğal olarak farklı ihtiyaçları vardır. Bu varlıkların hepsi fiziksel rahatlığa ihtiyaç duyar. Tavuklarda bu temel ihtiyacın karşılanmasının engellendiğini gördük; bu kısımda domuzlarda da engellendiğini göreceğiz. Bir tavuk, fiziksel rahatlığın yanı sıra, normal bir sürünün yapılandırılmış sosyal düzenine de ihtiyaç duyar; yumurtadan çıktığında annesinin sıcaklığının ve güven verici gıdaklamalarının eksikliğini hissediyor olabilir ve bazı araştırmalarda elde edilen kanıtlara göre bir tavuk bile can sıkıntısından mustarip olabilir.[63] Tavuklar için bile geçerli olan bu ihtiyaçlar, hiç şüphesiz, domuzlar için daha

62. *Poultry Tribune*, Mart 1974.
63. Ian Duncan, "Can the Psychologist Measure Stress?" *New Scientist*, 18 Ekim 1973.

da geçerlidir. Edinburgh Üniversitesi'nden bazı araştırmacılar, etrafı çevrili, yarı doğal bir araziye bırakılan ticari domuzları incelediler ve bazı istikrarlı davranış örüntüleri gözlemlediler: Domuzlar istikrarlı sosyal gruplar oluşturuyor, bütün bireylerin ortaklaşa kullandığı yuvalar yapıyor ve yuvadan oldukça uzak bir alanı dışkı boşaltma bölgesi olarak belirliyorlardı; son derece aktif hayvanlar olarak günlerinin büyük bir bölümünü korunun etrafında yeri kazarak ve araştırarak geçiriyorlardı. Doğurması yaklaşan dişi domuzlar ortak yuvadan ayrılıp uygun bir yer buluyor, bir çukur kazıyor, bu çukuru ot ve ince dallarla dolduruyor ve böylece kendilerine özel yuvalar inşa ediyordu. Bu yuvada doğuruyor, ortalama dokuz günü burada yavrularıyla geçiriyor, sonra hep birlikte gruba dönüyorlardı.[64] Aşağıda göreceğimiz gibi, sınai çiftliklerde domuzların bu içgüdüsel davranış örüntülerini izlemesi imkânsızdır.

Modern sınai çiftliklerde domuzların yemek, uyumak, ayağa kalkmak ve yatmak dışında herhangi bir şey yapmaları mümkün değil. Domuzlara genellikle ne saman ne de üzerine yatabilecekleri başka bir malzeme veriliyor; çünkü bu tür malzemeler temizliği güçleştiriyor. Bu şekilde beslenen domuzlar tabii ki semiriyor; ama aynı zamanda sıkılıyor ve mutsuz oluyorlar. Bazı çiftçiler domuzlarının uyarılmaktan hoşlandığını fark etti. Britanyalı bir çiftçi *Farmer's Weekly*'ye yazdığı mektupta çiftliğindeki terk edilmiş bir binaya yerleştirdiği domuzların nasıl oyunlar oynadığını, nasıl merdivenlerden inip çıkarak birbirlerini kovaladıklarını anlatmıştı. Çiftçi şu sonuca varıyordu:

> Hayvanlarımız çevrelerinde çok çeşitli nesneler görmeye ihtiyaç duyuyor... Onlara çeşitli biçim ve büyüklüklerde, farklı malzemelerden yapılmış nesneler vermeliyiz... İnsanlar gibi onlar da tekdüzelikten ve can sıkıntısından hoşlanmıyor.[65]

---

64. R. Dunbar, "Farming Fit for Animals", *New Scientist*, 29 Mart 1984, s. 12-15; D. Wood-Gush, "The Attainment of Humane Housing for Farm Livestock", M. Fox ve L. Mickley (Der.) *Advances in Animal Welfare Science* (Washington D.C.: Humane Society of the United States, 1985).
65. *Farmer's Weekly*, 7 Kasım 1961, aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 97.

Herhangi bir bilgiye dayanmadan yapılan bu gözlem, artık bilimsel çalışmalarla da destekleniyor. Fransa'da yapılan bir araştırmada, kötü koşullarda yaşayan ve mutsuz olan domuzlara çekiştirebilecekleri deri kayışlar veya zincirler verildiğinde, hayvanların kortikoit (stresle bağlantılı bir hormon) düzeylerinin düştüğü gözlemlendi.[66] Britanya'da yapılan bir araştırmaya göre ise, oyalanabilecekleri hiçbir şeyin olmadığı bir ortamda tutulan domuzlar o kadar sıkılıyor ki, hem yiyecek hem de toprak dolu bir yalak bulduklarında, yiyecekleri yemeye başlamadan önce toprağı eşeliyorlar.[67]

Oyalanabilecekleri hiçbir şeyin olmadığı ama aşırı kalabalık bir ortamda tutulan domuzlar, aynı tavuklar gibi, "kötü huylar" edinmeye başlıyor. Tavukların tüy yolma ve yamyamlık huylarına karşın, domuzlar birbirlerinin kuyruğunu ısırıyor. Bu da ağılda sürekli kavgaların kopmasına ve kilo artışının yavaşlamasına yol açıyor. Domuzların gagası olmadığı için çiftçiler gaga keserek bu sorunu çözemiyor; ama sorunu yaratan koşulları değiştirmeden semptomları yok etmenin başka bir yolunu bulmuşlar: Domuzların kuyruğunu kesiyorlar.

ABD Tarım Bakanlığı'na göre:

> Kapalı bir yerde tutulan domuzların birbirlerinin kuyruğunu ısırmasını önlemek amacıyla kuyruk kesmek, yaygın bir uygulama hâline geldi. Bütün domuz besicileri bu işlemi uygulamalıdır. Yan keski ya da başka bir küt uçlu aletle kuyrukları yarım ya da 1 cm bırakacak şekilde kesin. Sıkıştırma etkisi kanamayı durdurmaya yardım eder. Bazı besiciler kuyruk kesmek için tavuk gagası kesim aletini kullanır. Bu alet kesim yerini dağlamaya da yarar.[68]

---

66. R. Dantzer ve P. Mormede, "Stress in Farm Animals: A Need for Reevalua-tion", *Journal of Animal Science* 57: 6-18 (1983).
67. D. Wood-Gush ve R. Beilharz, "The Enrichment of a Bare Environment for Animals in Confined Conditions", *Applied Animal Ethology* 20: 209-217 (1983).
68. U.S. Department of Agriculture, Fact Sheet: Swine Management, *AFS-3-8-*12, Department of Agriculture, Office of Governmental and Public Affairs, Washington D.C.

Bu, bir kat daha utanç verici bir öneri; ama bunun nedenini açıklamadan önce, bir domuz yetiştiricisinin kuyruk kesme işlemine ilişkin samimi itirafını aktarmak istiyorum:

> Nefret ediyorlar! Domuzlar bundan gerçekten nefret ediyor! Domuzlara daha fazla yer verirsek muhtemelen kuyruklarını kesmemize gerek kalmaz çünkü yeterince alan bulduklarında o kadar çılgın ve kötü niyetli olmuyorlar. Yeterli alan bulduklarında son derece iyi huylu hayvanlara dönüşüyorlar; ama buna da gücümüz yetmiyor. Bu binaların maliyeti çok yüksek.[69]

Önde gelen çiftlik hayvanı araştırmacılarından biri, alanı artırmanın yanı sıra başka bir çözüm daha öneriyor:

> Muhtemelen temel sebep... domuzların uygun bir nesne bulamamalarından ötürü türlerine özgü etkinlikleri alışılmadık bir biçimde yapmak zorunda kalması. Hayvanların saman üzerinde yattığı birimlerde kuyruk ısırma olaylarının azalmasının, en azından kısmen, samanın "eğlendirici" etkilerinden kaynaklanıyor olması muhtemeldir.[70]

Şimdi ABD Tarım Bakanlığı'nın duygusuzca yapılmış önerilerinin neden utanç verici olduğunu açıklamaya geçebiliriz. İlk olarak, kuyruğu kesilen domuzlara ağrı kesici verilmesi ya da anestezi uygulanması önerilmiyor; ikinci olarak, domuzları kuyruksuz bırakma ihtiyacının, onları çok sıkışık yerlerde tutmaktan ve ilgilerini çekebilecek saman ya da başka şeylerden yoksun bırakmaktan kaynaklandığından hiç bahsedilmiyor. Anlayabildiğimiz kadarıyla sorun, can sıkıntısından mustarip domuzların dikkatlerini çeken her nesneyi kemirmek istemesi ve eğer bu kemirme yaralanmaya ya da kanamaya yol açarsa bu kanın bazı başka domuzları çekmesi ve kuyruğu şiddetle ısırmaya

---

69. F. Butler, aktaran: John Robbins, *Diet for a New America* (Walpole, N.H.: Stillpoint, 1987), s. 90.
70. D. Fraser, "The Role of Behaviour in Swine Production: a Review of Research", *Applied Animal Ethology* 11: 332 (1984).

teşvik etmesidir.[71] Tarım Bakanlığı'nın ve domuz üreticilerinin, bu sorunu çözmek için hayvanlara ihtiyaç duydukları koşulları sağlamak yerine onları sakatlamayı tercih etmesi, modern hayvancılık zihniyetinin son derece tipik bir özelliği.

Dar yerlere kapatılan domuzların dar yerlere kapatılan tavuklarla ortak olan bir başka özelliği, stresten mustarip olmaları ve birçok vakada da, bu yüzden ölmeleri (Bkz. Fotoğraf No: 8). Yetiştiriciler için tek bir domuzun toplam kâra katkısı tek bir tavuğun katkısından çok daha büyük olduğu için, domuz yetiştiricileri bu sorunu tavuk yetiştiricilerinden daha çok ciddiye almak zorunda. Bu durumun bir de adı var: Domuz Stres Sendromu (Porcine Stress Syndrome: PSS). Bir hayvancılık dergisinde semptomlar şu şekilde tarif ediliyor: "Aşırı düzeyde stres... vücutta sertleşme, deride lekeler, hızlı nefes alma, endişe ve çoğu zaman ani ölümler."[72] Bu, üretici için özellikle çok üzücü bir durum çünkü aynı yazıda belirtildiği gibi, "Ne yazık ki, PSS olan domuzları genellikle, bütün yem yatırımı yapıldıktan sonra, pazar ağırlığına yaklaştıklarında kaybedersiniz."

Besi hayvancılığı yaygınlaştıkça domuz stres sendromunun da çok büyük bir hızla arttığı yönünde güçlü kanıtlar var.[73] Besi domuzları o kadar hassaslaşıyor ki, garip bir ses, ani parlak ışıklar veya çiftçinin köpeği gibi rahatsız edici bir etki hemen semptomların doğmasına yol açabiliyor; ama stresi azaltmak için besiye çekme yönteminden vazgeçilmesini önerecek olursanız, neredeyse şaşmaz bir şekilde, kaç yıl önce, besicilik henüz yeni sayılabilecek bir yöntemken ve strese bağlı ölümler yeni yeni dikkat çekmeye başlamışken *Farmer and Stockbreeder* dergisinde verilen cevapla karşılaşırsınız:

---

71. D. Fraser, "Attraction to Blood as a Factor in Tail Biting by Pigs", *Applied Animal Behaviour Science* 17: 61-68 (1987).
72. *Farm Journal*, Mayıs 1974.
73. İlgili araştırmaların özeti için bkz. Michael W. Fox, *Farm Animals: Husbandry, Behavior, Veterinary Practice* (University Park Press, 1984), s. 126.

Fotoğraf 8: Anaç domuzlar, gebe oldukları dönemlerde, etraflarında dönmelerine ve öne arkaya yürümelerine izin vermeyecek kadar dar bölmelere hapsediliyor (Fotoğraf, Jim Mason ve J. A. Keller'ın *Animal Factories* adlı kitabından alındı).

> Ölümler, yükselen toplam üretimden kaynaklanan ekstra kazancı hiçbir şekilde yok etmez.[74]

Et pilici ve yumurta sanayilerinden farklı olarak, domuz sanayinde üretim henüz tamamen kapalı yerlerde yapılmıyor ama trend bu yönde. Missouri Üniversitesi'nin daha 1979'da

74. *Farmer and Stockbreeder*, 22 Ocak 1963; aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 95.

düzenlediği bir araştırma, orta ölçekli üreticilerin %54'ünün, büyük ölçekli üreticilerin de %63'ünün tamamen kapalı tesislere sahip olduğunu ortaya çıkarmıştı.[75] Büyük üreticilerin sanayi üzerindeki hâkimiyeti giderek artıyor. National Farms Inc. başkanı William Haw, 1987'de, "Domuz sektörü on yıl içinde et pilici sanayinin bugünkü durumuna gelecek ve piyasadaki önemli oyuncuların sayısı 100'ü geçmeyecek" demişti.[76] Her zamanki hikâye: Yılda 50.000 ila 300.000 domuz "imal eden" büyük fabrikalar, küçük aile şirketlerini sektör dışına itiyor. Haftada 8,5 milyon tavuk kesen, dünyanın en büyük et pilici şirketi Tyson Foods, şimdi de domuz pazarına girdi. Şirket 69 domuz yavrulama ve bakım tesisi işletiyor ve yılda 600.000'i aşkın domuzu mezbahaya gönderiyor.[77]

Dolayısıyla, artık çoğu domuz bütün hayatını kapalı yerlerde geçiriyor. Bir yavrulama ünitesinde doğup emziriliyorlar, yavru bakım ünitesine alınıyorlar, sonra da mezbaha ağırlıklarına ulaşıncaya kadar besi ünitesinde tutuluyorlar. Damızlık olarak kullanılanlar dışındaki domuzlar 100 kiloya ulaştığında, yani 5-6 aylıkken satılıyor.

Kapalı sisteme geçmenin başlıca sebeplerinden biri, işgücü maliyetini düşürmek. Yoğun hayvancılık sisteminde, otomatik besleme ve dışkının aşağıya düşüp kolayca toplanmasını sağlayan aralıklı zemin kullanımı nedeniyle bütün işleri tek bir kişinin yapabildiği söyleniyor. Başka bir tasarruf yolu da, diğer bütün kapalı sistemlerde olduğu gibi, hayvanlara hareket edebilecekleri fazla alan bırakmamak, böylece "yararsız" egzersizler yaparak yemlerini yakmalarını önlemek ve tükettikleri yemin her kilosu başına daha çok semirmelerini sağlamak. Bir domuz üreticisinin belirttiği gibi, bütün bunlar yoluyla "Gerçekte yapmaya

75. "Swine Production Management", Hubbard Milling Company, Mankato, Minnesota, 1984.
76. William Robbins, "Down on the Superfarm: Bigger Share of Profits", *The New York Times*, 4 Ağustos 1987.
77. *Feedstuffs*, 6 Ocak 1986, s. 6.

çalıştığımız, hayvanın ortamını azami kâr getirecek şekilde değiştirmek".[78]

Modern domuz besi üniteleri, stresin, sıkıntının ve sıkışıklığın yanı sıra domuzlarda fiziksel sorunlar da yaratıyor. Bunlardan biri soludukları hava. Illinois'un Strawn kasabasındaki Lehman Farms'da çalışan bir hayvan yetiştiricisi şunları söylüyor:

> Amonyak, hayvanların akciğerlerini yiyip bitiriyor... Kirli hava ciddi bir sorun. Burada çalışmaya başladıktan bir süre sonra bunu kendi akciğerlerimde hissedebiliyorum. Ben en azından geceleri burada kalmıyorum. Ama domuzlar kalıyor. Biz de onlara tetrasiklin veriyoruz. Tetrasiklin bu sorunu kontrol etmeye çok yardımcı oluyor.[79]

Bu durum, bu üreticinin düşük standartlara sahip olmasından da kaynaklanmıyor. Bu açıklama yapılmadan bir yıl önce Lehman, Ulusal Domuz Eti Üreticileri Konseyi tarafından Illinois'u temsilen Amerika'nın En İyi Domuz Eti Üreticileri arasına alınmıştı.

Domuzlar için diğer bir fiziksel sorun, besi ünitelerinin zemininin, hayvanların rahatlığına değil, bakım kolaylığı ve dışkının toplanması gibi işlerin kolayca yapılmasına yönelik olarak tasarlanmış olması. Çoğu ünitede zeminler ya aralıklı ya da sert beton. İki zemin türü de domuzların ayaklarında ve bacaklarında sorunlar yaratıyor. Araştırmalar ayak hastalığı oranlarının olağanüstü yüksek olduğunu gösteriyor. *Farmer and Stockbreeder* dergisinin editörünün aralıklı zeminlere ilişkin değerlendirmesi üreticilerin bu konuya yaklaşımını net bir biçimde ortaya koyuyor:

> Bilgimizin ulaştığı şu aşamada sağduyulu yaklaşım, kesime gidecek hayvanlar söz konusu olduğunda aralıklı zeminin avantajlarının dezavantajlarından fazla olduğu yönündedir. Hayvanlar genellikle ciddi kusurlar ortaya çıkmadan önce kesilmektedir. Diğer taraftan,

---

78. Hog *Farm Management*, Aralık 1975, s. 16.
79. Bob Frase, aktaran: Orville Schell, *Modern Meat* (New York: Random House, 1984), s. 62.

uzun süre faal kalması gereken damızlık hayvanların sağlam bacaklar geliştirmesi ve bunları koruması gerekir. Bu hayvanlar için rahatsızlık riski avantajlara ağır basmaktadır.[80]

Amerikalı bir üretici ise aynı şeyi daha dolambaçsız bir şekilde ifade ediyor:

Kimse bize duruşu düzgün hayvanlar ürettiğimiz için para ödemiyor. Paramızı kilo başına alıyoruz.[81]

Hayvanların genellikle ciddi kusurlar ortaya çıkmadan kesiliyor olması, besicilerin mali kayıplarını minimize ediyor olabilir; ama sürekli olarak kendilerine uygun olmayan bir zemin üzerinde durmak zorunda olan, küçük yaşta kesilmeseler ciddi boyutlara ulaşacak ayak ve bacak rahatsızlıklarına yakalanan hayvanların bununla teselli olması pek mümkün değil.

Çözüm, doğal olarak, domuzları çıplak beton zemin üzerinde tutmamak. 300 anaç domuz besleyen Britanyalı bir çiftçi de böyle yaptı; domuzlarını açık havada, çevresinde kulübeler bulunan, saman kaplı bir bahçede beslemeye başladı:

Gebe domuzlarımızın hepsinin kapalı yerlerde tutulduğu dönemde sıyrıklar, bağırsak düğümlenmeleri, topallık, yaralar ve kalça rahatsızlıkları yüzünden büyük zararlara maruz kalıyorduk... [Dışarıdaki] grupta çok az topal domuz ve kavga kaynaklı hasar olduğu açıkça ortada.[82]

Çok az domuz saman kaplı bahçe lüksüne erişebiliyor. Genel trend hâlâ yanlış yönde. Hollanda, Belçika ve İngiltere'deki domuz yetiştiricileri, yine tavuk sanayini örnek alarak, bebek domuzları kafeslerde büyütmeye başladılar. Şimdi Amerikalı üreticiler de bunu deniyor. Kafeslerin başlıca avantajı, daha

80. *Farmer and Stockbreeder*, 11 Temmuz 1961; aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 148.
81. J. Messersmith, aktaran: J. Robbins, *Diet for a New America*, s. 84.
82. *Agscene* (Petersfield, Hampshire, İngiltere), Haziran 1987, s. 9.

az yemle daha çok para kazanmaktan ve hayvanların egzersiz eksikliğinden dolayı daha yumuşak etler elde etmekten öte, yavruların anne domuzdan daha erken ayrılmasını sağlamak. Bu, anne domuzun süt salgısının bitmesi ve birkaç gün içinde yeniden doğurganlaşması anlamına geliyor. Daha sonra bu domuz ya bir erkek domuz tarafından ya da suni döllenme yoluyla gebe bırakılıyor. Anaç domuzlar, doğal şartlarda, yavrularını üç ay emzirdiklerinde yılda ortalama en fazla 2 doğum yaparken, yavruların sütten erken kesilmesi durumunda bu ortalama 2,6 doğuma çıkıyor.[83]

Çoğu kafes domuzu yetiştiricisi, kafese almadan önce yavruların en az bir hafta anne sütü emmesine izin veriyor; ama Kanadalı ziraat araştırmacısı Dr. J. Frank Hurnick bir süre önce bir mekanik anne domuz geliştirdi. Konuya ilişkin bir rapora göre, "Hurnick'in bu başarısı, yavru sayısını artıracak yoğun yavru üretme faaliyetlerini mümkün kıldı. Şu âna kadar yavru sayısının sınırı daima anne domuzun meme sisteminin kapasitesiyle belirleniyordu."[84] Mekanik emzirme ve anaç domuzların ürettiği döllenebilir yumurta sayısının artmasına yol açan fazladan yumurtlama gibi diğer bazı yeniliklerin bir arada kullanılmasıyla, araştırmacıların tahminine göre, yüksek oranda otomatikleştirilmiş domuz üretimi sistemlerinin geliştirilmesi ve bir anaç domuzun yılda ürettiği ortalama domuz sayısının 16'dan 45'e çıkması mümkün.

Bu gelişmelerin iki kaygı verici yönü var: Bunlardan birincisi, annelerinden yoksun bırakılan ve tel kafeslere tıkılan bebek domuzların durumu. Memelilerde anne ve yavrunun normalden erken ayrılması her ikisinde de mutsuzluk yaratır. Kafeslerin niteliğine gelince, herhangi bir kişi köpeğini hayatı boyunca benzer koşullarda tutarsa hayvanlara eziyet ettiği gerekçesiyle cezalandırılabilir; ama zekâ düzeyi köpekle kıyaslanabilecek bir hayvanı bu koşullarda tutan bir besici genellikle vergi kolaylık-

83. *Farm Journal*, Mart 1973.
84. "Mechanical Sow Keeps Hungry Piglets Happy", *The Western Producer*, 11 Nisan 1985.

larıyla, hatta bazı ülkelerde doğrudan devlet sübvansiyonuyla ödüllendiriliyor.

Yeni tekniklerin kaygı verici ikinci yönü anaç domuzların canlı üreme makinelerine dönüştürülmesi. "Dişi domuzlara, sosis makinesi gibi bebek domuz üreten değerli birer makine gözüyle bakılmalı ve bu şekilde muamele edilmelidir."[85] Bu sözleri Wall's Meat Company'nin üst düzey yöneticilerinden biri söylemişti. ABD Tarım Bakanlığı da domuzu bu şekilde düşünmeleri için besicileri bilfiil teşvik ediyor: "Anaç domuzlar domuz üretme cihazları olarak düşünülürse, yavrulama ve sütten kesme aşamalarının daha iyi yönetilmesi, yılda anaç domuz başına sütten kesilen domuz sayısının artması anlamına gelecektir."[86] En iyi koşullarda bile, gebe kalma, doğurma, bebeklerinden ayrılma ve yeniden gebe kalma döngüsünden ibaret bir yaşam pek hoş bir yaşam olamaz. Kaldı ki, anaç domuzlar en iyi koşullarda yaşamıyor. Hem gebelik hem de doğum dönemlerinde çok dar yerlere kapatılıyorlar. Gebeliklerinde, genellikle tek başlarına ya 60 cm genişliğinde ve 180 cm uzunluğunda, yani kendilerinden birazcık daha büyük metal bölmelere kapatılıyor ya boyunlarına geçirilen bir tasmayla zincirleniyor ya da hem bölmeye kapatılıp hem zincirleniyorlar. 2-3 aylarını bu şekilde geçiriyorlar. Bu kadar uzun bir süre zarfında öne ve arkaya birer adım atmak dışında yürüyemiyor, etraflarında dönemiyor ya da başka herhangi bir egzersiz yapamıyorlar. Böyle zalimce yalnızlığa ve hapse mahkûm edilmelerinin sebebi, yine yem ve işgücü maliyetlerini düşürme isteği.

Anaç domuz doğurmak üzereyken bu bölmeden alınır ama bu kez de "yavrulama ağılı"na konur (İnsanlar doğum yapar, domuzlar "yavrular"). Burada domuzun hareket alanı, bölmedekinden bile daha sınırlıdır. Bu iş için "demir bakire"* adı

85. *National Hog Farmer*, Mart 1978, s. 27.
86. U.S. Department of Agriculture, Fact Sheet: Swine Management, AFS-3-8-12, Department of Agriculture, Office of Governmental and Public Affairs, Washington D.C.
* (İng.) iron maiden: Ortaçağ Avrupa'sında kullanılan bir işkence aleti. (ç.n.)

verilen, hayvanın rahatça hareket edebilmesini önleyecek demir bir çerçeveden oluşan bir alet geliştirildi ve birçok ülkede de yaygın biçimde kullanılmaya başladı. Bu aletin anne domuzun yuvarlanıp yavrularını ezmesini önlediği iddia ediliyor; ama ona daha doğal koşullar sağlanarak da aynı amaca ulaşılabilirdi.

Anaç domuz gebeyken de, emzirirken de –hatta emzirme fırsatından yoksun bırakıldığında da– yani bütün hayatı boyunca hareketleri tamamen kısıtlanarak yaşıyor. Bu durumda tutulan domuzların ortamı tekdüzedir ve domuzlar ortamlarını seçme ya da değiştirme şansından neredeyse tamamıyla yoksundur. ABD Tarım Bakanlığı "dar bir bölmede tutulan anaç domuzlar yuva yapma yönündeki güçlü içgüdülerini tatmin edemez" şeklinde bir itirafta bulunuyor ve bunun yarattığı engellenme hissinin yavrulama ve süt üretme sorunlarını artırabileceğini belirtiyor.[87]

Anaç domuzlar böyle dar yerlere kapatılmak hakkında ne düşündüklerini açıkça ortaya koyuyor. Hollanda'nın Wageningen Üniversitesi mensuplarından G. Cronin, dar yerlere kapatılan domuzların davranışlarını araştırarak doktora derecesi aldı. Cronin küçük bir bölmeye yerleştirilip iple bağlanan hayvanların ilk tepkilerini şu şekilde betimliyor:

> Anaç domuzlar kendilerini ipin izin verdiği ölçüde şiddetle arkaya doğru atıyor. İpten kurtulmak için eğilip bükülüyor ve kafalarını çılgınca savuruyorlar. Genellikle tiz çığlıklar koparıyor ve kendilerini bölmenin yan duvarlarına atıyorlar. Bu çarpmalar bazen domuzun zemine düşmesine yol açıyor.[88]

Bu şiddetli kaçma çabaları bazen üç saat kadar devam edebiliyor. Cronin'in bildirdiğine göre, bu sürenin sonunda çaba göstermekten vazgeçen domuz genellikle burnunu parmak-

---

87. U.S. Department of Agriculture, Fact Sheet: Swine Housing, AFS-3-8-9, Department of Agriculture, Office of Governmental and Public Affairs, Washington D.C.

88. G. Cronin, "The Development and Significance of Abnormal *Stereotyped* Behaviour in Tethered Sows", doktora tezi, Wageningen Üniversitesi, Hollanda, s. 25.

lıkların altına sokarak uzun süre hareketsiz yatıyor ve arada bir hafifçe inliyor ya da durumundan şikâyet ettiğini belirten sesler çıkarıyor. Bu aşamadan sonra da başka stres belirtileri göstermeye devam ediyor; örneğin bölmesinin parmaklıklarını kemiriyor, ağzında bir şey olmadığı hâlde çiğneme hareketi yapıyor veya kafasını öne arkaya sallıyor. Bunlara stereotipik davranışlar adı verilir. Hayatında bir kez hayvanat bahçesine girmiş biri stereotipik davranışın ne olduğunu bilir. Zemini çıplak, düz betondan kafeslerde tutulan aslanlar, kaplanlar, ayılar kafeslerini çeviren çitin dibinde sürekli olarak bir öne bir arkaya giderler. Anaç domuzlar ise buna bile fırsat bulamıyor. Yukarıda belirtildiği gibi, dişi domuzlar doğal ortamlarındayken son derece aktif hayvanlardır; her gün saatlerce yiyecek ararlar, bulduklarını yerler, ortamlarını keşfederler. Bölmeye kapatıldıklarında parmaklıkları kemirmeleri ise, bir veterinerin belirttiği gibi, "bomboş bir ortamda bulabildikleri az sayıdaki fiziksel dışavurum olanağından biridir."[89]

1986'da, devlet destekli bir araştırma kuruluşu olan İskoçya Çiftlik Binaları Araştırma Dairesi, "Dar bir yere kapatılmak anaç domuzlarda sıkıntıya yol açar mı?" sorusuna ilişkin bilimsel kanıtların değerlendirildiği bir rapor yayımladı. Raporda, yirmiyi aşkın çalışma incelendikten sonra, anaç domuzların stereotipik davranışları, nevrotik insanların sürekli ellerini yıkama veya ovuşturma gibi takıntılı-zorlantılı davranışlarına benzetiliyordu. Raporun soruya cevabı çok açıktı: "Dar bir alana kapatılmak anaç domuzlarda büyük bir sıkıntıya yol açar."[90] Britanya hükümetinin resmî danışma organı olan Britanya Çiftlik Hayvanlarını Koruma Konseyi, 1988 yılı raporunda, daha resmî bir dille de olsa, aynı şeyi ifade ediyordu:

89. Roger Ewbank, "The Trouble with Being a Farm Animal", *New Scientist*, 18 Ekim 1973.
90. "Does Close Confinement Cause Distress in Sows?" Scottish Farm Buildings Investigation Unit, Aberdeen, Temmuz 1986, s. 6.

> Hem bölme hem de halat sistemleri, hayvanları koruma konusunda, bizim özellikle önem verdiğimiz bazı ölçütlere uymuyor. Tasarımları yüzünden, bu bölmelere konan hayvanların egzersiz yapması ve en doğal davranış kalıplarını gerçekleştirmesi engellenmektedir. Konsey üyelerinin gözlemlediği çok çeşitli sistemlerde, hayvanların dar bir yere kapatılmak yüzünden yaşadığı stresi azaltmanın pek imkânı yoktu... Devletin bundan sonra bu tasarıma sahip ünitelerin kurulmasını tamamen yasaklayacak yasaları acilen çıkarmasını tavsiye ediyoruz.[91]

Anaç domuzlar sadece erkek domuzla birlikte –genellikle yine kapalı bir yer olmakla birlikte– daha geniş bir ağıla konduklarında kısa süreliğine biraz serbest kalabiliyor. Gebelik ve emzirme dönemlerinde, yani yılda en az on ay boyunca, yürüme imkânından yoksun yaşıyorlar (Bkz. Fotoğraf No: 9). Suni dölleme yöntemi yaygınlaştıkça bu duyarlı hayvanlar, yegâne egzersiz yapma fırsatının yanı sıra, yavrularıyla kısa süreli birlikteliği dışında, kendi türünün bir bireyi ile tek doğal temasını da kaybedecek.

1988'de, yani anaç domuzların bölmelerde tutulmaya başlamasından yirmi yıl sonra yayımlanan bir çalışma, acınacak durumdaki anaç domuzlar ve damızlık erkek domuzlar için bir mutsuzluk kaynağının daha varlığını ortaya çıkardı: Bu hayvanlar sürekli aç bırakılıyor. Eti için semirtilen hayvanların yiyebildikleri kadar yemelerine izin veriliyor; ama damızlık hayvanlara üreme yeteneklerini devam ettirmek için gerekli olan asgari miktarın üzerinde yiyecek vermek, besicilerin bakış açısından, parayı sokağa atmaktan başka bir şey değil. Britanya'daki gözlemler, Zirai Araştırmalar Konseyi'nin tavsiyelerine uygun olarak beslenen domuzlara, normalde yiyeceklerinin sadece %60'ı kadar yem verildiğini ortaya koydu. Ayrıca, hayvanların yiyecek almak için belirli kollara basmak konusunda günlük yemleri verilmeden önce ve verildikten sonra aynı derecede istekli olmaları, yemlemenin hemen sonrasında hâlâ aç

91. Farm Animal Welfare Council, *Assessment of Pig Production Systems* (Farm Animal Welfare Council, Surbiton, Surrey, İngiltere, 1988), s. 6.

Fotoğraf 9: Anaç domuzlar, gebelik döneminde hapsedilmelerinin ardından, doğumla yavruların sütten kesildiği gün arasındaki dönemde de hareketsiz hâle getiriliyor (Fotoğraf, Jim Mason ve J. A. Keller'ın *Animal Factories* adlı kitabından alındı).

olduklarını gösterdi. Araştırmayı gerçekleştiren biliminsanları şu sonuca ulaştı:

> Gebe domuzlara ve damızlık erkek domuzlara verilen ticari yem miktarları, üreticinin ihtiyacını karşılamakla birlikte, hayvanların beslenme güdülerini tatmin edemiyor. Hayvanlar yeterince iyi durumda olmazsa yüksek üretim derecelerine ulaşılamayacağı varsayımı sık sık öne sürülür; ama damızlık domuzlara verilen yemin düşük düzeyde tutulması hayvanlar için başlıca stres kaynaklarından biri olabilir.[92]

Bu örnekte, üreticinin kârı ile hayvanların çıkarları bir kez daha çatışma içinde. Ticari tarım lobisi sürekli olarak bizi ancak mutlu, iyi bakılan hayvanlardan verim elde edilebileceğine

92. A. Lawrence, M. Appleby ve H. MacLeod, "Measuring Hunger in the Pig Using Operant Conditioning: The Effect of Food Restriction", *Animal Production* 47 (1988).

inandırmaya çalışsa da, tersinin ne kadar sık ispatlanabildiğini görmek gerçekten şaşırtıcı.

Süt buzağısı eti endüstrisinin uygulamaları, günümüzde uygulanan yoğun hayvancılık yöntemleri arasında ahlaksal açıdan en iğrenç olanıdır. Süt buzağısı eti üretimi, temel olarak, pahalı restoranların müşterilerine yumuşak, açık renkli etler sağlamak amacıyla, dar yerlere hapsedilmiş anemik buzağıları yüksek miktarda protein içeren yiyeceklerle besleyerek yapılır (Bkz. Fotoğraf No: 10). Neyse ki bu endüstri, hacim açısından, tavuk, sığır ve domuz eti endüstrileriyle kıyaslanamayacak kadar küçük. Yine de bu önemsememiz gereken bir endüstri; çünkü hem hayvanların maruz bırakıldığı sömürü, hem de insanlara besin maddesi sağlamak konusundaki gülünç verimsizliği açısından bir uç noktayı temsil ediyor.

Bu et, küçük buzağılardan elde edilir. Eskiden daha sütten kesilmeden öldürülen buzağıların etleri bu kapsamda değerlendirilirdi. Bu çok küçük hayvanların etleri, ot yemeye başlamış danalara göre daha soluk renkli ve yumuşak oluyordu; ama bu etten fazla miktarda üretmek mümkün değildi; çünkü buzağılar daha birkaç haftalıkken ot yemeye başlar ve bu esnada henüz çok küçüktürler. Eskiden süt endüstrisinde istenmeyen erkek buzağıların kesilmesi yoluyla az miktarda süt buzağısı eti üretilirdi. Doğduktan bir ya da iki gün sonra kamyona konup pazara götürülen, annelerinden yoksun garip bir ortama konmaktan dolayı dehşete kapılan ve aç kalan bu hayvanlar pazarda satılıp doğrudan mezbahaya götürülürdü.

1950'lerde Hollandalı süt buzağısı eti üreticileri, buzağıları etleri kırmızılaşmadan ve yumuşaklığını yitirmeden daha uzun bir süre canlı tutmanın bir yolunu buldu. İşin sırrı buzağıyı doğallıktan son derece uzak koşullarda tutmaktı. Açık havada büyümesine izin verilen buzağılar çayırlarda koşup zıplamaya başlıyor, bu yüzden daha güçlü kaslara ve dolayısıyla daha sert etlere sahip oluyor ve besicilere pahalıya patlayan yemlerden edindikleri kalorileri yakıyorlardı. Ayrıca ot yiyorlardı ve bu da

Fotoğraf 10: Bu süt buzağısı, anemik olması sağlanmış kasları yumuşak olsun diye bütün hayatını bu bölmede hareketsiz biçimde geçirecek. Yere yatmak isteyen buzağı, 55 cm genişliğindeki bölmeye bacaklarını sığdırabilmek için sırtını kamburlaştırmak zorunda (Fotoğraf, Humane Farming Association'ın izniyle yayımlandı).

yeni doğmuş buzağıların etlerinin o soluk renginin yok olmasına yol açıyordu. Bu nedenle, süt buzağısı eti üretiminde uzmanlaşan hayvancılar, hayvan pazarından aldıkları hayvanları hemen dar bölmelere hapsetmeye başladı. Bu iş için eski ambarlar dönüştürülüyor ya da özel ahırlar inşa ediliyor ve bunların içine 55 cm genişliğinde ve 140 cm uzunluğunda bir dizi tahta bölme yerleştiriliyor. Bu bölmelerin, binanın beton zemininden daha yukarıda tutulmuş, aralıklı tahta zeminleri var. Buzağılar küçükken, bölmenin içinde dönmelerini engellemek amacıyla, boyunlarından zincirle bağlanıyor (Bu dar bölmenin içinde dönemeyecek kadar büyüdüklerinde bu zincir çıkarılabiliyor). Bölmelerin zeminine saman ya da üzerine yatabilecekleri başka yumuşak bir madde konmuyor; çünkü bunları yiyebilir ve etlerinin solukluğunu bozabilirler. Ancak kesilecekleri zaman bu bölmelerden çıkarılıyorlar. Tamamıyla sıvı gıdalarla besleniyorlar. Bu sıvılarda yağsız süt tozu, vitamin, mineral ve büyümeyi hızlandıran maddeler bulunuyor. Buzağıların 16 haftası işte bu şekilde geçiyor. Üreticinin bakış açısından bu sistemin güzel yanı, yeni doğmuş buzağılar 40 küsur kilo civarında olurken, bu yaşa ulaşan danaların 180 kiloya ulaşabilmesi. Süt buzağısı eti de çok yüksek fiyatlardan alıcı bulabildiği için, bu yöntemle büyük kârlar elde edilebiliyor.

Bu buzağı yetiştirme yöntemini ABD'ye, 1962'de, merkezi Wisconsin'in Watertown kentinde bulunan Provimi Inc. şirketi getirdi. Şirketin adı, yemlerinde bulunan "protein, vitamin ve mineral"lerden –süt buzağısı eti yetiştirmekten daha iyi amaçlar için kullanılabilecek maddeler– geliyor. Provimi, "süt buzağısı etinde yeni ve eksiksiz bir konsept geliştirmiş" olmakla övünüyor ve hâlâ sektörünün açık farkla en büyük şirketi. Yurtiçi pazarın %50-75'ini kontrol ediyor. Süt buzağısı eti üretimini teşvik etmesi, yemleri için pazar oluşturmaya çalışmasından kaynaklanıyor. Provimi'nin artık yayımlanmayan bülteni *The Stall Street Journal*, "optimum süt buzağısı eti üretimi" adını verdiği şeyi açıklarken, ABD'de ve bazı Avrupa ülkelerinde başlangıcından

beri esas itibariyle değişmemiş bu endüstrinin doğasına ilişkin bilgi edinmemizi sağlıyor:

> Süt buzağısı eti üretimindeki iki hedeften ilki, buzağıların olabilecek en kısa zamanda en fazla kiloyu almasını, ikincisi ise, tüketicinin talebine uygun olarak, hayvanların etinin mümkün olduğunca açık renkli kalmasını sağlamaktır. Her iki hedefe de, mevcut risk ve yatırımlara değecek bir kâr elde edilerek ulaşılmalıdır.[93]

Dar bölmeler ve bunların aralıklı tahta zemini, buzağılar için ciddi bir rahatsızlık kaynağı. Hızla büyüyen buzağıların bir süre sonra bu bölmelerde rahatça ayakta durması ya da yatması bile mümkün değil. İngiltere'de, Bristol Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Hayvancılık Bölümü'nden Profesör John Webster'ın başkanlığındaki bir araştırma grubunun hazırladığı raporda bu konuda şunlar söyleniyor:

> 750 mm genişliğindeki bölmelerde buzağıların bacaklarını uzatarak yatması tabii ki mümkün değil... Buzağılar sıcaktan bunalıp ısı kaybetmek istediklerinde bu şekilde yatmaya ihtiyaç duyar... İyice büyümüş danalar 20 derecenin üzerindeki sıcaklıklarda ciddi biçimde bunalabilir. Isı kaybını azami düzeye çıkaracak bir pozisyonda yatmalarını engellemek bu sorunu daha da ağırlaştırır... Bu kutularda tutulan on haftalıktan büyük danalar, kafalarını gövdelerinin yan tarafına dayayarak, yani normal uyku pozisyonunda uyuyamaz. Bize göre, süt buzağılarının normal uyku pozisyonu almasına engel olmak hayvanları koruma ilkelerinin ciddi bir ihlalidir. Bu sorunu çözmek için bölmeler en az 900 mm genişliğinde olmalıdır.[94]

900 mm'nin de, 750 mm'nin de, ABD'de kullanılan 550 mm'lik standart bölmelerden önemli ölçüde geniş olduğuna Amerikalı okuyucuların dikkatini çekmek istiyorum.

---

93. *The Stall Street Journal*, Temmuz 1972.
94. J. Webster, C. Saville ve D. Welchman, "Improved Husbandry Systems for Veal Calves", Animal Health Trust and Farm Animal Care Trust, tarihsiz, s. 5; ayrıca bkz. Webster vd., "The Effect of Different Rearing Systems on the Development of Calf Behavior" ve "Some Effects of Different Rearing Systems on Health, Cleanliness and Injury in Calves", *British Veterinary Journal* 1141: 249 ve 472 (1985).

Bölmelerin darlığı danaların etraflarında dönmelerine de fırsat tanımıyor. Bu da engellenme hissini artırıyor. Ayrıca, bu kadar dar bir bölmede hayvanın rahatça kendini yalaması da mümkün değil. Danalar kafalarını çevirip dilleriyle vücutlarını temizleme konusunda içgüdüsel bir istek duyar. Bristol Üniversitesi'nden araştırmacılar bunu şöyle açıklıyor:

> Süt buzağıları vücutları çok hızlı büyüdüğü ve çok fazla ısı ürettiği için 10 haftalık olduklarında tüy dökmeye başlayabilir. Bu dönemde çok güçlü bir yalanma itkisi hissederler. Ayrıca, özellikle de ortam sıcak ve nemliyse, derileri parazitlere çok açık olur. Bölmelerdeki süt buzağıları vücutlarının büyük bir kısmına erişemez. İster hareket yeteneğini kısıtlayarak isterse ağzına bir ağızlık takarak olsun, süt buzağısını vücudunun tamamını yalama imkânından yoksun bırakmak hayvanları koruma ilkelerinin kabul edilemez şekilde ihlalidir.[95]

Üzerinde hiçbir yumuşak malzeme olmayan aralıklı tahta zemin de hayvanlar için sert ve rahatsız bir zemindir. Buzağılar kalkar ve yatarken dizleri bu zeminden zarar görür. Ayrıca, toynaklı hayvanların aralıklı zemin üzerinde rahat etmesi mümkün değil. Bu zeminler, sığırların daima kaçındığı, bu nedenle de kaçmalarını önlemekte kullanılan ızgaralara benzer, sadece aralıkları daha dardır. Yine de aralıkların dışkının büyük kısmının aşağıya düşmesine izin verecek genişlikte olması gerekiyor ve bu da sığırların yere rahatça basmasını engelleyecek kadar büyük oldukları anlamına geliyor. Bristol Üniversite'li araştırmacılara göre, küçük buzağılar "ilk birkaç gün kendilerini tehlikede hissediyor ve konumlarını değiştirmek istemiyorlar".

Küçük buzağılar annelerinin eksikliğini çok şiddetle hisseder. Ayrıca, emebilecekleri bir şeyin de eksikliğini hissederler. Tıpkı insan yavrusunda olduğu gibi, inek yavrularında da çok güçlü bir emme itkisi vardır. Bu buzağılar ne annelerinin memesini ne de onun yerine geçecek herhangi bir şeyi emme imkânına sahiptir. Bölmelere kapatılmalarının ilk gününden itibaren –bu

95. J. Webster, C. Saville ve D. Welchman, "Improved Husbandry Systems for Veal Calves", s. 6.

da genellikle hayatlarının üçüncü ya da dördüncü günüdür– sıvı gıdalarını plastik kovalardan içerler. Buzağıları yapay emziklerle besleme yönünde girişimler oldu; ama besiciler zamanla bu emzikleri temiz ve mikropsuz tutma zahmetine değmeyeceğine karar vermiş olmalı. Bir buzağıyı, çılgınca emebileceği bir şey ararken görmek alışılmış bir durumdur; ama bölmelerde genellikle buna uygun hiçbir şey bulunmaz. Bir buzağıya parmağınızı uzatırsanız hemen onu emmeye başladığını görürsünüz; tıpkı insan bebeklerinin parmaklarını emmesi gibi.

Biraz büyüyen buzağılar geviş getirme ihtiyacı duymaya başlar. Geviş getirmek, selülozca zengin kaba yemler yedikten bir süre sonra bunları uzun uzun çiğnemek demektir. Kaba yem bu buzağılara kesin olarak yasaklanmıştır; çünkü demir içerir ve demir hayvanın etinin rengini koyulaştırır. Buzağı bu kez de bölmesini çevreleyen tahtaları çiğnemek gibi umutsuz bir çabaya girişir. Ülser gibi sindirim sistemi rahatsızlıklarına süt buzağılarında sık sık rastlanır. Kronik ishal de bunlara dahildir. Bu konuda da Bristol Üniversitesi'nin çalışmasına başvuralım:

> Buzağılar kuru yemden yoksun bırakılıyor. Bu durum işkembenin normal gelişimini tamamen sekteye uğratır ve işkembede tüy topaklarının oluşumunu hızlandırır. Bu topaklar da kronik hazımsızlığa yol açabilir.[96]

Bütün bunlar yetmezmiş gibi, ayrıca kasıtlı olarak danaların anemiye yakalanmasına sebep olunuyor. Provimi'nin *Stall Street Journal* bülteninde bunun nedeni şöyle açıklanıyor:

> Süt buzağısı etinin rengi, bu lüks pazarda en yüksek kârları elde etmekte başlıca etkenlerden biridir... "Açık renkli" dana eti, lüks kulüplerde, otellerde ve restoranlarda çok rağbet gören, yüksek kalitedeki bir üründür. "Açık renkli" ya da pembe et, kısmen buzağının kaslarındaki demir miktarına bağlıdır.[97]

96. J. Webster, C. Saville ve D. Welchman, "Improved Husbandry Systems for Veal Calves", s. 2.
97. *The Stall Street Journal*, Kasım 1973.

Bu nedenle, Provimi'nin ve diğer üreticilerin süt buzağıları için ürettiği yemlerde demir miktarı kasıtlı olarak düşük düzeyde tutuluyor. Normal bir buzağı yediği otlardan ve diğer kaba yemlerden demir alır; ama bunları yemesine izin verilmeyen süt buzağıları anemiye yakalanır. Soluk pembe renkli et, gerçekte anemik et anlamına gelir. Bu renkte ete duyulan talep, tamamen sosyetik bir zevkten ibaret. Etin rengi tadını etkilemiyor ve tabii ki hiçbir şekilde daha besleyici olmasını sağlamıyor, aksine demir eksikliğine işaret ediyor.

Anemi derecesi tabii ki kontrol altında tutuluyor. Buzağılar hiç demir almazlarsa hemen ölürler. Normal miktarda demir alırlarsa da etlerinin fiyatı düşer. Dolayısıyla, hem etin soluk rengini koruyacak, hem de buzağıları –en azından çoğunu– en çok parayı getirecek ağırlığa ulaşıncaya kadar hayatta tutacak bir ara değer belirlenmiş durumda. Yine de buzağılar sağlıksız ve anemik hayvanlar. Kasıtlı olarak demirden yoksun bırakılan hayvanlar demire karşı büyük bir açlık duyuyor ve bölmelerindeki demir parçaları yalamaya başlıyorlar. İşte bu yüzden bölmeler tamamen tahtadan yapılıyor. Provimi müşterilerine şu tavsiyede bulunuyor:

> Metal yerine sert keresteden yapılmış bölmeler kullanılmasının başlıca sebebi, metalin etin açık rengini etkileme ihtimalidir... Her türlü demir nesneyi buzağılarınızdan uzak tutun.[98]

Ayrıca:

> Buzağıların sürekli bir demir kaynağına erişiminin de olmaması gerekir (İçme suyu kontrol edilmelidir. Suda yüksek miktarda demir [milyonda 0,5 partikülün üstünde] varsa bir demir filtresi kullanmak düşünülmelidir). Bölmeler buzağıların paslı metallere hiçbir şekilde erişemeyeceği şekilde yapılmalıdır.[99]

98. *The Stall Street Journal*, Nisan 1973.
99. *The Stall Street Journal*, Kasım 1973.

Anemik buzağıların demire duyduğu şiddetli açlık, üreticilerin onların bölmelerinde dönmesini engellemek istemesinin nedenlerinden biridir. Buzağılar, tıpkı domuzlar gibi, normalde kendi idrarlarına ve dışkılarına yaklaşmak istemez; ama idrarda bir miktar demir vardır. Demir açlığı doğal iğrenme hissine baskın çıkacak kadar güçlüdür ve anemik buzağılar zemindeki idrara bulanmış tahta parçalarını yalamaya çalışır. Besiciler bundan hoşlanmaz çünkü buzağılar bu şekilde bir parça demir almış olur ve dışkı da idrarla aynı aralıktan geçtiği için, kendi dışkılarından mikrop kapabilirler.

Provimi Inc. şirketinin bakış açısıyla süt buzağısı eti üretiminin iki amacının en kısa zamanda en büyük kilolara ulaşmak ve eti mümkün olduğunca açık renkli tutmak olduğunu aktarmıştım. İkinci amaca ulaşmak için neler yapıldığını gördük ama hızlı büyüme sağlamakta kullanılan teknikler üzerine de söylenecek şeyler var.

Hayvanların hızla büyümesini sağlamak için mümkün olduğunca çok gıda almalarını ve günlük hayatlarında bu gıdanın mümkün olduğunca az bir kısmını kullanmalarını sağlamak gerekir. Mümkün olduğunca çok gıda almaları için süt buzağılarına hiç su verilmez. Buzağılar için tek sıvı kaynağı, yiyecek olarak kendilerine verilen, süttozu ve fazladan yağ içeren zenginleştirilmiş yemdir. Ahırlarının sürekli sıcak tutulmasının da etkisiyle iyice susayan hayvanlar, su içebilseler yiyecekleri miktardan daha fazlasını yer. Gereğinden fazla yiyen hayvanları, bir yazıda ifade edildiği üzere, çok kısa bir sürede çok hızlı bir şekilde yemek yiyen meşgul bir insanda olduğu gibi ter basar.[100] Terleyen dana sıvı kaybeder, susar ve bir sonraki yem saatinde yine gereğinden fazla yer. Bu süreç, çok çeşitli ölçütlere göre sağlıksız bir süreçtir; ama en kısa zamanda en ağır danaları üretmeyi amaçlayan dana yetiştiricisinin ölçütlerine göre, hayvanın uzun vadedeki sağlık durumunun herhangi bir önemi yoktur. Yetiştirici sadece hayvanın satılıncaya kadar sağ kalmasına önem verir. Dolayısıyla

100. *Farmer and Stockbreeder*, 13 Eylül 1960; aktaran: Ruth Harrison, *Animal Machines*, s. 70.

Provimi'ye göre dananın terlemesi "sağlıklı olduğunu ve tam kapasiteyle büyüdüğünü" gösteren bir işarettir.[101]

Dananın aşırı yemesini sağlamak işin sadece yarısı; diğer yarısı da alınan gıdanın mümkün olduğunca büyük bir bölümünün depolanmasını ve hayvanın kilo almasını sağlamak. Bunun için danayı hiç hareket edemeyeceği küçük bir bölmeye kapatmak gerekiyor. Ahırı sıcak tutmak da yararlı olur çünkü üşüyen bir hayvan vücudunu sıcak tutmak için daha çok kalori yakar. Her ne kadar dar bölmelerde ve sıcak ortamlarda tutulsalar da, günde iki kez yem yemek dışında bütün gün hiçbir şey yapmayan hayvanlar huzursuz olmaya ve durdukları yerde sürekli kıpırdanmaya başlıyor. Hollandalı bir araştırmacı bu konuda şunları söylüyor:

> Süt buzağıları hiçbir şey yapamamaktan mustarip... Bir süt buzağısının yem yiyerek geçirdiği zaman günde sadece 20 dakika! Diğer zamanlarda hayvanın yapabileceği hiçbir şey yok... Hayvanların dişlerini gıcırdattığı, kuyruklarını ve dillerini salladığı ve başka stereotipik davranışlarda bulunduğu gözlenebiliyor... Bu tür stereotipik hareketler, meşgul olacak bir şey bulamamaya verilen bir tepki olarak görülebilir.[102]

Süt buzağısı eti üreticileri, canı sıkılan hayvanlarının kıpırdanmasını önlemek için onları yemleme saatleri dışında sürekli karanlıkta tutuyor. Süt buzağısı ahırları genellikle penceresiz olduğundan, bunun için lambaları kapatmak yeterli oluyor. Doğalarının gerektirdiği ilgi, etkinlik ve uyarandan zaten yoksun olan süt buzağıları, böylece günde 22 saati aşkın bir süreyle görsel uyarandan ve diğer buzağılarla temastan da yoksun kalıyor. Karanlık kulübelerde hastalık sorunu da artıyor.[103]

---

101. *The Stall Street Journal*, Nisan 1973.
102. G. van Putten, "Some General Remarks Concerning Farm Animal Welfare in Intensive Farming Systems", yayımlanmamış makale, Research Institute for Animal Husbandry, "Schoonoord", Driebergseweg, Zeist, Hollanda, s. 2.
103. G. van Putten, "Some General Remarks Concerning Farm Animal Welfare in Intensive Farming Systems", s. 3.

Bu koşullarda tutulan süt buzağıları mutsuz ve sağlıksız hayvanlar hâline geliyor. Süt buzağısı eti üreticilerinin başta en güçlü ve en sağlıklı hayvanları seçmelerine, hayvanlara düzenli olarak ilaçlı yem vermelerine ve en ufak bir hastalık belirtisinde ek iğneler yapmalarına rağmen, sindirim sistemi ve solunum yolları hastalıkları ve bulaşıcı hastalıklar çok yaygın. Süt buzağısı eti üreticileri için, 15 hafta bölmelerde tutulan hayvanların onda birini kaybetmek alışılmış bir şey. Sığır eti üreticileri için bu kadar kısa bir sürede %10-15 düzeyindeki bir ölüm oranı felaket anlamına gelir; ama ürünlerini yüksek ücretlerle lüks restoranlara satan süt buzağısı eti üreticileri bu kaybı göze alabiliyor.

Çiftlik hayvanlarına bakan veterinerler ile yoğun hayvancılık yapan üreticiler arasındaki yakın ilişki dikkate alınırsa (ne de olsa parayı hayvanlar değil, sahipleri ödüyor), süt buzağısı eti üretiminin bu ilişkinin gerginleşmesine yol açan bir konu olduğunu bilmek, süt buzağılarının ne kadar kötü koşullarda tutulduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. *The Vealer* dergisinde 1982 yılında yayımlanan bir yazıda şöyle deniyordu:

> Çiftçilerin ağır hasta buzağılar için veteriner çağırmakta çok gecikmesinin yanı sıra, veterinerler, yerleşik yöntemlere uzun süredir karşı çıkan süt buzağısı eti üreticileriyle ilişkilerini olumlu değerlendirmez. Sindirim sistemlerinin sağlıklı çalışabilmesi için sığırlara uzun saman yedirmek, yıllardır doğru uygulama olarak kabul edilmektedir.[104]

Bu iç karartıcı hikâyede tek bir iç açıcı nokta var. Süt buzağısı bölmelerinin yarattığı koşullar o kadar korkunç ki, Britanya hükümeti yeni çıkardığı yönetmeliklerle süt buzağılarının tutulduğu bölmelerin hayvanların rahatça dönebilmesine izin verecek genişlikte olmasını, günlük verilen besinin hayvanların "sağlığını ve gücünü korumasına yetecek ölçüde demir" içermesini ve hayvanlara işkembelerinin normal gelişimine izin

104. *The Vealer*, Mart-Nisan 1982.

verecek miktarda lif verilmesini şart koştu.[105] Bunlar hayvanları koruma ilkelerinin gerektirdiği en temel koşullar ve buzağıların ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzak; yine de ABD'deki süt buzağısı besi ünitelerinin neredeyse tamamı, Avrupa'da da birçoğu, bu koşulları ihlal ediyor.

Okuyucular bunca zahmetin, israfın ve acının tek gerekçesinin illa ki soluk renkli ve yumuşak dana eti yemek isteyen insanların zevkine hizmet etmek olduğunu hatırladıkları sürece bu konuda başka bir yorumda bulunmaya gerek yok.

Süt buzağısı eti sanayi, yukarıda değindiğimiz gibi, süt sanayinin bir yan dalıdır. İneklerin süt üretmeye devam edebilmesi için her yıl gebe bırakılmaları şarttır. Yavrular doğar doğmaz annelerinden alınır. Bu, yavru için ne kadar dehşet vericiyse anne için de bir o kadar acı bir deneyimdir. Anne inek çoğu zaman yavrusu alındıktan sonra günlerce böğürerek duygularını açıkça dışa vurur. Süt ineği olması için seçilen bazı dişi buzağılar, süt verecekleri yaşa, yani iki yaş civarına gelinceye kadar süt yerini tutan yemlerle beslenir. Bazı buzağılar bir iki haftalıkken satılarak sığır eti üretmek üzere semirtme ahırlarına ya da besi ünitelerine yerleştirilir. Kalan buzağılar, süt buzağısı yetiştiricilerine satılır. Bu yetiştiriciler de anemik kalmaları için hayvanlarına uyguladıkları süt diyeti dolayısıyla, süt sanayi ile bağlantılı olarak çalışırlar. Bristol Üniversitesi Hayvancılık Bölümü'nden Profesör John Webster'ın belirttiğine göre, süt buzağısı besi ünitelerine gönderilmeseler bile:

> Süt ineklerinin doğurduğu buzağıların normal gelişim sürecine, diğer bütün çiftlik hayvanlarınınkinden daha çok zarar verilir. Doğumdan hemen sonra annelerinden ayrılırlar, doğal besinlerinden, yani tam inek sütünden yoksun bırakılırlar ve süte benzeyen ama sütten ucuza gelen çok çeşitli sıvı besinlerden biriyle beslenirler.[106]

105. U.K. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food, Welfare of Calves Regulations, 1987 (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1987).
106. J. Webster, "Health and Welfare of Animals in Modern Husbandry Systems – Dairy Cattle", *In Practice*, Mayıs 1986, s. 85.

Eskiden huzur dolu kırlarda, tepelerde gezinip otlayan bir hayvan olarak görülen süt ineği, artık işleyişi dikkatle takip edilen, ince ayarları yapılan bir süt makinesi. Ticari süt üretiminde, otlakta buzağısıyla oynayan inek manzaralarına rastlamak mümkün değil. Birçok süt ineği kapalı mekânlarda besleniyor. Bazıları, ancak oturup kalkmalarına izin verecek büyüklükteki bölmelerde tutuluyor. Yaşadıkları ortamlar tamamen kontrol altında: Yemleri hesaplanarak veriliyor; sıcaklık süt verimini en üst düzeye çıkaracak şekilde ayarlanıyor ve ahırlar yapay ışıkla aydınlatılıyor. Bazı çiftçiler en yüksek verimin on altı saat aydınlık ve sekiz saat karanlıkla sağlandığını hesapladı.

Bir ineğin üretim döngüsü, ilk buzağısı kendisinden alındığında başlar. On ay boyunca günde iki, bazen üç kez sağılır. Üçüncü aydan sonra yeniden gebe bırakılır. Bir sonraki buzağısını doğurmasına altı ila sekiz hafta kalıncaya kadar sağılmaya devam edilir ve doğumdan sonra buzağısı alınır alınmaz yeniden sağılmaya başlar. Bu yoğunlaştırılmış gebelik ve aşırı süt salgılama döngüsü ancak beş yıl kadar sürebilir. Bu yıla ulaşan "tüketilmiş" inekler, hamburger ya da köpek mamasına dönüşmek üzere mezbahalara gönderilir.

Süt üreticileri, en yüksek verime ulaşmak için ineklerine yüksek miktarda enerji veren konsantre yemler, örneğin soya fasulyesi, balık unu, bira yapımında kullanılan yan ürünler, hatta kümes hayvanı dışkısı veriyor. İneğin kendine has sindirim sistemi bu gıdaları gerektiği gibi hazmedemez. İşkembe, mayalanmakta olan otu yavaş yavaş sindirmek üzere yapılanmıştır. Süt üretiminin doğumdan birkaç hafta sonraki zirve noktasında çoğu inek yemden alabileceğinden daha fazla enerji harcar. Süt üretme kapasitesi yediklerini dönüştürme kapasitesini aşan inek bir çöküş sürecine girer; kendi vücut dokularını tüketmeye, yani "kendini tüketerek süt üretmeye" başlar.[107]

Süt inekleri hassas hayvanlardır; stres altında kaldıklarında hem psikolojik hem fizyolojik bozukluklar gösterirler. "Ba-

107. Gordon Harvey, "Poor Cow", *New Scientist*, 29 Eylül 1983, s. 940-943.

kıcı"larıyla özdeşleşme ihtiyaçları çok güçlüdür. Günümüzde uygulanan süt üretimi sistemi çiftçinin her bir hayvana beş dakikadan fazla zaman ayırmasına izin vermez. En büyük "süt fabrikalarından" biri, "Otlağın Gerekli Olmadığı Süt Çiftlikleri" başlıklı bir yazıda "tek bir işçinin 45 dakikada 800 buzağıyı beslemesine, yani normalde birkaç adamın bütün gün uğraşarak yapabileceği bir işi başarmasına imkân tanıyan" bir gelişmeden gururla söz ediyordu.[108]

Şimdi de ineklerin doğal hormon salgılama ve üreme süreçlerine müdahale edip süt üretimlerini daha da artırmak için hummalı bir faaliyet yürütülüyor. Sığır büyüme hormonu (Avrupa'da kullanılan adıyla sığır somatotropini ya da BST), süt verimini çok büyük ölçüde artıran bir yöntem olarak göklere çıkarılıyor. Her gün hormon iğnesi yapılan ineklerin yaklaşık %20 daha fazla süt verdiği görüldü; ama her gün yapılan bu iğneler, muhtemelen ineklerde ağrılara yol açmasının yanı sıra, vücutlarının daha da yoğun bir biçimde çalışmasına, daha zengin besinlere ihtiyaç duymalarına ve halihazırda çok sayıda süt ineğinin yaşamakta olduğu hastalıkların daha da artmasına neden oluyor. Pennsylvania Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi'nde beslenme uzmanı ve Büyükbaş Hayvan Tıbbı Bölümü başkanı olarak görev yapan Profesör David Kronfeld, bir deneyde BST verilen ineklerden yarısından fazlasının mastite (çok acı verici bir süt bezi iltihabı) yakalandığını, BST verilmeyen ineklerden oluşan kontrol grubunda ise bu hastalığa hiç rastlanmadığını belirtiyor.[109] Artık, hayvanların durumunun iyileştirilmesini savunanlar kadar süt üreticileri de BST'ye karşı çıkmaya başladı. Bu pek şaşırtıcı değil çünkü Cornell Üniversitesi ve ABD Kongresi Teknoloji Değerlendirme Dairesi'nin yürüttüğü çalışmalar, büyük çiftliklerde BST kullanılmaya başlaması durumunda 80.000 Amerikalı süt üreticisinin, yani mevcut

108. *The Washington Post*, 28 Mart 1988.
109. D. S. Kronfeld, "Biologic and Economic Risks Associated with Bovine Growth Hormone", Conference on Growth Hormones, Avrupa Parlamentosu, 9 Aralık 1987, yayımlanmamış makale, s. 4.

üreticilerin yarısının iflas edeceğini gösterdi.[110] İngiltere'nin batısından bir süt üreticisi "ineklere vurulan bu iğnelerden esas fayda sağlayanın birkaç büyük ilaç şirketi" olacağını belirtiyor ve "Hiç değilse sütümüz hayatından memnun ineklerden gelsin, açgözlü işadamlarının iğne yastığına dönmüş hayvanlarından değil" çağrısında bulunuyor.[111]

Ama sığır büyüme hormonunun sağladığı üretim artışı, yeni üreme teknolojisini savunanların beklentilerinin yanında çok küçük kalıyor. Yapay döllenme ilk kez 1952'de kullanıldı. Artık neredeyse standart bir uygulamaya dönüşmüş durumda. 1960'larda bir inekten diğerine embriyon nakli yoluyla ilk buzağılar üretildi. Bu teknolojide, hormon iğneleri yoluyla çok yüksek verimli bir ineğin bir defada düzinelerce yumurta üretmesi sağlanabiliyor. İnek, ödüllü bir damızlık boğadan alınan meniyle dölleniyor, sonra embriyonlar bu ineğin rahminden alınıyor ve cerrahi müdahaleyle daha ucuz ineklerin karnına yerleştiriliyor. Böylece kısa sürede en iyi hayvanların genlerini taşıyan kocaman bir sürü oluşturulabiliyor. 1970'lerde geliştirilen embriyon dondurma teknolojisi de embriyon naklini daha kolay pazarlanabilir bir şey hâline getirdi. Bugün ABD'de her yıl 150.000 embriyon nakli girişiminde bulunuluyor ve bu yolla en az 100.000 buzağı üretiliyor. Sürekli olarak daha da üretken hayvanlar yaratma çabalarında bir sonraki adım genetik mühendisliği, belki de klonlama olacak.[112]

Amerika'da sığır eti üretmek için yetiştirilen hayvanlar, geleneksel olarak, kovboy filmlerinde görmeye alıştığımız o uçsuz bucaksız ovalara salınır ve özgürce dolaşıp otlarlardı. Ama *Peoria Journal Star* gazetesinde yayımlanan sözde mizahi

110. D. S. Kronfeld, "Biologic and Economic Risks Associated with Bovine Growth Hormone", s. 5.
111. Bob Holmes, "Secrecy Over Cow Hormone Experiments", *Western Morning News*, 14 Ocak 1988.
112. Keith Schneider, "Better Farm Animals Duplicated by Cloning", *The New York Times*, 17 Şubat 1988; ayrıca bkz. Ian Wilmut, John Clark ve Paul Simons, "A Revolution in Animal Breeding", *New Scientist*, 7 Temmuz 1988.

bir yazıda belirtildiği gibi, modern hayvan çiftlikleri eskilerine benzemiyor:

> Kovboylar her zaman hayvan çiftliklerinde yaşamaz. Artık çoğu kovboy, bir sığırın taze ot kokusunu ancak rosto tenceresinde alabildiği besi ünitelerinde yaşıyor. İşte modern kovboy böyle bir şey. Norris Farms'da 8.000 hektar seyrek otlu çayırlıkta 700 baş hayvan yetiştirmek yerine, 4,5 hektar beton üzerinde 7.000 baş hayvan yetiştiriliyor.[113]

Sığır eti üretmek için yetiştirilen sığırlar, hâlâ tavuklara, domuzlara, süt buzağılarına ve süt ineklerine göre dış dünyayı daha çok görebiliyor ama bu şansa sahip oldukları süre artık azaldı. Bundan yirmi yıl önce sığırlar yaklaşık iki yıl boyunca otlatılırdı; şimdi ise otlağa çıkma şansına sahip olanlar da altı ay sonunda "son hâllerine getirilmek", yani ottan daha zengin yemlerle beslenerek pazarda satılacak ağırlığa ve duruma getirilmek üzere toplanıyor. Bunun için uzak yerlere naklediliyor ve besi ünitelerine kapatılıyorlar. Bu ünitelerde altı ila sekiz ay boyunca mısır ve başka tahıllarla besleniyorlar. Daha sonra da mezbahaya gönderiliyorlar.

Sığır endüstrisinde bir süredir baskın eğilim, büyük ölçekli besi ünitelerinin yaygınlaşması oldu. ABD'de 1987'de kesilen 34 milyon sığırın %70'i mezbahalara besi ünitelerinden gönderildi. Ülkedeki sığır etinin üçte biri büyük ölçekli besi ünitelerinde üretiliyor. Bu tesislerin çoğu, vergi imtiyazlarından yararlanmak isteyen petrol şirketlerinin ya da Wall Street kuruluşlarının finanse ettiği çok büyük çaplı ticari girişimler. Bunlar kârlı yatırımlar; çünkü tahılla beslenen sığırlar otla beslenen sığırlardan daha çabuk semiriyor; ama süt inekleri gibi, et sığırları da besi ünitelerinde kendilerine verilen konsantre yiyecekleri sindirebilecek mideye sahip değil. Yemlerinde bulunandan daha fazla lif alabilme umuduyla sık sık kendilerinin ve diğer sığırların derilerini yalıyorlar. Bu şekilde işkembeye giren bü-

113. *The Peoria Journal Star*, 5 Haziran 1988.

yük miktarda kıl apselere yol açabiliyor;[114] ama tahıla, sığırların ihtiyaç duyduğu, hasretini çektiği kaba yemlerden karıştırmak kilo alımını yavaşlatıyor.

Besi ünitelerindeki sığırlar, kafeslerde tutulan tavuklar, dar bölmelerde tutulan anaç domuzlar, süt buzağıları ve süt ineklerinin büyük kısmı kadar şiddetli bir hapis hayatı yaşamıyor. Yoğunluklar giderek artıyor; ama bir hektarlık alana 2.000 hayvan konduğunda bile hayvan başına 5 m^2 alan düşüyor ve hayvanlar yarım hektara kadar çıkabilen bir alanda dolaşabiliyor; diğer hayvanlardan tecrit edilmiş olmuyorlar. Asıl sorunları hareket kısıtlaması değil, boş ve tekdüze bir ortamın yarattığı sıkıntı.

Çok ciddi bir sorun da hayvanların hava şartlarına karşı savunmasız olması. Yazın güneşin altında kalabiliyor, sığınacak bir gölge bulamayabiliyorlar. Kışın, doğalarına uygun olmayan şartlara karşı savunmasız kalabiliyorlar. 1987'deki kar fırtınaları sırasında bazı çiftçiler ağır kayıplar yaşandığını bildirdi. Bu dönemde, buzağıların %25-30'unun, yetişkin sığırlarınsa %5-10'unun öldüğü tahmin ediliyor. Colorado'lu bir çiftçi olayı şöyle aktardı: "Buzağıların fazla korunma şansları yoktu. Çoğu buzağı soğuktan korunamadığı için öldü. Karla karışık yağmur yağdı ve hemen sonrasında hava soğudu." Başka bir fırtınada da 100 buzağıdan 75'i öldü.[115]

Avrupa'da tavuk, domuz ve süt buzağısı eti üreticilerini örnek alan bazı sığır eti üreticileri hayvanlarını kapalı yerlerde tutuyor. ABD'de, Britanya'da ve Avustralya'da hayvanların sürekli kapalı ortamda tutulmasının ekonomik olarak kazançlı olmadığı düşünülüyor. Bu hayvanlar hava şartlarından korunuyor ama bunun bedeli daima çok daha sıkışık bir ortamda yaşamak oluyor; çünkü yetiştiriciler binalara yaptıkları yatırımdan mümkün olduğunca büyük bir kâr elde etmek istiyorlar. Dar yerlere kapatılan sığırlar genellikle tek tek değil, gruplar hâlinde tutuluyor. Temizliği kolaylaştırmak için aralıklı zeminler kullanılıyor. Do-

114. "Is Pain the Price of Farm Efficiency?" *New Scientist*, 13 Ekim 1973, s. 171.
115. *Feedstuffs*, 6 Nisan 1987

muzlar ve süt buzağıları gibi yetişkin sığırlar da aralıklı zemin üzerinde rahat edemiyor ve sakatlanabiliyorlar.

Hayvan yetiştiriciliğinin hiçbir alanı teknolojinin girişimlerine ve üretimi yoğunlaştırma baskılarına karşı güvende değil. İlkbahar neşesinin sembolü olan yeni doğmuş kuzular da artık karanlık binalara kapatılıyor.[116] Oregon Eyalet Üniversitesi Tavşan Araştırmaları Merkezi'ndeki araştırmacılar tavşan yetiştiricileri için bir kafes sistemi gelişirdi ve 1.000 cm^2'ye iki tavşan sıkıştırmanın uygun bir yoğunluk olup olmadığını saptamak üzere deneyler yürütüyorlar.[117] Avustralya'da, çok kaliteli yün veren koyunlar, postlarının temiz ve uzun kalmasını sağlamak amacıyla, kapalı binalarda beslenmeye, tek tek ya da grup hâlinde bölmelere kapatılmaya başladı. Bu koyunlardan elde edilen yün normal fiyatın beş altı kat fazlasına satılıyor.[118] Kürk endüstrisi, yabani hayvanların yakalanmasının yarattığı kötü imajdan kurtulmak için "çiftlikte üretilmiş" kürkleri ön plana çıkarmaya çalışıyor ama bu kürk "çiftlik"lerindeki hayvanlar aşırı yoğun bir şekilde tutuluyor. Mink, rakun, gelincik gibi kürk hayvanları küçük tel kafeslere kapatılıyor. Örneğin, normalde tundrada binlerce hektarlık arazilerde dolaşan o güzelim kutup tilkisi, kürk çiftliğinde sadece 105x115 cm genişliğinde tel bir kafese kapatılıyor.[119]

Bu bölümde, geleneksel yöntemlerin sınai hayvancılığa dönüştüğü hayvancılık sektöründeki başlıca trendleri inceledik. Bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasının üzerinden geçen on beş yılda ne yazık ki hayvanlar açısından çok az bir düzelme yaşandı.

---

116. *Farm Journal*, Ağustos 1967, Mart 1968.
117. S. Lukefahr, D. Caveny, P. R. Cheeke ve N. M. Patton, "Rearing Weanling Rabbits in Large Cages", *The Rabbit Rancher*, aktaran: Australian Federation of Animal Societies, *Submission to the Senate Select Committee of Inquiry into Animal Welfare in Australia*, c. 2, Melbourne, 1984.
118. *The Age* (Melbourne), 25 Mayıs 1985.
119. Bu, Finlandiya Fur Breeders Association tarafından önerilen kafes boyutlarıdır. Birleşik Krallık Fur Breeders Association ise mink için, 76'ya 23 m'lik kafesler kullanılmasını öneriyor. Bkz. Fur Trade Fact Sheet, Lynx (1986), Great Dunmow, Essex.

Modern üretim yöntemlerinin hayvanlar için hiç de hoş sonuçlar doğurmadığı o dönemde çoktan anlaşılmıştı. Bu yöndeki kanıtlar ilk olarak Ruth Harrison'ın 1964'te yayımladığı çığır açıcı kitabı *Animal Machines*'de bir araya getirildi ve Britanya Tarım Bakanı tarafından alanın en önde gelen uzmanları arasından seçilen Brambell Komitesi tarafından da desteklendi. Komitede, ülkenin bellibaşlı zoologlarından biri olan Brambell'in yanı sıra, Cambridge Üniversitesi Hayvan Davranışları Bölümü başkanı W. H. Thorpe ve veterinerlik, hayvancılık ve tarım alanlarından başka bazı uzmanlar bulunuyordu. Kapsamlı bir araştırma yürüten komite, 1965'te 85 sayfalık resmî bir rapor yayımladı. Raporda, üretkenliğin hayvanların herhangi bir rahatsızlık yaşamadığının yeterli bir işareti olduğu savı kesin olarak reddediliyor ve bir hayvanın kilo almasının "patolojik bir durum" da olabileceği belirtiliyordu. Çiftlik hayvanlarının kapalı yerlerde tutulmak üzere özel olarak üretildiği ve buna alışkın oldukları görüşü de reddediliyordu. Thorpe, rapora eklenen önemli bir yazısında, evcil hayvanlar üzerinde yapılan gözlemlerin bu hayvanların "tarihöncesi yaban hayatında nasıllarsa esas itibariyle hâlâ öyle" olduğunu gösterdiğini, doğal koşulları hiç görmemiş olsalar da bu hayvanların içsel davranış örüntülerinin ve ihtiyaçlarının hâlâ var olduğunu vurguluyor ve şu sonuca ulaşıyordu:

> Bazı temel olgular önlem almayı gerektirecek kadar açık. Hayvanların önemli ölçüde kısıtlanmasının gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte, bu türlerin yabani atalarında görülen ve evcilleştirilme süreci boyunca çok az azalan ya da hiç azalmayan yüksek düzeyde sosyal organizasyona uygun eylemlere özgü bütün ya da neredeyse bütün doğal ve içgüdüsel itkilerin ve davranış örüntülerinin tamamen bastırılması noktasında çizgiyi çekmek zorundayız. Özellikle bir hayvanı hayatının büyük bölümü boyunca normal devinimsel davranış örüntülerinin hiçbirini gösteremeyeceği bir durumda tutmak çok acımasızca bir uygulamadır.[120]

120. *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems*, ek.

Komite, buna uygun olarak, önerilerini şu dar kapsamlı ama temel ilkeye dayandırıyor:

> İlke olarak, bir hayvanın doğal davranışlarını oluşturan başlıca etkinliklerinin büyük bir kısmını kesin biçimde engelleyen bir kısıtlama derecesine karşıyız... Bir hayvan en azından rahatça etrafında dönmesine, yalanmasına, ayağa kalkmasına, yatmasına ve bacaklarını germesine yetecek kadar bir hareket serbestisine sahip olmalıdır.[121]

Bu rapordan sonra "beş temel serbesti" olarak anılmaya başlayan bu serbestiler –etrafında dönme, yalanma, ayağa kalkma, yatma, bacaklarını germe– bugün hâlâ hiçbir batarya tavuğuna, bölmelere kapatılan ve iplerle bağlanan hiçbir anaç domuza ve bölmelere kapatılan süt buzağılarının hiçbirine tanınmıyor. Oysa Brambell Komitesi'nin bu raporu yayımlamasından sonra üretilen çok miktarda bilimsel malzeme, Brambell Komitesi'nin hükmünü başlıca bütün açılardan doğruladı. Örneğin, Thorpe'un evcil hayvanlarda doğal davranış örüntülerinin korunduğu şeklindeki görüşünün, Edinburgh Üniversitesi'nde yarı doğal ortamda tutulan domuzlar üzerinde yürütülen araştırmalarca da doğrulandığını yukarıda görmüştük.[122] Üretken hayvanların hâllerinden memnun olması gerektiği şeklindeki savın yanlışlığı da artık bütün biliminsanlarınca kabul ediliyor. 1986'da *American Scientist* dergisinde yayımlanan bir araştırmada bu sav eldeki bilgiler ışığında şu şekilde değerlendiriliyordu:

> Ancak, evcil hayvanlar söz konusu olduğunda bu sav birçok açıdan yanıltıcı olabilir. Çiftlik hayvanları, bazıları olumsuz olmak üzere, çok çeşitli durumlarda ve koşullarda büyüme ve üreme yetenekleri dikkate alınarak seçilmiştir. Örneğin tavuklar ağır yaralı olduklarında bile normal bir biçimde yumurtlamaya devam edebilir. Ayrıca, aydınlatma saatleri düzenli olarak değiştirilerek ve yemlere antibi-

121. *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems*, paragraf 37.
122. Bkz. yukarıda s. 120.

yotik gibi büyümeyi hızlandıracak maddeler ekleyerek büyüme ve üreme süreçlerine müdahale edilmektedir. Son olarak, tek bir işçinin yılda 2.000 baş sığıra ya da 250.000 et pilicine bakabildiği modern sınai çiftliklerde üretilen yumurta ya da et miktarını inşaat, yakıt ve yem maliyetleriyle kıyaslayarak büyüme ve üretimi hesaplamak, tek tek hayvanların üretkenlik dereceleri hakkında fazla bir bilgi vermiyor.[123]

Avustralya hükümetine bağlı Hayvan Sağlığı Dairesi'nin müdürü Dr. Bill Gee de bu konuda şunları söylüyor:

Çiftlik hayvanlarının üretkenliğinin, iyi durumda olduklarının doğrudan göstergesi olduğu iddia ediliyor. Bu yanlış düşünce tamamen terk edilmeli ve unutulmalı. "İyi durum" derken tek tek hayvanların sağlıklı ve durumlarından hoşnut olmasını kastediyoruz; "üretkenlik" ise birim maliyet ya da kaynak başına elde edilen ürünle ilgili bir kavramdır.[124]

Ben de bu bölüm boyunca birçok noktada bu savın yanlışlığını belgelerle gösterdim. Bunun tamamen terk edilip unutulması şüphesiz çok olumlu olurdu; ama büyük tarım şirketlerini mazur göstermeye çalışan kişiler, tüketicileri çiftliklerde her şeyin tozpembe olduğuna inandırmakta kullanabileceklerini düşündüğü sürece hiç şüphesiz bu savla tekrar tekrar karşılaşacağız.

Avrupa Parlamentosu da, kısmen, yoğun hayvancılık yöntemleri aleyhine giderek çoğalan kanıtları dikkate alarak, 1987'de hayvanların korunması konusunda bir rapor hazırlattı ve şu önlemleri içeren bir politika benimsedi:

• Süt buzağısı eti üretmek için beslenen danaların ayrı bölmelerde tutulması ve demirden ve kaba yemden yoksun bırakılması uygulamasına son verilmesi.

---

123. Joy Mensch ve Ari van Tienhove, "Farm Animal Welfare", *American Scientist*, Kasım-Aralık 1986, s. 599, alıntılanan kaynak: D. W. Fölsch, "Egg Produc-tion-Not Necessarily a Reliable Indicator for the State of Health of Injured Hens", *Fifth European Poultry Conference*, Malta, 1976.

124. B. Gee, *The 1985 Muresk Lecture*, Muresk Agricultural College, Western Australian Institute of Technology, s. 8.

• Kafes bataryalarının on yıl içinde kademeli olarak terk edilmesi.

• Anaç domuzların tek tek bölmelerde ve ipe bağlı hâlde tutulmasına son verilmesi.

• Erkek domuzlara rutin olarak uygulanan kuyruk kesimi ve iğdiş etme gibi sakatlayıcı işlemlere son verilmesi.[125]

Bu öneriler 150 kabul, 2 çekimser ve 0 ret oyuyla kabul edildi. Yine de Avrupa Parlamentosu, yukarıda belirttiğim gibi, Avrupa Topluluğu'nun bütün ülkelerinden seçilmiş temsilcilerden oluşmakla birlikte sonuçta sadece bir danışma organı. Güçlü ticari tarım lobisi bu politikanın uygulamaya geçirilmesini önlemek için büyük bir mücadele veriyor; ama bu karar yine de Avrupa'nın bu konulara bilinçli bir şekilde yaklaştığını gösteriyor. Sözlerin ötesinde eylemlere baktığımızda ise, bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasından bu yana hayvanların durumunda ancak tek tük düzelmeler görüldü. İsviçre'de tavukçulukta kafes bataryalarının kullanımına kademeli olarak son veriliyor ve alternatif sistemlerin kullanıldığı kümeslerde tutulan tavukların yumurtaları şimdiden her yerde bulunabiliyor. Bu sistemler tavukların rahatça gezinmesine, yeri eşelemesine, toz banyosu yapmasına, tüneklere tünemesine, yumurtalarını uygun malzemelerle doldurulmuş kapalı folluklarda yumurtlamasına imkân tanıyor. Üstelik bu şekilde beslenen tavukların yumurtalarının fiyatları ile kafeslerde beslenen tavukların yumurtalarının fiyatları arasında çok az fark var.[126] Britanya'da çiftlik hayvanları için tek gerçek ilerleme emaresi, süt buzağılarının ayrı bölmelerde tutulmasının yasaklanması oldu. Hayvanların korunması alanında şu anda öncülüğü, başka sosyal reform alanlarında da genelde olduğu gibi, İsveç yapıyor; İsveç'te 1988'de kabul edilen yasalar bütün çiftlik hayvanlarının koşullarının iyileşmesini sağlayacak.

---

125. Avrupa Parlamentosu, Oturum 1986/7, 20 Şubat 1987 tarihli oturumun tutanakları, Belge no. A2-211/86.

126. D. W. Fölsch vd., "Research on Alternatives to the Battery System for Laying Eggs", *Applied Animal Behaviour Science* 20:29-45 (1988).

Bu bölüm boyunca hep ABD ve Britanya'daki koşullara odaklandım. Diğer ülkelerde yaşayan okurlar kendi ülkelerinde koşulların bu kadar kötü olmadığını düşünme eğiliminde olabilir; ama (İsveç dışında) sanayileşmiş bir ülkede yaşıyorlarsa içlerinin rahat olması için bir sebep yok. Çoğu ülkede koşullar, yukarıda önerilenlere değil, ABD'deki mevcut koşullara yakın.

Son olarak, Brambell Komitesi'nin "beş serbesti"sinin, Avrupa Parlamentosu kararlarının, hatta yeni İsveç yasalarının uygulanmasının Britanya, ABD ve sınai hayvancılığın uygulandığı hemen her yer için büyük bir ilerleme anlamına geleceği ama hiçbirinin hayvanların ve insanların benzer çıkarlarının eşit derecede önemsenmesini sağlamayacağını hatırlatmakta fayda var. Bu reformlar, türcülüğün çeşitli derecelerde daha açık fikirli ve insancıl biçimlerini temsil ediyor; ama türcülüğün dışına çıkmıyor. Henüz hiçbir ülkede bir devlet kuruluşu hayvanların çıkarlarının insanların benzer çıkarlarından daha önemsiz olduğu düşüncesini sorgulamadı. Üzerinde durulan konu, "kaçınılabilecek" acıların, yani aynı hayvansal ürünlerin maliyetleri önemli ölçüde artmaksızın üretilmesi koşuluyla kaçınılabilecek acıların ortadan kaldırılması. İnsanların hayvanları kendi amaçları uğruna kullanabilecekleri ve hayvan vücudu yeme zevkleri uğruna onları yetiştirip öldürebilecekleri varsayımı hiç sorgulanmadan kabul edilmeye devam ediyor.

Toplum, modern yoğun hayvancılık yöntemlerinin yol açtığı acılardan büyük ölçüde habersiz olduğu için, bu bölümde bu yöntemlere yoğunlaşmayı tercih ettim; ama hayvanlara acı çektiren sadece yoğun hayvancılık yöntemleri değil. İster modern, isterse geleneksel yöntemlerle yetiştirilsinler, insan çıkarlarına hizmet etmek için yetiştirilen bütün hayvanlar acı çeker. Bu acıların bir kısmı, yüzyıllardır olağan olarak uygulanan yöntemlerin sonucu. Bu durum bizim bu yöntemleri göz ardı etmemize yol açabilir; ama bu yöntemlerden etkilenen hayvanlar için fark eden bir şey olmuyor. Örneğin, sığırların hâlâ maruz kalmakta olduğu rutin işlemlerden bazılarını ele alalım.

Neredeyse bütün sığır eti üreticileri hayvanlarının boynuzlarını keser, onları damgalar ve iğdiş eder. Bütün bu işlemler şiddetli fiziksel acılara yol açar. Boynuzlarının kesilmesinin nedeni, boynuzlu hayvanların yemliğin başındayken ve nakledilirken daha fazla yer kaplaması ve sıkışık bir şekilde bir yere doldurulduklarında birbirlerine zarar verebilmeleri. Hayvanların etlerinin berelenmesi ve derilerinin zarar görmesi kârı azaltıyor. Ne var ki, boynuzlar hissiz kemiklerden ibaret değildir. Boynuz kesilirken atardamarlar ve başka dokular da kesilir ve kan akar; kesme işlemi doğumdan hemen sonra yapılmazsa bu hasar daha büyük olur.

İğdiş etme işlemi, öküzlerin semirmeye boğalardan daha yatkın olduğu düşünüldüğü (aslında muhtemelen sadece yağlanmaya daha yatkınlar) ve erkeklik hormonlarının etin tadını bozacağından korkulduğu için uygulanıyor. Bunun yanında iğdiş edilmiş hayvanların kontrol edilmesi de kolaylaşıyor. Birçok çiftçi, işlemin hayvanlarda şok ve acıya yol açtığını kabul ediyor. İşlemde genellikle anestezi kullanılmıyor. Hayvan yere bağlanıyor, bir bıçak alınıyor, testis torbası yarılıyor ve testisler ortaya çıkarılıyor. Sonra testisler tutulup çekiliyor ve onları tutan kordon koparılıyor; hayvanın yaşı biraz büyükse kordonun bıçakla kesilmesi gerekebiliyor.[127]

Bu acı verici işlemden rahatsız olan çiftçiler de var. *The Progressive Farmer* dergisinin editörü C. G. Scruggs, "İğdiş Bıçağı Kullanılmasın" başlıklı bir makalede, "iğdiş etme işleminin yarattığı aşırı stres"i anlatıyor ve yağsız etler giderek daha çok rağbet gördüğü için artık erkek hayvanlara dokunulmamasını öneriyor.[128] İşlemin benzer bir biçimde gerçekleştirildiği domuz endüstrisinde de aynı görüşe rastlanıyor. Britanya'da yayımlanan *Pig Farming* dergisindeki bir yazıda şunlar söyleniyordu:

---

127. *Dehorning, Castrating, Branding, Vaccinating Cattle*, Mississippi State University Extension Service Yayın No. 384, USDA'nin işbirliğiyle; ayrıca bkz. *Beef Cattle: Dehorning, Castrating, Branding and Marking*, USDA, Farmers' Bulletin No. 2141, Eylül 1972.

128. *Progressive Farmer*, Şubat 1969.

İğdiş etme, duygusallıktan uzaklaşmış ticari domuz üreticisi için bile iğrenç bir iş. Hayvan deneylerine karşı çıkanların bu konuda şimdiye kadar güçlü bir saldırıya geçmemiş olmasına şaşırıyorum.

Makalede, araştırmalar yoluyla, iğdiş edilmemiş domuz etinde bazen rastlanan kötü tadın saptanmasını sağlayacak bir yol geliştirildiği için, "artık iğdiş bıçaklarımızı ortadan kaldırmayı düşünmeliyiz" önerisi getiriliyordu.[129]

Sürüden uzaklaşmaya ve hayvan hırsızlığına (bazı bölgelerde hâlâ yapılıyor) karşı bir önlem olarak ve kayıt tutmayı kolaylaştırmak amacıyla sığırları kızgın bir demirle dağlayıp damgalamak da yine yaygın bir uygulama. Sığırların derisi insanlarınkinden kalın olsa da, doğrudan deriye uygulanan (önce makasla tüyler kesiliyor) ve beş saniye boyunca orada tutulan kızgın bir demire karşı onları koruyacak kadar kalın değil. Bu işlemin yapılabilmesi için hayvanın yere yatırılması ve kazıklarla hareketsiz hâle getirilmesi gerekiyor. Diğer bir yöntem de, "sıkıştırma kanalı" denen, büyüklüğü ayarlanabilen ve böylece hayvanı sıkıca kavrayan bir tür kafes kullanmak; ama bir kılavuzda belirtildiğine göre, ne yaparsanız yapın, "demiri değdirdiğinizde hayvan büyük ihtimalle sıçrayacaktır".[130]

Diğer bir sakatlayıcı uygulama da, uzaktan ya da damganın görülmediği bir açıdan bakıldığında kolayca tanınmalarını sağlamak amacıyla, keskin bir bıçakla sığırların kulaklarına belirli şekiller vermek.[131]

Bunlar, geleneksel sığır yetiştiriciliğinde standart olarak uygulanan işlemlerden bazıları. Gıda üretimi için yetiştirilen başka hayvanlar da benzer bir muamelelere tabi tutuluyor. Geleneksel sistemlerle yetiştirilen hayvanların durumu hakkında son olarak, neredeyse bütün hayvancılık yöntemlerinde yavruların henüz çok küçükken annelerinden ayrıldığını ve bunun hem

129. *Pig Farming*, Eylül 1973.
130. *Hot-iron Branding*, University of Georgia College of Agriculture, Circular 551.
131. *Beef Cattle: Dehorning, Castrating, Branding and Marking.*

anneye hem de yavrulara acı verdiğini de hatırlatmak gerekiyor. Hayvancılığın hiçbir biçimi, hayvanların doğal koşullardaki gibi büyümesine ve farklı yaşlardaki hayvanlardan oluşan bir topluluğun parçası olmasına izin vermez.

İğdiş etme, damgalama ve anneyle yavruyu ayırma uygulamaları yüzyıllardır çiftlik hayvanlarına acı çektiriyor olmakla birlikte, 19. yüzyıldaki hayvanlara insanca muamele hareketi mensuplarını en çok dehşete düşüren, nakliye ve kesim aşamalarındaki zalimce uygulamalardı. ABD'de, Kayalık Dağlar'ın eteklerindeki otlaklardan hayvanlar toplanıyor, ana istasyonlara getiriliyor, vagonlara tıkıştırılıyor ve tren Chicago'ya varıncaya kadar günlerce aç ve susuz yolculuk ediyorlardı. Yolculuktan sağ çıkan hayvanlar, Chicago'da kan ve çürümüş etle dolup taşan alanlara dolduruluyor, sıra kendilerine gelince de tepesinde mezbaha baltasıyla bekleyen bir adamın bulunduğu rampaya sürükleniyorlardı. Şanslı hayvanlar ilk balta darbesiyle ölüyordu ama çoğu bu kadar şanslı olmuyordu.

O zamandan bu yana bazı değişiklikler oldu. 1906'da yürürlüğe giren federal bir yasayla, hayvanların aç ve susuz olarak bir vagonda geçireceği süre normalde 28, bazı özel durumlarda da 36 saatle sınırlandırıldı. Bu sürenin sonunda hayvanların trenden indirilmesi, beslenmesi, sulanması ve yeniden yola çıkmadan önce en az 5 saat dinlendirilmesi gerekiyordu. Tabii, sarsıla sarsıla giden bir vagonda aç, susuz 28 ya da 36 saat geçirmek hayvanlar için fazlasıyla kötü olmalı ama bu yine de bir ilerlemeydi. Kesim işleminde de bir iyileşme var: Artık çoğu hayvan kesilmeden önce bayıltılıyor ve bu da teoride acı çekmeden öldükleri anlamına geliyor (ama aşağıda göreceğimiz gibi bu konuda bazı şüpheler ve oldukça büyük istisnalar var). Bu gelişmeler nedeniyle, bana göre artık nakliye ve kesim, hayvanları ucuz yemi pahalı ete dönüştüren makineler gibi gören sınai tipte hayvancılığa göre daha az önem taşıyor. Yine de, yemeğinizin henüz bir hayvanken neler yaşadığını *anlatırken* nakliye ve kesim aşamalarına değinmemek bir eksiklik sayılır.

Hayvanlar için nakliye, mezbahaya yaptıkları son yolculuktan ibaret değil. Mezbahacılığın Chicago gibi birkaç merkezde yoğunlaşmış olduğu dönemlerde hayvanlar için en uzun, bazıları için de tek yolculuk buydu. Kesilecek ağırlığa ulaşıncaya kadar doğdukları çiftliklerde kalırlardı. Soğutma teknolojileri gelişince mezbahalar belli merkezlerde toplanmaz oldu ve hayvanlar için mezbaha yolculuğu da aynı ölçüde kısaldı. Yine de bugün hayvanların, özellikle de sığırların doğdukları bölgede beslenmesine çok daha az rastlanıyor. Belli bir eyalette, örneğin Florida'da doğan buzağılar, kamyonlara doldurulup yüzlerce kilometre ötedeki otlaklara, örneğin Batı Texas'a taşınabiliyor. Bir yıl boyunca Utah veya Wyoming'deki çiftliklerde beslenen sığırlar sonra toplanıp Iowa ya da Oklahoma'daki besi ünitelerine gönderilebiliyor. Bu durumdaki hayvanların bazen 3.000 km'ye varan yolculuklara dayanması gerekiyor. Onlar için besi ünitesi yolculuğu, mezbaha yolculuğundan daha uzun ve eziyetli olabiliyor.

1906'da yürürlüğe giren federal yasa trenle taşınan hayvanların en azından 36 saatte bir dinlendirilmesini, beslenmesini ve sulanmasını şart koşuyordu; ama kamyonla taşınan hayvanlardan hiç bahsetmiyordu. O dönemde kamyonla hayvan taşınmıyordu. Aradan seksen yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, henüz kamyonla taşınan hayvanlar konusunda federal bir düzenlemeye gidilmedi. Demiryolu taşımacılığında geçerli olan kuralları, kamyon taşımacılığı için de geçerli hâle getirme yönünde birçok girişimde bulunulduysa da şu âna kadar hiçbiri başarılı olmadı. Bu yüzden sığırlar çoğu zaman 48, hatta 72 saat aralıksız kamyonda tutuluyor. Kamyoncuların hepsi sığırları yemeden, içmeden, dinlenmeden bu kadar uzun süre kapalı bırakmıyor kuşkusuz ama bazı kamyoncular için malı bir an önce teslim etmek, iyi durumda teslim etmekten daha önemli.

Hayatlarında ilk defa kamyona bindirilen hayvanlar, özellikle de onları yükleyen kişilerin genellikle sert ve aceleci davrandığı düşünüldüğünde, büyük bir korkuya kapılıyor olmalı. Kamyonun hareketleri de bulantı yaşamalarına sebep olabilecek yeni

bir deneyim. Kamyonda yiyecek ve sudan yoksun bir ya da iki gün geçirdikten sonra büyük bir açlık ve susuzluk yaşamaya başlıyorlar. Sığırlar normalde gün boyunca sık sık yem yer; işkembelerinin düzgün çalışabilmesi için sindirim sistemlerine sürekli yiyecek girmesi gerekir. Nakliyat kışın yapıldığında dondurucu rüzgârlar şiddetli üşümeye, yazın yapıldığında sıcak hava ve güneş susuzluk sorununun daha da şiddetlenmesine yol açabilir. Korku, yol bulantısı, susuzluk, açlıktan ölecek hâle gelme, yorgunluk ve bazen de aşırı üşüme durumlarını bir arada yaşayan hayvanların kendilerini nasıl hissettiğini bizim anlayabilmemiz kolay değil. Sütten kesilme ve iğdiş edilme stresini daha birkaç gün önce yaşamış küçük buzağılar için bu daha da zorlu bir deneyim. Uzman veterinerler, buzağıların hayatta kalma olasılığını artırmak için, nakliyattan en az otuz gün önceden sütten kesilmelerini, iğdiş edilmelerini ve aşılanmalarını öneriyor. Bu durumda hayvanlar yeni bir stresli deneyim yaşamadan önce bir önceki stresli deneyimin etkilerinden biraz kurtulmuş oluyor; ama bu önerilere her zaman uyulmuyor.[132]

Hayvanlar deneyimlerini anlatamasa da, vücutlarının tepkileri bize bir fikir verebilir. Başlıca iki tepki var: "büzülme" ve "nakliyat humması". Bütün hayvanlar nakliyat sırasında kilo kaybediyor. Bu kaybın bir kısmı su kaybından ve bağırsakların boşalmasından kaynaklanıyor. Bu kayıp kolayca telafi ediliyor; ama daha kalıcı kayıplar da söz konusu. 400 kiloluk bir dananın tek bir nakliyat sırasında 35 kilo, yani ağırlığının %9'unu kaybetmesi normal sayılıyor ve hayvanın bu kaybı telafi etmesi üç haftadan uzun sürüyor. Sektörde "büzülme" adı verilen bu kilo kaybı, araştırmacılara göre hayvanın yaşadığı stresten kaynaklanıyor. Büzülme tabii ki et sektörünün önem verdiği bir konu, ne de olsa hayvanlar kiloyla satılıyor.

Sığırların nakliyat sonrasında yakalandığı bir tür zatürree olan "nakliyat humması" da nakliyatın sığırlarda yarattığı stresin

132. R. F. Bristol, "Preconditioning of Feeder Cattle Prior to Interstate Shipment", Oklahoma State University'de düzenlenen bir nakliyat öncesi hazırlık seminerinin raporu, Eylül 1967, s. 65.

başlıca göstergelerinden. Nakliyat humması sağlıklı sığırların kolayca başa çıkabildiği bir virüsten kaynaklanıyor; ama şiddetli stres bünyenin direncini zayıflatıyor.

Büzülme ve hastalığa karşı zayıflık, hayvanların aşırı derecede bir stres yaşadığının göstergesi; ama ancak hayatta kalan hayvanlar büzülüyor ve nakliyat hummasına yakalanıyor. Bazı hayvanlar gidecekleri yere varmadan ölüyor ya da kırık bacaklarla veya başka sakatlıklarla yolculuğu bitiriyorlar. 1986'da ABD Tarım Bakanlığı müfettişleri, mezbahaya geldiklerinde ölü ya da ağır yaralı oldukları gerekçesiyle 7.400 sığır, 3.100 buzağı ve 5.500 domuz için eti yenemez raporu, belli bir organları ağır biçimde yaralanmış olan 570.000 sığır, 57.000 buzağı ve 643.000 domuz için de kısmen yenemez raporu verdi.[133]

Yolda ölen hayvanlar rahat bir ölümle ölmüyor. Kışın donarak, yazın susuzluk ve sıcağa dayanamayarak ölüyorlar. Kesimden önce tutuldukları alanlarda hiçbir bakım alamadan, can çekişerek ölüyorlar. Kaygan yükleme rampalarından kayarak ölüyorlar. Yüklemenin özensizce yapıldığı, aşırı dolu kamyonlarda üstlerine yığılan diğer hayvanlar yüzünden boğuluyorlar. Onlara yem ya da su vermeyi unutan görevliler yüzünden açlıktan ve susuzluktan ya da doğrudan doğruya, yaşadıkları dehşet verici deneyimlerin yarattığı stresten ölüyorlar. Bu akşam yiyeceğiniz hayvan bunların hiçbirinden ölmedi; ama bu ölümler de insanlara et sağlamak için izlenen genel sürecin bir parçası.

Bir hayvanı öldürmek başlıbaşına rahatsız edici bir eylem. Yiyeceğimiz hayvanları kendimiz öldürmek zorunda kalsak hepimizin vejetaryen olacağı söylenir. Gerçekten de hayatı boyunca bir mezbahaya girmiş çok az insan vardır ve televizyonlar da mezbahaları göstermeyi sevmez. İnsanlar, satın aldıkları etin acısız bir biçimde öldürülmüş bir hayvanın eti olmasını umsalar bile bu konuda gerçekleri öğrenmek istemezler; ama et satın alarak hayvanların ölümüne sebep olan insanlar, ne hayvanların

133. U.S. Department of Agriculture Statistical Summary, Federal Meat and Poultry Inspection for Fiscal Year 1986.

nasıl öldürüldüğünden ne de et üretiminin diğer aşamalarından habersiz bırakılmayı hak ediyor.

Ölüm her zaman tatsız bir şey olabilir ama her zaman fiziksel acı vermesi gerekmiyor. İnsanca öldürme yasalarının geçerli olduğu gelişmiş ülkelerde, her şey planlandığı gibi giderse öldürme işleminin hızlı ve acısız bir şekilde gerçekleştiği düşünülüyor. Bu yasalara göre hayvanların elektrikle ya da bayıltma tabancasıyla bayıltılması ve bilinçsiz hâldeyken boğazlarının kesilmesi gerekiyor. Bu hayvanlar öldürülmeden önce, mezbaha rampasına götürülürken, daha önce kesilen hayvanların kan kokusunu aldıklarında dehşete kapılıyor olabilir; ama teoride ölüm ânında hiçbir acı yaşamıyorlar. Ne yazık ki, genellikle teori ile pratik arasında büyük bir fark oluyor. Bir süre önce Washington Post'ta yayımlanan bir yazıda, ABD'nin doğu kıyısının en büyük et kesim şirketi olan Smithfield'ın Virginia'da bulunan bir mezbahası şöyle betimleniyordu:

> Domuz eti işleme hattının bitim noktası, her şeyin otomatik olarak yapıldığı, taşıma bantlarında hava geçirmez şık ambalajlarıyla pastırma ve jambon dilimlerinin taşındığı son derece teknolojik bir tesis ama başlangıç noktası, fabrikanın dışındaki pis kokulu, çamurlu, kanlı bir domuz ağılı. Gwaltney of Smithfield Mezbahası'nda misafirlerin sadece birkaç dakika içeride kalmasına izin veriliyor çünkü daha fazla kalırlarsa domuz ölülerinin kokusu uzun süre çıkmayacak şekilde elbiselerine ve vücutlarına siniyor.
>
> İşleme süreci, domuzların çığlık çığlığa ağıldan çıkarılıp tahta bir rampaya sürülmesiyle başlıyor. Burada bir işçi hayvanların kafalarına elektrik şoku verip onları bayıltıyor. Darbeyi yedikten sonra yere düşen hayvanları bir işçi hemen arka ayaklarından kelepçeleyerek baş aşağı bir taşıyıcı kayışa asıyor. Baygın hayvanlar bazen taşıyıcı kayıştan düşerek kendilerine geliyor. İşçiler, çılgınca etrafta koşuşturmaya başlamadan önce ayaklarını tekrar metal kelepçelere geçirmek için hemen hayvanın üstüne atlıyorlar. Bir bıçakla, sersemlemiş ve çoğu zaman hâlâ kıvranmakta olan hayvanların şahdamarları kesiliyor ve kanları akıtılıyor. Sonra bu yeni kesilmiş hayvanlar kanlar içindeki mezbahadan etüve alınıyor.[134]

134. *The Washington Post*, 30 Eylül 1987.

Mezbahalarda yaşanan acının büyük bir bölümü öldürme hattının çılgınca bir hızla akması zorunluluğundan kaynaklanıyor. Ekonomik rekabet, mezbahaların bir saatte rakiplerinden daha fazla hayvan öldürmek için büyük bir çaba göstermesine yol açıyor. Örneğin, 1981 ve 1986 yılları arasında büyük bir Amerikan mezbahasındaki taşıyıcı hat hızı saatte 225 hayvandan 275 hayvana çıktı. Daha hızlı çalışma baskısı, daha özensiz çalışmak sonucunu doğuruyor ve bu da sadece hayvanları etkilemiyor. 1988'te, ABD Kongresi'ne bağlı bir komite, ABD'de en yüksek yaralanma ve hastalık oranlarının görüldüğü sektörün mezbaha sektörü olduğunu bildirdi. Yılda 58.000, yani günde yaklaşık 160 mezbaha işçisinin yaralandığı biliniyor. İnsanlara bile bu kadar az önem veriliyorsa, hayvanların akıbetini tahmin etmek güç değil. Sektördeki diğer önemli bir sorun da bu kadar nahoş bir işte işçilerin uzun süre çalışamamaları ve çoğu mezbahada yıllık işçi değişim oranının %60-100 arasında olması. Bu da, yabancı bir ortamda zaten korkuya kapılmış olan hayvanların daima acemi işçilerle karşı karşıya olması anlamına geliyor.[135]

Mezbahaların, teoride, insanca öldürme yasalarınca sıkı bir kontrol altında tutulduğu Britanya'da, bir devlet kuruluşu olan Çiftlik Hayvanlarını Koruma Konseyi mezbahalarda yaptığı teftişte şu gözlemde bulundu:

> Mezbahalardaki birçok işlemde hayvanların bilinçsiz ve kendilerini kaybetmiş durumda olduğu farz edilmekle birlikte, bunun hayvanların acıyı hissetmemesini sağlayacak derecede olmadığının son derece muhtemel olduğu sonucuna ulaştık.

Konsey, bayıltma işleminin kalifiye personel tarafından, uygun cihazlarla, etkin bir biçimde ve gereksiz acıya yol açmaksızın yapılmasını şart koşan yasa maddelerinin varlığına karşın, "Bu maddelerin gerektiği gibi uygulandığı konusunda tatmin olmadık" yorumunda da bulunuyordu.[136]

---

135. Colman McCarthy, "Those Who Eat Meat Share in the Guilt", *The Washington Post*, 16 Nisan 1988.
136. Farm Animal Welfare Council, *Report on the Welfare of Livestock (Red Meat*

Bu raporun yayımlanmasından birkaç yıl sonra, Britanyalı üst düzey bir biliminsanı elektrik şokunun doğru uygulandığında bile acı verici olabileceğini düşündüğünü açıkladı. Surrey Üniversitesi Fizyoloji Bölümü öğretim üyesi ve Uygulamalı Nörobiyoloji Laboratuvarı başkanı Dr. Harold Hillman, elektrik çarpan ya da akıl hastalıkları için şok tedavisi uygulanan insanların çok büyük bir acı yaşadıklarını söylediklerine dikkat çekiyor. Ona göre, şok tedavisinin artık normalde genel anestezi yapıldıktan sonra uygulanıyor olması önemli. Elektrik şoku hastayı bir anda acı hissedemeyecek duruma getiriyor olsaydı buna gerek kalmazdı. Bu nedenle Dr. Hillman, ABD'nin bazı eyaletlerinde idam cezasının elektrikli sandalye kullanılarak infaz edilmesini insanca bulmuyor. Sandalyedeki mahkûm belki felce uğruyor ama bilincini tümüyle kaybetmiyor. Dr. Hillman, bu saptamaları yaptıktan sonra mezbahalardaki elektrik şoku yöntemine geçiyor: "Şok vermenin insanca bir yöntem olduğuna çünkü hayvanların böylece acı ya da sıkıntı yaşamadığına inanılıyor. Elektrikli sandalye için sıraladığımız nedenlerden dolayı, bu inancın yanlışlığı da neredeyse kesin görünüyor."[137] Yani kesimin modern bir mezbahada kurallara uygun yapıldığında bile, hiç de acısız olmaması son derece mümkün.

Hayvanların kesilmesi konusunda, bu sorunlar halledilse bile, başka bir sorun daha var. Britanya ve ABD'nin de aralarında bulunduğu birçok ülke, hayvanların kesilirken tamamen bilinçli olmasını şart koşan Yahudi ve Müslüman ritüellerine ayrıcalık tanıyor. ABD'de ikinci önemli istisna da, 1958'de yürürlüğe giren Federal İnsanca Kesim Yasası'nın sadece ABD devletine et satan mezbahalar için geçerli olması ve kümes hayvanlarını, yani en çok hayvanın öldürüldüğü grubu kapsamaması.

Önce bu ikinci boşluğu ele alalım: ABD'de yaklaşık 6.100 mezbaha var; ama federal müfettişlerin teftiş ettiği mezbaha

---

Animals) at the Time of Slaughter (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1984) paragraf 88 ve 124.

137. Harold Hillman, "Death by Electricity", *The Observer* (Londra) 9 Temmuz 1989.

sayısı 1.400'ün altında. Dolayısıyla, kalan 4.700 mezbahada, çok eski zamanlardan kalma barbarca bir alet olan mezbaha baltasını kullanmak tamamen yasal ve bazılarında gerçekten de hâlâ bu alet kullanılıyor.

Mezbaha baltası aslında bir balta değil, ağır bir balyoz. Elinde bu uzun saplı balyozla hayvanlardan yukarıda bir yerde duran bir kişi, tek bir darbeyle hayvanın kendinden geçmesini sağlamaya çalışıyor. Sorun şu ki, hedef hareket ediyor ve balyoza havada uzun bir yarım daire çizdiren kişinin iyi nişan alması gerekiyor. Amaca ulaşılması için balyoz hayvanın kafasındaki belli bir noktaya inmeli; ama korkuya kapılmış hayvanların kafalarını oynatması çok olası. Hedef birazcık şaşırıldığında balyoz hayvanın gözüne ya da burnuna iniyor ve acı içinde çırpınan hayvanı bilinçsiz hâle getirmek için defalarca vurmak gerekebiliyor. Mezbaha baltasını en ustalıkla kullanan kişilerden bile her defasında tam isabet kaydetmeleri beklenmiyor. Bu işi yapan kişinin bazen saatte seksen ya da daha fazla hayvan öldürdüğü düşünülürse, her yüz darbeden yalnızca biri ıskalansa bile, bu her gün çok sayıda hayvanın korkunç acılar çektiği anlamına gelir. Ayrıca, bir kişinin ancak uzun süre alıştırma yaptıktan sonra mezbaha baltasını ustalıkla kullanmayı öğrenebileceği de unutulmamalı. Bu alıştırmalar da canlı hayvanlar üzerinde yapılıyor.

İnsanca olmadığı herkesçe kabul edilen bu ilkel yöntemler neden hâlâ kullanılıyor? Sebep, hayvancılığın diğer aşamalarındakiyle aynı: İnsanca yöntemler maliyetin artmasına ve bir saatte öldürülen hayvan sayısının azalmasına yol açtığında ve bütün şirketler eski yöntemleri kullandığında, bu yöntemleri kullanmaya hiçbir şirketin gücü yetmiyor. Bayıltma tabancalarını çalıştırmanın maliyeti hayvan başına birkaç senti aşmıyor; ama bu kadarı bile mezbahaları bu tabancaları kullanmaktan vazgeçirmeye yetiyor. Elektrik şoku uzun vadede daha ucuza geliyor ama makinelerin montajı pahalı. Yasalar mezbahaları bu yöntemlerden birini kullanmaya zorlamadığı sürece onlar kendileri bu yönde adım atmayabilir.

İnsanca öldürme yasalarındaki ikinci boşluk da, dinî kurallara uygun kesimlerde hayvanların öldürülmeden önce bayıltılması hükmüne uymanın gerekli olmaması. Geleneksel Yahudilikte ve İslam'da öldürüldüğü sırada "sağlıklı ve hareket edebilir durumda" olmayan bir hayvanın etinin yenmesi yasak. Hayvanın boğazı kesilmeden önce sakatlanmasına yol açtığı düşünüldüğü için bayıltmaya izin verilmiyor. Bu kural, hasta ya da önceden ölmüş hayvanların etinin yenmesini önlemek için getirilmiş olmalı; ama bugün bu dinlerin geleneklere bağlı mensuplarının yorumuna göre hayvanın kesilmeden birkaç saniye önce bilinçsiz hâle getirilmesi de yasak. Ölümün boyundaki atar ve toplardamarlara yapılacak tek bir keskin bıçak darbesiyle gerçekleştirilmesi gerekiyor. Bu yöntem bir kural olarak Yahudi yasasına ilk kez sokulduğunda muhtemelen diğer bütün alternatiflerden daha insancaydı; şimdi ise, en iyi koşullarda bile, örneğin hayvanın bir anda bayılmasına sebep olan bayıltma tabancasına göre daha az insanca bir yöntem.

Ayrıca, ABD'deki bazı özel koşullar, bu kesim yöntemini belki başlangıçta varolan insanca niyetlerin bir parodisine dönüştürmüş durumda. Sorun, dinî kesim kuralları ile 1906 tarihli Temiz Gıda ve İlaç Yasası'nın bir arada uygulanması. Bu yasa, hijyen gerekçesiyle, kesilen bir hayvanın daha önce kesilen bir hayvanın kanının üstüne düşmesini yasaklıyor. Bu, pratikte, hayvanın yere yatırılmaması, bunun yerine bir taşıyıcı kayıştan sarkıtılması ya da başka bir şekilde yerden yukarıda tutulması anlamına geliyor. Bu kural, öldürülmeden önce tamamen bayıltılmış bir hayvanın durumunu etkilemiyor; çünkü asma işlemi hayvan baygınken gerçekleştiriliyor; ama öldürülürken bilinci yerinde olması gereken bir hayvan için korkunç bir durum yaratıyor. ABD'de dinî kurallara göre kesilen hayvanlar, yere yatırılıp hemen kesilmek yerine, tamamen bilinci yerindeyken arka ayaklarından kelepçeleniyor, baş aşağı havaya kaldırılıyor ve boyunları kesilmeden önce iki ila beş dakika –"öldürme hattı"nda bir sorun çıkarsa çok daha uzun bir süre– böyle baş aşağı bekletiliyorlar. Bu süreç şöyle betimleniyor:

> Ağırlığı 450 ila 900 kilo arasında değişen bir dananın ayaklarına ağır bir demir zincir takıldığında ve hayvan çırpınırken hızla bacağını oynattığında derisi açılıyor ve kemikten tamamen sıyrılıyor. Bilek kemiği genellikle çatlıyor ya da kopuyor.[138]

Baş aşağı duran, eklemleri çatlayan, çoğunlukla bacağı da kırılmış hayvan acı ve dehşet içinde çırpındığı için, mezbahacının onu dinî yasalara uygun şekilde tek bir bıçak darbesiyle öldürebilmesi, ancak boynundan tutulması ya da burun deliklerine bir kelepçe sokulmasıyla mümkün olabiliyor. Bir yasanın lafzına sıkı sıkıya bağlı kalmanın ruhunu ne kadar çarpıtabileceğine daha açık bir örnek bulunamaz. (Ama gelenekçi hahamların bile bir kısmının kesimden önce bayıltma yasağını desteklemediğini de belirtmem gerekiyor. Örneğin, İsveç, Norveç ve İsviçre'de hahamlar dinî kesimin bayıltmayı şart koşan yasalardan muaf tutulmamasını kabul etti. Müslümanlar arasında da kesimden önce bayıltmayı kabul eden çok kişi var.)[139]

Amerika Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği, bilinci yerinde bir hayvanın bacağından havaya kaldırılmaksızın ABD hijyen yönetmeliklerine uygun biçimde öldürülmesini mümkün kılan bir "sabitleyici kafes" geliştirdi. Artık dinî kurallara göre kesilen büyük sığırların %80'i için bu alet kullanılıyor; ama buzağılarda bu oran %10'a bile varmıyor. Grandin Livestock Handling Systems Inc.'den Temple Grandin bu konuda "Dini kesim İnsanca Kesim Yasası'ndan muaf olduğu için, bazı mezbahalar insanca yöntemler için para harcamaya yanaşmıyor"[140] yorumunda bulunuyor.

Yahudi ya da İslami kesim kurallarına uymayanlar, satın aldıkları etin bu eski yöntemlerle kesilmiş hayvanların eti olma-

---

138. "Animals into Meat: A Report on the Pre-Slaughter Handling of Livestock", Argus Archives (New York) 2: 16-17 (Mart 1970); bu betimlemeyi yapan, Live-stock Conservation Inc. başkan yardımcısı John MacFarlane.
139. Farm Animal Welfare Council, *Report on the Welfare of Livestock When Slaughtered by Religious Methods* (Londra: Her Majesty's Stationery Office, 1985), paragraf 50.
140. Temple Grandin, 7 Kasım 1988 tarihli bir mektup.

dığını düşünebilir; ama bu her zaman doğru olmayabilir. Gelenekçi hahamların bir ete "koşer" onayı vermesi için, hayvanın bilincinin yerinde olması koşuluna ek olarak, toplardamarlar, lenf bezleri, siyatik sinirleri ve bunların uzantıları gibi belli bazı yasak dokuların da alınmış olması gerekiyor. Bir hayvanın arka kısmından bu dokuların ayıklanması çok zahmetli bir iş olduğu için sadece ön kısımlar koşer eti olarak satılıyor, kalan kısımlar ise kökeni belirtilmeksizin diğer etlerle birlikte piyasaya sunuluyor. Dolayısıyla, bu tür et talebini karşılamak için yeterli olandan çok daha fazla sayıda hayvan önceden bayıltılmadan kesilmiş oluyor. Britanya Çiftlik Hayvanlarını Koruma Konseyi'nin tahminlerine göre, dinî yöntemlere göre kesilen hayvanların etlerinin "büyük bir kısmı" genel tüketici pazarına gidiyor.[141]

"Din özgürlüğü" ve dinî kesime karşı olanların Yahudi düşmanı olduğu suçlaması, ABD'de, Britanya'da ve başka birçok ülkede bu uygulamaya karşı yasa çıkarmayı önlemeye yetiyor; ama tabii ki din adına hayvanlara yapılanlara karşı çıkmak için Yahudilik ya da İslam düşmanı olmak gerekmiyor. Her iki dinin mensupları da hayvan kesimi konusundaki mevcut yorumların dinlerindeki merhamet öğretisinin ruhuna uygun olup olmadığı üzerine kafa yormak zorunda. Ayrıca, dinlerinin güncel öğretilerine aykırı olarak kesilmiş hayvanların etini yemek istemeyenlerin önünde basit bir alternatif var: Hiç et yememek. Bu öneriyi yaparken, dindar kimselerden kendimden beklediğimden fazla bir şey beklemiş olmuyorum; sadece yedikleri etin üretimi fazladan bir acıya yol açtığından dolayı onların et yememesi için daha çok neden olduğunu söylemek istiyorum.

Çelişkilerle dolu bir çağda yaşıyoruz. Bazı kişiler hayvanların dinî kurallara göre kesilmesinde ısrar ederken, biliminsanları doğrudan doğruya hayvanların doğasını değiştirme umuduyla devrimci teknikler geliştirmekle uğraşıyor. 1988'de ABD Patent

141. Farm Animal Welfare Council, *Report on the Welfare of Livestock When Slaughtered by Religious Methods*, paragraf 27.

ve Ticari Marka Dairesi, Harvard Üniversitesi'nden bazı araştırmacılara genetik yapısı özel olarak düzenlenmiş bir fare için patent verince, insanlarca tasarlanmış bir hayvanlar dünyasına doğru çok önemli bir adım atılmış oldu. Bu fare, kanserojen maddeleri saptamak amacıyla özel olarak kansere yatkın hâle getirilmişti. İzin, insan yapısı mikroorganizmalara patent verilmesini mümkün hâle getiren 1980 tarihli bir Yüksek Mahkeme kararına dayanıyordu; ama bu vakada ilk kez bir hayvan için de patent verilmiş oldu.[142]

Dinî liderler, hayvan hakları savunucuları, çevreciler ve hayvan yetiştiricileri (onlar da piyasada kalabilmek için şirketlere patent hakkı ödemek zorunda kalmaktan korkuyor), hayvanlara patent verilmesine karşı çıkmak için bir araya geldiler. Genetik mühendisliği şirketleri, yeni hayvanlar yaratmaya yönelik araştırmalara yatırım yapmak için şimdiden ticari tarım şirketleriyle işbirliği içinde çalışmaya başladı. Bu faaliyeti durdurmaya yönelik bir kamu baskısı oluşmazsa, daha kısa sürede semiren ve daha çok süt ya da yumurta üreten hayvanlardan büyük bir servet kazanmak mümkün hâle gelecek.

Bu gelişmenin hayvanları olumsuz yönde etkileyeceği şimdiden açık. ABD Tarım Bakanlığı'nın Maryland'in Beltsville kentindeki çiftliğinde görev yapan araştırmacılar, domuzların büyüme hormonlarını düzenleyen genleri değiştirdiler. Genetik yapısı değiştirilmiş domuzlarda, zatürree, iç kanama ve sakatlık derecesinde eklem iltihabı gibi ciddi yan etkilere rastlandı. Anlaşıldığı kadarıyla, bu domuzlardan sadece birisi yetişkinliğe ulaştı ve o da sadece iki yıl yaşayabildi. Bu domuz Britanya televizyonlarında *The Money Programme*'da gösterildi ("Para Programı"nda: programın ismi konuya çok uygun). Hayvan ayakta bile duramıyordu.[143] Bu araştırmacılardan biri *The Washington Times*'a şu açıklamada bulundu:

---

142. *Science* 240: 718 (6 Mayıs 1988).
143. Caroline Murphy, "The 'New Genetics' and the Welfare of Animals", *New Scientist*, 10 Aralık 1988, s. 20.

> Henüz Wright Kardeşler'in bulunduğu aşamadayız; Boeing 747'ye daha çok var. Daha yıllarca yere çakılıp infilak edeceğiz ve fazla yükseklere çıkamayacağız.

Gelgelelim, "yere çakılıp infilak edenler" hayvanlar olacak, araştırmacılar değil. *The Washington Times* hayvanları koruma savlarına cevap veren genetik mühendisliği savunucularından da alıntılar yapıyor:

> İnsanlar yüzyıllardır hayvanları melezliyor, evcilleştiriyor, kesiyor ve başka şekillerde sömürüyor. Esas itibariyle bir değişiklik olmayacak.[144]

Bu, bu bölümde görmüş olduğumuz gibi, gerçekten de doğru. Hayvanlara çok uzun süredir keyfimize göre kullanabileceğimiz eşya muamelesi yapıyoruz, son otuz yıldır da amaçlarımıza daha iyi hizmet etmeleri için en gelişmiş bilimsel teknikleri kullanıyoruz. Bir bakımdan devrimci bir girişim olan genetik mühendisliği, bir başka bakımdan da hayvanları amaçlarımıza uygun hâle getirmenin yeni bir yolundan ibaret. Asıl gerekli olan, yaklaşımlarda ve uygulamalarda köklü bir değişime gitmemiz.

144. "Genetic Juggling Raises Concerns", *The Washington Times*, 30 Mart 1988.

4

Vejetaryen Olmak...

ya da nasıl daha az acıya yol açarken daha çok gıda üretebiliriz ve çevreye daha az zarar veririz?

Artık türcülüğün doğasını anladığımıza ve insan dışı hayvanlar açısından sonuçlarını gördüğümüze göre şu soruyu sormanın zamanı geldi: Bu konuda ne yapabiliriz? Türcülük konusunda yapabileceğimiz ve yapmamız gereken birçok şey var. Örneğin, parlamentodaki temsilcilerimize bu kitapta tartışılan meselelere ilişkin görüşlerimizi yazmalıyız; arkadaşlarımızı bu meselelerden haberdar etmeliyiz; çocuklarımıza hissetme yetisi olan bütün varlıkları korumayı öğretmeliyiz ve insan dışı hayvanlara yapılanları her fırsatta açıkça protesto etmeliyiz.

Bütün bunları yapmalıyız; ama yapmamız gereken, hepsinden önemli bir şey daha var; bu, hayvanlar adına yapacağımız diğer her şeye güç verecek, tutarlılık kazandıracak ve anlam katacak: Kendi hayatımızın sorumluluğunu üstlenmeli ve onu elimizden geldiğince zulümden arındırmalıyız. Bunun ilk adımı da hayvanları yemeyi bırakmaktır. Hayvanlara zulmedilmesine karşı çıkan birçok kişi çizgiyi vejetaryen olmakta çeker. 18. yüzyılda yaşayan insansever deneme yazarı Oliver Goldsmith bu tür kişiler hakkında "Hem acıyor, hem de merhamet ettikleri şeyi yiyorlar" demişti.[1]

Salt mantık açısından bakılırsa, hayvanlara hem merhamet hem de gastronomi çerçevesinde yaklaşmakta belki bir çelişki yoktur. Hayvanlara acı çektirmeye karşı olan ama onları acısız bir biçimde öldürmeye karşı olmayan biri, her türlü acıdan uzak yaşayan ve bir anda, acı çekmeksizin öldürülen hayvanları yemekle tutarsız davranmış olmaz; ama pratik ve psikolojik açıdan düşünüldüğünde, insan dışı hayvanları yemeye devam eden bir kişinin onlara değer vermekte tutarlı olması mümkün değil. Sırf belli bir tür yiyeceğin tadını sevdiğimiz için başka bir varlığın hayatına son vermeye hazırsak, bu varlık amacımıza ulaşmak için kullandığımız bir araçtan başka bir şey değildir. Merhamet duygumuz ne kadar güçlü olursa olsun, zamanla domuzları, sığırları, tavukları kendi kullanımımıza yönelik nesneler olarak görmeye başlarız; bu hayvanların vücutlarını ödeyebileceğimiz bir fiyat karşılığında almaya devam edebilmemiz için onların yaşam koşullarını biraz değiştirmek gerektiğini fark ettiğimizde de bu değişikliğe pek eleştirel bir gözle bakamayız. Sınai çiftlikler, hayvanların amaçlarımıza ulaşmaya yönelik araçlardan ibaret olduğu düşüncesinin teknolojiye dökülmesinden başka bir şey değildir. Beslenme alışkanlıklarımız bizim için değerlidir ve

1. Oliver Goldsmith, *The Citizen of the World, Collected Works,* der. A. Friedman (Oxford: Clarendon Press, 1966), c. 2, s. 60. Ne var ki, muhtemelen Goldsmith'in kendisi de bu kategoriye giriyordu; *The Ethics of Diet* kitabının yazarı Howard Williams'a göre, Goldsmith'in duyarlılığı özdenetiminden daha güçlüydü (kısaltılmış baskı, Manchester ve London, 1907, s. 149).

bunları değiştirmek güçtür. Diğer hayvanlara önem vermemizin onları yememize engel olmadığına kendimizi inandırmak çok işimize gelir. Hayvanları yemeyi alışkanlık hâline getiren hiç kimse, onların yetiştirildiği ortamın herhangi bir acıya yol açıp açmadığını tamamen tarafsız bir gözle değerlendiremez.

Önemli derecede acıya yol açmadan büyük ölçekli hayvan yetiştiriciliği yapmak, pratik olarak mümkün değil. Yoğun hayvancılık yöntemleri kullanılmasa bile, iğdiş etme, anneyle yavruyu ayırma, toplumsal grupları dağıtma, dağlama, mezbahaya nakil ve nihayet kesim uygulamaları geleneksel hayvancılıkta da geçerli. Bu tür acılar yaşatmadan nasıl hayvancılık yapılabileceğini tahayyül etmek güç. Küçük ölçekli olarak bu tarz bir hayvancılık yapılabilir ama bu şekilde günümüzün muazzam şehirlerini beslemek mümkün değil. Bu mümkün olsaydı bile bu yöntemlerle üretilen et mevcut durumdakinden kat kat pahalı olurdu; üstelik hayvancılık şu anda bile protein üretmenin pahalı ve verimsiz bir yolu. Hayvanları eşit derecede önemseme ilkesine uygun olarak yetiştirilen ve öldürülen hayvanların etleri, yalnızca çok zenginlerin satın alabileceği lüks bir besin maddesi olacaktır.

Her durumda, bütün bunların acilen ele alınması gereken bir sorun olan günlük beslenme etiğimizle hiçbir ilgisi yok. Hayvanları acı çektirmeden yetiştirmek teorik olarak mümkün olsa bile, şu anda kasaplarda ve süpermarketlerde satılan etler, yetiştirilirken zerre kadar önemsenmeyen hayvanların etleri. Dolayısıyla, kendimize "*Herhangi bir durumda* et yemek doğru mudur?" sorusunu değil, "*Bu* eti yemek doğru mu?" sorusunu yöneltmeliyiz. Hayvanların gereksiz yere öldürülmesine karşı olanlar ile sadece acı çektirmeye karşı olanlar bence bu soruya olumsuz yanıt vermekte birleşecektir.

Vejetaryen olmak sadece sembolik bir jest değildir. Kendimizi dünyanın çirkin gerçeklerinden soyutlama, temiz kalma, böylece her yeri saran zulüm ve katliamın sorumluluğundan kurtulma çabası da değildir. Vejetaryen olmak, gerek insan dışı hayvanların öldürülmesine, gerekse onlara acı çektirilmesine son verme

yönünde atılacak, pratik değeri ve etkinliği son derece yüksek bir adımdır. Şimdilik sadece hayvanların acı çekmesini onaylamamakla yetindiğimizi, öldürülmelerine karşı olmadığımızı varsayalım. Bir önceki bölümde açıklanan yoğun hayvancılık yöntemlerinin terk edilmesini nasıl sağlayabiliriz?

İnsanlar yoğun hayvancılık ürünlerini satın almaya istekli olduğu sürece, alışılmış protesto ve siyasi faaliyet biçimleri hiçbir zaman büyük bir reform yaşanmasını sağlayamaz. Hayvansever bir ülke olduğu iddia edilen Britanya'da bile, Ruth Harrison'ın *Animal Machines* adlı kitabının yarattığı büyük çaplı tartışma sonucunda hükümet hayvanlara kötü muamele iddialarını araştırmaları ve tavsiyelerde bulunmaları için bir grup tarafsız uzman (Brambell Komitesi) atadı; ama sonra bu komitenin tavsiyelerini yerine getirmeyi reddetti. 1981'de Avam Kamarası Tarım Komitesi yoğun tarıma ilişkin yeni bir soruşturma başlattı ve bu soruşturmanın sonucunda da en kötü uygulamalardan vazgeçilmesi tavsiye edildi. Bir kez daha hiçbir şey yapılmadı.[2] Britanya'daki reform girişimi bile böyle sonuçlandığına göre, tarım şirketlerinin daha güçlü bir lobi faaliyeti yürüttüğü ABD'de daha iyi bir sonuç beklenemez.

Bununla normal protesto ve siyasi faaliyet yöntemlerinin yararsız olduğunu ve terk edilmesi gerektiğini söylemek istemiyorum. Tam tersine, bunlar hayvanlara karşı tavrın değişmesine

2. Bu kitabın ilk baskısının bu bölümünde sunulan vejetaryenlik savını çürütmek isteyen R. G. Frey, kitabında Avam Kamarası Tarım Komitesi'nin 1981'de önerdiği reformları açıkladıktan sonra şunları söylüyor: "Henüz Avam Kamarası'nın genel kurulunda bu raporla ilgili karara varılmadı ve sonuçta önerilerin sulandırılması son derece muhtemeldir; ama öyle bile olsa, bu raporun sınai çiftliklerdeki kötü muamelelerle mücadelede önemli bir ilerleme teşkil ettiğine hiç şüphe yoktur." Frey, daha sonra, raporun, hayvansal ürünlerin boykot edilmesine gerek olmadığını, başka taktiklerle de bu kötü muamelelerin engellenebileceğini gösterdiğini öne sürüyor (R. G. Frey, *Rights, Killing and Suffering*, Oxford: Blackwell, 1983, s. 207). Bu, beni eleştiren birinin haklı olmasını içtenlikle dilediğim durumlardan biriydi; ama Avam Kamarası, Tarım Komitesi'nin raporunu "sulandırmaya" bile gerek görmedi, tamamıyla görmezden geldi. Aradan sekiz yıl geçti ama Britanya'da yoğun yöntemlerle yetiştirilen hayvanların ezici çoğunluğu için değişen hiçbir şey olmadı. Buna tek istisna süt buzağısı yetiştiriciliği. Bu konuda tüketicilerin boykotu önemli bir rol oynadı.

yönelik genel mücadelenin zorunlu bir parçası. Özellikle Britanya'da, Compassion in World Farming gibi kuruluşlar, konunun kamuoyunun gündeminde kalmasını sağladı; hatta süt buzağısı bölmelerinin terk edilmesi gibi somut bir başarıya da ulaştılar. Daha sonraki yıllarda Amerika'daki gruplar da kamuoyunun yoğun hayvancılıktan haberdar olmaya başlamasını sağladı. Yine de bu yöntemler tek başına yeterli değil.

Çok büyük sayılarda hayvanı sömürerek para kazanan kişilerin bizim onayımıza ihtiyacı yok. Bizim paramıza ihtiyaçları var. Sınai çiftlik sahiplerinin kamuoyundan beklediği başlıca destek, yetiştirip öldürdükleri hayvanların vücutlarının satın alınması (bir diğeri de, çoğu ülkede, yüklü devlet sübvansiyonları). Yoğun hayvancılık yöntemleriyle ürettiklerini satabildikleri sürece bu yöntemleri kullanmaya devam edecekler, reform girişimlerine karşı verecekleri siyasi mücadele için gerekli kaynaklara sahip olacaklar ve halka istediğini sunmaktan başka bir şey yapmadıklarını söyleyerek her türlü eleştiriye karşı kendilerini savunabilecekler.

Dolayısıyla, istedikleri gibi yaşayan ve acı çekmeden ölen hayvanları yemenin yanlış olduğuna ikna olsak da olmasak da, hepimizin modern hayvancılık ürünlerini satın almayı bırakmamız gerekiyor. Vejetaryenlik bir tür boykottur. Çoğu vejetaryen için bu boykot kalıcı hâle gelir; çünkü et yeme alışkanlığını bir kez kıran bir kişi basit bir damak zevkini tatmin etmek için hayvanların kesilmesini bir daha onaylayamaz; ama günümüzde kasaplarda ve süpermarketlerde satılan eti boykot etmek konusundaki ahlaksal yükümlülük, sadece acı çektirmeye karşı olan, öldürmeye karşı olmayan kişiler için de eşit derecede kaçınılmazdır. Eti ve hayvan fabrikalarında üretilen bütün diğer ürünleri boykot etmediğimiz sürece, her birimiz, sınai çiftliklerin ve besin elde etmek amacıyla hayvan yetiştirirken başvurulan bütün diğer zalimce uygulamaların varlığına, refahına ve gelişimine katkıda bulunuyor olacağız.

Türcülüğün sonuçları bu noktada doğrudan doğruya hayatımızın içine giriyor. Bu noktada insan dışı hayvanlara göster-

diğimiz ilginin samimiyetini kişisel olarak kanıtlamak zorunda kalıyoruz. Bu konuda, konuşmaktan ve siyasetçilerin bir şeyler yapmasını beklemekten öte bir şeyler yapma fırsatına sahibiz. İnsanın kendisine uzak bir meselede tavır alması kolaydır; ama ırkçılar gibi türcüler de mesele kendi yaşamlarına yaklaştıkça gerçek yüzlerini ortaya koymaya başlar. Bir yandan İspanya'daki boğa güreşlerini, Güney Kore'deki köpek yeme alışkanlığını ya da Kanada'da yavru fokların öldürülmesini protesto ederken, diğer yandan bütün hayatlarını kafeslere tıkıştırılmış hâlde geçiren tavukların yumurtalarını ya da annelerinden, gerçek gıdalarından ve bacaklarını uzatarak yatma özgürlüğünden yoksun bırakılmış süt buzağılarının etlerini yemeye devam etmek, Güney Afrika'daki *apartheid* rejimini kınarken komşudan evini zencilere satmamasını istemeye benzer.

Vejetaryenliğin boykot yönünü daha etkin hâle getirebilmek için, et yemeyi reddetmek konusunda utangaç davranmamalıyız. Hepçil toplumlarda yaşayan vejetaryenlere daima niye böyle garip bir beslenme şeklini seçtikleri sorulur. Bu sorular can sıkıcı, hatta utandırıcı olabilir; ama aynı zamanda insanlara belki de haberdar olmadıkları zalimce uygulamaları anlatmak için de bir fırsattır (Ben hayvan fabrikaları diye bir şeyin varlığını, ilk olarak, niye benim yediğim şeyleri yemediğini açıklama zahmetine giren bir vejetaryenden öğrenmiştim). Zulmü durdurmanın tek yolu boykotsa, o zaman mümkün olduğunca çok kişiyi boykota katılmaya teşvik etmeliyiz. Bunu da ancak bizzat bir örnek oluşturarak yapabiliriz.

Bazı insanlar, et yemelerini, satın aldıkları hayvanın zaten ölmüş olmasıyla haklı çıkarmaya çalışıyor. Vejetaryenliği bir tür boykot olarak düşünmeye başlar başlamaz –defalarca, gayet ciddi bir şekilde öne sürüldüğüne tanık olduğum– bu rasyonalizasyonun ne kadar zayıf olduğu ortaya çıkıyor olmalı. Cesar Chavez'in üzüm toplayan işçilerin ücretlerini ve çalışma koşullarını iyileştirme çabasından esinlenilerek başlatılan üzüm boykotu sırasında dükkânlarda satılan üzümler düşük ücretle çalıştırılan ve sendika üyesi olmayan işçilerce zaten toplanmış durumdaydı;

o işçilerin o çalışmaları için almış oldukları ücretin çoğalmasını sağlamamız en az bifteğimizi diriltmemiz kadar imkânsızdı. Her iki durumda da boykotun amacı geçmişi değiştirmek değil, karşı çıktığımız durumun devam etmesini engellemektir.

Vejetaryenliğin boykot yönünü o kadar çok vurguladım ki, eğer bu boykot yaygınlaşmazsa ve etkili olmazsa vejetaryen olmakla hiçbir şeyin elde edilemeyeceği düşünülebilir; ama çoğu zaman başarıdan emin olmaksızın harekete geçmek zorunda kalırız ve bu, vejetaryenliğe karşı çıkmak için geçerli bir itiraz değildir. Baskı ve haksızlığa karşı girişilen büyük hareketlerin liderleri başarıdan emin olmadıkları sürece hiçbir çaba göstermemeyi seçseydi, bu hareketler hiç ortaya çıkmazdı. Ayrıca, vejetaryenlik söz konusu olduğunda, genel olarak boykot başarıya ulaşamayacak bile olsa, bence bireysel eylemlerimizle de bir şeyler elde etmiş oluyoruz. George Bernard Shaw, öldükten sonra, vejetaryenliği sayesinde ölümden kurtuldukları için kendisine müteşekkir olan çok sayıda koyun, inek, domuz, tavuk ve bir sürü balık tarafından mezarına uğurlanacağını söylemişti. Vejetaryen olmamızdan yarar gören belli bir hayvanı tespit etmemiz mümkün olmasa da, diyetimizin et yemeyen daha birçok kişinin diyetiyle bir araya gelince sınai çiftliklerde yetiştirilen ve kesilen hayvan sayısını biraz azaltacağını varsaymamız mümkün. Bu akla yakın bir varsayım; çünkü yetiştirilen ve kesilen hayvan sayısı bu faaliyetin kârlılığına ve bu kârlılık da kısmen ürüne gösterilen talebe bağlı. Talep ne kadar düşük olursa, malın fiyatı ve kârlar da o kadar düşer. Kâr ne kadar düşerse, yetiştirilen ve kesilen hayvan sayısı da o kadar azalır. Bunlar temel ekonomik kurallar ve örneğin tavukçuluk sektörü dergilerinde yayımlanan tablolarda kolayca görülebiliyor. Tavuk eti fiyatları ile mutsuz hayatlarına başlamak üzere piliç kümeslerine yerleştirilen piliç sayısı arasında doğrudan bir bağıntı var.

Sonuç olarak, vejetaryenliğin diğer boykotların ve protestoların çoğundan daha sağlam bir temele oturduğu bile söylenebilir. *Apartheid* rejimini yıkmak için Güney Afrika mallarını boykot eden bir kişi, bu boykot Güney Afrikalı Beyazları politikalarını

değiştirmeye zorlayacak boyuta ulaşmadığı sürece hiçbir şey elde etmiş olmaz (gerçi sonuç ne olursa olsun bu çaba anlamsız değildir); ama vejetaryenler, çabalarının kitlesel bir et boykotunun başlamasını ve hayvancılıkta zalimce uygulamalara son verilmesini sağladığını belki hayatları boyunca göremeyecek olsalar bile, acı çeken ve öldürülen hayvan sayısını azaltmaya katkıda bulunduklarını biliyorlar.

Bütün bunlara ek olarak vejetaryen olmanın özel bir önemi de var; çünkü vejetaryen bir kişi sınai hayvancılık yöntemlerini savunmak için yaygın olarak kullanılan ama tamamen yanlış bir savı pratikte çürüten kanlı canlı bir kanıttır. Bazen hızla büyüyen dünya nüfusunu besleyebilmek için bu yöntemlerin zorunlu olduğu öne sürülür. Bu durumun doğru bilinmesi o kadar önemli ki (bir kişiyi, bu kitapta vurguladığım hayvanları koruma yaklaşımından tamamıyla bağımsız olarak bile vejetaryenliğe ikna etmeye yetecek kadar önemli), bir süreliğine konudan uzaklaşıp gıda üretimiyle ilgili bazı temel bilgileri aktarmak istiyorum.

Günümüzde, dünyanın birçok bölgesinde milyonlarca insan yeterli yiyecek bulamıyor. Milyonlarca insan doyacak kadar yiyecek bulsa bile ihtiyacı olan türde yiyecek bulamıyor ve genellikle protein açısından yetersiz besleniyor. Sormamız gereken soru şu: Zengin ülkelerde uygulanan yöntemlerle gıda üretmek açlık sorununun çözümüne katkıda bulunuyor mu?

Her hayvan, insanlar tarafından yenmeye hazır olduğu düşünülen büyüklük ve ağırlığa ulaşıncaya kadar bir şeyler yemek zorunda. Eğer bir dana, sadece otun yetiştiği, tahıl ya da insanların yiyebileceği herhangi bir mahsulün yetiştirilmesinin mümkün olmadığı bir otlakta otlatılırsa, insanlar açısından sonuç net protein kazancı olur; çünkü büyüyen dana –şimdilik– ekonomik bir şekilde ottan çıkaramadığımız proteini bize temin etmiş olur; ama aynı danayı bir besi ünitesine ya da başka bir kapalı sisteme koyduğumuzda durum değişir. Artık dananın beslenmesi gerekir. Çok küçük bir yere sıkıştırılmış olsa bile, onu besleyecek

mısırı, süpürge darısını, soya fasulyesini ya da dana her ne ile beslenecekse onu yetiştirmek için belli bir arazinin kullanılması zorunludur. Bu durumda danaya doğrudan doğruya yiyebileceğimiz besinleri yediriyoruz demektir. Dana bu besinin büyük bir kısmını hayatta kalmak için sürekli devam etmesi gereken olağan fizyolojik işlemlerde kullanır. Egzersiz yapması ne kadar şiddetle engelleniyor olsa da, vücudu sırf hayatta kalmak için de besin yakmak zorunda. Dananın yenmeyen kısımlarının, örneğin kemiklerin büyümesi için de besin kullanılır. Ancak bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra artan besin ete dönüşür ve sonradan insanlar tarafından yenir.

Dananın yediği besinlerdeki proteinin ne kadarı kullanılıp tüketilir, ne kadarı insanlara ulaşır? Yanıt son derece şaşırtıcı. İnsanların tüketebileceği bir kilo hayvansal proteinin üretilebilmesi için danaya 21 kilo protein yedirilmesi gerekiyor. Yani, koyduğumuzun %5'inden azını geri alabiliyoruz. Frances Moore Lappé bu tarz hayvancılığı boşuna "tersine çevrilmiş bir protein fabrikası" şeklinde nitelendirmemişti.[3]

Meseleyi şu şekilde de ele alabiliriz: Bir dönüm verimli toprağımız olduğunu varsayalım. Bu dönümü yüksek protein içeren, baklagiller türünden bir bitki yetiştirmek için kullanalım. Bu durumda, dönümümüzden 35 ila 55 kilo protein elde ederiz. Diğer bir seçenek de bu toprakta yetiştireceğimiz ürünü hayvanlara yedirmek ve sonra bu hayvanları öldürüp yemektir. Bu durumda dönümümüzden 4,5 ila 6 kilo protein elde etmiş oluruz. İlginçtir ki, çoğu hayvan bitkisel proteini sığırlardan daha verimli bir biçimde hayvansal proteine dönüştürmekle

3. Frances Moore Lappé, *Diet for a Small Planet* (New York: Friends of the Earth/Ballantine, 1971), s. 4-11. Bu kitap, konuya giriş için en iyi seçenek. Aksi belirtilmediği sürece bu bölümdeki bütün rakamlar bu kitaptan alındı (1982'de bu kitabın gözden geçirilmiş bir baskısı yayımlandı). Lappé'nin kullandığı başlıca orijinal kaynaklar şunlar: *The World Food Problem*, President's Science Advisory Committee raporu (1967); *Feed Situation*, Şubat 1970, U.S. Department of Agriculture ve *National and State Livestock-Feed Relationships*, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, Statistical Bulletin No. 446, Şubat 1970.

birlikte –örneğin domuzlar insanlara bir kilo protein üretmek için "sadece" 8 kilo proteine ihtiyaç duyar– dönüm başına ne kadar protein üretebileceğimizi düşündüğümüzde bu avantaj da neredeyse tamamen ortadan kalkıyor; çünkü sığırlar domuzların sindiremediği bazı besinleri de protein kaynağı olarak kullanabilir. Sonuç olarak, tahminlerin çoğu, bitkisel besinlerin ete göre dönüm başına yaklaşık on kattan daha fazla protein verdiği yönünde; ama tahminler farklılık gösteriyor ve bu oran bazen yirmi kata kadar çıkabiliyor.[4]

Hayvanları öldürmek ve etlerini yemek yerine, onları bize süt ve yumurta sağlamaları için kullanırsak getiri önemli ölçüde artıyor. Ne var ki, hayvanların yine de kendileri için protein kullanması gerekiyor ve en verimli yumurta ve süt üretimi bile dönüm başına ancak bitkisel besinlerin sağladığının dörtte biri kadar protein sağlıyor.

Protein, tabii ki, gerekli besin maddelerinden yalnızca bir tanesi. Bitkisel ve hayvansal besinleri üretilen kalori açısından karşılaştırırsak, bitkiler yine çok daha öne çıkıyor. Yulaf ve brokoli yetiştirilen bir dönüm toprağın getirisi, domuz eti, süt, tavuk eti ya da sığır eti için kullanılan bir dönüm toprağın getirisiyle karşılaştırıldığında, yulaf için kullanılan dönümün hayvansal ürünlerin en verimlisi olan domuz eti için kullanılan dönümden 6 kat fazla kalori verdiği görülüyor. Brokoli yetiştirilen dönüm, domuz eti için kullanılana göre neredeyse 3 kat fazla kalori üretiyor. Yulaf, sığır etine göre dönüm başına 25 kattan fazla kalori üretiyor. Başka bazı besin değerlerine bakınca, et ve süt endüst-

---

4. Yüksek rakam Folke Dovring'in tahmini ("Soybeans", *Scientific American*, Şubat 1974). Keith Akers farklı bir rakamlar kümesi sunuyor (*A Vegetarian Sourcebook*, New York: Putnam, 1983, 10. bölüm). Akers, tablolarında, yulaf, brokoli, domuz eti, süt, tavuk eti ve sığır etinin dönüm başına kazandırdığı besin değerlerine yer veriyor. Yulaf ve brokoli protein içeriği yüksek bitkiler olmamakla birlikte, hayvansal besinlerin hiçbiri bitkisel besinlerin sağladığının yarısı kadar bile protein sağlayamıyor. Akers'ın başvurduğu orijinal kaynaklar şunlar: United States Department of Agriculture, *Agricultural Statistics*, 1979; United States Department of Agriculture, *Nutritive Value of American Foods* (Washington D.C., U.S. Government Printing Office, 1975) ve C. W. Cook, "Use of Rangelands for Future Meat Production", *Journal of Animal Science* 45: 1476 (1977).

rilerinin beslediği diğer mitler de yıkılıyor. Örneğin, brokoliye ayrılan bir dönüm sığır etine ayrılandan 24, yulafa ayrılan bir dönümse 16 kat daha fazla demir üretiyor. Süt üretimi dönüm başına yulaftan daha fazla kalsiyum sağlasa da, brokoli sütten 5 kat fazla kalsiyum sağlıyor.[5]

Bütün bunların dünyadaki gıda sorunları açısından sonuçları son derece çarpıcı. 1974'te, Yurtdışı Geliştirme Konseyi'nden Lester Brown, Amerikalıların yıllık et tüketimlerini sadece %10 azaltması hâlinde, fazladan 12 milyon ton, yani 60 milyon kişiyi doyuracak miktarda tahılın insanların tüketimine sunulacağı tahmininde bulunmuştu. Eski ABD Tarım Bakan Yardımcısı Don Paarlberg, ABD'deki çiftlik hayvanı sayısını yarıya indirmenin bile sosyalist olmayan azgelişmiş ülkelerin kalori açığının neredeyse dört kat fazlasını karşılayacak kadar gıda fazlası sağlayacağını söylemişti.[6] Aslında zengin ülkelerde hayvan üreterek boşa harcanan gıda, gerektiği gibi dağıtılırsa, bütün dünyada açlık bir yana, yetersiz beslenme sorununu bile çözmeye yeter. Dolayısıyla, sorumuza basit bir cevap vermek gerekirse, sanayileşmiş ülkelerde kullanılan yöntemlerle hayvan yetiştirmek açlık sorununu çözmeye katkıda bulunmaz.

Ayrıca, et üretimi başka kaynakları da zorluyor. Çevre meseleleriyle ilgilenen Washington merkezli düşünce kuruluşu Worldwatch Institute araştırmacılarından Alan Durning, besi ünitesinde yetiştirilen danalardan elde edilen bir kilogram bifteğin, 5 kilogram tahıla, 20.000 litre suya, 8 litre benzine eşdeğer enerjiye ve 35 kilogram erozyona uğramış yüzey toprağına mal olduğunu hesapladı. Kuzey Amerika'nın üçte birinden fazlası hayvan otlağı; ABD'deki tarım arazilerinin yarısından fazlasında hayvan yemi üretiliyor ve ABD'de tüketilen suyun yarısından fazlası hayvanlara gidiyor.[7] Bitkisel besinler bütün

---

5. Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*, s. 90-91, yukarıda alıntılanan kaynaklardan yararlanılarak.
6. Boyce Rensberger, "Curb on U.S. Waste Urged to Help World's Hungry", *The New York Times*, 25 Ekim 1974.
7. *Science News*, 5 Mart 1988, s. 153, alıntılanan kaynak: *Worldwatch*, Ocak-Şubat 1988.

bu açılardan kaynaklarımızın ve çevrenin çok daha küçük bir kısmını kullanıyor.

İlk olarak enerji kullanımını ele alalım. Tarım, toprağın verimliliğinden ve güneş ışığının sağladığı enerjiden yararlanarak kullanabileceğimiz enerjiyi artırmanın bir yolu olarak da düşünülebilir. Geleneksel tarımla yapılan tam olarak budur. Örneğin, Meksika'daki tahıl üretiminde, kullanılan her bir kalorilik fosil yakıt başına 83 kalorilik gıda elde ediliyor. Öte yandan gelişmiş ülkelerde tarım, büyük oranda fosil yakıt kullanımına dayanıyor. ABD'de enerji açısından en verimli gıda üretiminde bile (yine yulaf) bir kalorilik fosil yakıt başına ancak 2,5 kalorilik gıda üretilmiş oluyor. Patates için bu oran 2, buğday ve soya fasulyesi için 1,5 civarında. Yine de bu küçük kazançlar bile, bütün türleri kazandırdığından daha fazla enerji kaybettiren ABD hayvancılığının yanında çok büyük kalıyor. En verimli hayvancılık türünde (otlakta sığır eti üretmek) kazanılan her kalori başına 3 kaloriden fazla fosil yakıt enerjisi harcanırken, en verimsiz hayvancılık türünde (besi ünitesinde sığır eti üretmek) bir kalorilik gıda üretmek için 33 kalorilik yakıt harcanıyor. Yumurta, kuzu eti, süt ve tavuk eti üreticiliği, enerji verimliliği açısından sığır eti üretiminin iki türü arasında yer alıyor. Başka bir deyişle, ABD'deki tarım sektörü söz konusu olduğunda, bitkisel besin yetiştirmek enerji açısından sığır otlatmaktan en az 5 kat, tavuk yetiştirmekten yaklaşık 20 kat, besi ünitelerinde sığır yetiştirmekten en az 50 kat daha verimli.[8] ABD hayvan üretimini uygulanabilir yapan tek şey, milyonlarca yıldır biriken, toprakta petrol ve kömür olarak depo edilen güneş enerjisini kullanıyor olması. Bu durum, büyük tarım şirketleri için ekonomik açıdan mantıklı çünkü et petrolden pahalı; ama sınırlı kaynaklarımızın uzun vadeli olarak akılcı bir şekilde kullanılması açısından düşünüldüğünde tamamıyla mantıksız.

---

8. Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*, s. 100. Orijinal kaynaklar: D. Pimental ve M. Pimental, *Food, Energy and Society* (New York: Wiley, 1979), s. 56, 59 ve United States Department of Agriculture, *Nutritive Value of American Foods* (Washington D.C., U.S. Government Printing Office, 1975).

Hayvan üretimi su kullanımı açısından da bitkisel üretimin gerisinde kalıyor. Bir kilo et üretmek için, bir kilo buğday üretmek için gerekenden 50 kat daha fazla su gerekiyor.[9] *Newsweek* dergisindeki bir yazıda, kullanılan suyun miktarını insanların gözlerinde canlandırabilmesi için "450 kiloluk bir danaya harcanan suda bir destroyer yüzdürülebilir" ifadesi kullanılmıştı.[10] Hayvan üretimi, Amerika'nın, Avustralya'nın ve başka ülkelerin kurak bölgelerinde ihtiyaç duyulan muazzam yeraltı suyu kaynaklarını kurutuyor. Örneğin, Texas'ın batısından Nebraska'ya kadar uzanan sığır bölgesinde, Ogalalla Akiferi diye bilinen muazzam yeraltı gölü (tıpkı kömür ve petrol gibi milyonlarca yılda oluşan bir kaynak) et üretmek üzere kullanılıp tüketildikçe su tablaları alçalıyor ve kuyular kuruyor.[11]

Hayvan üretiminin kullanmadığı sular üzerindeki etkilerini de göz ardı edemeyiz. Britanya Su Yetkilileri Birliği'nin yayımladığı istatistiklere göre, 1985 yılında çiftlikler 3.500'ü aşkın su kirliliği vakasına yol açtı. Bu vakalar içinden tek bir örnek vereceğim: Bir domuz ünitesindeki bir tank patladı, çeyrek milyon litre domuz dışkısı Perry Nehri'ne karıştı ve 110.000 balık öldü. Artık su yetkililerinin nehirlerin ciddi derecede kirlenmesinden dolayı başlattığı kovuşturmaların yarısından fazlası çiftçilere yönelik.[12] Bu hiç şaşırtıcı değil çünkü 60.000 tavuğun kullanıldığı, küçük sayılabilecek bir yumurta fabrikasında haftada 82 ton dışkı üretiliyor. Yine bir hafta içinde 2.000 domuz, 27 ton dışkı ve 32 ton idrar üretiyor. Hollanda'daki çiftliklerde yılda 94 milyon ton dışkı üretiliyor ama bunun yalnızca 50 milyon tonu toprak tarafından soğurulup zararsız hâle getiriliyor. Artan miktar, Amsterdam'dan Kanada'nın en uzaktaki kıyılarına kadar uzanan 16.000 km uzunluğundaki bir yük trenini doldurabilir.

---

9. G. Borgstrom, *Harvesting the Earth* (New York: Abelard-Schuman, 1973) s. 64-65: aktaran: Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*.
10. "The Browning of America", *Newsweek*, 22 Şubat 1981, s. 26; aktaran: John Robbins, *Diet for a New America* (Walpole, N.H.: Stillpoint, 1987), s. 367.
11. "The Browning of America", s. 26.
12. Fred Pearce, "A Green Unpleasant Land", *New Scientist*, 24 Temmuz 1986, s. 26.

Bu fazlalık hiçbir yere gönderilmeyip toprağa gömülüyor ve Hollanda'nın su rezervlerini kirleterek tarım arazilerindeki doğal bitki örtüsü kalıntılarını yok ediyor.[13] ABD'de, çiftlik hayvanları 2 milyar tondan fazla, yani insanların yaklaşık on katı dışkı üretiyor ve bunun yarısı atıkların doğal bir şekilde toprağa döndürülmediği sınai çiftliklerden geliyor.[14] Bir domuz yetiştiricisi durumu şöyle ifade ediyor: "Gübre işgücünden daha pahalı hâle gelmediği sürece atığın benim için bir değeri yok."[15] Sonuçta, toprağımızı yeniden bereketli hâle getirmesi gereken gübre, derelerimizi ve nehirlerimizi kirletir hâle geldi.

Tüm bunların içinde, et talebinin yol açtığı çılgınlıkların en büyüğü ormanların feda edilmesi olmalı. Tarih boyunca, ormanları yok etmenin gerisindeki başlıca güdü hep hayvan otlatmak oldu. Aynı şey bugün de geçerli. Kosta Rika, Kolombiya, Brezilya, Malezya, Tayland ve Endonezya'da sığırlara otlak yaratmak amacıyla yağmur ormanları yok ediliyor; ama bu ülkelerde sığırlardan elde edilen et yoksullara bir yarar getirmiyor. Bu etler ya büyük şehirlerdeki varlıklı kişilere satılıyor ya da ihraç ediliyor. Son yirmi beş yılda, büyük ölçüde Kuzey Amerika'ya sığır eti tedarik etmek amacıyla, Orta Amerika'nın tropikal yağmur ormanlarının neredeyse yarısı yok edildi.[16] Gezegenimizdeki bitki ve hayvan türlerinin belki de %90'ı tropikal kuşakta yaşıyor ve bunların birçoğu henüz bilimin-

---

13. Sue Armstrong, "Marooned in a Mountain of Manure", *New Scientist*, 26 Kasım 1988.

14. J. Mason ve P. Singer, *Animal Factories* (New York: Crown, 1980), s. 84, alıntılanan kaynak: R. C. Loehr, *Pollution Implications of Animal Wastes – A Forward Oriented Review*, Water Pollution Control Research Series (U.S. Environmental Protection Agency, Washington D.C., 1968), s. 26-27: H. A. Jasiorowski, "Intensive Systems of Animal Production", R. L. Reid (Der.), *Proceedings of the II World Conference on Animal Production* (Sydney: Sydney University Press, 1975), s. 384 ve J. W. Robbins, *Environmental Impact Resulting from Unconfined Animal Production* (Cincinnati: Environmental Research Information Center, U.S. Environmental Protection Agency, 1978), s. 9.

15. "Handling Waste Disposal Problems", *Hog Farm Management*, Nisan 1978, s. 17, aktaran: J. Mason ve P. Singer, *Animal Factories*, s. 88.

16. Rainforest Action Network'ten aktaran: *The New York Times*, 22 Ocak 1986, s. 7.

sanları tarafından kayıtlara geçirilmedi.[17] Ormanlar bu hızda yok olmaya devam ederse bu canlılar soylarının tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalacak. Ayrıca, ormanların yok olması erozyona, daha az yağmur suyunun toprak tarafından emilmesi de sellere yol açıyor, köylüler artık yakacak odun bulamıyor ve yağışın azalması olasılığı var.[18]

Bu ormanları, tam da ne kadar hayati bir öneme sahip olduklarını öğrendiğimiz bir sırada kaybediyoruz. 1988'de Kuzey Amerika'da yaşanan kuraklıktan bu yana, çoğu insan, büyük ölçüde atmosferdeki karbondioksit miktarının artışından kaynaklanan sera etkisinin gezegenimiz için oluşturduğu tehditten haberdar oldu. Ormanlar muazzam miktarda karbon depolayabilir. Onca tahribata rağmen dünyanın kalan ormanları hâlâ her yıl insanların fosil yakıt kullanımı yüzünden atmosfere salınan karbonun 400 katını tutuyor. Ormanlar yok edildikçe atmosfere karbondioksit formunda karbon salınır. Yeni oluşan, büyümekte olan bir ormansa, tam tersine, atmosferden karbondioksit emer ve karbonu canlı madde formunda depolar. Mevcut ormanların tahrip edilmesi sera etkisini güçlendirecektir. Sera etkisini hafifletmek için tek çaremiz, karbondioksit üretimini azaltacak önlemler almanın yanı sıra, çok geniş çaplı bir yeniden ormanlaştırmaya gitmek.[19] Bunu başaramazsak, önümüzdeki elli yıl içinde gezegenimizin ısınması sonucunda birçok yerde kuraklıklar yaşanacak; iklim değişiminden dolayı daha fazla orman tahrip olacak; yaşama ortamlarındaki değişimle başa çıkamayan sayısız türün soyu tükenecek; kutuplardaki buz kütleleri

---

17. E. O. Williams, *Biophilia* (Cambridge: Harvard University Press, 1984), s. 137.
18. Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*, s. 99-100; orijinal kaynak: H. W. Anderson vb, *Forests and Water: Effects of Forest Management on Floods, Sedimentation and Water Supply*, U. S. Department of Agriculture Forest Service General Technical Report PSW-18/1976 ve J. Kittridge, "The Influence of the Forest on the Weather and Other Environmental Factors", United Nations Food and Agriculture Organization, *Forest Influences* (Roma, 1962).
19. Fred Pearce, "Planting Trees for a Cooler World", *New Scientist*, 15 Ekim 1988, s. 21.

eriyecek ve bunun sonucunda da kıyılardaki şehirler ve ovalar sular altında kalacak. Deniz seviyesinin bir metre yükselmesi, Bangladeş'in 10 milyon insanın yaşadığı %15'lik bölümünün sular altında kalmasına, Pasifik Okyanusu'ndaki Maldiv Adaları, Tuvalu ve Kiribati gibi alçak rakımlı ada devletlerin tamamen yok olmasına yol açabilir.[20]

Belirli araziler ya ormanlara ya et hayvanlarına ayrılacak. Zengin toplumların ete karşı duyduğu olağanüstü iştah, büyük zirai şirketlerin ormanları korumak ve canlandırmak isteyenlerden daha çok parasının olduğu anlamına geliyor. Kelimenin tam anlamıyla gezegenimizin geleceğiyle kumar oynuyoruz ... ve her şey hamburger uğruna.

Ne kadar ileri gitmeliyiz? Yeme alışkanlıklarımızda radikal bir değişiklik yapmamız gerektiği açık; ama bitkisel besinler dışında hiçbir şey yemememiz mi gerekiyor? Çizgiyi tam olarak nerede çekeceğiz?

Çizginin tam yerini belirlemek her zaman güçtür. Bu konuda bazı önerilerde bulunacağım ama bunları yukarıda daha açık saçık meselelerle ilgili olarak söylediklerimden daha az ikna edici bulabilirsiniz. Çizgiyi nerede çekeceğinize kendiniz karar vermelisiniz ve bu kararınız benimkiyle aynı olmayabilir. Bu o kadar da önemli değil. Bütün ara durumlarda kesin bir karar veremesek bile saçsız erkeklerle saçlı erkekler arasında bir ayırım yapabiliyoruz. Önemli olan, temel öğeler üzerinde anlaşabilmek.

Kitabı buraya kadar okumuş olan herkesin, modern fabrika koşullarında yetiştirilmiş hayvanların etlerini ya da diğer ürünlerini satın almamanın ve yememenin ahlaksal bir zorunluluk olduğunu kabul ettiğini umuyorum. Bu, tartışma konuları arasında en açık olanı ve kendi çıkarlarının dışına çıkabilme kapasitesine sahip herkesin kabul edebilmesi gereken mutlak bir asgari nokta.

---

20. David Dickson, "Poor Countries Need Help to Adapt to Rising Sea Level", *New Scientist*, 7 Ekim 1989, s. 4; Sue Wells ve Alasdair Edwards, "Gone with the Waves", *New Scientist*, 11 Kasım 1989, s. 29-32.

Bu asgari noktaya nelerin dahil olduğuna bakalım. Bu, kökeninden emin olmadığımız sürece tavuk, hindi, tavşan, domuz, süt buzağısı ve sığır etlerinden ve yumurtadan uzak durmamız gerektiği anlamına geliyor. Şu anda koyun etleri genellikle yoğun hayvancılık yöntemleriyle üretilmiyor; ama bu şekilde üretilen koyun etleri var ve gelecekte bunların oranı artabilir. Satın aldığınız sığır etinin bir besi ünitesinden ya da başka bir kapalı sistemden –ya da yağmur ormanları yok edilerek yaratılmış bir otlaktan– geliyor olma ihtimali, hangi ülkede yaşadığınıza bağlı. Her tür etin sınai çiftlikler dışında üretilenlerini bulmak mümkün; ama şehirde yaşıyorsanız bu çok büyük bir çaba gerektirir. Çoğu kasabın vücutlarını sattığı hayvanların nasıl yetiştirildiğine dair en ufak bir fikri yok. Bazı et türleri, örneğin tavuk eti söz konusu olduğunda geleneksel yöntemler öylesine yok olmuş durumda ki, dışarıda serbestçe dolaşmış bir tavuk satın almak neredeyse imkânsız. Süt buzağısı etinin insancıl yöntemlerle üretilmesi ise tamamen imkânsız. Etlerin "organik" olduğu belirtildiğinde bile, bu sadece hayvanlara normal dozlarda antibiyotik verildiği, hormon ve başka ilaç verilmediği anlamına geliyor; etrafta rahatça dolaşma fırsatı bulamayan bir hayvan için pek de büyük bir teselli sayılmaz. "Özgür tavuk yumurtaları" ise çoğu ülkede rahatça bulunabiliyor ama ABD'nin büyük bir bölümünde bu tür yumurta bulmak hâlâ çok zor.

Sınai çiftliklerde üretilen tavuk, domuz, süt buzağısı, sığır ve yumurtaları yemeyi bir kez bıraktıktan sonra ikinci adım, öldürülmüş herhangi bir kuş ya da memeliyi yememektir. Zaten birincisinin ardından bu, çok küçük bir adım olacaktır; çünkü yaygın olarak yenen kuş ve memelilerin çok büyük bir kısmı yoğun yöntemlerle üretiliyor. Yaratıcı bir vejetaryen diyetinin ne kadar tatmin edici olabileceği konusunda hiçbir deneyimi olmayan kişiler, bunu büyük bir fedakârlık olarak görebilir. Buna verilebilecek tek bir cevabım var: "Deneyin!" İyi bir vejetaryen yemek kitabı alın (Ek 2'de bunlardan bazılarının listesi var), vejetaryen olmanın hiç de fedakârlık gerektirmediğini anlayacaksınız. Sırf damak zevkimiz uğruna bu yaratıkları öl-

dürmenin yanlış olduğuna inanmak ya da yoğun yöntemlerle yetiştirilmeyen hayvanlara da bir önceki bölümde anlatılan çeşitli şekillerde acı çektirildiğini bilmek, bu ikinci adımı atmak için yeterli neden olabilir.

Şimdi karşımıza cevaplanması güç olan başka sorular da çıkıyor. Evrimsel hiyerarşide ne kadar aşağılara inmeliyiz? Balık yememiz doğru mu? Peki ya karides? İstiridye? Bu sorulara cevap verebilmemiz için diğer varlıklara verdiğimiz önemin hangi temel ilkeye dayandığını unutmamamız gerekiyor. I. bölümde belirttiğim gibi, diğer varlıklara verdiğimiz önemin tek meşru sınırı, o varlığın çıkarlarından söz etmenin artık mümkün olmadığı noktadır. Bir varlığın, kelimenin mecazi olmayan, sözlük anlamıyla çıkarları olabilmesi için, acı çekme ya da haz duyma kapasitesinin olması gerekir. Bir varlık acı çekiyorsa, bu acıyı göz ardı etmenin ya da bunun herhangi başka bir varlığın çektiği benzer bir acıya eşdeğer olduğunu reddetmenin hiçbir haklı ahlaksal gerekçesi olamaz. Bu kuralın tersi de geçerli. Eğer bir varlık acı çekme ya da haz duyma kapasitesinden yoksunsa, o varlıkla ilgili olarak dikkate alınması gereken hiçbir şey yoktur.

Dolayısıyla çizgiyi çekme problemi, ne zaman bir varlığın acı çekme kapasitesi olmadığını varsaymaya hakkımız olduğu problemine dönüşüyor. I. bölümde, insan dışı hayvanların acı çekme kapasitesini incelerken bu konuda iki gösterge olabileceğini belirtmiştim: Canlının davranışları, yani kıvranıp kıvranmadığı, çığlık atıp atmadığı, acı kaynağından kaçmaya çalışıp çalışmadığı vb; bir de söz konusu varlığın sinir sisteminin bizimkine benzerliği. Evrimsel hiyerarşide aşağılara indikçe bu iki gösterge açısından da acı çekme kapasitesine ilişkin kanıtların zayıfladığını görüyoruz. Kuşlar ve memeliler için bu kanıtlar karşı çıkılamayacak kadar güçlüdür. Sürüngen ve balıkların sinir sistemleri bazı önemli açılardan memelilerinkinden farklıdır; ama merkezî olarak örgütlenmiş sinir kanallarına dayanması açısından aynı temel yapıya sahiptir. Memelilerin acı çekince sergilediği davranışların çoğu, balıklarda ve sürüngenlerde de görülüyor. Çoğu türde sesli tepkiler bile var ama bu sesler bi-

zim kulaklarımızın işitme aralığının dışında. Örneğin balıklar titreşimli sesler çıkarıyor; araştırmacılar "alarm" ve "başı dertte olma" sesleri de dahil olmak üzere çeşitli "çağrı"ları ayırt etmiş durumda.[21] Balıklar sudan çıkarıldığında ve ağın içinde ya da kuru bir yerde çırpınmaya bırakıldığında ölünceye kadar acı belirtileri gösteriyor. Başka konularda sağduyulu olan insanların, yakaladıkları balıklar yanlarında yavaş yavaş ölürken suya attıkları kancanın başında beklemeyi hoş bir hobi olarak görmesinin tek nedeni, balıkların bizim duyabileceğimiz şekilde acı çığlıklar atamaması ya da iniltiler çıkaramaması olsa gerek.

1976'da, Britanya Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği (RSPCA), avcılık ve balıkçılığa ilişkin bağımsız bir araştırma ekibi oluşturdu. RSPCA dışından uzmanlardan oluşan ekibe saygın zoologlardan Lord Medway başkanlık etti. Balıkların acı çekme kapasitesine sahip olduğu yönündeki kanıtlar ayrıntılı olarak incelendi ve bu kanıtların diğer omurgalı hayvanlar için geçerli olan kanıtlar kadar güçlü olduğunun tartışılmaz bir gerçek olduğuna karar verildi.[22] Öldürmekten çok acı çektirmek konusunda duyarlı olan kişiler şunu sorabilir: Balıkların acı çekme *kapasitesine* sahip olduğunu varsayarsak, normal ticari balıkçılık sürecinde *fiilen* ne kadar acı çekiyorlar? Balıkların, kuşlar ve memeliler gibi soframıza gelmek üzere yetiştirilme sürecinde acı çekmediği çünkü genellikle zaten hiç yetiştirilmedikleri, insanların onlara tek müdahalesinin yakalamak ve öldürmek olduğu düşünülebilir. Gerçekte bu her zaman doğru değil; besi ünitesinde sığır eti üreticiliği kadar yoğun bir sınai çiftçilik biçimi olan balık çiftçiliği hızla büyüyen bir endüstri. Başlangıçta sadece alabalık gibi tatlı su balıkları çiftliklerde yetiştiriliyordu; ama Norveçliler denizdeki kafeslerde somon üretmek için bir teknik geliştirdi ve şimdi diğer ülkeler de çeşitli

---

21. L. ve M. Milne, *The Senses of Men and Animals* (Middlesex ve Baltimore: Penguin Books, 1965), 5. Bölüm.

22. *Report of the Panel of Enquiry into Shooting and Angling*, 1980'de oluşturulan araştırma grubu tarafından yayımlanan rapor, Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals'den (Birleşik Krallık) edinilebilir, 15.-57. paragraflar.

deniz balıkları üretmek için bu yöntemi kullanıyor. Çiftlik balıklarının durumuna ilişkin, depolama yoğunluğu, göç itkisinin engellenmesi, yakalama ve işleme sırasında yaratılan stres gibi potansiyel sorunlar üzerine henüz bir araştırma bile yapılmadı. Yine de sadece çiftlikte yetiştirilmeyen balıklardan söz edecek olsak bile, ticari balıkçılık yöntemleriyle yakalanan bir balık, sözgelimi bir tavuktan çok daha fazla acı çekerek ölüyor... çünkü sudan çıkarılıp ölmeye bırakılıyor. Solungaçları sudaki oksijeni emebildiği ama havadakini ememediği için, sudan çıkarılmış bir balık nefes alamaz. Süpermarketinizde satılan balıklar boğulma sonucunda can çekişerek ölmüş olabilir. Trol teknelerinin ağlarıyla yukarıya çekilen derin su balıkları da basınç azalması sonucunda yine büyük bir acı çekerek ölmüş olabilir.

Çiftliklerde beslenmeyen balıklar için, yoğun yöntemlerle yetiştirilmiş hayvanların yenmesine karşı öne sürülen ekolojik sav geçerli değil. Okyanuslardaki balıkları beslemek için tahıl ya da soya fasulyesi israf etmiyoruz; ama şu anda okyanuslarda yapılmakta olan büyük ölçekli ticari balıkçılığa karşı geçerli olan başka bir ekolojik sav var: Okyanuslardaki balıkları hızla tüketiyoruz. Son yıllarda yakalanan balık sayısı çok büyük ölçüde azaldı. Kuzey Avrupa ringası, California sardalyesi ve New England mezgiti gibi bir zamanlar aşırı miktarda bulunan balıklar artık o kadar zor bulunuyor ki, ticari açıdan yok olmuş kabul ediliyorlar. Modern balıkçılık filoları, balık alanlarını, sistemli bir biçimde, önlerine çıkan her şeyi toplayan ince delikli ağlarla tarıyor. Bu tür avcılıkta yakalanması amaçlanmayan –balıkçılıkta "çöp" diye adlandırılan– türlerden canlıların miktarı, yakalanması amaçlanan balıkların neredeyse yarısına ulaşıyor.[23] Bu canlıların ölüsü, doğrudan denize atılıyor. Daha önce el değmemiş okyanus tabanlarının dev bir ağla taranması anlamına gelen trolle balıkçılık, deniz yatağındaki kırılgan ekolojiyi tahrip ediyor. Diğer hayvansal besin üretme yollarında olduğu gibi bu tür balıkçılıkta da fosil yakıt israf ediliyor, yani

23. Geoff Maslen, "Bluefin, the Making of the Mariners", *The Age* (Melbourne), 26 Ocak 1985.

üretilenden daha fazla enerji harcanıyor.[24] Ayrıca, tonbalığı endüstrisinin kullandığı ağlar her yıl binlerce yunusun su altında takılıp kalmasına ve boğulmasına yol açıyor. Aşırıya varan ticari balıkçılık, okyanus ekolojisinin yanı sıra insanlara da zarar veriyor. Dünyanın her yerinde balıkçılıkla geçinen küçük kıyı köyleri geleneksel gıda ve gelir kaynaklarının kuruması tehlikesiyle karşı karşıya. İrlanda'nın batı kıyılarındaki yerleşim yerlerinden Burma ve Malezya'daki balıkçı köylerine kadar her yerde aynı sıkıntı yaşanıyor. Gelişmiş ülkelerdeki balıkçılık endüstrisi, yoksulların kaynaklarını zenginlere akıtmanın birçok yolundan biri hâline geldi.

Dolayısıyla, hem balıklar hem de insanlar adına balık yemekten kaçınmalıyız. Balık yemeye devam eden ama diğer hayvanları yemeyi reddeden bir kişi şüphesiz türcülükten uzaklaşma yolunda önemli bir adım atmıştır; ama ne balıkları ne diğer hayvanları yiyenler onlardan bir adım ileridedir.

Balıkların ötesine geçip insanların yaygın olarak tükettiği diğer deniz canlılarını ele alırsak, acı çekme kapasitesi konusunda o kadar kesin hükümler veremeyiz. Kabukluların (ıstakozlar, yengeçler, karidesler, deniz tekeleri) sinir sistemi bizimkilerden çok farklıdır. Oxford Üniversitesi zoologlarından ve Kraliyet Akademisi üyelerinden Dr. John Baker, kabukluların duyu organlarının çok gelişmiş, sinir sistemlerinin karmaşık, sinir hücrelerinin bizimkine çok benzer ve belli uyaranlara verdikleri tepkilerin hızlı ve şiddetli olduğunu belirtiyor. Bu nedenlerden ötürü, örneğin ıstakozun acı hissettiğine inanıyor. Standart ıstakoz öldürme tekniğinin de –canlı canlı kaynar suya atmak– iki dakika kadar sürebilen bir acıya yol açtığını açıkça belirtiyor. Dr. Baker, ıstakozları soğuk suya koyup yavaş yavaş ısıtmak ya da hareketsiz kalana kadar tatlı suda bırakmak gibi bazılarının daha insancıl olduğunu iddia ettiği yöntemler üzerine de deneyler yaptı; ama bu iki yöntemin daha da uzun bir çırpınmaya

24. D. Pimental ve M. Pimental, *Food, Energy and Society* (*New York: Wiley*, 1979), 9. bölüm; bu göndermeyi şu kaynaktan aldım: Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*, s. 117.

ve muhtemel acıya yol açtığını ortaya çıkardı.[25] Kabuklular gerçekten acı çekebiliyorsa, sadece öldürülme yöntemleri değil, taşınma ve marketlerde canlı tutulma biçimleri de çok büyük bir acıya yol açıyor demektir. Bu hayvanlar taze kalmaları için genellikle canlı canlı üst üste yığılıyor. Sonuçta, kabukluların acı hissetme kapasitelerine ilişkin biraz şüphe olsa da, büyük bir acı çekiyor olmaları olasılığı ile onları yememiz için hiçbir neden olmadığı gerçeği birleşince hüküm açıkça ortaya çıkıyor: Kabuklular belirsizlik durumundan yararlanmalıdır.

İstiridye, midye, deniztarağı, tarak vb hayvanlar yumuşakçadır ve yumuşakçalar genel olarak son derece basit organizmalardır. (Bir istisnayla: Ahtapot da yumuşakçadır; ama uzak yumuşakça akrabalarından çok daha gelişmiştir ve muhtemelen hissetme kapasitesi de çok daha yüksektir.) İstiridye benzeri yaratıkların acı çekme kapasitesi olduğu oldukça şüpheli. Bu kitabın ilk baskısında çizgiyi karidesle istiridye arasında bir yerlerde çekmenin makul göründüğünü belirtmiştim. Bu görüşe uyarak, diğer her açıdan vejetaryen olmamın ardından bir süre daha ara sıra istiridye, tarak ve midye yemeye devam ettim. Yine de bu yaratıkların acı hissettiği kesin olarak söylenemese de, acı hissetmediklerini kesin olarak söylemek de aynı derecede imkânsız. Ayrıca, eğer acı hissediyorlarsa, bir porsiyon istiridye ya da midye yemek çok sayıda canlıya acı çektirmek anlamına gelir. Bu canlıları yemekten vazgeçmenin çok kolay olduğu da düşünülürse, artık onları yememenin daha doğru olduğuna inanıyorum.[26]

Böylece, normalde yediğimiz canlılar açısından evrimsel hiyerarşinin en altına ve esas itibariyle vejetaryen bir diyete ulaştık. Ne var ki, geleneksel vejetaryen diyetinde yumurta ve

---

25. Bkz. J. R. Baker, *The Humane Killing of Lobsters and Crabs*, The Humane Education Centre, Londra, tarihsiz; J. R. Baker ve M. B. Dolan, "Experiments on the Humane Killing of Lobsters and Crabs", *Scientific Papers of the Humane Education Centre* 2: 1-24 (1977).

26. Yumuşakçalara ilişkin fikrimi değiştirmemde, R. I. Sikora'yla bu konuda yaptığımız tartışmalar etkili oldu.

süt gibi hayvansal ürünler de vardır. Bazı kişiler vejetaryenleri bu noktada tutarsız davranmakla suçlar. "Vejetaryen" derler, "'vegetable' [sebze] kelimesiyle aynı kökten gelir ve dolayısıyla vejetaryenler sadece sebze yemelidir." Bu söz oyunu tarihsel olarak yanlış. "Vejetaryen" terimi 1847'de İngiltere'de Vegetarian Society'nin kurulmasıyla genel kullanıma girdi. Bu derneğin kuralları yumurta ve süt tüketimine izin verdiği için, "vejetaryen" kelimesini bu hayvansal ürünleri tüketen kişileri de içine alacak şekilde kullanmak yanlış değil. Hayvan etinin yanı sıra yumurta, süt ve süt ürünleri de tüketmeyen kişiler, "vejetaryen" kelimesinin anlamının bu şekilde yerleştiğini kabul ederek kendilerine "vegan" demeyi tercih eder; ama konunun dilsel boyutu o kadar önemli değil. Asıl sormamız gereken, bu hayvansal ürünleri tüketmenin ahlaksal açıdan haklı bir gerekçesinin olup olmadığı. Bu geçerli bir soru; çünkü hiçbir hayvansal ürün tüketmeden de yeterli beslenmek mümkün; vejetaryenlerin uzun ve sağlıklı bir hayat sürrebileceğini artık çoğu kişi bilmekle birlikte, bu nokta fazla bilinmiyor. Beslenme konusuna bu bölümün ilerleyen kısımlarında döneceğim; şu an için yumurta ve süte ihtiyacımız olmadığını bilmek yeterli. Ama bunu yapmamız için bir neden var mı?

Yumurta endüstrisinin, modern sınai hayvancılığın en acımasızca yoğun biçimlerinden biri olduğunu, en az maliyetle en çok yumurta elde etmek için tavukları hiç durmaksızın sömürdüğünü görmüştük. Bu tip hayvancılığı boykot etme zorunluluğu, yoğun yöntemlerle üretilen domuz ya da tavuk etini boykot etme zorunluluğu kadar büyük. Peki –bulabildiğimizi varsayarsak– serbestçe dolaşabilen tavukların yumurtalarını yemek de yanlış mı? Bu yumurtalar için etik itirazlar çok daha küçük boyutlarda. Hem bir barınağa, hem de açık havada rahatça yürüyüp etrafı eşeleyebilecekleri bir alana sahip olan tavuklar rahat bir hayat sürebiliyor. Anlayabildiğimiz kadarıyla, yumurtalarının alınmasını da önemsemiyorlar. İtiraz edilebilecek başlıca konular, yumurta veren tavuk ırklarında erkek civcivlerin yumurtadan çıkar çıkmaz, tavukların da üretkenlikleri sona erdiğinde öl-

dürülmesi. Dolayısıyla, sormamız gereken soru, tavukların sürdüğü huzurlu hayatın (ayrıca yumurtanın bize faydasının), bu sistemin bir parçası olan öldürmeye ağır basıp basmadığı. Buna verilecek cevap, belli bir kişinin acı çektirmekten bağımsız bir mesele olarak, öldürmeye ilişkin görüşüne bağlıdır. Kitabın son bölümünde bu meselenin felsefi boyutlarını tartışmaya devam edeceğim.[27] Orada sunduğum sebeplerden dolayı, bütün olumlu ve olumsuz yönlerini dikkate alarak, serbestçe dolaşabilen tavuklarla yumurta üretmeye karşı çıkmıyorum.

Süt ile peynir ve yoğurt gibi süt ürünleri farklı bir konu. III. bölümde gördüğümüz gibi süt üretimi inekler ve yavruları için çok çeşitli yönlerden acı verici olabilir: Bunlar arasında ineğin gebe bırakılması zorunluluğu ve sonrasında anne ve yavrunun birbirinden ayrılması, birçok çiftlikte hareket kısıtlaması derecelerinin giderek artması, çok yüksek kalorili gıdalarla beslenmenin ve süt verimini sürekli artırmak için yapılan melezlemelerin ineklerde yarattığı sağlık ve stres sorunları ve her gün verilen sığır büyüme hormonunun yaratacağı fazladan stres olasılığı sayılabilir.

İlke olarak, süt ürünleri tüketmemenin bir sakıncası yok. Asya ve Afrika'nın birçok yerinde içilen tek süt, bebeklikte içilen anne sütü. Buralarda yaşayan yetişkinlerin çoğu, sütün içerdiği laktozu sindiremiyor ve süt içtiğinde hastalanıyor. Çinliler ve Japonlar bizim süt ürünlerinden yaptığımız birçok şey için uzun süredir soya fasulyesi kullanıyor. Artık soya sütü Batı ülkelerinde de kolayca bulunabiliyor ve daha az yağ ve kolesterol almak isteyenler tofudan yapılan dondurmaları tercih ediyor. Hatta soyadan yapılan peynirler, ezmeler ve yoğurtlar bile var.

Dolayısıyla, veganlar süt ürünlerini kullanmamamız gerektiği konusunda haklı. Onlar, hiçbir şekilde diğer hayvanların sömürülmesine yol açmayan bir beslenmenin uygulanabilir ve yeterli olduğunun kanlı canlı örnekleri. Diğer taraftan, şu anki türcü dünyada ahlaksal açıdan doğru olandan hiç sapmamak her

27. Bkz. aşağıda 341, 342 ve 343. sayfalar.

zaman kolay değil. Makul ve savunulabilir bir eylem planı, diyetinizi size uygun, ölçülü bir hızla değiştirmektir. İlke düzeyinde bütün süt ürünlerinden vazgeçilebilir; ama Batı toplumlarında yaşıyorsanız, uygulama düzeyinde et ve süt ürünlerini bir anda kesmek sadece etten vazgeçmekten çok daha zor. Süt ürünlerinden kaçınmak için yiyeceklerin etiketlerini okumaya başlamadığınız sürece, ne kadar çok yiyecekte bu ürünlerin kullanıldığına asla inanamazsınız. Domatesli sandviç almak bile bir sorun hâline gelebilir; çünkü ekmeklere muhtemelen peyniraltı suyu veya yağsız süt içeren bir margarin ya da tereyağı sürülmüştür. Et ve batarya yumurtalarını bırakıp yerine daha fazla peynir tüketmeye başlarsanız, hayvanlar pek bir şey kazanmış olmaz. Şöyle bir strateji, ideal olmasa da makul ve uygulanabilir bir strateji olabilir:

- Et yerine bitkisel besinler tüketmeye başlayın.
- Sınai çiftliklerde üretilen yumurtalar yerine, bulabiliyorsanız köy yumurtası tüketin, bulamıyorsanız yumurta tüketmeyin.
- Süt ve peynir yerine soya sütü, tofu ve başka bitkisel besinler alın ama kendinizi süt ürünleri içeren bütün besinlerden vazgeçmek zorunda hissetmeyin.

Bir kişinin türcülüğü beslenme alışkanlıklarından bir anda tamamıyla çıkarması çok güçtür. Burada önerdiğim stratejiyi benimseyen kişiler hayvan sömürüsüne karşı çıkan harekete açık bir kamuoyu desteği doğmasını sağladı. Hayvan Özgürleşmesi hareketi için en öncelikli iş, mümkün olduğunca çok kişiyi bu desteği vermeye ikna etmek ve böylece boykotun yayılmasını ve dikkat çekmesini sağlamaktır. Eğer her tür hayvan sömürüsünün derhal sona erdirilmesi yönündeki takdire şayan talepten dolayı, süt ürünlerini bırakmamış birinin et yiyen birinden daha iyi bir durumda olmadığı izlenimini verirsek, çoğu kişi hiçbir şey yapmamayı tercih eder ve hayvan sömürüsü aynen devam eder.

Burada, ne yiyip ne yememesi gerektiğini merak eden türcü olmayan kişilerin karşılaşacağı sorunlardan bazılarına çözüm getirmeye çalıştım. Başta söylediğim gibi sadece kendi önerilerimi aktarmak istedim. Tabii ki, türcülükten içtenlikle uzak

olan kişiler arasında ayrıntılarda bana katılmayanlar olacaktır. Bu fikir ayrılıkları, temel noktalarda anlaştığımız sürece, ortak bir hedefe yönelik olarak çalışmamızı engellemez.

Birçok kişi vejetaryenliği destekleyen çok sağlam kanıtlar olduğunu görüyor. Ne var ki, çok sık olarak, zihinsel düzeyde ikna olmak ile yaşam boyu edinilmiş alışkanlıkları sona erdirmek için gerekli eylem arasında bir boşluk doğuyor. Kitaplar yoluyla bu boşluğu kapatmak mümkün değil; kanıları uygulamaya geçirmek nihayetinde tek tek bireylere kalıyor. Ben yine de şu birkaç sayfada bu boşluğu kapatmaya çalışacağım. Amacım, hepçil bir beslenme tarzından vejetaryen bir beslenme tarzına geçişi çok daha kolay ve çekici hâle getirmek; bu değişimi tatsız bir görev olarak görmek yerine, taze gıdalarla, Avrupa, Çin, Ortadoğu kaynaklı alışılmadık etsiz yemeklerle, Batı'da genellikle görülen et, et ve yine etten oluşan beslenmenin sıkıcı ve tekdüze görünmesine yol açacak çeşitlilikte yiyeceklerle dolu yeni ve ilginç bir mutfakla tanışmak için can atmaya başlamanızı sağlamak. Bu mutfağın yaşattığı mutluluklar, onun güzel lezzetlerinin ve besleyiciliğinin doğrudan doğruya topraktan geldiği, toprağın ürettiklerinin israf edilmesine ya da hissetme yetisi olan herhangi bir varlığın acı çekmesine ya da ölmesine yol açmadığı bilgisiyle daha da büyüyor.

Vejetaryenlik, gıdalarla, bitkilerle ve doğayla yeni bir ilişki kurmamızı da sağlar. Et, yemeklerimizi kirletir. Ne kadar gizlemeye çalışsak da sofralarımızın başlıca unsurunun mezbahadan çıkan kanlı bir yiyecek olduğu gerçeğini değiştiremeyiz. Belli işlemlerden geçirilmeyen ve buzdolabında tutulmayan etler kısa sürede çürür ve kokuşur. Yediğimiz etler midemize oturur, sindirim sürecini engeller ve ancak günler sonra güçlükle vücudumuzdan atılabilir.[28] Bitkisel besinler yediğimizdeyse bes-

---

28. Burada "güçlük", laf olsun diye kullanılmış bir kelime değil. *The Lancet*'ta yayımlanan bir araştırmada (30 Aralık 1972), Batı tarzı beslenen, vejetaryen olmayan bir grup insanın sindirim sisteminde gıdanın "ortalama geçiş süresi"nin 76 ila 83 saat olduğu görüldü. Vejetaryenler içinse bu süre 42 saat olarak belir-

lenme apayrı bir nitelik kazanır. Topraktan tüketimimize hazır durumda bir besin alırız; besin bize karşı koymaz. Damaklarımız etle körelmediğinde, doğrudan topraktan gelen taze sebzelerin lezzetini daha fazla alırız. Şahsen ben yemeğimi topraktan kendi ellerimle toplamanın son derece büyük bir tatmin duygusu yarattığını düşünerek, vejetaryen olduktan kısa bir süre sonra arka bahçemizin bir kısmını kendi sebzelerimi yetiştirmeye ayırdım. Birçok vejetaryen arkadaşımın da tercih ettiği böyle bir şeyi yapmak daha önce hiç aklımdan geçmemişti. Dolayısıyla, hayvan etini soframdan kaldırmak, bitkilerle, toprakla ve mevsimlerle daha yakın bir temas kurmamı sağladı.

Yemek pişirmekle de ancak vejetaryen olduktan sonra ilgilenmeye başladım. Ana yemeğin et ve aşırı pişirilmiş iki tür sebzeden oluştuğu tipik Anglosakson beslenmesine alışık kişiler için etin sofradan çıkarılması hayal gücünü zorlayan bir şey olabilir. Bu kitapta ele aldığım konulara ilişkin konuşmalarımda sık sık et yerine ne yenebileceği sorusuyla karşılaştım. Sorunun ifade ediliş biçiminden kişinin kafasındaki tabaktan pirzola ya da hamburgeri çıkardığı ve patates püresi ve haşlanmış lahanadan ibaret tabağa et yerine ne konabileceğini merak ettiği anlaşılıyordu. Herhalde oraya soya fasulyesi konacağını düşünüyordu.

Böyle bir yemeği sevenler de olabilir ama çoğu kişinin yapması gereken, ana yemek fikrini tamamıyla baştan ele almaktır. Her öğünde çeşitli besin maddeleri bir araya getirilmelidir. Ayrı ayrı yemeklerin yerini bir salata alabilir. Örneğin iyi Çin yemeklerinde yüksek protein içeren bir ya da daha fazla besin maddesi ile başka besinler mükemmel bir şekilde birleştirilir. Vejetaryen Çin mutfağında genellikle tofu, kuruyemişler, bakliyat filizleri, mantar ve buğday glüteni ile taze, az pişmiş sebzeler ve pirinç bir arada sunulur. Kabuklu pirinç üzerine mercimek ve

---

lendi. Araştırmanın yazarları dışkının kolonda kaldığı süreyle kolon kanseri ve ilişkili hastalıklar arasında bağlantı olduğunu ileri sürüyor. Bu hastalıklar et tüketimi artan toplumlarda hızla yaygınlaşırken, az et ve çok posa içeren vejetaryenliğe yakın bir beslenme tarzına sahip Afrika köylülerinde neredeyse hiç görülmüyor.

yanında taze salatalıktan oluşan bir Hint yemeği veya yanında salatayla sunulan İtalyan vejetaryen lazanyası da eşit derecede tatmin edici yemekler olabilir. İsterseniz spagettinizi tofu köfteleriyle yiyebilirsiniz. Tam tahıl ve sebzelerle daha basit bir öğün de yaratabilirsiniz. Çoğu Batılı nadiren darı, tam buğday veya karabuğday yer. Bu tahıllar yeni ve ilginç bir diyetin temelini oluşturabilir. Bu kitabın ilk baskısında, o zamanlar henüz alışılmamış bir beslenme şekli olan vejetaryenliği okurlar için kolaylaştırmak amacıyla bazı yemek tarifleri ve ipuçları vermiştim ama geçen yıllarda o kadar çok sayıda mükemmel vejetaryen yemek kitabı yayımlandı ki, artık benim bu konuda yardımcı olmaya çalışmam tamamen gereksiz olacak (Ek 2'de bazı yemek kitapları tavsiye ediliyor). Bazı kişiler başlangıçta yemek anlayışlarını değiştirmekte güçlük çekebilir. Ana yemeği etli olmayan öğünlere alışmak zaman alabilir ama bir kez alıştıktan sonra birbirinden ilginç çok sayıda yeni yemek arasından seçim yapmak durumunda kalacak ve nasıl olup da bir zamanlar hayvan etinden vazgeçmekte zorluk çekeceğinizi düşündüğünüzü anlayamayacaksınız.

Vejetaryen olmayı düşünen kişiler, yemeklerin lezzetinin yanı sıra genellikle yeterli beslenme konusunda da endişe eder. Bu endişeler tamamıyla temelsiz. Dünyanın birçok bölgesinde vejetaryen kültürler var ve bu kültürlerin mensupları en az benzer koşullarda yaşayan vejetaryen olmayan kişiler kadar, hatta daha sağlıklı. Dindar Hindular iki binyılı aşkın bir süredir vejetaryen besleniyor. Hayatı boyunca vejetaryen beslenmiş olan Gandhi, bir katilin kurşunu hayatını sona erdirdiğinde yaklaşık 80 yaşındaydı ve son derece aktif bir kişiydi. 140 yılı aşkın süredir resmî bir vejetaryen hareketinin var olduğu Britanya'da artık üçüncü ve dördüncü kuşak vejetaryenler var. Önde gelen vejetaryenlerden birçoğu, örneğin Leonardo da Vinci, Lev Tolstoy ve George Bernard Shaw, uzun ve son derece yaratıcı hayatlar sürdüler. Alışılmamış derecede uzun yaşayan insanların çoğu çok az et yiyen ya da hiç yemeyen kişilerdir. Ekvator'daki Vilcabamba Vadisi'nin sakinleri arasında sık sık

yüz yaşını geçen kişilere rastlanıyor; hatta biliminsanları 123 ve 142 yaşlarında iki erkek de tespit etti; bu kişiler haftada ortalama 30 gramdan az et tüketiyorlar. Macaristan'da yüz yaşını geçmiş ve halen hayatta olan kişiler üzerinde yürütülen bir araştırma, bu kişilerin büyük ölçüde vejetaryen olduğunu ortaya çıkardı.[29] Uzun mesafe yüzme dalında Olimpiyat şampiyonu Murray Rose, ünlü Finli uzun mesafe koşucusu Paavo Nurmi, basketbol yıldızı Bill Walton, triatloncu "demir adam" Dave Scott ve 400 metre engelli koşu Olimpiyat şampiyonu Edwin Moses gibi isimlerden oluşan uzun bir başarılı vejetaryen sporcular listesi de, fiziksel güç ve dayanıklılık için et yemenin şart olmadığını gösteriyor.

Çoğu vejetaryen, eti bıraktıktan sonra kendisini daha zinde, daha sağlıklı ve daha istekli hissettiğini söyler. Artık bu iddiayı destekleyen çok miktarda kanıt da var. 1988'de ABD Halk Sağlığı Başhekiminin* Beslenme ve Sağlık Raporu'nda, vejetaryenlerde 35-64 yaşları arasında kalp krizi geçirme oranının Amerika'daki genel oranın sadece %28'i olduğunu ortaya koyan büyük çaplı bir araştırmaya atıfta bulunuluyordu. Daha yaşlı vejetaryenlerdeki kalp krizine bağlı ölüm oranı, vejetaryen olmayanlardakinin yarısından azdı. Aynı araştırma, et yiyenlerin kolesterol düzeyine kıyasla yumurta ve süt ürünleri tüketen vejetaryenlerin kolesterol düzeylerinin %16, veganlarınkinin ise %29 daha düşük olduğunu gösteriyordu. Rapordaki başlıca tavsiyeler, kolesterol ve yağ (özellikle doymuş yağ) tüketiminin azaltılması, tam tahıldan yapılan ürünlerin ve kahvaltılık tahıl gevreklerinin, sebzelerin (kuru baklagiller dahil olmak üzere) ve meyve tüketiminin artırılmasıydı. Kolesterol ve doymuş yağ tüketimini azaltmak, pratikte, et (belki derisi alınmış tavuk eti dışında), krema, tereyağı ve az yağlı olanlar dışında bütün süt

29. David Davies, "A Shangri-La in Ecuador", *New Scientist*, 1 Şubat 1973. Mayo Tıp Fakültesi'nden Ralph Nelson, başka bazı araştırmalara dayanarak fazla protein alımının "metabolik motorumuzun daha yüksek bir hızda rölantide çalışması"na yol açtığını öne sürüyor (*Medical World News*, 8 Kasım 1974, s. 106). Bu, uzun yaşamakla az et tüketmek ya da hiç tüketmemek arasındaki bağıntıyı açıklayabilir.

* (İng.) Surgeon general: ABD'de başkan tarafından atanan, Sağlık Bakanlığı'na bağlı çalışan ve tıp alanında en yüksek otorite kabul edilen doktor. (ç.n.)

ürünlerinin tüketimini azaltmak anlamına gelir.[30] Raporda bu durumun açık seçik bir şekilde belirtilmemesi çok eleştiri aldı. Bu muğlaklığın sebebi muhtemelen Ulusal Sığırcılar Birliği ve Süt Ürünleri Kurulu gibi grupların başarılı lobi faaliyetleriydi;[31] ama lobi faaliyetleri kanserle ilgili bölümde göğüs kanseri ile et tüketimi ve yine et ve özellikle sığır eti yemek ile kalınbağırsak kanseri arasındaki bağlantıları tespit eden çalışmalara yer verilmesine engel olamadı. Amerikan Kalp Birliği de yıllardır Amerikalılara et tüketimini azaltmalarını öneriyor.[32] Sağlıklı ve uzun yaşamaya yönelik Pritikin diyeti, McDougall diyeti gibi diyetler de ya tamamen ya da büyük ölçüde vejetaryendir.[33]

Beslenme uzmanları artık etin vazgeçilmez bir besin olup olmadığını tartışmıyor, öyle olmadığı konusunda fikir birliğine varmış durumdalar. Uzman olmayan kişilerin hâlâ bu konuda tereddütleri varsa, bu tereddütler bilgisizlikten kaynaklanıyor. Bu bilgisizlik genellikle proteinin doğasıyla ilişkili. Bize sık sık proteinin sağlıklı beslenmenin önemli bir unsuru olduğu ve ette bol miktarda protein bulunduğu söylenir. Her iki bilgi de doğru ama bize o kadar sık söylenmeyen iki şey daha var. Bunlardan birincisi, ortalama Amerikalının aşırı miktarda protein tükettiği. Bu miktar, Ulusal Bilimler Akademisi'nin önerdiği, gayet yüksek tutulmuş miktarın bile %45 üzerinde. Başka tahminlere göreyse çoğu Amerikalı vücudunun kullanabileceğinden iki ila dört kat fazla et tüketiyor. Fazla protein vücutta depolanamaz. Bu proteinin bir kısmı dışkıyla atılır, bir kısmı karbonhidrata dönüştürülür; bu da karbonhidrat alımını artırmanın pahalı bir yoludur.[34]

---

30. *The Surgeon General's Report on Nutrition and Health* (Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1988).
31. Bir haber ajansının aktardığı haberden; aktaran: *Vegetarian Times*, Kasım 1988.
32. *The New York Times*, 25 Ekim 1974.
33. N. Pritikin ve P. McGrady, *The Pritikin Program for Diet and Exercise* (New York: Bantam, 1980); J. J. McDougall, *The McDougall Plan* (Piscataway, N.J.: New Century, 1983).
34. Frances Moore Lappé, *Diet for a Small Planet*, s. 28-29; ayrıca bkz. *The New York Times*, 25 Ekim 1974; *Medical World News*, 8 Kasım 1974, s. 106.

Protein konusunda bilinmesi gereken ikinci nokta, etin protein içeren çok çeşitli besin maddelerinden yalnızca biri olduğu. Etin diğer besin maddelerinden başlıca farkı en pahalı besin maddesi olmasıdır. Bir zamanlar etteki proteinin daha üstün nitelikte olduğuna inanılırdı; ama Britanya Tıp Birliği Beslenme Komitesi daha 1950'de şu açıklamayı yapmıştı:

> Besin maddesi özümlenebilir nitelikteki temel protein birimlerinin uygun bir karışımını sağladığı sürece, bu birimlerin bitkisel ya da hayvansal yiyeceklerden edinilmiş olmasının bir öneminin olmadığı görüşü genel kabul görmektedir.[35]

Daha sonra yapılan çeşitli araştırmalar da bu görüşü doğruladı. Artık proteinin besin değerinin içerdiği temel aminoasitlerden kaynaklandığını çünkü vücudun proteinin ne kadarını kullanabileceğini bu aminoasitlerin belirlediğini biliyoruz. Hayvansal besinlerin, özellikle de yumurta ve sütün son derece dengeli bir aminoasit birleşimi içerdiği doğru olmakla birlikte, soya fasulyesi ve kabuklu yemişler gibi bazı bitkisel besinler de büyük bir besin maddesi çeşitliliğine sahiptir. Ayrıca, farklı türde bitkisel proteinleri birlikte tüketerek kolaylıkla hayvansal proteine tam olarak eşdeğer bir öğün elde edebiliriz. Buna "protein bütünleme" ilkesi denir ve bu ilkeyi uygulamaya geçirmek için beslenme uzmanı olmak gerekmiyor. Fasulye ya da mercimeğin yanında pirinç ya da mısır yiyen bir köylü, protein bütünleme ilkesini uygulamaya geçirmiş olur. Bu, çocuklarına üzerine fıstık ezmesi sürülmüş tam buğday ekmeği veren bir anne için de geçerlidir; yerfıstığı da buğday da protein içeren yiyeceklerdir. Farklı gıdalardaki farklı protein türleri bir arada alındığında özel bir biçimde birbirlerini bütünler ve vücudun bu gıdalar ayrı ayrı tüketildiğinde özümleyeceğinden daha fazla protein özümlemesi sağlanır. Ayrıca, bütünleme etkisi olmasa bile, yediğimiz bitkisel besinlerin çoğu tek başına vücudumuzun ihtiyaç duyduğu proteini sağlayabiliyor; bu sadece kabuklu

35. Aktaran: F. Wokes, "Proteins", *Plant Foods for Human Nutrition*, 1: 38 (1968).

yemişler ve baklagiller için değil, buğday, pirinç ve patates için de geçerli. Sadece yağ ve şeker açısından zengin olan abur cuburdan kaçındığımız sürece, rejim yapmak amacıyla yetersiz kalori almaya da çalışmıyorsak, protein eksikliği yaşamamız neredeyse imkânsız.[36]

Ette protein dışında da besin maddeleri var ama bunların tamamı hiçbir özen gösterilmese bile vejetaryen bir diyetle de sağlanabiliyor. Yalnızca hiçbir hayvansal ürün tüketmeyen veganların beslenme konusunda dikkatli olması gerekiyor. Bitkisel besin kaynaklarında normalde bulunmayan bir ve yalnızca bir besin maddesi var: B12 vitamini. Yumurta ve sütte B12 mevcuttur ama bitkilerde insan vücudunun doğrudan özümleyebileceği biçimde B12 bulunmaz; ama varek gibi bazı deniz yosunlarından, geleneksel Japon mayalama yöntemleriyle üretilen bir tür soya sosundan ve tempeh adı verilen, Asya'nın bazı bölgelerinde tüketilen ve artık Batı'daki sağlıklı beslenme dükkânlarında da bulunabilen mayalanmış soya ürününden B12 elde edilebilir. Kendi bağırsaklarımızdaki mikroorganizmaların bu vitamini üretmesi de mümkündür. Araştırmalar, yıllarca B12 içerdiği bilinen bir besin tüketmemiş olan bazı veganların kanlarında bu vitaminin hâlâ normal düzeyde bulunduğunu gösterdi. Bir besin yetersizliği yaşama olasılığını tamamen yok etmek için B12 tabletleri almak gibi basit ve ucuz bir yol da var. Bu tabletlerdeki vitamin bitkisel besinlerde üreyen bir bakteriden elde ediliyor. Vegan ailelerin çocukları üzerinde yürütülen araştırmalar, B12 takviyesi alan ama anne sütü dışında hiçbir hayvansal besin tüketmeyen çocukların normal bir büyüme süreci yaşadığını gösterdi.[37]

---

36. Frances Moore Lappé, *Diet for a Small Planet*'in ilk baskısında (1971), vejetaryen beslenmede yeterli protein alınabildiğini göstermek amacıyla protein bütünleme ilkesini vurguluyordu. Kitabın gözden geçirilmiş yeni baskısında (New York: Ballantine, 1982) bu vurgudan vazgeçti ve bunun yerine sağlıklı bir vejetaryen beslenme tarzının bütünleme olmasa bile yeterli protein içerdiğini ortaya koymayı tercih etti. Bitkisel besinlerin protein açısından yeterli olduğunu gösteren diğer bir kaynak için bkz. Keith Akers, *A Vegetarian Sourcebook*, 2. Bölüm.

37. F. R. Ellis ve W. M. E. Montegriffo, "The Health of Vegans", *Plant Foods for*

Bu bölümde vejetaryen olmak konusunda kolayca ifade edilebilen ve açıklanabilen sorulara cevap vermeye çalıştım; ama bazı kişilerin tereddüdü daha derinlerdeki bir dirençten kaynaklanıyor. Tereddüdün nedeni, bu kişilerin yakınları tarafından acayip bulunmaktan korkması olabilir. Karımla birlikte vejetaryen olmayı düşünmeye başladığımızda bu konuyu da konuşmuştuk. Vejetaryen olmayan dostlarımızla bağımızın kopmasından korkuyorduk ve o dönemde eski dostlarımızdan hiçbiri vejetaryen değildi. Vejetaryen olmaya birlikte karar vermemiz şüphesiz ikimiz için de bu kararı kolaylaştırmıştı; ama sonradan anladık ki, zaten endişe etmemize hiç gerek yokmuş. Kararımızı dostlarımıza açıkladık ve onlar da geçerli sebeplerimiz olduğunu gördü. Hepsi vejetaryen olmaya karar vermese de hiçbiri bizimle dostluğunu kesmedi. Hatta sanırım bizi yemeğe davet etmek ve ne kadar güzel etsiz yemekler yapabildiklerini göstermek çok hoşlarına gidiyordu. Tabii sizi acayip bulacak insanlarla karşılaşmanız da mümkün. Bu birkaç yıl öncesine göre çok daha küçük bir olasılık... çünkü artık çok daha fazla vejetaryen var. Yine de böyle bir şey olursa hiçbir şekilde yalnız olmadığınızı unutmayın. Bütün büyük reformcular –örneğin köle ticaretine, milliyetçi savaşlara, Sanayi Devrimi'nin ilk fabrikalarında çocukların günde 14 saat çalıştırılmasına karşı çıkanlar– başlangıçta, karşı çıktıkları haksızlıkların sürmesinde çıkarı olanların alay konusu olmuştu.

Human Nutrition, c. 2, s. 93-101 (1971). Bazı veganlar insan bağırsağının diğer B grubu vitaminleri kullanarak B12'yi de sentezleyebildiği gerekçesiyle takviye tabletlerine gerek olmadığını savunuyor; ama önemli olan, bu sentezleme işleminin, B12'nin dışkıyla atılmak yerine özümlenmesini sağlayacak kadar erken bir aşamada yapılıp yapılmadığı. Hiçbir takviye içermeyen tamamıyla bitkisel bir diyetin yeterli bir beslenme tarzı olup olmadığı, şu an için bilimin *kesin olarak* cevaplayamadığı bir soru; dolayısıyla B12 takviyesi almak daha güvenli görünüyor. Ayrıca bkz. F. Wokes, "Proteins", *Plant Foods for Human Nutrition*, s. 37.

5
İnsanın Hükümranlığı...
Türcülüğün kısa bir tarihi

Zorbalığa son verebilmemiz için önce onu anlamamız gerekir. Uygulama açısından bakıldığında, insan hayvanların diğer hayvanlar üzerindeki egemenliği, II. ve III. bölümlerde gördüğümüz şekillerde ve yabani hayvanların spor amacıyla ya da kürklerini elde etmek üzere öldürülmesi gibi bunlara benzer uygulamalar şeklinde tezahür ediyor. Bu uygulamaları bağımsız olaylar, birtakım anormallikler olarak görmek yanlıştır. Bunları gerçekten anlamanın tek yolu, onları türümüzün ideolojisinin, yani başat hayvan olarak diğer hayvanlara yaklaşımımızın tezahürü olarak değerlendirmektir.

Bu bölümde, tarih boyunca bellibaşlı Batılı düşünürlerin, diğer hayvanlara karşı güdülen ve bize miras kalan yaklaşımları nasıl formüle ettiklerini ve savunduklarını göreceğiz. "Batı"ya yoğunlaşmamın nedeni, diğer kültürleri aşağı görmem değil (hayvanlara yaklaşım açısından bunun tam tersi doğru), Batı'da gelişen fikirlerin son iki ya da üç yüzyıl boyunca Avrupa'dan dünyanın geri kalanına yayılması ve bugün kapitalist olsun, komünist olsun, çoğu insan toplumunun düşünce tarzını şekillendirmekte olmasıdır.

Bu bölümde sunulan malzeme tarihsel olmakla birlikte benim bunları sunma amacım tarihsel değil. Bir yaklaşım düşüncemizin derinliklerine kök salmış ve doğruluğu sorgulanmadan kabul edilir hâle gelmişse, ne kadar ciddi ve tutarlı da olsa her türlü karşı çıkış alay konusu olabilir. Böyle bir yaklaşımı ayakta tutan kayıtsızlığı sarsmanın bir yolu cepheden hücum etmektir. Bundan önceki bölümlerde bunu yapmaya çalıştım. Alternatif bir strateji olarak, hâkim yaklaşımın tarihsel kökenleri ortaya konmaya ve böylece inandırıcılığı zayıflatılmaya çalışılabilir.

Geçmiş nesillerin hayvanlara yaklaşımı artık ikna edici değil; çünkü bu yaklaşım artık geçerliliği kalmayan –dinsel, ahlaksal, metafizik– varsayımlara dayanıyordu. Hayvanlara yaklaşımımızı, sözgelimi Aquinolu Aziz Tommaso'nun hayvanlara yaklaşımını savunduğu biçimde savunmadığımıza göre, Tommaso'nun, insanların diğer hayvanlara yaptıklarının basit bir çıkarcılığa dayandığı gerçeğini gizlemek için döneminin dinsel, ahlaksal ve metafizik fikirlerini kullandığını kabul etmemizi engelleyen bir şey yok. Eğer geçmiş nesillerin, bizim kendi çıkarları için yaptıklarını mazur göstermek amacıyla üretilmiş ideolojik kamuflajlar olduğunu düşündüğümüz şeyleri nasıl haklı ve doğal yaklaşımlar olarak kabul ettiğini görebilirsek –ve aynı zamanda, bizim hayvanları kendi küçük çıkarlarımız için onların çok daha büyük çıkarlarını ihlal ederek kullanmaya devam ettiğimiz de inkâr edilemeyecek bir gerçekse– haklı ve doğal olarak gördüğümüz kendi uygulamalarımızı gerekçelendirmek için ürettiğimiz savlara da daha şüpheci bir biçimde yaklaşabiliriz.

Batı'nın hayvanlara yaklaşımının iki kökeni var: Yahudilik ve Antik Yunan. Bu kökenler Hıristiyanlıkta birleşti ve Hıristiyanlık yoluyla Avrupa'da hâkim görüş hâline geldi. Hayvanlarla ilişkilerimiz üzerine daha aydınlanmış bir bakış açısı ancak kademeli olarak, düşünürler Kilise'den görece bağımsız konumlar benimsemeye başladıkça gelişti ve temel unsurlar bakımından, Avrupa'da 18. yüzyıla kadar hiç sorgulanmadan kabul edilen yaklaşımları bugün hâlâ terk etmiş değiliz. Dolayısıyla, tarihsel incelememizi üç bölüme ayırabiliriz: Hıristiyanlık öncesi, Hıristiyanlık dönemi, Aydınlanma ve sonrası.

Hıristiyanlık Öncesi Düşünce Dünyası

Evrenin yaratılışı uygun bir başlangıç noktası gibi görünüyor. Kutsal Kitap'taki yaratılış hikâyesi, İbrani halkının insan ve hayvan arasındaki ilişkinin doğasını nasıl tasavvur ettiğini apaçık ortaya koyuyor. Bu, mitolojinin gerçekliği yansıtmasının mükemmel bir örneği:

> Tanrı, "Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabanıl hayvan, sürüngen türetsin" diye buyurdu. Ve öyle oldu.
> Tanrı çeşit çeşit yabanıl hayvan, evcil hayvan, sürüngen yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü.
> Tanrı, "İnsanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün bütününe egemen olsun."
> Tanrı insanı kendi suretinde yarattı. Böylece insan Tanrı suretinde yaratılmış oldu. İnsanları erkek ve dişi olarak yarattı.
> Onları kutsayarak, "Verimli olun ve çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.[1]

Kutsal Kitap bize Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığını söylüyor. Bunu insanın Tanrı'yı kendi suretinde yarattığı şeklinde düşünmek de mümkün. Nasıl düşünürsek düşünelim, bu düşünce insanları bütün canlılar arasında Tanrı'ya benzeyen

1. Yaratılış 1:24-28 (*Kutsal Kitap* [Yeni Çeviri], Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001).

tek canlı olarak evrende özel bir konuma yerleştiriyor. Ayrıca, Tanrı'nın insanlara bütün canlı varlıklar üzerinde hükümranlık hakkı verdiği de apaçık bir biçimde belirtiliyor. Tabii Aden Bahçesi'nde bu hükümranlık beslenmek için diğer hayvanları öldürmeyi içermiyor olabilir. Yaratılış 1:29'dan ilk insanların otlarla ve ağaçlardan topladıkları meyvelerle beslendiği sonucu çıkıyor ve Aden çoğu yerde, herhangi bir öldürme biçiminin düşünülemeyeceği kusursuz bir barış ve huzur ortamı olarak tasvir ediliyor. Bu yeryüzü cennetinde insan hükümrandır; ama bu hükümranlık bir tür iyi niyetli despotizmdir.

İnsanın cennetten kovuluşundan sonra (Kutsal Kitap bundan bir kadının ve bir hayvanın sorumlu olduğunu belirtiyor), hayvan öldürmek açıkça serbest hâle gelir. Tanrı, Aden Bahçesi'nden atmadan önce Âdem ve Havva'yı hayvan derisiyle giydirir. Âdem ve Havva'nın oğulları Habil koyun çobanıdır ve sürüsünden seçtiği hayvanları Tanrı'ya sunar. Sonra tufan gelir ve insanın kötülüklerinden dolayı diğer canlıların neredeyse tamamı öldürülür. Sular çekilince Nuh Tanrı'ya şükreder ve ona "bütün temiz sayılan hayvanlarla kuşlardan yakmalık sunular" sunar. Bunun karşılığında Tanrı, Nuh'u kutsar ve ona insanın hükümranlığının son mührünü verir:

> Tanrı, Nuh'u ve oğullarını kutsayarak, "Verimli olun, çoğalıp yeryüzünü doldurun" dedi.
> Yerdeki hayvanların, gökteki kuşların bütünü sizden korkup ürkecek. Yeryüzündeki bütün canlılar, denizdeki bütün balıklar sizin yönetiminize verilmiştir.
> Bütün canlılar size yiyecek olacak. Yeşil bitkiler gibi, hepsini size veriyorum.[2]

Antik İbrani metinlerinin insan dışı hayvanlara temel yaklaşımı budur. Burada yine başlangıçtaki masumiyet durumunda vejetaryen olduğumuz, sadece "yeşil bitkiler" yediğimiz ama cennetten kovulduktan, bunu izleyen günahkârlık döneminden

2. Yaratılış 9:1-3.

ve tufandan sonra diyetimize hayvanların da eklenmesine izin verildiği yönünde son derece ilginç bir imâ var. Bu iznin içerdiği insan hükümranlığı varsayımının gerisinde, yine de ara sıra kendini gösteren daha merhametli bir düşünce çizgisi de var. Örneğin, Yeşaya Peygamber hayvan kurban edilmesini kınar ve Yeşaya kitabında kurdun kuzuyla bir arada yaşadığı, aslanın sığır gibi saman yediği, "kutsal dağımın hiçbir yerinde" kimsenin kimseye zarar vermediği ve yok etmediği mutlu bir dönem tasvir edilir. Ne var ki, bu bir ütopyadır, aynen uygulanacak bir emir değil. Eski Antlaşma'nın çeşitli yerlerine serpiştirilmiş başka bazı pasajlarda da hayvanlara karşı bir parça şefkatli olunması teşvik ediliyor; dolayısıyla sebepsiz zulmün yasaklandığını, "hükümranlığın" aslında bir tür "kâhyalık" olduğunu, idaremize verilen canlıların bakımından ve iyi durumda olmalarından Tanrı'ya karşı sorumlu olduğumuzu savunmak da mümkün. Yine de, Kutsal Kitap'ta, Yaratılış'ta ortaya konan, insan türünün bütün yaratıkların zirvesinde olduğu ve Tanrı'dan diğer hayvanları öldürme ve yeme izni aldığı şeklindeki genel yaklaşımı sarsacak ciddi bir karşı görüş yok.

Batı düşünce geleneğinin ikinci kökeni Antik Yunan'dır. Burada başlangıçta birbiriyle çelişen düşünceler olduğunu görüyoruz. Yunan düşüncesi tektip değildi; temel öğretilerini büyük bir kurucu düşünürden alan, birbirine rakip okullara ayrılmıştı. Bu düşünürlerden biri olan Pythagoras, muhtemelen ölen insanların ruhunun hayvanlara göçtüğüne inandığı için vejetaryendi ve taraftarlarına hayvanlara saygı göstermelerini öğütlüyordu; ama Yunan düşüncesinin en önemli okulu Platon ve öğrencisi Aristoteles'in okuluydu.

Aristoteles'in köleliği desteklediği herkesçe bilinir. Ona göre bazı insanların doğasında kölelik vardı ve bu kişilerin köleleştirilmesi haklı ve yerindeydi. Bunu Aristoteles'in itibarını azaltmak için değil, onun hayvanlara yaklaşımını anlamakta temel önemde bir husus olduğu için belirtiyorum. Aristoteles, Yaratılış kitabının yazarı gibi insanlarla hayvanlar âleminin geri kalanı arasında büyük bir uçurum olduğunu düşünmemekle

birlikte, hayvanların insanların çıkarlarına hizmet etmek için var olduğuna inanıyordu.

Aristoteles, insanın bir hayvan olduğunu inkâr etmez, hatta insanı rasyonel hayvan olarak tanımlar. Ne var ki, ortak bir hayvan doğasını paylaşıyor olmak eşit derecede önemseme ilkesini haklı çıkarmaya yetmez. Aristoteles'e göre, doğası itibariyle köle olan bir kişi de hiç şüphesiz insandır ve herhangi bir insan kadar haz ve acı hissetme kapasitesine sahiptir; ne var ki akıl yürütme yetileri bakımından özgür insandan aşağı olduğu varsayıldığı için, Aristoteles onu bir "canlı araç" olarak görür. İki öğeyi son derece açık bir biçimde, aynı cümlede yan yana koyar: Köle "hâlâ bir insan olmakla birlikte, aynı zamanda bir maldır".[3]

İnsanlar arasındaki akıl yürütme yetisi farklılıklarını bazılarını efendi, bazılarını mal yapmak için yeterli gören Aristoteles, insanların diğer hayvanlara hükmetme hakkını üzerinde fazla durmayı gerektirmeyecek kadar açık bir şey olarak görmüş olmalı. Ona göre doğa, esas olarak, akıl yürütme yetisi düşük olan varlıkların yüksek olan varlıklar uğruna var olduğu bir hiyerarşiydi:

> Bitkiler hayvanlar için, hayvanlar da insanlar için vardır – evcil hayvanlar, insanın kullanması ve beslenmesi için, vahşi hayvanlar (hepsi değilse de çoğu) beslenmek için ve giyecekler ve çeşitli araçlar üretmek için.
> Doğa hiçbir şeyi amaçsızca ya da boşuna yapmayacağı için, bütün hayvanları da insan için yaratmış olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçektir.[4]

Sonraki dönemlerde Batı düşünce geleneğinin parçası hâline gelen, Pythagoras'ın düşünceleri değil, Aristoteles'in düşünceleri oldu.

---

3. Aristoteles, *Politics*, Everyman's Library, (Londra: J. M. Dent & Sons, 1959) [*Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993] , s. 10.
4. Aristoteles, *Politics [Politika]*, s. 16.

Hıristiyanlık Düşüncesi

Hıristiyanlık zaman içerisinde Yahudi ve Yunan yaklaşımlarını birleştirdi; ama bu din, Roma İmparatorluğu döneminde kuruldu ve güçlendi; bu nedenle Hıristiyan yaklaşımının başlangıçtaki etkisini anlamak için onu yerini aldığı yaklaşımla kıyaslamalıyız.

Fetihler yoluyla inşa edilen Roma İmparatorluğu, enerjisinin ve gelirlerinin büyük bölümünü muazzam genişlikteki topraklarını savunmaya ve genişletmeye ayırmak zorundaydı. Bu koşullarda zayıflara karşı şefkat duygusunun güçlenmesi pek olası değildi. Toplumdaki genel havayı savaşçılık erdemleri belirliyordu. Sınırlardaki savaşların çok uzağında olan Roma kentinde bile, oyun denen bazı etkinliklerle vatandaşların karakteri sağlamlaştırılmaya çalışılıyordu. Colosseum'da Hıristiyanların aslanlara atıldığını ilkokul çocukları bile bilir ama bu oyunların görünüşte –ve bazı açılardan gerçekten– medeni olan insanların şefkat ve merhamet sınırlarının göstergesi olarak anlamı üzerinde pek durulmamıştır. Kadınlı erkekli topluluklar insanların ve diğer hayvanların öldürülmesini normal bir eğlence biçimi olarak görüyordu ve bu durum pek bir protestoyla karşılaşmadan yüzyıllarca devam etti.

19. yüzyıl tarihçilerinden W. E. H. Lecky, Roma oyunlarının gelişimini iki gladyatörün mücadelesi şeklindeki başlangıcından yola çıkarak şöyle anlatıyor:

> Basit bir dövüş izleyicilere zamanla sıkıcı gelmeye başladı ve azalan ilgiyi canlandırmak için bin bir çeşit gaddarlık icat edildi. Bir defasında birbirine zincirlenmiş bir ayı ve bir boğa kumlarda yuvarlanarak korkunç bir savaş verdi; bir defasında vahşi hayvan derileriyle kaplanmış suçlular, kızgın demirlerle ve ucunda kızgın zift bulunan oklarla tahrik edilmiş boğaların önüne atıldı. Caligula döneminde tek bir günde 400 ayı öldürüldü... Neron döneminde 400 kaplan boğalarla ve fillerle dövüştürüldü. Titus, Colosseum'un açılışında 5.000 hayvan öldürttü. Traianus döneminde 123 gün süren oyunlar düzenlendi. Gösteriye yenilik katmak amacıyla aslanlar, kaplanlar, filler, gergedanlar, suaygırları, zürafalar, boğalar, geyikler, hatta timsahlar

ve yılanlar kullanıldı. İnsanlara acı çektirmekten de geri durulmuyordu... Traianus dönemindeki oyunlarda 10.000 adam dövüştürüldü. Neron geceleri bahçelerini üstlerine ziftli gömlek giydirilerek yakılan Hıristiyanların vücutlarıyla aydınlatıyordu. Domitianus döneminde güçsüz cücelerden oluşan bir ordu savaşmaya zorlandı... Halk öylesine kana susamıştı ki, oyun düzenlemeyi ihmal eden bir yönetici, tahıl dağıtmayı ihmal eden bir yöneticiden daha çok tepki topluyordu.[5]

Romalılar ahlaksal duygulardan yoksun insanlar değildi. Adalet, kamusal görevler ve hatta başka insanlara şefkat göstermek gibi konularda çok duyarlıydılar. Oyunların korkunç bir açıklıkla ortaya çıkardığı şey, bu ahlaksal duyguların kesin bir sınırının olduğudur. Bir varlık bu sınırların içinde kalıyorsa, oyunlardakine benzer davranışlar tahammül edilemeyecek derecede korkunç bir şey olarak görülüyor olmalıydı; ama ahlaksal önem alanının dışında kalan bir varlığa acı çektirmek basit bir eğlenceden ibaretti. Bazı insanlar –özellikle suçlular ve savaş esirleri– ve bütün hayvanlar bu sınırların dışında kalıyordu.

Hıristiyanlığın etkisi de bu çerçevede değerlendirilmeli. Hıristiyanlık, Roma'ya, Yahudi geleneğinden aldığı ama insan ruhunun ölümsüzlüğüne verdiği önem nedeniyle daha da ısrarla vurguladığı insan türünün biricikliği fikrini getirdi. Dünyadaki bütün varlıklar arasında sadece insanların kaderinde fiziksel ölümden sonra yaşamak vardı. Bundan tamamıyla Hıristiyanlığa özgü olan, insan hayatının her türünün kutsal olduğu fikri doğdu.

Çoğu Doğu kaynaklı olmak üzere hayatın her türünün kutsal olduğunu savunan bazı dinler vardır; birçok dinde de bir insanın kendi toplumsal, dinsel ya da etnik grubunun bireylerini öldürmesi büyük bir günah kabul edilir; ama her insanın hayatının –ve sadece insanların hayatının– kutsal olduğu görüşü Hıristiyanlıkla birlikte yayıldı. Bu görüşe göre,

5. W. E. H. Lecky, *History of European Morals from Augustus to Charlemagne* (Londra: Longmans, 1869), 1: 280-282.

yeni doğmuş bebeğin, hatta rahimdeki ceninin bile ölümsüz bir ruhu vardır ve dolayısıyla hayatı yetişkinlerinki kadar kutsaldır.

Bu yeni öğreti, insanlar açısından bakarsak, birçok bakımdan ilericiydi ve Romalıların sınırlı ahlak alanında muazzam bir genişleme yarattı; ama bir yandan da insan dışı hayvanların Eski Antlaşma'daki aşağı konumlarına onay vererek bu konumun daha da alçalmasına yol açtı. Eski Antlaşma, insanların diğer türler üzerindeki hükümranlığını ilan etmekle birlikte, hiç değilse onların acılarına önem verilmesi gerektiğine dair bazı emareler de içerir. Yeni Antlaşma'da ise hayvanlara zulmedilmesini yasaklayan en ufak bir emir ya da onların çıkarlarının dikkate alınmasına dair en ufak bir tavsiye yoktur. İsa'nın kendisi de insan dışı hayvanların akıbetine hiç önem vermeyen biri gibi tasvir edilir. 2.000 domuzun göle atlayıp boğulmasına yol açması bir ihtiyaçtan kaynaklanıyor gibi değildir; herhalde İsa kötü ruhları başka bir yaratığın içine sokmadan da uzaklaştırabilirdi.[6] Aziz Pavlus, Musa'nın yasasındaki "Harman döven öküzün ağzını bağlama" hükmüne yeni bir yorum getirmekte ısrarlıdır: "Tanrı'nın kaygısı öküzler midir?" diye sorar hor görerek. Hayır, diye cevap verir, "Kuşkusuz bizim için yazılmıştır bu."[7]

Daha sonraki dönemlerde yaşayan Hıristiyanlar da bu konuda İsa'nın izinden gitti. Aziz Augustinus, domuz olayına ve İsa'nın bir incir ağacını lanetlemesine göndermede bulunarak şunları yazdı:

> İsa hayvanları öldürmekten ve bitkileri yok etmekten kaçınmanın batıl inancın en üst noktası olduğunu bizzat göstermiştir; çünkü bizimle hayvanlar ve ağaçlar arasında hiçbir ortak hak olmadığına hükmederek kötü ruhları bir domuz sürüsüne göndermiş ve meyve vermeyen bir ağacı lanetleyerek kurutmuştur... Şüphesiz ne domuzların ne de ağacın bir günahı vardı.

6. Markos 5: 1-13.
7. Korintliler 9: 9-10.

Augustinus'a göre İsa, insanlara karşı davranışlarımızı belirleyen ahlaksal kuralların hayvanlara karşı davranışlarımız için geçerli olmadığını göstermeye çalışmıştı. Kötü ruhları kolayca yok edebileceği hâlde domuzlara göndermesinin sebebi buydu.[8]

Bu çerçeveden bakıldığında Hıristiyan ve Roma yaklaşımlarının etkileşiminden çıkan sonucu tahmin etmek güç değil. Bunu en açık şekliyle imparatorluğun Hıristiyanlaşmasının Roma oyunları üzerindeki etkisinde gözlemleyebiliriz. Hıristiyan öğretisinin gladyatör dövüşlerine hiç tahammülü yoktu. Dövüşte rakibini öldüren gladyatör, katil olarak görülüyordu. Bu dövüşleri izlemeye gitmek bir Hıristiyan'ın aforoz edilmesi için yeterliydi. 4. yüzyılın sonlarında insanlar arasındaki dövüşler tamamen ortadan kalktı. Diğer taraftan, herhangi bir insan dışı hayvanı öldürmenin ya da işkenceye maruz bırakmanın ahlaksal statüsü aynı kaldı. Vahşi hayvan dövüşleri Hıristiyanlık döneminde de sürdü ve muhtemelen sadece imparatorluğun serveti ve büyüklüğündeki gerilemenin vahşi hayvan elde etmeyi güçleştirmesi nedeniyle yaygınlığını kaybetti. Bu dövüşler İspanya'da ve Latin Amerika'da günümüzde bile modern biçimiyle düzenlenmeye devam ediyor.

Roma oyunları için geçerli olan daha genel olarak da geçerliydi. Hıristiyanlık insan dışı hayvanları, Roma döneminde olduğu gibi, kesin bir biçimde merhamet sınırlarının dışında bıraktı. İnsanlara yaklaşım olağanüstü derecede gelişir ve yumuşarken, diğer hayvanlara yaklaşım Roma dönemindeki kadar kalpsizce ve acımasızca olmaya devam etti. Hatta Hıristiyanlık Romalıların hayvanlara yaklaşımını yumuşatamamakla kalmadı, birkaç iyi kalpli insanın ayakta tutmaya çalıştığı merhamet duygusunu ne yazık ki asırlarca yeniden canlanamayacak şekilde yok etmeyi de başardı.

---

8. Aziz Augustinus, *The Catholic and Manichaean Ways of Life*, İng. Çev. D. A. Gallagher ve I. J. Gallagher (Boston: The Catholic University Press, 1966), s. 102. Bu kaynakları şu kitaptan aldım: John Passmore, *Man's Responsibility for Nature* (New York: Scribner's, 1974), s. 11.

Her ne olursa olsun bütün acı çeken varlıklara merhamet gösteren ve hissetme yetisi olan varlıkların, ister gurme sofralarında isterse arenada, insanlara zevk vermek için kullanılmasını şiddetle kınayan bir avuç Romalı da vardı. Ovidius, Seneca, Porphyrios ve Plutarkhos bu konuda yazılar yazdılar. Lecky'nin aktardığına göre, Plutarkhos, ruh göçü gibi inançlardan bağımsız olarak, evrensel bir iyilik anlayışı temelinde hayvanlara iyi davranılmasını kararlı bir şekilde savunan ilk kişi olma onuruna sahip.[9] Ne var ki, hayvanlara zulmedilmesine, insanlara zulmedilmesini teşvik edebileceği endişesi dışında herhangi bir sebeple ve aynı derecede güçlü ve kapsamlı bir biçimde karşı çıkan bir Hıristiyan yazarın çıkması için aradan neredeyse on altı yüzyıl geçmesi gerekti.

Hayvanların durumuna biraz ilgi gösteren Hıristiyanlar da vardı. Aziz Basileios'un yazdığı bir duada, Aziz İoannis Hrisostomos'un bir yazısında, Suriyeli Aziz İshak'ın bir öğretisinde hayvanlara iyi davranılması tavsiye edilir. Hatta Aziz Neot gibi avları sabote eden, geyikleri ve tavşanları avcıların ellerinden kurtaran azizler bile gösterilebilir;[10] ama bu kişiler Hıristiyan düşüncesinin ana akımının tamamıyla türcü yönelimini değiştirmeyi başaramadı. Bu kişilerin ne kadar etkisiz kaldığını göstermek için, ilk Kilise Babaları'ndan ortaçağdaki skolastik düşünürlere kadar Hıristiyan düşüncesinin hayvanlara yakla-

---

9. *History of European Morals*, c. 1, s. 244; Plutarkhos için özellikle *Moral Essays* kitabındaki "On the Eating of Flesh" makalesine bakınız.

10. Basileios için bkz. John Passmore, "The Treatment of Animals", *The Journal of the History of Ideas* 36: 198 (1975); Hrisostomos için bkz. Andrew Linzey, *Animal Rights: A Christian Assessment of Man's Treatment of Animals* (Londra: SCM Press, 1976), s. 103; Suriyeli Aziz İshak için bkz. A. M. Allchin, *The World is a Wedding: Explorations in Christian Spirituality* (Londra: Darton, Longman and Todd, 1978), s. 85. Bu göndermeleri şu kaynaktan aldım: R. Attfield, "Western Traditions and Environmental Ethics", R. Elliot ve A. Gare, Der., *Environmental Philosophy* (St. Lucia: University of Queensland Press, 1983), s. 201-230. Daha fazla bilgi için şu kaynaklara da bakabilirsiniz: Attfield, *The Ethics of Environmental Concern* (Oxford: Blackwell, 1982); K. Thomas, *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800* (Londra: Allen Lane, 1983), s. 152-153; ve R. Ryder, *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism* (Oxford: Blackwell, 1989), s. 34-35.

şımının gelişimini izlemek yerine –zaten gelişimden ziyade bir tekrar söz konusu olduğu için bu çok sıkıcı bir çalışma olurdu– Aquinolu Tommaso'nun konumunu ayrıntılı olarak incelemek daha yararlı olacak.

Tommaso'nun *Summa Theologica* adlı muazzam eseri, ilahiyat alanındaki bütün bilgileri bir araya toplama ve bu bilgiler ile filozofların dünyevi bilimlerini uzlaştırma denemesiydi (gerçi Tommaso için filozoflar arasında Aristoteles o kadar öne çıkmıştı ki, ondan sadece "Filozof" diye bahsediyordu). Reform'a kadarki Hıristiyan felsefesinin ve bugüne kadarki Roma Katolik felsefesinin temsilcisi olarak tek bir yazar belirlemek gerekirse, bu kişi Aquinolu Tommaso olur.

Hıristiyanlıktaki öldürme yasağının, Tommaso'ya göre, insanlar dışındaki varlıklar için de geçerli olup olmadığını ve geçerli değilse bunun nedenini sorarak başlayabiliriz. Tommaso şu cevabı veriyor:

> Bir şeyi amacına uygun olarak kullanmakta hiçbir günah yoktur. Dünya düzeni öyledir ki, kusurlu olanlar kusursuz olanlar içindir... Bitkiler gibi sadece yaşayan şeylerin bütünü hayvanlar için ve bütün hayvanlar da insanlar içindir. Bundan dolayı, Filozof'un belirttiği gibi, insanların bitkileri hayvanların iyiliği için ve hayvanları insanların iyiliği için kullanması yasak değildir (*Politika* I, 3).
> O hâlde en gerekli kullanım hayvanların bitkileri ve insanların hayvanları yemek amacıyla kullanması olmalıdır ve bu da bu canlıların hayatını almadan yapılamaz; dolayısıyla hayvanların kullanımı için bitkilerin hayatını almak da, insanların kullanımı için hayvanların hayatını almak da meşrudur. Ve bu, doğrudan Tanrı'nın emrine de uygundur (*Yaratılış* i, 29, 30 ve *Yaratılış* ix, 3).[11]

Tommaso için önemli olan nokta, yiyecek için öldürmenin başlıbaşına gerekli ve dolayısıyla haklı olması değildir (Tommaso, Manicilik gibi, hayvanları öldürmenin yasak olduğu inançlardan haberdar olduğu için insanların hayvan öldürmeden de yaşayabilecekleri gerçeğinden tamamen habersiz olamazdı; ama

11. *Summa Theologica* II, II, Q64, madde 1.

şu an için bu noktanın üzerinde durmayacağız), ancak "daha kusursuz" olan bu sebeple öldürme hakkına sahiptir. Yemek amacıyla insanları öldüren hayvanlar apayrı bir kategoriye sokulur:

> Vahşet ve canavarlık kelimeleri yabanıl hayvanlara benzerlikten gelir. Çünkü bu tür hayvanlar etiyle beslenmek amacıyla insana saldırır, adalet güdüsüyle değil. Adalet düşüncesi akla özgüdür.[12]

Tabii insanlar beslenmek amacıyla öldürmeden önce mutlaka işin adalet yönünü de düşünür!

Demek ki, insanlar diğer hayvanları öldürebilir ve beslenmek amacıyla kullanabilir; ama hayvanlara karşı yapmaları yanlış olan hiçbir şey yok mudur? Diğer varlıkların acı çekmesi başlıbaşına kötü bir şey midir? Eğer öyleyse, bu nedenle onlara acı çektirmek ya da en azından gereksiz yere acı çektirmek yanlış değil midir?

Tommaso "usdışı hayvanlar"a zulmetmenin başlıbaşına yanlış olduğunu söylemez. Ahlak anlayışında bu tür yanlışlara yer yoktur; çünkü günahları insanın Tanrı'ya karşı işlediği günahlar, kendisine karşı işlediği günahlar ve komşusuna karşı işlediği günahlar şeklinde üçe ayırır. Yani ahlakın sınırları bir kez daha insan dışı hayvanları dışarıda bırakmaktadır. Onlara karşı işlenen günahlar için bir kategori yoktur.[13]

İnsan dışı hayvanlara zulmetmek günah olmasa bile, belki onlara iyi davranmak hayırseverlik sayılabilir, değil mi? Hayır, Tommaso bu ihtimali de açıkça dışlar. Ona göre, hayırseverlik üç sebepten dolayı usdışı yaratıklar için geçerli değildir: Bu yaratıklar "gerçek anlamıyla iyiliğe sahip olma yetisinden yoksundur, bu yeti ussal yaratıklara özgüdür"; onlarla hiçbir ortak duygumuz yoktur; son olarak da "hayırseverlik sonsuz mutluluğu paylaşmaya dayalıdır ve usdışı yaratıklar buna erişemez". Bu yaratıklar ancak "başkaları için arzuladığımız iyi şeyler" yani "Tanrı'nın yüceltilmesine ve insanların kullanmasına yarayan"

12. *Summa Theologica* II, II, Q159, madde 2.
13. *Summa Theologica* I, II, Q72, madde 4.

şeyler olarak görülerek sevilebilir. Başka bir deyişle, hindilere sevgiyle yem vermemizin nedeni, aç olmaları olamaz, ancak onları birilerinin Noel yemeği olarak düşünmemiz olabilir.[14]

Bütün bunlar, Tommaso'nun insanlar dışındaki hayvanların hiçbir acı çekme yetisine sahip olmadığına inandığını düşündürebilir. Açıkça saçma olmakla birlikte böyle düşünen filozoflar da var ve eğer onlardan biriyse, Tommaso da hiç değilse acıya kayıtsız kalma suçlamasından kurtulabilir. Ne var ki, bizzat kendi sözleri bu yorumu imkânsız kılıyor. Tommaso, Eski Antlaşma'daki, hayvanlara zulmetmeye karşı yapılan yumuşak ihtarlar üzerine fikir bildirirken akıl ile duyguyu ayırt etmemizi önerir. Akıl konusunda şunları söyler:

> İnsanların hayvanlara nasıl davrandığının bir önemi yoktur çünkü Tanrı bütün varlıkları insanın yönetimine tabi kılmıştır ve Havari de işte bu anlamda Tanrı'nın öküzleri umursamadığını söyler; çünkü Tanrı insanlara, öküzlere ya da diğer hayvanlara nasıl davrandığını sormaz.

Diğer taraftan, işin duygu yönüne bakarsak, hayvanlar bizde merhamet uyandırır çünkü "usdışı hayvanlar bile acıya duyarlıdır". Ne var ki, Tommaso hayvanların acı çekebiliyor olmasını, Eski Antlaşma'daki ihtarları haklı kılmak için yeterli bulmaz ve şöyle devam eder:

> O hâlde hayvanlara merhamet gösteren bir kişinin diğer insanlara da merhamet göstermeye daha eğilimli olacağı açıktır, "Doğru kişi hayvanıyla ilgilenir" (*Süleyman'ın Özdeyişleri* xii, 10) denmesinin sebebi budur.[15]

Yani sonuçta Tommaso, hayvanlara zulmetmeye karşı çıkmanın tek nedeninin bunun insanlara zulmetmeye yol açabilmesi olduğu şeklindeki sık tekrarlanan görüşe ulaşır. Türcülüğün

14. *Summa Theologica* II, II, Q25, madde 3.
15. *Summa Theologica* II, I, Q102, madde 6; benzer bir bakış açısı için ayrıca bkz. *Summa contra Gentiles* III, II, 112.

özünü bundan daha açık bir şekilde ortaya koyacak bir sav düşünülemez.

Tommaso'nun etkisi kalıcı oldu. 19. yüzyılın ortalarında bile, Papa 9. Pius, insanların hayvanlara karşı görevleri olduğu anlamına geleceği gerekçesiyle, Roma'da bir Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği kurulmasına karşı çıktı.[16] Roma Katolik Kilisesi'nin bu konudaki resmî pozisyonunda 20. yüzyılın ikinci yarısında bile önemli bir değişiklik olmadı. Amerika'daki bir Roma Katolik temsilcisinin bir metninden alınan aşağıdaki pasajı, yukarıda alıntıladığım yedi yüzyıl önce yazılmış pasajla karşılaştırmak çok aydınlatıcı oluyor:

> Doğanın düzeninde, kusurlu varlıklar kusursuz varlıkların, akıl sahibi olmayan varlıklar, akıl sahibi varlıkların hizmetine verilmiştir. Bu doğa düzeni içinde, akıl sahibi bir hayvan olan insanoğluna, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kendinden aşağı varlıkları kullanma izni verilmiştir. İnsanoğlu, hayatını ve kuvvetini korumak için bitkileri ve hayvanları yemek zorundadır. Bitkilerin ve hayvanların yenmesi için de öldürülmesi zorunludur. Dolayısıyla, öldürmek başlıbaşına ahlakdışı ya da haksız bir eylem değildir.[17]

Bu pasajda en dikkat çekici nokta, yazarın Tommaso'ya bağlılığını, insanlar için bitki *ve* hayvan yemenin zorunlu olduğunu iddia etmeye kadar vardırması. Tommaso'nun bu konudaki bilgisizliği, şaşırtıcı olmakla birlikte, o dönemde bilimsel bilginin düzeyi düşünüldüğünde mazur görülebilir; ama günümüzde bir yazarın beslenme üzerine standart bir kaynağa bile bakmayıp ya da sağlıklı vejetaryenlerin varlığını fark etmeyip aynı hatayı sürdürmesi inanılır gibi değil.

Roma Katolik Kilisesi resmî bir bildirisinde Katolik öğretisinin çevreci hareketten etkilenmeye başladığının ilk işaretini ancak 1988'de verdi. Papa 2. Jean Paul, *Solicitudo Rei Socialis* ("Sosyal Meselelere Dair") başlığını taşıyan genelgesinde, insan-

16. E. S. Turner, *All Heaven in Rage* (Londra: Michael Joseph, 1964), s. 163.
17. V. J. Bourke, *Ethics* (New York: Macmillan, 1951), s. 352.

ların kalkınma çabalarında "doğal dünyayı oluşturan varlıklara karşı saygı"yı da ihmal etmemesi gerektiğini belirterek şöyle devam ediyordu:

> Yaratıcı'nın insanoğluna bahşettiği hükümranlık mutlak bir güç değildir; kimse başka varlıkları keyfince "kullanma ya da kötü kullanma" ya da yok etme özgürlüğü olduğunu ileri süremez... Doğal dünya konusunda sadece biyolojik yasalara değil, ahlaki yasalara da tabiyiz. Bu yasaları çiğnemenin bir bedeli vardır.[18]

Bir papanın mutlak hükümranlık görüşünü böylesine açık bir biçimde reddetmesi son derece umut verici olmakla birlikte, Katolik öğretisinin hayvanlar ve çevre konusunda çok ihtiyaç duyulan tarihsel bir değişim geçirdiğini söylemek için henüz çok erken.

Şüphesiz, hayvanlara insanca muamele edilmesini savunan ve kiliselerinin bu konudaki görüşünü düzeltmek için ellerinden geleni yapan çok sayıda Katolik de var ve bu kişiler ara sıra küçük başarılar da elde edebiliyor. Bazı Katolik yazarlar, zalimliğin insanı küçültücü yanını vurgulayarak, insanların diğer hayvanlara karşı uygulamalarının en kötülerini kınayabileceklerini düşündüler; ama çoğu, dinlerinin temel yaklaşımının dışına çıkamadı. Assisili Aziz Francesco bu konuda çok iyi bir örnek.

Aziz Francesco, Katolikliğin insan dışı varlıkların durumunu önemsememeyi teşvik etme eğilimine en önemli istisnayı oluşturur. "İmparatorun huzuruna bir çıkabilsem" dediği söylenir, "ondan Tanrı'yı ve beni seviyorsa kardeşlerim toygarları yakalamayı ve hapsetmeyi yasaklayan ve bütün öküz ve eşek sahiplerinin hayvanlarını Noel'de özellikle iyi beslemesini şart koşan bir ferman yayımlamasını isterdim." Aziz Francesco'nun ne kadar merhametli olduğunu anlatan birçok mesel var ve kuşlara vaaz verme hikâyesi de şüphesiz onlarla insanlar arasındaki farkın diğer Hıristiyanların düşündüğünden daha az olduğu düşüncesini öne çıkarıyor.

---

18. 2. Jean Paul, *Solicitudo Rei Socialis* (Homebush, NSW: St. Paul Publica-tions, 1988), kısım 34, sayfa 73-74.

Ama Aziz Francesco'nun sadece toygarlara ve diğer hayvanlara yaklaşımına bakarsak yanlış bir izlenime kapılırız. Aziz Francesco sadece hissedebilen varlıkların kardeşleri olduğunu söylemez; onun için güneş, ay, rüzgâr, ateş de kardeştir. Çağdaşları onu anlatırken "Her varlık onun içinde ve davranışlarında büyük bir sevinç yaratır, onlara dokunduğunda ve baktığında ruhu dünyada değil, sanki cennette gibidir" der. Bu sevinç, su, taşlar, çiçekler ve ağaçlar için de geçerlidir. Söz konusu olan, dinsel vecde ulaşmış, doğayla bir olma duygusunu çok derinden yaşayan bir insan. Çeşitli din ve mistik geleneklerin mensupları arasında, bu tür içsel deneyimler yaşıyor gibi görünen ve benzer bir evrensel sevgi duygusunu dışa vuran insanlara rastlanıyor. Francesco'yu da bu bağlamda değerlendirmek, onun sevgi ve merhametinin kapsamını daha anlaşılır kılıyor ve ayrıca bütün varlıklara karşı duyduğu sevginin, türcülük açısından son derece gelenekçi olan teolojik pozisyonuyla nasıl bir arada var olabildiğini de anlamamızı sağlıyor. Francesco "Her varlık açıkça ilan eder: 'Tanrı beni senin uğruna yarattı ey insan!'" diyen biridir. Ona göre, güneş de insanlar için ışık saçar. Bu inançlar, hiç sorgulamadan kabul ettiği bir kozmolojinin parçasıdır; ama bütün varlıklara karşı hissettiği sevginin gücü bu düşüncelerden etkilenmez.

Dinsel vecd hâlinden kaynaklanan bu tür bir evrensel sevgi merhamet ve iyi kalplilik için mükemmel bir kaynak olabilir ama ussal düşünce eksikliği de bu olumlu etkileri büyük ölçüde etkisizleştirebilir. Taşları, ağaçları, otları, toygarları ve öküzleri eşit derecede seversek, bunlar arasındaki özsel farklılıkları ve en önemlisi hissetme kapasitesindeki farklılıkları gözden kaçırabiliriz. Bu durumda, yaşamak için yemek, yemek için de sevdiğimiz bir varlığı öldürmek zorunda olduğumuz için hangi varlığı öldürdüğümüzün önemli olmadığını düşünebiliriz. Muhtemelen bu nedenledir ki, kuş ve öküzlere duyduğu sevgi bildiğimiz kadarıyla Aziz Francesco'nun onları yemeyi bırakmasını sağlamadı. Francesco, kurduğu tarikattaki keşişlerin

uyması gereken kuralları belirlerken de, onlara sadece belli oruç günlerinde et yememeleri talimatını verdi.[19]

Ortaçağ skolastik öğretisine karşı hümanist düşüncenin güç kazandığı Rönesans döneminde, ortaçağa özgü evren anlayışının sarsıldığı ve böylece insanların hayvanlar karşısındaki statüsüne ilişkin fikirlerin de çökmüş olması gerektiği düşünülebilir; ama Rönesans hümanizmi sonuçta bir *hümanizmdir* ve bu terimin iyilikseverlikle, insanca davranma eğilimiyle hiçbir ilgisi yoktur.

Rönesans hümanizminin en önemli özelliği, insanların ne kadar değerli ve onurlu varlıklar olduğu ve evrende ne kadar merkezî bir yer tuttukları konusundaki ısrarıdır. Antik Yunan'dan kalma "İnsan her şeyin ölçüsüdür" sözü Rönesans'a damgasını vurdu. Rönesans dönemi hümanistleri, ilk günah ve insanların Tanrı'nın sonsuz gücü karşısındaki zayıflığı gibi iç karartıcı temaları terk edip insanın benzersizliğini, özgür iradesini, potansiyelini ve onurunu vurguladılar ve bütün bunlarla "aşağı hayvanlar"ın sınırlı doğası arasındaki zıtlığa işaret ettiler. Hıristiyanlığın insan hayatının kutsallığı vurgusunun başlangıçta bir ilerleme oluşturması gibi, bu düşünce de insana yaklaşımda bazı değerli ilerlemeler sağladı; ama insan dışı hayvanları insanlardan çok aşağıda, her zaman oldukları konumda bıraktı.

Rönesans yazarları "Dünyada insan kadar hayranlığı hak eden hiçbir şey yoktur"[20] veya "İnsan doğanın merkezidir, evrenin ortasıdır, dünyayı bir arada tutan zincirdir"[21] gibi, kendi kendilerini göklere çıkaran ifadeler içeren yazılar kaleme aldı. Rönesans bazı açılardan modern düşüncenin başlangıcı olarak görülür; ama hayvanlara karşı yaklaşımda eski düşünce biçimleri egemenliğini korudu.

---

19. *St. Francis of Assisi, His Life and Writings as Recorded by His Contemporaries*, Çev. L. Sherley-Price (Londra: Mowbray, 1959), bkz. özellikle s. 145.
20. Picola della Mirandola, *Oration on the Dignity of Man* [İnsanın Değeri Üzerine Söylev, Çev. Dilek Boz, Celal Abbas Nas, Herdem Kitap, 2017].
21. Marsilio Ficino, *Theologica Platonica* III, 2 ve XVI, 3; ayrıca bkz. Giannozzo Manetti, *The Dignity and Excellence of Man*.

Bununla birlikte ilk gerçek muhaliflere de yine bu dönemde rastlıyoruz. Leonardo da Vinci hayvanların acılarına vejetaryen olma derecesinde önem verdiği için arkadaşlarının alay konusu olmuştu;[22] Giordano Bruno ise başka gezegenlerin varlığını ve bunlardan bazılarında hayat olmasını mümkün kılan yeni Kopernikçi astronomiden etkilenerek "İnsan sonsuzun karşısında bir karıncadan başka bir şey değildir" deme cesaretini gösterdi. Sapkınlık olarak görülen düşüncelerinden vazgeçmeyi kabul etmeyen Bruno 1600 yılında yakılarak öldürüldü.

En sevdiği yazar Plutarkhos olan Michel de Montaigne'in çağının hümanist varsayımlarına saldırısını muhtemelen bu iyi kalpli Romalı da onaylardı:

> Haddini bilmezlik ilk ve doğal hastalığımızdır... İşte bu hayal gücüne dayalı kendini beğenmişlikle insan kendini Tanrı'yla eş görür, kendine ilahi özellikler atfeder, kendini diğer varlıkların arasından çeker ve ayırır.[23]

Bu tür böbürlenmelere karşı çıkan Montaigne'in "Zalimliğe Dair" adlı denemesinde, hayvanlara zulmetmenin, insanlara zulmetmeye sevk edeceği düşüncesinden tamamen bağımsız olarak, başlıbaşına yanlış bir şey olduğunu ileri sürmesi ve Roma İmparatorluğu zamanından o döneme kadar bunu ileri sürmüş birkaç yazardan biri olması şüphesiz rastlantı değil.

Belki Batı düşüncesinin gelişiminin bu noktasında insan dışı hayvanların statüsünün iyileşmeye başlaması gerektiği düşünülebilir. O dönemde eski evren görüşü ve insanın evrenin merkezinde olduğu inancı yavaş yavaş etkisini kaybediyordu; modern bilim o meşhur yükselişine başlamak üzereydi ve nihayet insan dışı hayvanların statüsü o kadar aşağılardaydı ki, bu statüde bir değişiklik olacaksa bunun yukarı doğru olacağını beklemek son derece makuldü.

---

22. E. McCurdy, *The Mind of Leonardo da Vinci* (Londra: Cape, 1932), s. 78.
23. *Essays,* "Apology for Raimond de Sebonde".

Yine de mutlak dip noktasına henüz ulaşılmamıştı. Hıristiyan öğretilerinin en son, en garip ve –hayvanlar için– en acı verici sonucu, 17. yüzyılın ilk yarısında, René Descartes'ın felsefesinde ortaya çıktı. Descartes çok açık bir biçimde modern bir düşünürdür. Modern felsefenin ve modern matematiğe büyük ölçüde kaynak oluşturan analitik geometrinin kurucusu olarak görülür; ama aynı zamanda bir Hıristiyan'dır ve hayvanlara ilişkin inançları da düşüncesinin bu iki yönünün birleşiminden kaynaklanır.

Yeni ortaya çıkan heyecan verici mekanik biliminden etkilenen Descartes, maddeden oluşan her varlığın, tıpkı bir saat gibi, mekanik ilkelerine tabi olduğunu düşünüyordu; ama bu düşünce tabii ki kendi doğamıza ilişkin bir sorun doğuruyordu. İnsan vücudu da maddeden oluşuyordu ve fiziksel evrenin bir parçasıydı. Dolayısıyla, insanlar da davranışları bilimsel yasalarca belirlenen birer makine olmalıydı.

Descartes, insanın makine olduğu şeklindeki kabul edilemeyecek kadar nahoş ve sapkınca fikirden kaçmak için ruh kavramına başvurdu. Descartes'a göre, evrende bir değil, iki tür şey vardı: Ruhsal ya da tinsel şeyler ve fiziksel ya da maddi bir doğaya sahip şeyler. İnsanlar bilinçli varlıklardı ve bilincin kökeni maddi olamazdı. Descartes bilinci, fiziksel vücudun yok olmasından sonra yaşamaya devam eden "ölümsüz ruh" fikriyle özdeşleştirdi ve ruhu özel olarak Tanrı'nın yarattığını ileri sürdü. Ona göre, bütün maddi varlıklar arasında sadece insanlar ruha sahipti (Melekler ve maddi olmayan diğer varlıklar sadece bilince sahipti).

Yani hayvanların ölümsüz ruha sahip olmadığı şeklindeki Hıristiyan öğretisi, Descartes'ın felsefesinde, bilince de sahip olmadıkları şeklinde olağandışı bir sonuca götürüldü. Descartes'a göre hayvanlar yalnızca birer makinedir, otomattır. Ne haz ne acı ne de başka bir şey hissederler. Bıçakla bir yerleri kesildiğinde çığlık atıyor ya da kızgın bir demirden kaçmak için çırpınıyor olabilirler ama bu davranışlar bu tür durumlarda acı çektiklerini göstermez. Onlar da bir saatin tabi olduğu ilkelere tabidirler;

eğer eylemleri bir saatinkinden çok daha karmaşıksa bunun nedeni saatin insanlarca yapılmış bir makine olması, hayvanlarınsa Tanrı tarafından yapılmış ve karşılaştırılamayacak kadar karmaşık makineler olmasıdır.[24]

Bilinci maddi dünyaya yerleştirme sorununa getirilen bu "çözüm" bize –ve Descartes'ın birçok çağdaşına– paradoksal gelse de, o dönemde önemli yararlar getiren bir düşünce olarak görülmüştü. Ölümden sonra yaşama inanmak için bir sebep sağlamıştı ve bu da Descartes'a göre "çok önemli"ydi çünkü "hayvanların ruhunun bizim ruhumuzla aynı doğada olduğu ve bu hayattan sonrası için sineklerden ve karıncalardan daha fazla umudumuz ve korkumuz olamayacağı düşüncesi" insanları ahlakdışı davranışlara itebilecek yanlış bir düşünceydi. Descartes'ın görüşü ayrıca adil bir Tanrı'nın neden –ne Âdem'in günahını miras alan, ne de öldükten sonra telafi imkânına kavuşamayacak olan– hayvanların acı çekmesine izin verdiği şeklindeki o kadim can sıkıcı teolojik bilmeceyi de geçersiz kılıyordu.[25]

Descartes bu görüşün bazı daha pratik yararlarının da farkındaydı:

> Görüşüm hayvanlara karşı zalimce olmadığı gibi insanlara da yarar getiriyor –en azından Pythagoras'ın batıl inançlarına kapılmayanla-

---

24. Descartes, *Discourse on Method* [*Yöntem Üzerine Konuşma*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yay., 2015], cilt 5; ayrıca Henry More'a yazdığı, 5 Şubat 1649 tarihli mektuba da bakın. Burada Descartes'ın standart yorumuna, o dönemde anlaşıldığı ve sonrasında da (bugün de dahil olmak üzere) çoğu kişi tarafından anlaşılan şekliyle görüşlerine yer verdim; ama son dönemde bu standart yorumun hatalı olduğu ve Descartes'ın gerçekte hayvanların acı çekebileceğini inkâr etmediği de iddia edildi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. John Cottingham, "'A Brute to the Brutes?' Descartes' Treatment of Animals", *Philosophy* 53: 551-559 (1978).

25. John Passmore, "Hayvanlar neden acı çeker?" sorusunun "yüzyıllar boyunca sorunların sorunu" olduğunu söylüyor. "Alengirli ve zorlama çözümler önerilmesine yol açtı. Malebranche [Descartes'ın bir çağdaşı], çok kesin bir biçimde, tamamıyla teolojik nedenlerle hayvanların acı çektiğinin inkâr edilmesinin zorunlu olduğunu belirtir, çünkü bütün acılar Adem'in günahının sonucudur ve hayvanlar Âdem'in soyundan gelmez." Bkz. John Passmore, *Man's Responsibility for Nature*, s. 114n.

ra– çünkü onları hayvanları yediklerinde ve öldürdüklerinde suç işledikleri şüphesinden kurtarıyor.[26]

Descartes, bir biliminsanı olarak bu öğretiden ayrıca kazançlı çıkıyordu. Canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak Avrupa'da bu dönemde yaygınlaştı. O zamanlar anestezi olmadığı düşünülürse, bu deneyler hayvanların, çoğumuza korkunç acılar çektiklerini düşündürecek şekilde davranmasına yol açmış olmalı. Descartes'ın kuramı, deneycilerin bu koşullarda yaşayabilecekleri tereddütleri göz ardı etmesine fırsat tanıdı. Descartes'ın kendisi de anatomi bilgisini geliştirmek için canlı hayvanların içini açıyordu ve dönemin bellibaşlı fizyologlarından çoğu kartezyen ve mekanist olduklarını belirtiyordu. 17. yüzyılın sonlarında Janseniusçu Port-Royal İlahiyat Okulu'nda çalışan bazı deneyciler hakkındaki şu tanıklık, Descartes'ın kuramının ne kadar büyük bir rahatlık getirdiğini açıkça gösteriyor:

> Büyük bir kayıtsızlıkla köpekleri dövüyorlardı ve acı çektiklerini düşünerek bu hayvanlara acıyanlarla alay ediyorlardı. Hayvanların birer saat olduğunu, vurulunca çıkardıkları sesin temas edilen küçük bir zembereğin sesi olduğunu ama vücudun genelinde hiçbir hissin olmadığını söylüyorlardı. Zavallı hayvanları her bir ayaklarından tahta panolara çiviliyorlar, sonra bıçakla içlerini açarak önemli bir tartışma konusu olan kan dolaşımını inceliyorlardı.[27]

İşte bu noktadan sonra hayvanların statüsünde bir değişiklik olacaksa bu gerçekten de ancak yukarı yönde olabilirdi.

Aydınlanma ve Sonrası

Bu hayvan deneyleri modası da hayvanlara yaklaşımların değişmesinde kısmen etkili olmuş olabilir çünkü deneyler insan-

---

26. Henry More'a yazılmış 5 Şubat 1649 tarihli mektup.
27. Nicholas Fontaine, *Memoires pour servir à l'histoire de Port-Royal* (Köln, 1738), 2: 52-53; aktaran: L. Rosenfield, *From Beast-Machine to Man-Machine: The Theme of Animal Soul in French Letters from Descartes to La Mettrie* (New York: Oxford University Press, 1940).

ların ve diğer hayvanların fizyolojisinin önemli ölçüde benzediğini ortaya çıkardı. Teknik olarak bu Descartes'ın söylediğiyle tutarsız değildi; ama yine de onun görüşlerinin inandırıcılığını azalttı. Voltaire bunu çok güzel ifade eder:

> Bazı barbarlar, sadakat ve dostlukta insanı kat kat aşan köpekleri alıyor, bir masaya çiviliyor ve mezanter toplardamarını göstereceğiz diye canlı canlı kesiyor! Hayvanın içinde *kendi his organlarının tamamen aynısını* buluyorsun. Söyle bana ey mekanist, Doğa bütün bu his mekanizmasını hayvanın içine *hissetmesin diye* mi yerleştirmiş?[28]

Radikal bir değişim yaşanmasa da, çeşitli etkenlerin bir araya gelmesi hayvanlara yaklaşımda bir iyileşme sağladı. Diğer hayvanların da acı çektiği ve biraz önemsenmeyi hak ettikleri yavaş yavaş kabul edilmeye başladı. Herhangi bir hakka sahip oldukları düşünülmüyordu ve çıkarları insanların çıkarlarından önemsiz görülüyordu; ama İskoç filozof David Hume "İnsanlığın yasaları bu canlıları kullanırken yumuşak davranmamızı gerekli kılıyor"[29] derken yaygın sayılabilecek bir görüşü ifade etmişti.

"Kullanırken yumuşak davranmak" ifadesi bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan yaklaşımı çok iyi özetliyor: Hayvanları kullanmaya hakkımız var ama bunu yaparken onlara karşı yumuşak olmalıyız. O dönemde daha zarif, ince, iyi kalpli ve daha az zalim olma eğilimi vardı ve bu eğilimden insanların yanı sıra hayvanlar da yararlandılar.

18. yüzyıl aynı zamanda "Doğa"yı yeniden keşfettiğimiz bir dönemdi. Jean-Jacques Rousseau'nun ormanda çırılçıplak dolaşan, yolunun üstündeki meyveleri ve fındıkları toplayan soylu vahşisi, bu doğa idealleştirmesinin zirve noktasıdır. Kendimizi doğanın bir parçası gibi görerek hayvanlarla akraba olduğumuz hissini yeniden kazandık; ama bu akrabalık hiçbir şekilde eşitlikçi değildi. İnsan, en iyimser yorumla, hayvanlar ailesi için müşfik bir baba gibi görülüyordu.

---

28. *Dictionnaire Philosophique*, s.v. "Bêtes."
29. *Enquiry Concerning the Principles of Morals*, 3. bölüm.

İnsanların özel bir statüsü olduğu yönündeki dinsel düşünceler yok olmadı, yeni ve daha iyi kalpli yaklaşımla iç içe geçti. Örneğin, Alexander Pope, bilinci tamamen yerinde olan bir köpeğin içinin açılmasına karşı çıkarken "daha aşağı yaratıklar bizim idaremize verilmiş" olmakla birlikte, bu gücü "yanlış kullanmamız" hâlinde bunun hesabını vereceğimizi ileri sürdü.[30]

Son olarak, özellikle Fransa'da ruhban sınıfına karşı gelişen olumsuz hava da hayvanların statüsünü olumlu yönde etkiledi. Her türlü dogmaya karşı savaşmayı seven Voltaire, bu konudaki Hıristiyan uygulamalarını Hindu uygulamalarıyla kıyaslayıp eleştirdi. "Kendimize benzeyen varlıkların eti ve kanıyla beslenme şeklindeki barbarca gelenek"ten bahsederek –her ne kadar, bilindiği kadarıyla, kendisi bu gelenekten vazgeçmemiş olsa da– hayvanlara iyi davranılmasını savunan çağdaşı İngilizlerin ötesine geçti.[31] Benzer şekilde vejetaryenliği destekleyen kanıtların gücünü fark etmiş ama bunu kendi hayatında benimsememiş gibi görünen Rousseau da, eğitim konusunu incelediği *Emile* adlı kitabında, konuyla pek ilgisi olmasa da Plutarkhos'un hayvanların gıda olarak kullanılmasını doğal ve gerekli olmayan hunharca bir cinayet olarak tasvir ettiği eserinden uzun bir alıntıya yer verir.[32]

Aydınlanma, hayvanlara yaklaşım konusunda bütün düşünürleri eşit derecede etkilemedi. Immanuel Kant, etik derslerinde öğrencilere hâlâ şunları söylüyordu:

> Hayvanlara karşı hiçbir dolaysız görevimiz yoktur. Hayvanlar kendi varlıklarının bilincinde değildir. Onlar sadece bir amaç uğruna araç olarak kullanılmak için vardır. Bu amaç insandır.[33]

---

30. *The Guardian*, 21 Mayıs 1713.
31. *Elements of the Philosophy of Newton*, cilt 5; ayrıca bkz. *Essay on the Morals and Spirit of Nations.*
32. *Emile*, Everyman's Library (Londra: J. M. Dent & Sons), 1957, 2: 118-120 [*Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, Çev.: Mehmet Baştürk, Yavuz Kızılçim, Babil Yay., 2002].
33. *Lecture on Ethics*, İngilizceye çeviren L. Infield (New York: Harper Torchbooks, 1963), s. 239-240.

Kant'ın bu dersleri verdiği yıl (1780), Jeremy Bentham da *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* [Ahlak ve Yasama İlkeleri] adlı eserini tamamladı ve bu eserde, I. bölümde alıntılamış olduğum pasajda Kant'a kesin cevabı verdi: "Sormamız gereken soru, '*Akıl yürütebiliyorlar* mı?' ya da '*Konuşabiliyorlar* mı?' değil, '*Acı çekebiliyorlar* mı?' olmalıdır." Bentham hayvanların durumunu Siyah kölelerin durumuyla kıyaslayarak ve "hayvanlar dünyasının geri kalanının da kendilerinden ancak zorbalık yoluyla esirgenen haklara sahip olacağı" günü öngörerek, belki de "insanın hükümranlığı"nı meşru bir yönetim değil, bir zorbalık olarak tanımlayan ilk kişi oldu.

18. yüzyıldaki entelektüel ilerlemeyi, 19. yüzyılda hayvanların koşullarındaki bazı pratik iyileşmeler izledi. Hayvanlara sebepsiz yere zulmedilmesini yasaklayan yasalar çıkarıldı. Hayvanların yasal hakları için ilk hukuki mücadele Britanya'da yapıldı. Britanya Parlamentosu'ndaki ilk tepkiler Bentham'ın fikirlerinin yurttaşları üzerinde ne kadar az etkili olduğunu gösteriyor.

Hayvanlara kötü muameleyi önlemeye yönelik ilk yasa tasarısı boğa kızdırma "spor"unu yasaklamak amacıyla çıkarılmıştı. Tasarı 1800 yılında Avam Kamarası'na getirildi. Dışişleri Bakanı George Canning tasarıyı "saçmalık" diye nitelendirdi ve "Boğa kızdırmaktan, bokstan, danstan daha masum bir şey olabilir mi?" diye sordu. Hiç kimse boksu ya da dansı yasaklamayı önermemişti; yani, bu zeki devlet adamı karşı çıktığı tasarının amacını anlamamış, ahlaksızca davranışları teşvik eder gerekçesiyle "avamdan" insanların toplanması yasaklanmak isteniyor sanmıştı.[34] Bu hatanın gerisinde sadece bir hayvanı yaralayan bir davranışın yasa çıkarmaya değer görülmüş olamayacağı önvarsayımı var. *The Times*'da yayımlanan ve bu önvarsayımın paylaşıldığı bir başmakalede şu ilke öne sürülüyordu: "İnsanların zamanlarını ve mülklerini özel ve kişisel isteklerine göre kullanma haklarına müdahale etmek zorbalıktır. Başka bir kişi zarar görmediği sürece iktidar bu hakka müdahale edemez." Tasarı geri çevrildi.

---

34. *Hansard's Parliamentary History*, 18 Nisan 1800.

İrlandalı bir soylu ve toprak sahibi olan ve Parlamento'da Galway temsilcisi olarak bulunan Richard Martin, 1821'de atlara kötü muameleyi önlemeye yönelik bir yasa tasarısı sundu. Tasarı görüşülürken Parlamento'da oluşan hava şu şekilde aktarılıyor:

> Alderman C. Smith eşeklerin de koruma altına alınmasını önerdiğinde öyle büyük bir kahkaha koptu ki, *The Times* muhabiri konuşulanları doğru dürüst işitemedi. Başkan tasarıyı yeniden okurken kahkaha sesi daha da arttı. Bir üyenin Martin'in bir dahaki sefere köpekler için yasa tasarısı hazırlayacağını söylemesi yeni bir kahkaha dalgasına yol açtı ve bir kişinin "Ve kediler için!" diye bağırması üzerine Parlamento üyeleri tamamen kendilerini kaybetti.[35]

Bu tasarı da geri çevrildi ama Martin bir yıl sonra "başka kişi ve kişilerin malı olan" belli evcil hayvanlara "sebepsiz yere" kötü davranmayı suç hâline getiren bir yasa çıkartmayı başardı. Böylece hayvanlara yönelik zulüm, ilk kez, cezayı gerektiren bir suç hâline gelmiş oldu. Bir yıl önce kopan kahkahalara rağmen eşekler de yasaya dahil edildi; ama köpekler ve kediler henüz kabul görmemişti. Daha da önemlisi, Martin yasaya özel mülkü koruyan, hayvanların kendisi için değil, sahipleri için çıkarılmış bir yasa görünümü vermek zorunda kalmıştı.[36]

Tasarının yasalaşması yeterli değildi, uygulamaya geçirilmesi de gerekiyordu. Kurbanların şikâyette bulunması mümkün olmadığı için, Martin ve birkaç önde gelen iyiliksever, kanıt

---

35. E. S. Turner, *All Heaven in a Rage*, s. 127. Bu konuyla ilgili diğer ayrıntılar da aynı kitabın 9. ve 10. bölümlerinden alındı.

36. Hayvanları zulümden koruyan ilk yasanın 1641'de, Massachusetts Körfez Kolonisi tarafından çıkarıldığını öne sürenler de var. Bu tarihte basılan "Özgürlükler Toplamı"nın 92. maddesinde "Hiç kimse, normalde insanların kullanımı için tutulan hiçbir hayvana karşı herhangi bir Zorbalık ya da Zulüm uygulayamaz" hükmüne yer verilir ve bir sonraki maddede de bir yerden bir yere nakledilen hayvan sürülerinin arada bir dinlendirilmesi şart koşulur. Bu son derece ileri metnin teknik olarak "yasa" olup olmadığı tartışmalı olmakla birlikte, "Özgürlükler Toplamı"nı derleyen Nathaniel Ward da hiç şüphesiz Richard Martin'le birlikte yasama alanında bir öncü olarak anılmayı hak ediyor. Daha fazla ayrıntı için bkz. Emily Leavitt, *Animals and Their Legal Rights* (Washington, D.C.: Animal Welfare Institute, 1970).

toplamak ve gerektiğinde yasal takibat başlatmak amacıyla bir dernek kurdular. Böylece, sonradan Britanya Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği adını alacak olan ilk hayvanları koruma derneği kurulmuş oldu.

Hayvanlara zulmü yasaklamaya yönelik ilk yasa olan bu küçük çaplı düzenlemenin kabulünden bir süre sonra Charles Darwin günlüğüne şunları yazacaktı: "İnsanoğlu bütün kibriyle kendisini bir Tanrı'nın müdahalesine layık, büyük bir eser sayıyor. Hayvanlardan yaratıldığını düşünmek daha alçakgönüllü ve bence doğru olur."[37] Darwin bundan ancak yirmi yıl sonra, 1859 yılında, kuramını açıklamasına yetecek kadar kanıt topladığına karar verdi. Bu tarihte bile, yayımladığı *The Origin of Species* [Türlerin Kökeni] adlı kitapta, türlerin birbirinden evrimleşmesi kuramının insanlar için ne ölçüde geçerli olduğu meselesine değinmekten özenle kaçındı ve çalışmasının "insanın kökenini ve tarihini" aydınlatacağını söylemekle yetindi.* Aslında *Homo sapiens*'in diğer hayvanlardan türediği kuramına ilişkin kapsamlı notlar hazırlamış durumdaydı ama bu malzemeyi yayımlamak "görüşlerime karşı önyargıların artmasından başka bir işe yaramaz"[38] kararını verdi. Nihayet 1871'de, birçok biliminsanı genel evrim kuramını kabul etmeye başladıktan sonra, *The Descent of Man*'i [İnsanın Türeyişi] yayımladı ve önceki kitabının tek bir cümlesinde gizlediklerini açığa vurdu.

Böylece kendi türümüz ile insan dışı hayvanlar arasındaki ilişkiyi kavrayışımızda bir devrim yaşandı... mı gerçekten? Evrim kuramının yayımlanmasının ardından oluşan büyük entelektüel hareketliliğin insanların hayvanlara yaklaşımında belirgin bir fark yaratması beklenebilirdi. Kuramı destekleyen bilimsel kanıtların ağırlığı fark edildikten sonra, canlılar arasındaki

---

37. Aktaran: E. S. Turner, *All Heaven in a Rage*, s. 162. Bu fikrin sonuçlarını keşfetmek için, buradaki tartışmaya değerli bir katkıda bulunacak bir kaynak olarak bkz. James Rachels, *Created From Animals: The Moral Implications of Darwinism* (Oxford: Oxford University Press, 1990).

* Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, Çev. Öner İnalan, Onur Yay., 1996.

38. Charles Darwin, *The Descent of Man* (Londra, 1871) [*İnsanın Türeyişi*, Çev. Sevim Belli, Onur Yay., 2002], s. 1.

yüce konumumuzu ve hayvanlar üzerindeki hükümranlığımızı haklı göstermek için ileri sürülen eski gerekçelerin neredeyse tamamı şüpheli hâle geldi. Darwin devrimi, entelektüel düzeyde gerçekten bir devrim yarattı. İnsanlar artık Tanrı'nın özel olarak kendi suretinde yarattığı ve diğer hayvanlardan ayrı tuttuğu canlılar olmadıklarının, tam tersine birer hayvan olduklarının farkına vardı. Ayrıca, Darwin evrim kuramını desteklemek için insanlarla hayvanlar arasındaki farkların genellikle varsayıldığı kadar büyük olmadığına da dikkat çekmişti. *İnsanın Türeyişi*'nin 3. bölümü insanlarla "aşağı hayvanlar"ın zihinsel yeteneklerinin karşılaştırılmasına ayrılmıştır. Darwin bu karşılaştırmanın sonuçlarını şöyle özetler:

> İnsanların sahip olmakla övündüğü duyuların ve sezgilerin, ayrıca sevgi, bellek, dikkat, merak, taklitçilik, akıl yürütme vb duygu ve yetilerin aşağı hayvanlarda da daha ilkel bir düzeyde, hatta bazen son derece gelişmiş biçimiyle bulunabildiğini gördük.[39]

Darwin aynı kitabın 4. bölümünde daha da ileri gider ve insandaki ahlak duygusunun kökeninin hayvanları birbirleriyle birlikte olmaktan haz almaya, birbirlerine şefkat göstermeye ve yardımlaşmaya iten sosyal içgüdülerde bulunabileceğini söyler. *The Expression of the Emations in Man and Animals* [İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi]* adlı bir sonraki eserinde ise insanların ve diğer hayvanların duygusal yaşamları arasındaki bu büyük paralellikler için yeni kanıtlar sunar.

Evrim ve insanın hayvanlardan türediği kuramlarına karşı gösterilen şiddetli direnç (zaten herkesin çok iyi bildiği bu hikâyeyi burada tekrar anlatmaya gerek duymuyorum) türcü fikirlerin Batı düşüncesinde ne kadar büyük bir hâkimiyet kurduğunun bir göstergesidir. Özel olarak yaratılmış canlılar olduğumuz ve diğer hayvanların sadece bize hizmet etmek

39. Charles Darwin, *The Descent of Man*, [İnsanın Türeyişi] s. 193.
* Darwin, Charles, *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi*, Çev. Orhan Tuncay, Gün Yay., 2001.

için yaratılmış olduğu fikri öyle kolayca vazgeçilebilecek bir fikir değildi. Diğer taraftan, insanların ve diğer türlerin ortak bir kökenden geldiğine dair bilimsel kanıtlar da karşı konulamayacak ağırlıktaydı.

Darwin'in kuramının nihayet kabul görmesinin ardından modern bir doğa anlayışına ulaştık. Sonrasında bu anlayışın ayrıntılarında bazı değişiklikler oldu ama temeli değişmeden kaldı. Bugün ancak dinsel inançları akıl yürütme ve kanıtlara dayanan inançlara yeğleyenler, hâlâ insanın bütün evrenin biricik sevgilisi olduğuna, diğer hayvanların sırf bize gıda üretsinler diye var olduğuna ve onlar üzerinde ilahi bir yetkimiz ve onları öldürmek için ilahi bir iznimiz olduğuna inanabilir.

İyilikseverlik duygusunun gelişiminin ardından bir de böyle bir entelektüel devrim yaşanınca artık her şeyin çok güzel olması gerektiğini düşünebiliriz. Ne var ki, kitabın daha önceki bölümlerinin açıkça göstermiş olduğunu umduğum gibi, insan hâlâ diğer türler üzerinde büyük bir "zorbalık" uyguluyor ve muhtemelen hayvanlara tarihin bütün dönemlerindekinden daha fazla acı çektiriyoruz. Hata nerede?

Hayvan haklarının bir dereceye kadar kabul edilmeye başladığı 18. yüzyılın sonlarından bu yana yaşamış bazı görece ileri düşünürlerin yazdıklarına baktığımızda ilginç bir durumla karşılaşıyoruz. Çok az sayıdaki istisna dışında en iyileri de dahil olmak üzere bu yazarların hepsi savlarını belli bir noktaya kadar geliştirip bırakıyor. Bu, diğer hayvanların vücutlarını yeme şeklindeki çok derinlere işlemiş alışkanlığı bırakmak ile kendi ahlaksal savlarının sonuçlarına uygun yaşamadıklarını kabul etmek arasında bir seçim yapmak zorunda kalacakları nokta. Bu duruma çok sık rastlanıyor. O dönemden bu yana kaleme alınan yazıları okurken sık sık karşılaştığımız bazı pasajlarda, yazarlar diğer hayvanlara karşı tavrımızın yanlışlığını o kadar şiddetli bir şekilde eleştiriyor ki, insan nihayet kendini türcü fikirlerden –ve dolayısıyla türcü uygulamaların en yaygını olan diğer hayvanları yeme uygulamasından– tamamen

kurtarmış birini bulduğunu düşünüyor; ama bellibaşlı bir iki istisna dışında (19. yüzyılda yaşayan Lewis Gompertz ve Henry Salt)[40] sonuç hep hayal kırıklığı oluyor. Yazar ansızın bir koşul getiriyor ya da yeni bir düşünce ortaya atıyor ve bizzat kendi savlarının kendi beslenme şekli üzerine muhakkak yaratmış olduğu tereddütlerden kurtuluyor. Hayvan Özgürleşmesinin tarihi yazıldığında Bentham'la başlayan dönem mazeretler çağı olarak adlandırılacak.

Büyük bir çeşitlilik gösteren bu mazeretlerden bazıları gerçekten son derece yaratıcı. Burada başlıca mazeret tiplerinden örneklere değinmek yerinde olur çünkü hâlâ bunlara rastlıyoruz.

İlk olarak, kolayca tahmin edilebileceği gibi, İlahi Mazeret geliyor. Buna örnek olarak, William Paley'in *Principles of Moral and Political Philosophy* (1785) adlı eserinden alınan aşağıdaki pasaj gösterilebilir. "İnsanlığın Genel Hakları"nı belirlemeye çalışan Paley hayvanların etleri üzerinde hakkımız olup olmadığını da soruyor:

> Kendi zevkimiz ve yararımız uğruna özgürlüklerini engellediğimiz, vücutlarını sakatladığımız ve nihayet hayatlarına son verdiğimiz (ki varoluşlarının tamamının bundan ibaret olduğunu düşünüyoruz) hayvanlarda yarattığımız bu acı ve kayıplar için bir mazeret öne sürmek zorundayız.
> Bu uygulamayı haklı çıkarmak için... birçok hayvan türünün başka hayvanları avlamak üzere yaratılmış olmasıyla bir tür benzerlik kurularak insanların da onları yemesinin amaçlandığı ileri sürülmüştür... [ama] ileri sürülen bu benzerlik son derece zayıftır çünkü hayvanların hayatlarını başka türlü sürdürmeleri mümkün olmadığı hâlde bizim için bu geçerli değildir; çünkü bütün insanlar sadece meyve, bakliyat, ot ve köklerle yaşayabilir; nitekim pek çok Hindu kabilesi halihazırda böyle yapıyor...

40. Bkz. Lewis Gompertz, *Moral Inquiries on the Situation of Man and of Brutes* (Londra, 1824); H. S. Salt, *Animals' Rights* (Londra, 1892; yeni baskı, Clark's Summit Pennsylvania, Society for Animal Rights, 1980) ve diğer yazılar. Sonraki sayfalardaki bazı alıntıları *Animals' Rights*'dan aldım.

> Bana göre bu hakkı doğanın ışığı ve düzeni çerçevesinde herhangi bir savla savunmak güçtür; bunu Kutsal Kitap'ın *Yaratılış* ix, 1, 2, 3 bölümünde bize verilen izne borçluyuz.[41]

Paley, diğer hayvanları da içeren bir beslenme tarzını haklı çıkarmak için rasyonel bir gerekçe üretemeyince kutsal kitaplara başvuran çok sayıda kişiden yalnızca biri. Henry Salt, (İngiltere'de geçirdiği hayatını anlattığı) *Seventy Years Amongst Savages* adlı otobiyografisinde Eton College'da dekanlık yaptığı dönemde yaşadığı bir olayı anlatır. Vejetaryen olmaya yeni karar vermiştir ve bu kararını ilk kez bir meslektaşıyla, seçkin bir bilim öğretmeniyle tartışacaktır. Yeni benimsediği inançlar için bir biliminsanının ne yorumda bulunacağını heyecanla beklemekteyken şu yorumla karşılaşır: "Evet ama hayvanların bize besin sağlamak için *gönderildiğini* düşünmüyor musunuz?"[42]

Lord Chesterfield ise Tanrı yerine doğaya başvurmayı tercih ediyor:

> Vicdanım böylesine korkunç bir beslenme şeklini bir türlü kabullenemiyordu. Nihayet konuyu enine boyuna düşününce bu beslenme şeklinin meşruiyetini, zayıfların avlanmasını başlıca ilkelerinden biri olarak tesis eden doğanın genel düzeninden aldığına ikna oldum.[43]

Lord Chesterfield'ın bu düşüncenin yamyamlığa da gerekçe oluşturup oluşturmadığı konusunda ne düşündüğü bilinmiyor.

Benjamin Franklin de birkaç yıl vejetaryen beslendikten sonra hayvan yemeye dönmesine gerekçe olarak –Paley'nin zayıflığını gösterdiği– aynı savı kullandı. Otobiyografisinde balık tutarken izlediği arkadaşlarının yakaladığı bazı balıkların

---

41. 2. Kitap, 11. bölüm; aynı fikir için bkz. Francis Wayland, *Elements of Moral Science* (1835), yeniden basımı, J. L. Blau (Der.) (Cambridge: Harvard University Press, 1963), s. 364. Muhtemelen 19. yüzyıl Amerikası'nda ahlak felsefesi alanında en çok kullanılan kitap buydu.

42. Aktaran: S. Godlovitch, "Utilities", Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris (Der.) *Animals, Men and Morals* (New York: Taplinger, 1972).

43. Aktaran: H. S. Salt, *Animals' Rights*, s. 15.

midesinden başka balıkların çıktığına şahit oluşunu anlatır. Bunun üzerine "Madem siz birbirinizi yiyorsunuz, biz niye sizi yemeyelim?" der; ama Franklin hiç değilse bu savı kullanan diğer birçok kişiden daha dürüsttür; bu sonuca balıklar tavada kızarmaya ve "nefis" kokular saçmaya başladıktan sonra ulaştığını kabul eder ve "akıl sahibi bir canlı" olmanın avantajlarından birinin de her şeye bir kulp uydurabilmek olduğunu belirtir.[44]

Derin bir düşünürün bu can sıkıcı beslenme meselesinden kaçınmak için, bunun insan aklının alamayacağı kadar derin bir mesele olduğunu iddia ettiğine rastlamak da mümkün. Örneğin, Dr. Thomas Arnold of Rugby bu konuda şunları söylüyor:

> Hayvanlar âlemi meselesi benim için genel olarak o kadar zorlu bir gizem ki, ona yaklaşmaya cesaret edemiyorum.[45]

Fransız tarihçi Michelet de bu yaklaşımı paylaşıyordu; ama o, bir Fransız'dan beklenebileceği gibi, bunu daha şiirsel bir şekilde ifade etmişti:

> Hayvanların yaşamı, ey karanlık gizem! Düşüncelerin ve sessiz acıların o muazzam dünyası. Kendinden aşağı kardeşlerini yanlış anlayan, aşağılayan, onlara işkence eden insanın barbarlığını bütün doğa protesto ediyor. Yaşam, ölüm! Her gün hayvanlardan beslenen bu cinayetler, zorlu ve acı problemleri acımasızca önüme yığıyor. Sefil çelişki. Bu aşağılık, bu zalim ölümlerden esirgeneceğimiz başka dünyalar olduğunu umalım.[46]

Michelet öldürmeden yaşayamayacağımıza inanıyor gibi görünüyor; eğer öyleyse, bu "sefil çelişki"den duyduğu acı ne kadar büyükse, bu konuyu incelemeye ayırdığı zaman da o kadar kısa demektir.

---

44. Benjamin Franklin, *Autobiography* (New York: Modern Library, 1950), s. 41.
45. Aktaran: H. S. Salt, *Animals' Rights*, s. 15.
46. *La Bible de l'humanité*, aktaran: H. Williams, *The Ethics of Diet* (kısaltılmış baskı, Manchester ve Londra, 1907), s. 214.

Yaşamak için öldürmemiz gerektiği şeklindeki kolaycı ve yanlış düşünceyi benimseyen düşünürlerden biri de Arthur Schopenhauer. Doğu düşüncesini Batı'ya tanıtmakta önemli bir rol oynayan Schopenhauer birçok yerde hayvanlara karşı Batı felsefesindeki ve dinindeki "iğrenç derecede kaba" yaklaşım ile Budist ve Hindu yaklaşımlarını kıyaslar. Bu konuda son derece keskin ve küçümseyici bir üslupla yazan Schopenhauer'ın Batı'da hâkim olan yaklaşımlara yönelttiği eleştirilerin çoğu bugün hâlâ geçerli. Schopenhauer bir yerde özellikle keskin bir pasajdan sonra, beslenmek için öldürme meselesini de ele alır. İnsanların öldürmeden de yaşayabileceğini inkâr edebilecek durumda değildir (Hindular hakkında bunu söyleyemeyecek kadar çok şey biliyordu); ama "hayvansal besinler olmasa *Kuzey'de* insan yaşayamazdı" iddiasını ortaya atar. Bu coğrafi ayırım için hiçbir sebep göstermez ama kloroform kullanılırsa hayvanların ölümünün "daha da kolay" hâle getirilebileceğini ileri sürer.[47]

İnsan dışı hayvanlara da haklar tanınması gerektiğini son derece açık bir şekilde ortaya koyan Bentham bile bu noktada geri adım atmıştı:

> Yemeyi sevdiğimiz hayvanları yemekten yoksun kalmamamız için çok geçerli bir neden var: Bu bize yarar sağlıyor, onlaraysa hiçbir zarar vermiyor. Onlar bizim gibi gelecekte ne yaşayacaklarını tahmin ederek uzun süreli acılar çekmez. Bizim elimizden gelen ölümleri, doğanın kaçınılmaz düzeninde onları bekleyen ölümden genellikle daha hızlı ve dolayısıyla daha acısızdır ve her zaman böyle olmasını sağlamak da mümkündür.

Bu pasajları okuyunca Schopenhauer ve Bentham'ın her zamanki standartlarını düşürdüğünü düşünmeden edemiyorsunuz. Acısız öldürmenin ahlaki olup olmadığını tamamen bir yana bıraksak bile, Schopenhauer da Bentham da ticari hayvan yetiştirme ve kesiminin kaçınılmaz olarak ortaya çıkardığı acıyı

---

47. *On the Basis of Morality*, İng. Çev. E. F. J. Payne (Library of Liberal Arts, 1965), s. 182; ayrıca bkz. *Pargera und Paralipomena*, 15. bölüm.

dikkate almıyor. Acısız öldürme teorik düzeyde mümkün olsa da olmasa da, gıda üretmek amacıyla büyük ölçekli hayvan öldürme hiçbir zaman acısız olmadı. Schopenhauer ve Bentham'ın bunları yazdıkları dönemde hayvan kesimi bugünkünden bile daha korkunç bir işlemdi. Hayvanlar, işlerini bir an önce bitirmekten başka bir şey düşünmeyen ve hayvanları zerre kadar önemsemeyen sığırtmaçlar tarafından uzun mesafeler boyunca yürütülerek kesime götürülüyor; mezbahaların geçici ahırlarında iki üç gün boyunca aç, bazen de susuz bekletiliyor ve nihayet hiçbir bayıltma işlemi uygulanmadan barbarca yöntemlerle öldürülüyorlardı.[48] Bentham aksini söylese de, hayvanlar en azından mezbahanın ahırına sokulmalarından ve arkadaşlarının kan kokusunu almalarından itibaren başlarına ne geleceğini bir dereceye kadar tahmin edebiliyorlardı. Bentham ve Schopenhauer şüphesiz bu durumu onaylamazlardı ama yine de ürünlerini tüketerek bu süreci desteklemeyi sürdürdüler ve bu sürecin de dahil olduğu genel uygulamayı haklı çıkarmaya çalıştılar. Paley hayvanları yemek konusunda bu açıdan daha doğru bir kavrayışa sahipti. O olgulara hiç çekinmeden bakabiliyordu; çünkü başvurabileceği bir ilahi izin vardı. Schopenhauer ve Bentham ise bu mazereti kullanabilecek durumda değillerdi ve bu yüzden gerçeğin çirkin yüzünü görmezlikten gelmek zorunda kaldılar.

Eski nesillerin hayvanlara ahlaksal yaklaşımının entelektüel temellerini yerle bir eden Darwin bile özel hayatında bu yaklaşımdan vazgeçmedi. Sevgi, bellek, merak, akıl yürütme ve birbirinin hâlinden anlama gibi yeteneklere sahip olduğunu söylediği varlıkların vücutlarını yemeye devam etti ve RSPCA'yı hayvan deneylerine yasal denetim getirilmesi için baskı yapmaya teşvik etmek amacıyla hazırlanan bir dilekçeye imza atmayı reddetti.[49] Darwin'in izinden gidenler de doğanın bir parçası olmamıza ve hayvanlardan türememize rağmen bu durumun statümüzü değiştirmeyeceğini vurgulamaya büyük bir önem verdi. Darwin'in en büyük savunucusu olan T. H. Huxley, onun

48. Bkz. E. S. Turner, *All Heaven in a Rage*, s. 143.
49. E. S. Turner, *A.g.e.*, s. 205.

fikirlerinin insanlık onuruna zarar verdiği suçlamasına karşı şunları söyler:

> Kimse uygar insan ile hayvanlar arasında ne kadar büyük bir uçurumun bulunduğunun benim kadar farkında olamaz. İnsanın maddesel ve yapısal olarak hayvanlarla bir olduğu bilgisi onun asaletine duyduğumuz saygıyı azaltmıyor.[50]

Huxley modern yaklaşımın mükemmel bir örneğini sergiliyor; "insan" ve "hayvan" arasında büyük bir uçurum olduğunu düşünmek için eskiden öne sürülen gerekçelerin artık geçerli olmadığını pekâlâ bilmesine karşın, hâlâ bu uçurumun varlığına inanmaya devam ediyor.

Hayvanları kullanmak için öne sürdüğümüz gerekçelerin ideolojik doğasını en açık biçimde burada görüyoruz: Çürütülmeye karşı direnmek bir ideolojinin ayırt edici özelliğidir. Bir ideolojik konumun üzerinde yükseldiği temeller yıkılırsa, ya yeni temeller bulunur ya da ideoloji yerçekimi yasasının mantıktaki karşılığına meydan okurcasına öylece havada asılı kalır. Hayvanlara yaklaşımımız konusunda ikinci durum geçerli gibi görünüyor. Dünyadaki yerimize ilişkin modern düşünce yukarıda değindiğimiz eski düşünce tarzlarına göre muazzam bir değişiklik göstermiş olsa da, pratik bir mesele olarak hayvanlara nasıl davranacağımız konusunda çok az değişiklik yaşandı. Hayvanlar belki artık ahlak alanının dışında değil ama hâlâ bu alanın sınırına yakın, özel bir kısımdalar. Ancak insanların çıkarlarıyla çatışma içinde olmadığında onların çıkarlarından bahsedilmesine izin veriliyor. Bir çatışma olduğunda –bu çatışma insan dışı hayvanların hayatları boyunca acı çekmesi ile insanların damak zevkleri arasında olsa bile– insan dışı hayvanların çıkarları göz ardı ediliyor. Geçmişin ahlaksal yaklaşımları düşüncemize ve uygulamalarımıza öylesine derinden nüfuz etmiş ki, kendimize ve diğer hayvanlara ilişkin bilgilerimizin değişmesinden bile etkilenmiyor.

---

50. T. H. Huxley, *Man's Place in Nature* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1959), 2. bölüm.

6
Günümüzde Türcülük...
Hayvan Özgürleşmesine karşı savunmalar, rasyonalizasyonlar ve itirazlar ile bunların üstesinden gelmekte katedilen mesafe

Bundan önceki bölümlerde, insanların, nasıl bütün varlıklarla ilişkilerimizde uymak zorunda olduğumuz çıkarların eşit derecede önemsenmesine yönelik temel ahlaksal ilkeyi çiğneyerek, önemsiz gerekçeler uğruna insan dışı hayvanlara acı çektirdiğini ve Batılı düşünürlerin nasıl nesiller boyu insanların bu haklarını savunmaya çalıştıklarını gördük. Bu son bölümde ise, günümüzde türcü uygulamaları sürdürmek ve teşvik etmek için başvurulan yollardan bazılarını ve hayvanların köleleştirilmesini savunmak için hâlâ kullanılmakta olan bazı savları ve

mazeretleri ele alacağım. Bunlardan bazıları bu kitapta savunulan fikirlere karşı öne sürüldüğü için, bu bölümü Hayvan Özgürleşmesi savunusuna en sık yöneltilen itirazlardan bazılarına cevap vermek için kullanacağım. Bunun yanı sıra bir önceki bölümün bir devamı niteliğinde, İncil'den ve Antik Yunan'dan bu yana gelişimini incelediğimiz ideolojinin günümüzdeki durumunu sergilemeyi de amaçlıyorum. Bu ideolojiyi açığa çıkarmak ve eleştirmek önemli; çünkü şu anda hayvanlara karşı yaklaşımlar, temel yaklaşımlara karşı çıkmadan da hayvanların içinde bulunduğu koşullarda bazı iyileştirmeler yapmaya izin verecek kadar olumlu olabilir (son derece seçici bir şekilde olmakla birlikte); ama insan dışı hayvanların insanlar tarafından acımasızca sömürülmesine izin veren temel yaklaşımları değiştirmediğimiz sürece bu iyileştirmeler daima geriye döndürülme tehlikesiyle karşı karşıya olacaktır. Ancak iki binyıldır Batı düşüncesinde hayvanlara karşı geliştirilen yaklaşımdan tam bir kopuş yaşanırsa bu sömürüye son verilmesini sağlayacak sağlam bir temel yaratabiliriz.

Hayvanlara karşı yaklaşımlarımız çok küçük yaşlarda oluşmaya başlar ve bu yaşlarda et yemeye başlamamız da bu konuda çok etkili olur. İlginçtir, çoğu çocuk başlangıçta hayvan yemeyi reddeder ve ancak bunun sağlık için zorunlu olduğunu sanan anne babasının yoğun uğraşları sonucunda ete alışır; ama çocukların ilk tepkileri nasıl olursa olsun, asıl önemli olan nokta, ölü bir hayvanın vücudunu yediğimizi fark edebilecek yaşa gelmeden çok önce et yemeye başlamamız. Dolayısıyla, hayvan vücudu yiyip yememek konusunda, uzun yıllar boyunca kök salmış ve topluma uyum gösterme baskılarıyla iyice pekişmiş bir alışkanlığın yarattığı yanlılıktan bağımsız olarak karar verme fırsatına hiçbir zaman sahip olamıyoruz. Ayrıca, çocuklar hayvanlara karşı doğal bir sevgi besler ve toplumumuz da onları köpek ve kedi gibi hayvanlara ve tüylü oyuncak hayvanlara karşı sevecen olmaya teşvik eder. Bu olgular toplumumuzda çocukların hayvanlara karşı gösterdikleri yaklaşımların en ayırt edici özelliğini açıklamaya katkıda bulunuyor: Çocuklar hay-

vanlara karşı tek ve bütün bir yaklaşım değil, birbiriyle çelişen ama özenle ayrı tutuldukları için pek bir sorun yaratmayan iki çelişkili yaklaşımı bir arada barındırır.

Çok da eskilerde kalmış olmayan bir geçmişte çocuklar, hayvanların, özellikle de kurtların, insanların amansız düşmanlarıymış gibi gösterildiği masallarla büyütülürdü. Kurdun, zeki kahramanımızın o uyurken karnına doldurup diktiği taşlar yüzünden bir göle düşüp boğulması bu masallar için tipik bir mutlu sondu. Bu masallarda anlatılmak isteneni anlamamaları ihtimaline karşılık, çocuklar el ele tutuşturuluyor ve onlara şu tür tekerlemeler söyletiliyordu:

Üç kör fare. Bak nasıl da koşuyorlar
Çiftçinin karısını kovalıyorlar
Çiftçinin karısı bıçakla kuyruklarını kesiyor
Hayatında hiç böyle bir şey gördün mü sen?
Üç kör fare.

Bu masallarla ve tekerlemelerle büyütülen çocuklar için, kendilerine öğretilenlerle yedirilenler arasında bir tutarsızlık yoktu. Bugün artık bu masalların ve tekerlemelerin modası geçti ve hayvanlara karşı yaklaşım açısından görünüşte her şey güllük gülistanlık. Bu durumda bir sorunla karşı karşıyayız: Yediğimiz hayvanlar ne olacak?

Bu sorunun bir çözümü, sorunu tamamen görmezlikten gelmektir. Çocukların hayvanlara duyduğu sevgi kedi, köpek gibi eti yenmeyen hayvanlara yöneltilir. Şehirlerde ve banliyölerde yaşayan bir çocuk genellikle bu hayvanları görür. Tüylü oyuncak hayvanlar domuz ya da inek yerine genellikle ayı ya da aslan gibi hayvanlardır. Resimli kitaplarda, hikâyelerde, çocuk programlarında çiftlik hayvanlarından bahsedildiğinde ise görmezlikten gelmenin ötesine geçilerek modern çiftlikler hakkında çocuklara kasten yanlış bilgi veriliyor ve III. bölümde incelediğimiz gerçekliğin üstü örtülüyor. Buna örnek olarak Hallmark'ın yayımladığı *Farm Animals* adlı popüler çocuk kitabı

gösterilebilir. Bu kitaptaki resimlerde çocuklara tavuk, hindi, inek, domuz ve bütün bu hayvanların yavrularının resimleri gösteriliyor; ama tek bir kafes, sınai kümes ya da semirtme bölmesi gösterilmiyor. Metinde de "Domuzlar afiyetle yemeklerini yer, çamurda yuvarlanır ve ciyaklarlar!" veya "İneklerin işi gücü kuyruklarını sallamak, ot yemek ve *mö* demektir" gibi ifadeler yer alıyor.[1] Britanya'daki çocuk kitaplarında, örneğin çoksatar Ladybird dizisinden *The Farm*'da da meyve bahçelerinde civcivleriyle birlikte özgürce koşuşturan tavuklarla, ferah ahırlarda yavrularıyla birlikte yaşayan diğer hayvanlarla, yine aynı kırsal yalınlık izlenimi yaratılmaya çalışılıyor.[2] Bu kitapları okuyarak büyüyen çocukların, hayvanlar bize besin sağlamak için ölmek "zorunda" olsa bile o zamana kadar mutlu yaşıyorlar, diye düşünmesine şaşmamak lazım.

Küçükken geliştirilen yaklaşımların önemini kavrayan feminist hareket, bazen kahraman prenseslerin çaresiz prensleri kurtardığı, kızların, hep oğlanlara ayrılan aktif rolleri üstlendiği yeni bir çocuk edebiyatının gelişmesine öncülük etti; ama hayvanlarla ilgili çocuk hikâyelerini değiştirmek aynı derecede kolay olmayacak; çünkü zulüm, çocuk hikâyeleri için uygun bir konu değil. Yine de çok korkunç ayrıntılara girmeden de, hayvanları, bizi eğlendirmek ya da doyurmak için varolan şirin yaratıklar değil, saygı duyulması gereken bağımsız varlıklar olarak gösteren resimli kitaplar ve hikâyeler hazırlamak imkânsız olmasa gerek. Daha büyük çocuklara da çoğu hayvanın pek hoş olmayan koşullarda yaşadığı söylenebilir. Sorun, vejetaryen olmayan anne babaların, çocuklarının hayvanlara duyduğu sevginin aile sofrasının tadını kaçırabileceği korkusuyla onlardan gerçekleri gizlemek istemesi. Şimdi bile sık sık çevremizde bazı çocukların et elde etmek için hayvanların öldürüldüğünü öğrenince et yemekten vazgeçtiklerini duyuyoruz. Ne yazık ki, bu içgüdüsel

1. Dean Walley ve Frieda Staake, *Farm Animals* (Kansas City: Hallmark Children's Editions, tarihsiz).
2. M. E. Gagg ve C. F. Tunnicliffe, *The Farm* (Loughborough, İngiltere: Ladybird Books, 1958).

isyan genellikle güçlü bir itirazla karşılaşıyor ve çoğu çocuk yemeklerini hazırlayan ve ona et yemezse büyüyemeyeceğini söyleyen anne babasının baskılarına fazla karşı koyamıyor. Umarız ki, beslenme bilgileri yaygınlaştıkça, giderek daha fazla anne baba bu konuda çocuklarının kendilerinden daha akıllıca davrandığını anlayacaktır.[3] Çiftlikleri hayvanların cennet gibi kırlarda özgürce dolaştığı yerler olarak betimleyen kitapları okuyarak büyüyen çocukların hayatları boyunca bu pembe tabloyu sorgulamadan yaşayabilmesi, insanların sofralarındaki hayvanlardan ne kadar uzak düştüğünün bir göstergesi. Şehirlerde ve banliyölerde hiç çiftlik yok ve şehir dışında yolculuk ederken de çok sayıda çiftlik binası görsek bile fazla hayvan göremiyoruz. Hem kaçımız bir ambarı bir sınai kümesten ayırt edebilir?

Kamuoyunu bu konuda medya da bilgilendirmiyor. Amerikan televizyonları neredeyse her akşam yabani ortamlarda yaşayan hayvanları gösteriyor (gerçi bunlar da her zaman yabani ortam olmuyor; bazen hayvanlar çekim yapmayı kolaylaştırmak için yakalanıyor ve etrafı çevrili bir alana konuyorlar); ama yoğun hayvancılık yöntemlerini ancak nadiren yayımlanan tarım ve gıda üretimine ilişkin "özel haber"lerde ve sadece bir anlığına görebiliyoruz. Ortalama bir televizyon izleyicisi çitaların ve köpekbalıklarının hayatını tavukların ve süt buzağılarının hayatından çok daha iyi biliyor olmalı. Sonuçta televizyonda çiftlik hayvanlarına ilişkin en çok "bilgi" reklamlardan alınabiliyor. Bu reklamlardan bazılarında sosis olmak isteyen domuzları veya konserve olmaya çalışan tonbalıklarını gösteren saçma sapan

3. Bir örnek: Ahlaksal gelişim üzerine çalışmalarıyla tanınan Harvard Üniversiteli psikolog Lawrence Kohlherg, oğlunun nasıl dört yaşında ilk ahlaksal kararını vererek "Hayvanları öldürmek kötü bir şey" dediğini ve et yemeyi bıraktığını anlatıyor. Kohlherg, kendisine göre meşru ve meşru olmayan öldürmeler arasında gerekli ayırımı yapamamaktan kaynaklanan bu tutumdan oğlunu vazgeçirmek için altı ay uğraşmış. Ona göre, oğlu henüz ahlaksal gelişimin en ilkel aşamasındaymış (L. Kohlherg, "From Is to Ought", T. Mischel [Der.] *Cognitive Development and Epistemology*, New York: Academic Press, *1971, s. 191-192).* Anafikir: Yaygın bir insani önyargıyı reddediyorsanız ahlaksal olarak gelişmiş olamazsınız.

çizgi filmlere, bazılarında ise et piliçlerinin yetiştirilme koşulları üzerine apaçık yalanlara yer veriliyor. Gazeteler de pek farklı değil. İnsan dışı hayvanlarla ilgili haberler genellikle hayvanat bahçesindeki bebek goril ya da nesli tehlikede olan türler gibi "insanların ilgisini çekecek" konulara ilişkin oluyor; hayvancılık tekniklerinde milyonlarca hayvanın hareket serbestisini engelleyecek gelişmeler ise es geçiliyor.

Hayvan Özgürleşmesi hareketinin bir süre önce bir iki kötü şöhretli laboratuvarda olanları başarıyla açığa çıkarmasına kadar, deney hayvanlarının durumu da çiftlik hayvanlarının durumundan daha fazla bilinmiyordu. Kamuoyu tabii ki laboratuvarlara sokulmuyor. Araştırmacılar deney raporlarını mesleki dergilerde yayımlıyor ama medyaya sadece özel bir keşif yaptıklarını düşündükleri zaman bilgi veriyorlar. Dolayısıyla, Hayvan Özgürleşmesi hareketi ulusal medyanın dikkatini çekmeyi başarana kadar, kamuoyu hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen çoğu deneyin hiç yayımlanmadığının, yayımlananlardan çoğunun da önemsiz deneyler olduğunun hiç farkında değildi. II. bölümde gördüğümüz gibi, ABD'de tam olarak ne kadar hayvan deneyi yapıldığını hiç kimse bilmediği için, kamuoyu hâlâ bu konunun boyutları hakkında hiçbir fikre sahip değil. Araştırma tesisleri, genellikle hiç kimsenin kaç canlı hayvanın girdiğini, kaç ölü hayvanın çıktığını göremeyeceği şekilde tasarlanır (Hayvan deneyleri üzerine yazılmış standart ders kitaplarından birinde, normal çöplerle birlikte atılan onlarca ölü hayvan, "araştırma merkezinin ya da okulun halkın gözündeki saygınlığını zedeleyeceği için" laboratuvarlarda çöp yakma fırını bulunması gerektiği belirtiliyor).[4]

Yani türcülerin ilk savunma hattı bilgisizlik; ama sonuçta gerçeği araştıracak zamanı ve kararlılığı olan herkes bu engeli aşabilir. Bilgisizliğin bu kadar uzun süredir var olmasının tek nedeni, insanların gerçeği öğrenmek istememesi. Birine yemeğinin nasıl

---

4. W. L. Gay, *Methods of Animal Experimentation* (New York: Academic Press, 1965), s. 191; aktaran: Richard Ryder, *Victims of Science* (Londra: Davis-Poynter, 1974).

hazırlandığını anlatmak istediğinizde çoğu zaman "Sakın söyleme, yoksa yemeğimi yiyemem" cevabını alırsınız. Geleneksel aile çiftliklerinin büyük şirketlerin eline geçtiğini ve laboratuvarda bazı şüphe uyandırıcı deneylerin yapıldığını bilen insanlar bile, koşulların o kadar kötü olamayacağı, öyle olsa hükümetin ya da hayvanları koruma derneklerinin bu konuda bir şeyler yapacağı inancına bel bağlıyorlar. Yoğun hayvancılığın Batı Almanya'daki en tanınmış muhaliflerinden biri olan Frankfurt Hayvanat Bahçesi Müdürü Dr. Bernhard Grzimek, birkaç yıl önce, bugünkü Almanların sınai çiftlikler konusundaki bilgisizliklerini, geçmişte başka bir Alman neslinin yine çoğunluktan gizlenmiş başka bir tür vahşet konusundaki bilgisizliğine benzetmişti.[5] Şüphesiz her iki durumda da bilgisizliğin asıl sebebi, insanların neler olup bittiğini öğrenemeyecek durumda olmasından çok, vicdanlarına ağır gelecek gerçekleri hiç bilmemek istemeleri. Tabii ayrıca oralarda her ne oluyorsa bunun kurbanlarının kendi mensup oldukları grubun dışında olması gibi rahatlatıcı bir durum da var.

Hayvanlara zulmün önlenmesi konusunda hayvanları koruma derneklerine güvenebileceğimiz düşüncesi de yine rahatlatıcı bir düşünce. Artık çoğu ülkede en az bir tane büyük ölçekli ve iyice kurumlaşmış hayvanları koruma derneği bulunuyor; ABD'de Amerika Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği (ASPCA), Amerika İnsanca Muamele Birliği ve ABD İnsanca Muamele Derneği var; Britanya'da ise hiç tartışmasız en büyük kuruluş Britanya Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği (RSPCA). Peki bu dernekler II. ve III. bölümlerde aktarılan apaçık zulümleri neden önleyemiyor?

Yerleşik hayvanları koruma kuruluşlarının en önemli zulümlere karşı harekete geçememesinin çeşitli nedenleri var. Bunlardan biri tarihsel. İlk kurulduklarında RSPCA da ASPCA da radikal gruplardı; o dönemdeki kamuoyunun çok ilerisindeydiler ve bugün olduğu gibi o dönemde de en büyük zulmün kurbanı durumundaki çiftlik hayvanları da dahil olmak üzere

5. Bernhard Grzimek, "Gequälte Tiere: Unglück für die Landwirtschaft", *Das Tier* (Bern, İsviçre), özel ek.

bütün hayvanlara uygulanan her türlü zulme karşıydılar. Ne var ki giderek servet, üye sayısı ve saygınlık bakımından büyüyen bu kuruluşlar zamanla radikal kararlılıklarını kaybetti ve "yerleşik düzen"in bir parçası hâline geldi. Devlet yetkilileriyle, iş çevreleriyle ve biliminsanlarıyla yakın ilişkiler kurdular. Hayvanların durumunu iyileştirmek için bu ilişkilerden yararlanmaya çalıştılar ve bazı küçük iyileştirmeler sağladılar; ama temel çıkarları hayvanları gıda üretimi ya da araştırma amacıyla kullanmakta yatan çevrelerle kurulan bu ilişkiler, aynı zamanda ilk başta kurucuları harekete geçirmiş olan radikal karşı çıkışın da körelmesine yol açtı. Kuruluşlar sürekli olarak küçük reformlar uğruna temel ilkelerinden ödün verdi. Biraz düzelme olması hiç yoktan iyidir dediler; ama çoğu zaman bu reformlar hayvanların durumunu gerçekten iyileştirmediği gibi, kamuoyunun da meselenin tamamen hallolduğu yanılgısına kapılmasına yol açtı.[6]

Servet artışı başka bir sorunu gündeme getirdi. Hayvanları koruma dernekleri tescilli hayır kuruluşları olarak kurulmuştu. Bu statü onlara önemli vergi indirimleri getirdi; ama gerek Büyük Britanya'da gerekse ABD'de hayır kuruluşu olarak tescil edilmenin koşullarından biri de siyasi faaliyette bulunmamak. Ne var ki, bazen hayvanların koşullarını iyileştirmenin tek yolu siyasi faaliyet olabiliyor (özellikle de bir kuruluş hayvansal ürünlerin boykot edilmesi çağrısında bulunamayacak kadar ihtiyatlıysa); ama çoğu büyük kuruluş hayır kuruluşu statülerini tehlikeye sokabilecek her şeyden özenle kaçınıyor. Sistemli zulme karşı büyük kampanyalar başlatmak yerine, sokak köpeklerini toplamak veya bireysel zulüm vakalarının peşine düşmek gibi zararsız etkinliklere yöneliyorlar.

Son olarak, büyük hayvanları koruma kuruluşları geçtiğimiz yüzyıl içinde çiftlik hayvanlarıyla ilgilenmeyi bıraktı. Bunun sebebi belki de bu kuruluşların yöneticilerinin ve üyelerinin

---

6. Örneğin 1876'da Britanya'da yürürlüğe giren Hayvanlara Eziyet Yasası ile 1966-1970'te ABD'de yürürlüğe giren Hayvanları Koruma Yasası, *deneylerde* kullanılan hayvanların durumlarına ilişkin kaygılara karşılık çıkarıldı ama bu hayvanlara çok az yarar sağladı.

şehirli olması ve domuzlardan ve buzağılardan çok kedilere ve köpeklere yakınlık duymalarıydı. Sebep ne olursa olsun, bu eski ve yerleşik kuruluşlar, bu yüzyılın büyük bir bölümü boyunca yayınları ve tanıtım çalışmalarıyla, kedi, köpek ve yabani hayvanların korunmaya ihtiyaç duyduğu, diğer hayvanların ise duymadığı şeklindeki yaygın kanaate önemli bir katkıda bulundu. Bu yüzden, "hayvanları koruma" deyince çoğu insanın aklına temel adalet ve ahlak ilkelerine dayalı toplumsal bir mücadele değil, kedilere bayılan yufka yürekli hanımefendiler geliyor.

Son on yılda bu durum değişmeye başladı. Birincisi, onlarca yeni ve daha radikal Hayvan Özgürleşmesi ve hayvan hakları kuruluşu doğdu. Bu yeni kuruluşlar, eski ve o zamana kadar fazla etkili olamamış bazı kuruluşlarla birlikte, kamuoyunun yoğun hayvancılıkta, laboratuvarlarda, sirklerde, hayvanat bahçelerinde ve avcılıkta sistemli bir şekilde gerçekleştirilen muazzam boyutlardaki zulmün farkına varmasını sağladı. İkincisi, Britanya'daki RSPCA ve Amerika'daki ASPCA ve İnsanca Muamele Birliği gibi köklü kuruluşlar da, belki de hayvanların koşullarına duyulan bu yeni ilgiye karşılık olarak, çiftliklerde ve laboratuvarlarda uygulanan zulme daha etkili bir şekilde karşı çıkmaya, hatta yoğun yöntemlerle üretilmiş süt buzağısı eti, domuz pastırması ve yumurta gibi ürünleri boykot etme çağrısında bulunmaya başladı.[7]

Kamuoyunda hayvanlara karşı bir ilgi yaratmayı güçleştiren sorunlar arasında çözülmesi en güç olanı belki de "Önce insanlar gelir" ve "hayvanlarla ilgili herhangi bir sorun ciddi bir ahlaksal ve siyasal sorun olarak insanlarla ilgili bir sorunla kıyaslanamaz" varsayımı. Bu varsayım hakkında söylenebilecek birkaç şey var. Birincisi, bu başlıbaşına bir türcülük göstergesidir. Konuyu enine boyuna incelemeyen biri nasıl olur da bu sorunların insanların sorunlarından daha az ciddi olduğuna karar verebilir? Bunu bildiğini iddia etmek, ancak hayvanların

7. Bazı radikal kuruluş listesi için bkz. Ek 3.

hiçbir önem taşımadığını, dolayısıyla ne kadar acı çekerlerse çeksinler bu acıların insanlarınkinden daha önemsiz olduğunu varsaymakla mümkün olabilir; ama acı acıdır, gereksiz acıları önlemek önemlidir ve acı çeken varlık bizim türümüzün üyesi olmasa da bu önem azalmaz. "Önce Beyazlar gelir ve bu nedenle Afrika'daki yoksulluk, Avrupa'daki yoksulluk kadar önem taşımaz" diyen biri hakkında ne düşünürdük?

Gerçekten de dünyada zaman ve enerji ayrılması gereken çok sayıda sorun var. Açlık ve yoksulluk, ırkçılık, savaş ve nükleer yıkım tehdidi, cinsiyet ayırımcılığı, işsizlik, tehlikede olan doğanın korunması... Bütün bunlar büyük sorunlar, peki aralarında hangisinin en önemli olduğunu kim söyleyebilir? Ama türcü yanlılığı bir yana bırakırsak insanların insan dışı hayvanlara uyguladığı zulmün de bu sorunlar arasına girebilecek kadar önemli olduğunu görebiliriz. İnsan dışı hayvanlara çektirdiğimiz acılar uç noktalara ulaşabiliyor ve olağanüstü büyük sayılar söz konusu: Sadece ABD'de her yıl 100 milyonu aşkın domuz, sığır ve koyun III. bölümde açıklanan süreçlerden geçiyor; tavuklar için bu rakam milyarlara ulaşıyor ve en az 25 milyon hayvan da deneylerde kullanılıyor. Hayvanlar üzerinde uygulanan temizlik ürünlerinin toksisite testleri bin insan üzerinde uygulansa bütün toplum ayaklanırdı. Bu testler için milyonlarca hayvanın kullanılması da, hele bu acı böylesine gereksizken ve eğer istersek kolayca önlenebilecekken, en az eşit derecede tepki uyandırmalı. Aklı başında insanların büyük bir kısmı savaşların, ırklar arası eşitsizliğin, yoksulluğun ve işsizliğin önlenmesini ister; sorun, uzun yıllardır bu sorunları önlemeye çalışmamız ve artık bir noktadan sonra bunu nasıl yapacağımızı tam olarak bilmediğimizi kabul etmek zorunda kalmamızdır. Oysa, gerçekten istenirse, hayvanların insanlar yüzünden çektiği acıları azaltmak görece daha kolay olacaktır.

Her durumda, "Önce insanlar gelir" düşüncesi, genellikle insanlar için de insan dışı hayvanlar için de hiçbir şey yapmamak için bir mazeret olarak öne sürülüyor, yoksa bu *önerme* birbiriyle uyuşmaz alternatifler arasında bir seçim yapma zo-

runluluğundan kaynaklanmıyor. Gerçekte bu ikisi arasında hiçbir uyuşmazlık yok. Elbette bir insanın zamanı ve enerjisi sınırlıdır ve belli bir dava uğruna aktif olarak çalışmak başka bir davaya ayrılabilecek zamanı azaltır; ama zamanlarını ve enerjilerini insanların sorunlarına adayanların tarım şirketlerinin zalimce yöntemlerle ürettiği ürünleri boykot etmelerini engelleyen hiçbir şey yok. Vejetaryen olmak, hayvan eti yemekten daha çok zaman almaz. Hatta, IV. bölümde gördüğümüz gibi, insanlara ve çevreyi korumaya önem verdiğini iddia eden bir insanın sırf bu nedenle bile vejetaryen olması gerekiyor. Böylece ihtiyaç duyan insanları doyurmakta kullanılabilecek tahıl fazlası oluşmasına, çevre kirliliğinin azaltılmasına, su ve enerji tasarrufuna, ormanların yok edilmesinin yavaşlamasına katkıda bulunabilirler; ayrıca vejetaryen beslenme et yemekten daha ucuz olduğu için, aç insanların doyurulmasına, nüfus kontrolüne ya da en acil olduğunu düşündükleri toplumsal ya da siyasal sorun her ne ise ona daha fazla para ayırabilirler. Başka sorunlarla mücadeleye öncelik verdikleri için Hayvan Özgürleşmesine fazla ilgi göstermeyen vejetaryenlerin içtenliğini sorgulayamam; ama vejetaryen olmayan biri "Önce insanların sorunları gelir" derse, onun insanlar için, çiftlik hayvanlarının müsrifçe ve acımasızca sömürülmesini desteklemeyi gerekli kılacak ne yaptığını merak ederim.

Bu noktada araya biraz tarihsel bilgi sıkıştırmak yerinde olacak. Çoğu zaman, "Önce insanlar gelir" önermesinin doğal bir sonucu olarak, hayvanları koruma hareketi mensuplarının hayvanları insanlardan daha çok önemsediği iddia edilir. Şüphesiz bazı kişiler için bu doğru olabilir; ama tarihsel olarak bakıldığında, hayvanları koruma hareketinin liderlerinin insanlara, hayvanları hiç önemsemeyen insanlara göre çok daha büyük bir önem verdiği görülecektir. Siyahlara ve kadınlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri ile hayvanlara zulme karşı çıkan hareketlerin liderleri arasındaki kesişim oldukça büyüktür; hatta ırkçılık, cinsiyet ayırımcılığı ve türcülük arasında kurulan paralellik için beklemediğimiz bir onay sağlayacak kadar

büyüktür. Örneğin, RSPCA'nın birkaç kurucusu arasında, Britanya İmparatorluğu'nda Siyahların köle olarak kullanılmasına karşı verilen mücadelenin liderlerinden William Wilberforce ve Fowell Buxton da vardı.[8] İlk feministlerden Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman*'a ek olarak, çocukları hayvanlara iyi davranmaya teşvik etmek için hazırlandığı açıkça belli olan, *Original Stories* adlı bir çocuk masalları derlemesi de yayımlamıştı.[9] Lucy Stone, Amelia Bloomer, Susan B. Anthony ve Elizabeth Cady Stanton'ın da aralarında bulunduğu birçok öncü Amerikan feministi vejetaryen hareketine ilgi gösteriyordu. *The Tribune*'un reformcu, kölelik karşıtı yayın yönetmeni Horace Greeley'le buluşup "Kadın Hakları ve Vejetaryenlik" adına kadeh kaldırmışlardı.[10]

Çocuklara yönelik zulümle mücadeleyi başlatmanın onuru da hayvanları koruma hareketine ait. 1874'te, Amerika'daki hayvanları koruma derneklerinin öncüsü olan Henry Bergh'den acımasızca dövülen küçük bir hayvana yardım etmesi istenmişti. Sonradan bu küçük hayvanın bir insan yavrusu olduğu ortaya çıktı; ama Bergh kendi hazırladığı ve New York Yasama Meclisi'ni zorlayarak geçirttiği hayvanları koruma yasasını kullanarak çocuğun vasisini bir hayvana eziyet etme suçundan mahkûm ettirmeyi başardı. Daha sonra başka benzer davalar da görüldü ve New York Çocuklara Eziyeti Önleme Derneği kuruldu. Haber Britanya'ya ulaşınca RSPCA da Britanya'da Ulusal Çocuklara Eziyeti Önleme Derneği adıyla aynı işlevi görecek bir dernek kurdu.[11] Derneğin kurucuları arasında Lord Shaftesbury de bulunuyordu. Önde gelen sosyal reformculardan biri, çocuk emeğine ve 14 saatlik mesailere son veren Fabrika Yasası'nın hazırlayıcısı, denetimsiz hayvan deneylerine ve hayvanlara gösterilen başka zulüm biçimlerine karşı kampanyaların önder-

8. E. S. Turner, *All Heaven in a Rage* (Londra: Michael Joseph, 1964), s. 129.
9. E. S. Turner, *All Heaven in a Rage*, s. 83.
10. Gerald Carson, *Cornflake Crusade* (New York: Rinehart, 1957), s. 19, 53-62.
11. E. S. Turner, *All Heaven in a Rage*, s. 234-235; Gerald Carson, *Men, Beasts and Gods* (New York: Scribner's 1972), s. 103.

lerinden olan Shaftesbury, birçok başka iyiliksever gibi, insan dışı hayvanlara önem verenlerin insanlara önem vermediği ya da bir dava uğruna çalışmanın başka davalar uğruna çalışmayı imkânsız hâle getirdiği düşüncesini açık bir biçimde çürütür.

İnsan dışı hayvanların doğasına ilişkin düşüncelerimiz ve doğayı kavrama biçimimizin sonuçlarından doğan hatalı akıl yürütmelerimiz de türcü yaklaşımlarımızı destekliyor. Diğer hayvanlardan daha az vahşi olduğumuzu düşünmeyi çok severiz. "İnsancıl" kelimesi iyi kalpli, nazik anlamına gelir; "hayvani", "hayvanca" gibi kelimeleriyse zalim ya da kötü kalpli anlamında kullanırız. Hiç şöyle bir durup düşünmeyiz ki, en önemsiz gerekçelerle öldüren hayvan insandır. Başka hayvanları öldürdükleri için aslanların ve kurtların vahşi olduğunu düşünürüz; ama onlar öldürmek zorundadır, yoksa kendileri ölür. İnsanlarsa başka hayvanları spor yapmak, meraklarını gidermek, vücutlarını güzelleştirmek ya da damak zevklerini tatmin etmek için öldürür. Ayrıca açgözlülükleri ve iktidar hırsları yüzünden kendi türlerinin bireylerini de öldürürler. Ayrıca sadece öldürmekle de yetinmezler. Tarih boyunca öldürecekleri insanlara ve başka hayvanlara önce eziyet ve işkence etme eğilimi de gösteregelmişlerdir. Diğer hayvanlar buna o kadar meraklı değildir.

Kendi vahşiliğimizi görmezlikten gelirken, diğer hayvanlarınkini abartırız. Örneğin kötülüğü çağrıştıran, sayısız masalın kötü kahramanı olan kurtları yabani ortamlarında gözlemleyen zoologlar, onların son derece sosyal hayvanlar, sadık ve sevecen eşler (sadece bir üreme mevsiminde değil, hayat boyu), fedakâr anne babalar ve sürülerinin sadık üyeleri olduğunu ortaya çıkardılar. Kurtlar neredeyse daima sadece yemek için öldürür. Erkek kurtlar arasındaki kavgalar, yenilen kurdun kazanan kurda boynunun altını, yani vücudunun en hassas noktasını uzatarak yenilgiyi kabul etmesiyle biter. Rakibinin şahdamarını kolayca koparabilecek durumdaki galip kurt, insanların tersine, rakibinin yenilgiyi kabul etmesiyle yetinir ve onu öldürmez.[12]

12. Bkz. Farley Mowat, *Never Cry Wolf* (Boston: Atlantic Monthly Press, 1963), ve Konrad Lorenz, *King Solomon's Ring* (Londra: Methuen, 1964) [*Hz. Süley-*

Hayvanlar âlemini kanlı bir savaş alanı olarak düşünmemiz nedeniyle, bazı türlerin ne kadar karmaşık toplumsal yaşamları olduğunu, türlerinin diğer üyelerini nasıl birer birey olarak algıladıklarını ve onlarla bu şekilde ilişki kurduklarını gözden kaçırıyoruz. İki insan evlendiğinde bu yakınlıklarını birbirlerini sevmeleriyle açıklarız ve eşini kaybeden biri için çok üzülürüz. Hayvanlar hayat boyu sürecek birliktelikler oluşturduğunda ise bunun içgüdüden ibaret olduğunu söyleriz ve bir hayvan bir avcı tarafından öldürüldüğünde ya da araştırmalarda kullanılmak veya hayvanat bahçesinde sergilenmek üzere yakalandığında o hayvanın bir eşi olabileceğini ve onu kaybetmekten dolayı acı çekebileceğini hiç aklımıza getirmeyiz. Benzer bir biçimde, bir insan anne ile yavrusunun ayrı düşmelerinin her ikisi için de trajik bir olay olduğunu hepimiz biliriz; ama işlerinin bir parçası olarak sürekli insan dışı anneleri ve yavruları birbirinden ayıran çiftçiler ve ev ya da araştırma hayvanı üreticileri, onların ne hissedebiliyor olacağını akıllarından bile geçirmez.[13]

Ne gariptir ki, çoğu insan hayvan davranışının karmaşık yönlerini "sadece içgüdü" diye nitelendirip göz ardı eder ve bu nedenle de benzer insan davranışlarıyla kıyaslanmaya değer bulmazken, tam olarak aynı kişiler işlerine gelmeyince basit içgüdüsel örüntülerin önemini görmezlikten geliyor ya da önemsiz göstermeye çalışıyor. Örneğin, sık sık, yumurta tavuklarının, süt buzağılarının veya deney amacıyla kafeslerde tutulan köpeklerin durumlarından rahatsız olamayacağı çünkü başka bir hayat bilmedikleri iddia edilir. III. bölümde bu iddianın tamamıyla yanlış olduğunu gördük. Hayvanlar egzersiz yapmalarına, bacaklarını ya da kanatlarını germelerine, vücutlarını yalamalarına ve etraflarında dönmelerine izin veren koşullarda hiç yaşamamış olsalar

---

man'ın Yüzüğü], s. 186-189. İlk göndermeyi şu kaynaktan aldım: Mary Midgley, "The Concept of Beastliness: Philosophy, Ethics and Animal Behavior", *Philosophy* 48: 114 (1973).

13. Yukarıda belirtilen kaynakların yanı sıra, Niko Tinbergen, Jane van Lawick-Goodall, George Schaller ve Irenaus Eibl-Eibesfeldt'in çalışmalarına da bakabilirsiniz.

da, bunları yapmaya ihtiyaç duyar. Sürü hayvanları, hiçbir zaman bir sürüye mensup olmasalar da, kendi türlerinin bireylerinden ayrı tutulduklarında rahatsız olur ve aşırı büyük bir sürü de birer birey olan hayvanların diğer bireyleri tanımasına imkân vermeyerek aynı etkiyi yaratabilir. Bu stresler de yamyamlık gibi "kötü huylar" şeklinde dışa vurulabilir.

İnsan dışı hayvanların doğası konusundaki bu yaygın cehalet, hayvanlara bu muameleyi gösterenlere, "Onlar insan değil" deyip eleştirileri geçiştirme fırsatı veriyor. Doğru, onlar insan değil; ama yemi ete dönüştürme makinesi ya da araştırma araçları da değiller. Kamuoyunun bilgi düzeyinin, ellerinde defter ya da fotoğraf makinesiyle aylarca, bazen yıllarca hayvanları gözlemleyen zoolog ve etologların en son bulgularının ne kadar gerisinde kaldığı düşünüldüğünde, duygusal insanbiçimciliğin yaratacağı tehlikeler, hayvanların keyfimize göre biçimlendirebileceğimiz kil parçaları olduğu yönündeki pratik ve bencilce görüşün yarattığı tehlikelerin yanında önemsiz kalıyor.

İnsan dışı hayvanların doğası çoğu zaman onlara karşı davranışlarımızı haklı göstermek için kullanılır. Vejetaryenliğe itiraz etmek için sık sık diğer hayvanların da beslenmek için öldürdüğü, bu nedenle bizim de bunu yapabileceğimiz ileri sürülür. Bu analoji William Paley bazı hayvanların hayatta kalmak için öldürmek zorunda olduğunu, insanların ise öldürmeden de yaşayabileceğini söylediğinde, yani daha 1785'te çürütülmüştü.[14] Bu çoğu durumda kesinlikle doğrudur; birkaç istisnai durum da vardır –bazı hayvanlar (örneğin şempanzeler) etsiz de yaşayabilecekleri hâlde ara sıra et yer– ama bunlar genellikle sofralarımızda bulunan türler değildir. Her durumda, vejetaryen bir beslenmeyle hayatta kalabileceği hâlde bazen beslenmek amacıyla öldüren hayvanlar bulunsa bile, bu bizim de aynı şeyi yapmamızı ahlaksal açıdan savunulabilir hâle getirmez. Normalde kendilerini diğer hayvanların çok üstünde gören

14. Bkz. s. 283.

insanların, beslenme tercihlerini destekleyeceği umuduyla, diğer hayvanları ahlaksal açıdan kendimize örnek almamız anlamına gelecek bir sava başvurması ne kadar ilginç. Burada önemli olan, tabii ki, insan dışı hayvanların alternatifleri değerlendirebilecek ya da beslenmek için öldürmenin ahlaksal açıdan doğruluğu veya yanlışlığı üzerine kafa yorabilecek bir kapasiteye sahip olmaması, diğer hayvanları hiç düşünmeden öldürmeleridir. Dünyanın böyle bir yer olmasına üzülebiliriz ama insan dışı hayvanları yaptıklarından dolayı ahlaksal açıdan sorumlu tutmak ya da cezalandırmaya çalışmak tamamıyla anlamsız olur. Diğer taraftan, bu kitabı okuyan herkes bu konuda ahlaksal bir tercih yapma kapasitesine sahiptir. Bu tür bir seçim yapma kapasitesine sahip olmayan canlıların eylemlerini taklit ederek sorumluluktan kaçamayız.

(Bu noktada, hiç şüphesiz, insanlarla diğer hayvanlar arasında önemli bir fark bulunduğunu kabul ettiğimi ve böylece bütün hayvanların eşitliği savunumun hatalı olduğunun ortaya çıktığını söyleyenler olacaktır. Bu eleştiriyi yapanlar I. bölümü daha dikkatli bir şekilde okurlarsa, orada yaptığım eşitlik savunusunun niteliğini yanlış anladıklarını görecekler. Ben hiçbir zaman normal yetişkin insanlarla diğer hayvanlar arasında hiçbir önemli fark olmadığı şeklinde saçma bir iddiada bulunmadım. Benim iddiam hayvanların ahlaka uygun şekilde davranma kapasitesine sahip olduğu değil, ahlaksal bir ilke olarak çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesinin insanlar kadar hayvanlar için de geçerli olduğudur. Küçük çocuklara ve her ne sebeple olursa olsun, ahlaksal seçimin doğasını anlayabilecek durumda olmayan diğer insanlara karşı tutumumuz, kendileri ahlaksal seçim yapamayan varlıkların da eşit derecede önemsenme alanına dahil edilmesinin genel olarak doğru olduğu anlamına gelir. Bentham'ın izinden giderek diyebiliriz ki, önemli olan, seçim yapıp yapamamaları değil, acı çekip çekememeleridir.)

Bununla birlikte burada başka bir şey de kastediliyor olabilir. Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, Lord Chesterfield hayvanların başka hayvanları yemesinden yola çıkarak bunun

"doğanın genel düzeni"nin parçası olduğunu ileri sürmüştü.[15] Lord Chesterfield, doğamızın neden vejetaryen goril ya da büyük ölçüde vejetaryen olan şempanze gibi değil de etobur kaplan gibi olduğunu düşünmemiz gerektiğini belirtmiyor. Bu itirazı tamamen bir kenara bıraksak bile, etik tartışmalarında "doğa"ya başvururken çok dikkatli olmalıyız. "Doğa en iyisini bilir" sözü çoğu zaman doğru olabilir; ama ne zaman doğayı örnek alacağımıza karar verirken kendi muhakememize başvurmak zorundayız. Savaş muhtemelen insanlar için "doğal"dır (çok sayıda toplum, çok farklı koşullar altında ve çok uzun bir tarih dönemi boyunca savaşlara karıştı) ama ben sırf doğama uygun davranacağım diye savaşa gitmem. Biz yapılacak en doğru şeyin ne olduğu üzerine akıl yürütme kapasitesine sahibiz. Bu kapasiteyi kullanmalıyız ("doğa"ya başvurmaya gerçekten çok önem veriyorsanız, bu kapasiteyi kullanmanın bizim için doğal olduğunu söylemek de mümkün).

Yine de etobur hayvanların varlığının Hayvan Özgürleşmesinin etik boyutu için bir sorun ortaya çıkardığını kabul etmek zorundayız. Bu sorun, bu konuda bir şey yapmamız gerekip gerekmediğidir. İnsanların dünyadaki bütün etobur türleri yok edebileceğini ve bu durumda dünya üzerinde hayvanların yaşadığı toplam acının azalacağını varsayarsak, bunu yapmamız mı gerekir?

Bu soruya verilecek kısa ve basit cevap, diğer türler üzerindeki "hükümranlık" iddiamızdan vazgeçtiğimize göre onlara müdahale etmeyi tamamen bırakmamız gerektiğidir. Mümkün olduğu ölçüde onları kendi hâllerine bırakmalıyız. Zorba rolünü bıraktıktan sonra bu kez de Tanrı rolünü üstlenmeye çalışmamalıyız.

Bu cevap kısmen doğru olmakla birlikte biraz fazla kısa ve basit. Hoşumuza gitse de gitmese de, insanlar gelecekte neler olabileceği konusunda diğer hayvanlardan daha çok bilgi sahibidir ve bu bilgi bazen bizi müdahale etmemenin duyarsızlık sayılacağı durumlara sokabilir. Örneğin 1988 Ekim'inde,

15. Bkz. s. 284.

Amerikan ve Rus ekiplerinin Alaska'da buz kütleleri arasında sıkışmış iki California gri balinasını kurtarması, dünyanın her köşesinde televizyon izleyicileri tarafından takdirle karşılanmıştı. Bazı kişiler, iki balinayı kurtarmak için bu kadar büyük bir çaba harcanırken her yıl yaklaşık 2.000 balinanın avcılarca öldürülmeye devam edilmesindeki ironiye dikkat çekmişti. Her yıl tahminen 125.000 yunusun tonbalığı sanayinin kullandığı ağlara takılıp boğulması da gündeme getirilmişti;[16] ama yine de bu kurtarma operasyonunun yanlış olduğunu ancak çok katı bir insan söyleyebilir.

Dolayısıyla, hayvanların koşullarını iyileştirebileceğini ileri sürerek insan müdahalesini savunmak mümkün; ama etobur türleri yok etmek gibi bir proje, tamamen farklı bir meseledir. Geçmiş sicilimize baktığımızda, ekolojik sistemlerde büyük ölçekli değişiklikler yapmaya yönelik bütün girişimlerimizin faydadan çok zarar getirdiğini görüyoruz. Sadece bu nedenle bile –ki başka nedenler de öne sürülebilir– bazı son derece sınırlı vakalar dışında doğanın jandarmalığını yapmaya kalkışmamalıyız ve zaten bunu yapamayız da. Kendimiz gereksiz yere öldürmeyi ve zulmetmeyi bırakırsak yeterince ilerleme sağlamış oluruz.[17]

Hayvanlara yaptıklarımızı haklı çıkarmak için öne sürülen bir başka gerekçe de yine bazı hayvanların doğal ortamlarında

---

16. Bkz. Judy Mann, "Whales, Hype, Hypocricy", *The Washington Post*, 28 Ekim 1988.

17. Bana sık sık "Kediler ve köpekler konusunda ne yapmalıyız?" diye soruyorlar. Bazı vejetaryenler, anlaşılır bir şekilde, ev hayvanları için de et almak istemiyor, çünkü bu da hayvanların sömürülmesi anlamına geliyor. Aslında bir köpeği vejetaryen beslemek çok zor değil; et alacak parası olmayan İrlandalı köylüler yüzyıllardır köpeklerini süt ve patatesle besliyor. Kediler için sorun daha büyük, çünkü bitkilerde doğal hâlde bulunmayan torin adlı aminoaside ihtiyaç duyuyorlar; ama artık Amerika'daki Harbinger of a New Age adlı kuruluş vejetaryen bir gıda takviyesi olarak torin tedarik ediyor. Böylece kedilerin vejetaryen bir beslenme tarzıyla da sağlıklı olabilmesinin mümkün hâle geldiği iddia ediliyor ama bu şekilde beslenen kedilerin sağlık durumları yakından *izlenmeli*. *British* Vegetarian Society'den de bu konuda bilgi alınabilir. Bu kuruluşların adreslerini Ek 2 ve 3'de bulabilirsiniz.

başka hayvanları öldürdüğü gerçeğine dayanıyor. Sık sık, modern çiftlik koşulları ne kadar kötü olsa da, hayvanların soğuğa, açlığa ve yırtıcı hayvanlara karşı savunmasız olduğu yabani koşullardan daha kötü olmadığı belirtiliyor ve bu nedenle modern çiftlik koşullarına karşı çıkmamamız gerektiği ima ediliyor.

Ne ilginçtir ki, siyah Afrikalıların köleleştirilmesini savunanlar da sık sık benzer bir iddiada bulunuyorlardı. Bunlardan biri şunları yazmıştı:

> Meselenin bütün yönleri düşünüldüğünde, kendi ülkelerinde çok derin bir vahşet, perişanlık ve sefalet içinde bulunan Afrikalıların bu ışık, insanseverlik ve Hıristiyan bilgeliği diyarına getirilmesinin onlar için büyük bir nimet olduğu apaçık bir gerçek olduğuna göre, bazı münferit vakalardaki gereksiz eziyet ne kadar yanlış olursa olsun, buraya getirilmelerinin zorunlu bir sonucu olan genel boyun eğme durumunun doğa yasalarına uygunluğu tartışma götürmez bir gerçektir.[18]

Yaban hayatındaki ve sınai çiftlikteki gibi birbirinden çok uzak koşullar arasında bir karşılaştırma yapmak kolay değil (ya da özgür Afrikalılar ve büyük çiftliklerde çalıştırılan köleler arasında); ama illa bir karşılaştırma yapılacaksa tercih edilecek durum tabii ki özgürlüktür. Sınai çiftliklerdeki hayvanlar yürüyemez, koşamaz, rahatça gerinemez, bir ailenin ya da sürünün parçası olamazlar. Doğru, yabani hayvanların çoğu olumsuz koşullar yüzünden ölür ya da başka bir hayvana yem olur; ama çiftlik hayvanlarına da normal yaşam sürelerinin çok küçük bir miktarını yaşama izni veriliyor. Çiftlikteki hayvanların istedikleri kadar yeme ulaşabilmesi de aslında tam anlamıyla bir nimet değil çünkü böylece en temel doğal etkinlikleri olan yiyecek arama eyleminden yoksun kalmış oluyorlar. Sonuçta, bir bölmede yatmak ve yem yemekten başka yapacak bir şey bulamıyorlar ve can sıkıntısından ibaret bir hayat yaşıyorlar.

---

18. "On the Legality of Enslaving the Africans", Harvard Üniversiteli bir öğrenci; aktaran: Louis Ruchames, *Racial Thought in America* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1969), s. 154-156.

Her durumda, sınai çiftlik koşulları ile doğal koşulların karşılaştırılması sınai çiftlikleri hiçbir şekilde haklı çıkaramaz; çünkü böyle bir seçim yapma durumunda değiliz. Sınai çiftlik sistemini terk etmek, bu çiftliklerdeki hayvanları doğaya salmak anlamına gelmiyor. Bugünkü sınai çiftliklerde yaşayan hayvanlar, insanlar tarafından, bu çiftliklerde yetiştirilmek ve gıda olarak satılmak amacıyla üretilmiş hayvanlardır. Bu kitapta savunulan sınai çiftlik boykotu etkili olursa, satın alınan sınai çiftlik ürünleri azalır; ama şimdiki durumun akşamdan sabaha değişmesini ve bir anda hiç kimsenin bu ürünleri satın almamaya başlamasını bekleyemeyiz (Hayvan Özgürleşmesi konusunda iyimserim ama hayal âleminde de yaşamıyorum). Değişim yavaş yavaş gerçekleşecek. Hayvancılık giderek daha az kârlı hâle gelecek. Çiftçiler başka tür tarımsal faaliyetlere kayacak ve dev şirketler başka alanlara yatırım yapmaya başlayacak. Sonuçta daha az hayvan üretilmeye başlayacak. Sınai çiftliklerdeki hayvanlar azalacak çünkü öldürülenlerin yerine başka hayvanlar konmayacak; yoksa hayvanların doğaya "geri" gönderilmesi gibi bir şey söz konusu değil. Belki zamanla (şimdi iyimserliğimi dizginlemekten vazgeçiyorum) bugünkü yaban hayatı koruma alanlarına benzer özel alanlarda yaşayanlar dışında hiç sığır ve domuz kalmayacak. Dolayısıyla mesele, sınai çiftliklerdeki hayat ile yaban hayatı arasında seçim yapmak değil, sınai çiftliklerde beslenip öldürülmeye mahkûm hayvanların doğup doğmamasına karar vermek.

Bu noktada başka bir itiraz gelebilir. Et yiyen bazı kişiler, herkes vejetaryen olursa çok daha az domuzun, sığırın, tavuğun ve koyunun var olacağına dikkat çekerek, kendi iştahları olmasa yedikleri hayvanların hiç var olmayacağını, dolayısıyla aslında bu hayvanlara iyilik ettiklerini öne sürüyorlar![19]

---

19. Bkz. Leslie Stephen, *Social Rights and Duties* (Londra, 1896), aktaran: Henry Salt, "The Logic of the Larder", Salt'ın *The Humanities of Diet* adlı kitabının içinde (Manchester: The Vegetarian Society, 1914), s. 34-38, yeniden basımı, T. Regan ve P. Singer (Der.) *Animal Rights and Human Obligations* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1976).

Bu kitabın ilk baskısında bu görüşü reddetmiştim; çünkü bir varlığı var ederek ona iyilik ettiğimize, yani "var olmayan bir varlığa" iyilik yapmanın mümkün olduğuna inanmayı zorunlu hâle getiriyordu. Bu da bence saçma bir fikirdi. Bugün ise bundan o kadar emin değilim (İlk baskıdan bu yana görüşümü değiştirdiğim tek felsefi nokta da bu görüşü kesin bir biçimde reddetmekten vazgeçmem oldu). Sonuçta, genetik bir kusur yüzünden kısa ve mutsuz bir hayat yaşayacağını kesin olarak bildiğimiz bir çocuğu dünyaya getirmenin yanlış bir şey olacağı konusunda çoğumuz hemfikiriz. Böyle bir çocuğu dünyaya getirmek, ona zarar vermek anlamına gelir. Bu durumda, güzel bir hayat yaşayacak bir varlığı dünyaya getirmenin ona iyilik yapmak olacağını inkâr edebilir miyiz? İnkâr edeceksek bu iki durum arasındaki farkı açıklamamız gerekir ve ben bu konuda tatmin edici bir açıklama getiremiyorum.[20]

Şu anda ele aldığımız durum, öldürmenin ne zaman yanlış olduğu meselesini karşımıza çıkarıyor. Acı çektirmenin yanlışlığından çok daha karmaşık bir mesele olduğu için bu noktaya kadar bunu hep geri planda tutmaya gayret ettim. Ama I. bölümün sonlarındaki kısa tartışma, geleceğe yönelik istekleri olan bir varlığın öldürülmesinin özellikle kötü bir şey olduğunu, başka bir varlığın dünyaya getirilmesiyle telafi edilebilecek bir şey olmadığını göstermek için yeterli olmalı. Asıl güçlük, geleceğe yönelik istekleri olmayan, yani süreklilik gösteren bir zihinsel varoluşa sahip olmayıp sadece içinde bulunduğu ânı

20. S. F. Sapontzis, gerek normal bir çocuğun olası mutlu hayatının, gerekse özürlü bir çocuğun olası mutsuz hayatının, ancak çocuk var olduktan sonra onu yaşatmak ya da yaşatmamak için bir sebep olabileceğini ve bu nedenle arada bir asimetri olmadığını öne sürüyor (S. F. Sapontzis, *Morals, Reason and Animals*, Philadelphia: Temple University Press, 1987, s. 193-194). Bu mutsuz bir çocuğu dünyaya getirmenin yanlış olmadığı, ancak çocuk var olduktan sonra onu hayatta tutmanın yanlış olduğu anlamına gelir. Peki ya çocuk ana rahmine düşmeden önce, sonradan kürtaj ya da ötanazi fırsatı bulunamayacağı biliniyorsa? Bu durumda mutsuz bir çocuk var olur ve bu da yanlış bir şey yapıldığı anlamına gelir. Sapontzis'e göre, bu yanlışın yapılmış olabileceği bir zaman hiç yok gibi görünüyor. Bu önerinin sorunu nasıl çözdüğünü anlayamıyorum.

yaşayan varlıklar söz konusu olduğunda ortaya çıkıyor. Doğru, bu varlıkların öldürülmesi de bize çok rahatsız edici geliyor. Bir zaman dilimi boyunca var olmanın nasıl bir şey olduğunu anlayabilmeyi gerektirecek bir "hayat" kavrayışına sahip olmayan bir hayvan da bu hayatını tehdit eden bir tehlikeyle karşılaştığında mücadele edebilir. Ama belli bir zihinsel süreklilik söz konusu değilse, tarafsız bir noktadan bakarak, öldürülen bir hayvanın kaybının eşit derecede güzel bir hayat yaşayacak başka bir hayvanın yaratılmasıyla neden telafi edilemeyeceğini açıklamak kolay değil.[21]

Yine de bu konuda hâlâ şüpheliyim. Bir varlığın yaratılmasının başka bir varlığın ölümünü bir şekilde telafi edebileceği önermesinde tuhaf bir yan var. Hissetme yetisi olan bütün canlıların (geleceğe yönelik isteklere sahip olma yetileri olmasa bile) yaşama hakkı olduğu iddiası için sağlam bir temel bulabilseydik, neden hissetme yetisi olan bir canlıyı öldürmenin başka bir canlı yaratarak telafi edilebilecek bir hata olmadığını söylemek kolay olurdu; ama başka yazarların ve benim çeşitli yerlerde ifade ettiğimiz gibi, böyle bir görüş bazı derin felsefi ve pratik sorunlar ortaya çıkarıyor.[22]

---

21. Bkz. Peter Singer, *Practical Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979) [*Pratik Etik*] 4. ve 6. bölümler. Aynı konunun tartışıldığı başka bir kaynak için bkz. Michael Lockwood, "Singer on Killing and the Preference for Life", *Inquiry* 22 (1-2): 157-170; Edward Johnson, "Life, Death and Animals" ve Dale Jamieson, "Killing Persons and Other Beings", her iki makale de şu kitapta yer alıyor: Harlan Miller ve William Williams (Der.), *Ethics and Animals* (Clifton, N. J.: Humana Press, 1983). Johnson'ın makalesinin yeniden basımı için T. Regan ve P. Singer (Der.) *Animal Rights and Human Obligations* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 2. basım, 1989). Ayrıca bkz. S. F. Sapontzis, *Morals, Reason and Animals*, 10. bölüm. Bu tartışmanın ardında yatan savlar için vazgeçilmez (ama okunması kolay olmayan!) bir kaynak olarak bkz. Derek Parfit, *Reasons and Persons* (Oxford: Clarendon Press, 1984), IV. kısım.

22. Hayvan hakları görüşünün başlıca savunucusu Tom Regan'dır; bkz. *The Case for Animal Rights* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1983). Neden farklı düşündüğümü şu yazılarımda açıklamıştım: "Utilitarianism and Vegetarianism", *Philosophy and Public Affairs* 9: 325-337 (1980); "Ten Years of Animal Liberation", *The New York Review of Books*, 25 Nisan 1985; ve "Animal Liberation or Animal Rights", *The Monist* 70: 3-14 (1987). Kendisini zamanın

Tamamıyla pratik bir açıdan baktığımızda şunu söyleyebiliriz: Yemek için hayvanları öldürmek (hayatta kalmak için başka bir yolun olmadığı durumlar hariç), onları temel önemde olmayan amaçlarımız uğruna keyfi bir biçimde kullanabileceğimiz araçlar olarak gördüğümüz anlamına gelir. İnsan doğası hakkında bildiklerimize dayanarak, hayvanları böyle gördüğümüz sürece, sıradan insanlarca uygulamaya konduğunda hayvanları önemsememeye –ve onlara karşı kötü muameleye– yol açan yaklaşımları değiştirmeyi başaramayız. Dolayısıyla en iyi çözüm, yaşamak için zorunlu olmadığı sürece yemek amacıyla hayvanları öldürmekten kaçınmayı basit bir genel ilke hâline getirmek olabilir.

Yemek için öldürmeye karşı öne sürdüğüm bu sav, belli bir yaklaşımın sonuçları üzerine bir tahmine dayanıyor. Bu tahminin doğruluğunu kanıtlamak mümkün değil; bu konuda ancak insanlar hakkındaki bilgimize dayanarak bir yargıda bulunmak mümkün olabilir. Bu tahmin ikna edici değilse bile, yine de incelediğimiz iddianın uygulamaları son derece sınırlı düzeyde kalacaktır. Bu iddia, sınai yöntemlerle üretilmiş hayvanların etini yemeyi hiçbir şekilde haklı çıkarmaz; çünkü bu hayvanlar can sıkıntısı ve yoksunluk içinde yaşıyor, etraflarında dönmek, yalanmak, gerinmek, egzersiz yapmak ya da türlerine özgü sosyal etkileşimlere katılmak gibi temel ihtiyaçlarını bile tatmin edemiyorlar. Böyle bir hayat yaşamaları için onları dünyaya getirmek onlara bir fayda sağlamıyor, aksine büyük bir zarar veriyor. Bir canlıyı var etme iddiası, olsa olsa, doğal ortamında, davranışsal ihtiyaçlarına uygun bir sosyal grup içinde güzel bir hayat yaşamış ve sonra da kısa sürede ve acısız bir biçimde öldürülmüş bir hayvanı yemeyi haklı çıkarabilir (o da geleceğe yönelik istekleri olmayan bir tür söz konusu olduğu sürece). Sadece bu tür hayvanları yemeye özen gösteren vicdan sahibi insanlara saygı duymak gerektiğini düşünüyorum; ama bir çiftlikte yaşamadıkları ve yiyecekleri hayvanları kendileri

---

içinde varolan bir varlık olarak görme kapasitesi olmayan bir canlının yaşam hakkının olamayacağı savının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Michael Tooley, *Abortion and Infanticide* (Oxford: Clarendon Press, 1983).

yetiştirmedikleri sürece uygulamada zaten onlar da hemen hemen tamamıyla vejetaryen olacaklardır.[23]

Bir hayvanın kaybının başka bir hayvan yaratarak giderilebileceği savı üzerine son olarak şu söylenebilir: Et yeme isteklerini savunmak için böyle yaratıcı bir iddia geliştirenler genellikle kendi savlarının sonuçlarına uygun davranmıyor. Dünyaya yeni canlılar getirmek iyi bir şeyse, başka etkenlerden bağımsız olarak, mümkün olduğunca çok insanı da dünyaya getirmeye çalışmalıyız; ayrıca insanların hayatının hayvanların hayatından daha önemli olduğu görüşünü de buna eklersek –ki et yiyen biri herhalde bu görüşü benimsemiş durumdadır– iddia, başlangıçtaki savunucusunun hiç hoşuna gitmeyecek bir şekilde tam tersine de çevrilebilir. Ürettiğimiz tahılı hayvanlara yedirmezsek daha fazla insan doyurulabileceği için, bu iddianın nihai sonucu vejetaryen olmak zorunda olmamızdır!

Türcülük öylesine yaygın ve her yere nüfuz etmiş bir yaklaşım ki, onun bazı tezahürlerine –örneğin, avcıların yabani hayvanları öldürmesine, zalimce deneylere, boğa güreşlerine– karşı çıkanlar, çoğu zaman başka türcü uygulamalara katılıyor. Bu da eleştirilenlere, kendilerini eleştirenleri tutarsızlıkla suçlama fırsatı veriyor. "Geyikleri vurduğumuz için bize gaddar diyorsunuz" diyor avcılar, "ama siz de et yiyorsunuz. Öldürme işlemini başkasına yaptırmanız dışında arada ne fark var?" "Hayvanların kürklerini giysi yapmamıza karşı çıkıyorsunuz" diyor kürk tüccarları, "ama siz de deri ayakkabı giyiyorsunuz." Araştırmacılar da, "İnsanlar damak zevkleri uğruna hayvanları öldürmeye karşı çıkmıyorsa, neden bilgi birikimimizi büyütmek için öldürmeye karşı çıkıyorlar?" şeklinde mantıklı bir soru sorabiliyorlar. İtiraz sadece acı çektirmek konusunda yapılsa bile, bu kez de gıda üretmek için yetiştirilen hayvanların da acı çektiğine dikkat çekilebilir. Boğa güreşi meraklıları bile, arenada öldürülen bir boğanın binlerce izleyiciye zevk yaşattığını,

23. R. M. Hare yakında yayımlanacak olan "Why I Am Only a Demi-vegetarian" adlı makalesinde bu konumu savunuyor.

mezbahada öldürülen dananın ise sadece onu yiyen birkaç kişiye zevk verdiğini, ayrıca boğaların, ölürken danalardan daha çok acı çekseler bile, hayatları boyunca onlardan daha iyi bir bakım gördüğünü iddia ederek boğa güreşini savunabilirler.

Tutarsızlık suçlaması, zalim uygulamaların savunucularına gerçekte hiçbir mantıksal destek vermez. Brigid Brophy'nin deyişiyle, düzenli olarak insanların kollarını kıran biri tarafından söylense bile, insanların bacaklarını kırmanın zalimce bir şey olduğu gerçeği değişmez.[24] Yine de davranışları beyan ettiği inançlarla uyumlu olmayan bir kişinin, başkalarını inançlarının doğruluğuna inandırması, hele de onları bu inançlara göre davranmaya ikna etmesi çok güçtür. Tabii sözgelimi, kürk giymek ile deri giymek arasında bir ayırım yapmak her zaman mümkündür; örneğin, çoğu kürk hayvanının bacakları çelik dişli bir kapana kısılmış hâlde saatlerce, bazen günlerce beklediği, derisi kullanılan hayvanlarınsa böyle bir acı çekmediği söylenebilir;[25] ama bu ince ayırımlar genellikle ilk eleştirinin gücünü zayıflatır; ayrıca bazı durumlarda geçerli ayırımlara gitmenin mümkün olduğunu da sanmıyorum. Örneğin, eti için bir geyiği vuran biri niye süpermarketten jambon alan birinden daha çok eleştiriyi hak ediyor olsun? Yoğun yöntemlerle yetiştirilen domuz muhtemelen daha fazla acı çeker.

Bu kitabın ilk bölümünde, insan dışı hayvanları etkileyen uygulamalarımızın hangilerinin haklı görülebileceğini ve hangilerinin görülemeyeceğini belirlemekte kullanabileceğimiz açık bir etik ilke olarak bütün hayvanların çıkarlarının eşit derecede önemsenmesi ilkesini kullanabileceğimizi belirtmiştim. Bu ilkeyi hayatımıza geçirerek bütün eylemlerimizi tamamen tutarlı hâle getirebilir ve hayvanların çıkarlarını göz ardı edenlere bizi tutarsızlıkla suçlama fırsatı vermemiş oluruz.

---

24. Brigid Brophy, "In Pursuit of a Fantasy", Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris (Der.) *Animals, Men and Morals* (New York: Taplinger, 1972), s. 132.
25. Bkz. Cleveland Amory, *Man Kind?* (New York: Harper and Row, 1974), s. 237.

Çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesi, bütün pratik açılardan, sanayileşmiş ülkelerin şehirlerinde ve banliyölerinde yaşayanlar için vejetaryen olmayı zorunlu hâle getiriyor. Atılacak en önemli adım budur ve ben de en çok bu konuya ağırlık verdim; ama tutarlı olabilmek için, hayvanların öldürülmesine ya da acı çekmesine yol açan diğer hayvansal ürünleri kullanmayı da bırakmalıyız. Kürk giymemeliyiz. Deri ürünler de satın almamalıyız çünkü bu sektör et sanayinin kârlılığına büyük katkıda bulunuyor.

Vejetaryenliğin 19. yüzyıldaki öncüleri için deriden vazgeçmek ciddi bir fedakârlık anlamına geliyordu çünkü başka malzemelerden yapılmış ayakkabı ve çizme bulmak çok güçtü. RSPCA'nın ikinci sekreteri ve at arabalarına binmeyi reddeden katı bir vejetaryen olan Lewis Gompertz, hayvanların otlaklarda yetiştirilmelerini, yaşlanıp ecelleriyle ölmeye bırakılmalarını, sonra da bu hayvanların derileriyle deri eşyalar üretilmesini önermişti.[26] Tabii bu öneri, Gompertz'in ekonomi bilgisinden çok merhametinin göstergesiydi ama bugün ekonominin gerekleri de değişmiş durumda. Sentetik malzemelerden yapılmış yazlık ve kışlık ayakkabılar çok sayıda dükkânda deri ayakkabılardan çok daha ucuz fiyatlara bulunabiliyor. Bez ve lastikten yapılmış ayakkabılar Amerikan gençliği için standart hâline geldi. Eskiden deriden yapılan kemer, çanta gibi eşyaların da başka malzemelerden yapılmış çeşitlerine kolaylıkla ulaşılabiliyor.

Geçmişte hayvan sömürüsünün en güçlü karşıtlarını bile yıldırmış olan başka bazı sorunlar da artık ortadan kalktı. Eskiden sadece donyağından yapılan ve vazgeçilmez bir madde olan mum artık gerekli olmaktan çıktı ve yine de mum kullanmak isteyenler için hayvansal madde içermeyen mumlar bulmak mümkün. Sağlıklı beslenme dükkânlarında hayvansal yağ içermeyen, tamamıyla bitkisel yağlardan yapılmış sabunlar bulunabiliyor. Yün kullanmak zorunda da değiliz. Koyunlar genellikle açık havada rahatça dolaşabildikleri çiftliklerde bes-

26. Lewis Gompertz, *Moral Inquiries on the Situation of Man and of Brutes* (Londra, 1824).

leniyor ama bu hassas hayvanların maruz kaldığı çok çeşitli eziyetler düşünüldüğünde yün kullanmamak çok daha doğru görünüyor.[27] Genellikle misk geyiği ve Etiyopya misk kedisi gibi yabani hayvanlardan elde edilen kozmetik maddeler ve parfümler zaten temel ihtiyaç olarak görülemez; ama bunları kullanmak isteyenler de çeşitli mağaza ve kuruluşlardan hem hayvansal madde içermeyen, hem de hayvanlar üzerinde test edilmemiş ürünler edinebilirler.[28]

Bu alternatiflerden hayvan sömürüsünün başlıca biçimlerine katkıda bulunmayı reddetmenin o kadar güç olmadığını göstermek amacıyla bahsediyorum; yoksa bence bir kişinin tükettiği ya da giydiği her şeyde mutlak bir temizlik ve saflık standardı aramakta diretmesi tutarlılıkla aynı şey ya da tutarlılığın sonucu değildir. Satın alma alışkanlıklarımızı değiştirmekle kendimizi kötülükten arındırmayı değil, hayvan sömürüsüne verilen ekonomik desteği azaltmayı ve başkalarını da aynı şeyi yapmaya ikna etmeyi amaçlıyoruz. Dolayısıyla, Hayvan Özgürleşmesi üzerine düşünmeye başlamadan önce satın almış olduğunuz deri ayakkabıları giymeye devam etmeniz bir günah değildir. Deri ayakkabılarınız eskidiğinde deri olmayan ayakkabılar alırsınız ama mevcut ayakkabılarınızı çöpe atmanız hayvanları öldürmenin kârlılığını azaltmaz. Beslenme konusunda da, temel amaçları unutmamak, bir partide size sunulan pastanın sınai çiftlik yumurtasıyla yapılıp yapılmadığı gibi ayrıntılara takılmaktan daha önemlidir.

Henüz restoranlara ve gıda üreticilerine hayvansal ürünleri tamamen bırakmaları yönünde baskı yapabilecek noktadan çok uzağız. Bu noktaya ancak toplumun önemli bir bölümü eti ve diğer sınai çiftlik ürünlerini boykot etmeye başladığında ulaşacağız. O zamana kadar tutarlılık sadece hayvansal ürün talebine önemli bir katkıda bulunmamak anlamına gelecektir. Böylece hayvansal ürünlere hiçbir ihtiyacımızın olmadığını

27. Avustralya yün sanayinin yapısına işlemiş zulmün etkileyici bir anlatımı için bkz. Christine Townend, *Pulling the Wool* (Sydney: Hale and Iremonger, 1985).
28. Bkz. Ek 2.

gösterebiliriz. Başkalarını yaklaşımımızı paylaşmaya ikna etmek istiyorsak, etik ve politik bir hareketten çok dinsel bir beslenme yasasına uygun bir saflık anlayışına ulaşmaya çalışmak yerine, ideallerimizi sağduyuyla dengeleme yolunu seçmeliyiz.

Normalde hayvanlara karşı tutumumuzda tutarlı olmak o kadar güç değil. Hiçbir temel ihtiyacımızdan fedakârlık etmek zorunda değiliz; çünkü normal hayatımızda insanların ve insan dışı hayvanların çıkarları arasında hiçbir ciddi çatışma yok; ama ciddi çıkar çatışmalarının söz konusu olduğu olağandışı durumların var olabileceğini kabul etmek zorundayız. Örneğin, beslenmek için sebze ve tahıl üretmek zorundayız; ama tavşanlar, fareler ve diğer "zararlı"lar bu ürünleri tehdit edebilir. Bu, insanlar ve insan dışı hayvanlar arasında kesin bir çıkar çatışmasının olduğu bir durum. Çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesine uymak için bu durumda ne yapmamız gerekir?

Önce şu anda bu sorunun nasıl çözüldüğüne bakalım. Normal bir çiftçi "zararlı"ları en ucuz yöntemle öldürmenin yollarını arar. Bu yöntem genellikle zehir kullanmaktır. Hayvanlar zehirli yemleri yer ve yavaş yavaş, can çekişerek ölürler. "Zararlı"ların çıkarları hiçbir şekilde önemsenmez; "zararlı" kelimesi zaten başlıbaşına bu hayvanlara hiçbir değer verilmediğini gösteriyor.[29] Ama "zararlı" bizim yarattığımız bir sınıflandırma ve tarım zararlısı olarak görülen bir tavşan, sevimli bir ev hayvanı olan beyaz tavşanla eşit derecede acı çekme kapasitesine sahip ve eşit derecede önemsenmeyi hak ediyor. Sorun, bu hayvanların çıkarlarına mümkün olduğunca fazla önem verirken aynı zamanda temel gıda kaynaklarımızı korumak. Bu soruna, bütün taraflar açısından tam olarak tatmin edici olmasa da, hiç değilse mevcut "çözüm"den çok daha az acıya yol açacak bir çözüm geliştirmek için elimizde yeterli teknoloji olmalı. Örneğin can çekişerek öldürmek yerine kısırlığa yol açan yemler kullanmak, ciddi bir iyileşme anlamına gelecektir.

---

29. "Zararlı"ların ne kadar acımasızca ve acı verici şekillerde öldürüldüğünün örnekleri için bkz. Jo Olsen, *Slaughter the Animals, Poison the Earth*, (New York: Simon and Schuster, 1971) s. 153-164.

Tavşanlardan besin kaynaklarımızı, fare ve sıçanlardan evlerimizi ve sağlığımızı korumaya çalışırken hayvanlara karşı büyük bir saldırganlık göstermemiz, hayvanların besin araması kadar doğal bir davranış. Hayvanlara yaklaşımımızın bugünkü düzeyi düşünüldüğünde, insanlardan bu konudaki hareket tarzlarını değiştirmelerini beklemek hiç de gerçekçi olmaz; ama belki zamanla, hayvanlara en çok zarar veren uygulamalar terk edildiğinde ve onlara yaklaşımımız değiştiğinde, bir şekilde sağlığımızı ve refahımızı "tehdit eden" hayvanların bile bugünkü gibi gaddarca öldürülmeyi hak etmediği anlaşılmaya başlar ve çıkarları bizimkilerle gerçekten çatışma içinde olan hayvanların sayılarını sınırlamanın daha insanca yöntemlerini geliştirmeye başlarız.

Yanıltıcı bir biçimde "yaban hayatını koruma alanı" olarak adlandırılan bölgelerde geyik, fok ya da başka herhangi bir hayvanın popülasyonunun aşırı artışını önlemek için –yani güya hayvanlara yarar sağlamak için– avcıların belirli dönemlerde fazla hayvanları "hasat" [*harvest*] etmesine izin verilmesi gerektiğini iddia eden avcılara ve denetimcilere de benzer bir cevap verilebilir. Avcı kuruluşlarının yayınlarında sık sık rastlanan "hasat" terimi, bu kıyımın hayvanlar adına yapıldığı iddiasının bir yalan olduğunu ortaya çıkarmaya yetiyor. Terim, avcıların hayvanları mısır ya da kömür gibi, sadece insanların çıkarlarına hizmet ettiği sürece değerli olabilecek varlıklar olarak gördüğünü gösteriyor. ABD Balık ve Yaban Hayatı Dairesi'nin de büyük ölçüde paylaştığı bu yaklaşım, geyiklerin ve diğer avlanan hayvanların haz ve acı hissetme yetisine sahip canlılar olduğu gibi çok önemli bir gerçeği görmezlikten gelmekten kaynaklanıyor. Bu yetiye sahip olan hayvanlar amaçlarımıza hizmet eden araçlar değil, kendi çıkarları olan varlıklardır. Bazı özel durumlarda hayvanların popülasyonlarının kendi çevrelerine zarar verecek ve kendi türlerinin ya da onlarla aynı yaşam alanını paylaşan diğer hayvanların geleceğini tehdit edecek ölçüde arttığı gerçekten doğruysa, insanların denetleyici bir önlem alması doğru olabilir; ama hayvanların çıkarlarını

dikkate alacaksak bu önlem elbette avcılara bazı hayvanları öldürme –ve kaçınılmaz olarak bazılarını yaralama– izni vermek değil, hayvanların doğurganlığını azaltmak olmalıdır. Bu alanlardaki yabani hayvanların popülasyonlarını kontrol etmek için daha insanca yöntemler geliştirmeye çaba sarf ettiğimizde, mevcut uygulamadan daha iyi bir yöntem geliştirmek zor olmasa gerek. Sorun, yaban hayatından sorumlu yetkililerin "hasatçı" bir zihniyete sahip olmaları ve avcılar tarafından "hasat" edilecek hayvan sayısını azaltacak popülasyon kontrolü tekniklerini geliştirmekle uğraşmamaları.[30]

"Hasat"ının yapılması düşünülemeyecek geyik gibi hayvanlar –ya da domuzlar, tavuklar ve diğerleri– ile hasat edebileceğimiz mısır gibi bitkiler arasındaki farkın hayvanların haz ve acı hissetme kapasitesine sahip olması, bitkilerinse olmaması olduğunu belirtmiştim. Bu noktada birileri mutlaka soracaktır: "Bitkilerin acı çekmediğini nereden biliyoruz?"

Bu itiraz bitkilerin durumunu gerçekten önemseyen bir kişiden de gelebilir; ama çoğu kişi, acı çektikleri ispatlanırsa bitkileri de önemsenmesi gereken varlıklar kümesine almayı ciddi olarak düşündükleri için değil, benim savunduğum ilkeye uygun davranırsak hayvanların yanı sıra bitkileri de yemeyi bırakmak zorunda kalacağımızı ve açlıktan öleceğimizi ispatlamayı umdukları için bu itirazı gündeme getiriyor. Buradan da şu sonucu çıkarıyorlar: Eşit derecede önemseme ilkesini ihlal etmeden yaşamamız imkânsızsa, bu meseleyi hiç kafamıza takmamıza gerek yok, her zaman olduğu gibi hem bitkileri hem hayvanları yemeye devam edebiliriz.

Bu itiraz, hem olgusal hem de mantıksal açıdan zayıf. Bitkilerin haz ya da acı hissettiğine dair hiçbir güvenilir kanıt yok.

---

30. Son zamanlarda birkaç araştırmacı yaban hayvanlarına yönelik doğum kontrol yöntemleri üzerine çalışmaya başladı; bu konuda bir değerlendirme için bkz. J. F. Kirkpatrick ve J. W. Turner, "Chemical Fertility Control and Wildlife Management", *Bioscience* 35: 485-491 (1985). Ama bu konuya ayrılan kaynaklar, zehirleme, tüfekle avlama ve tuzaklara harcanan paranın yanında çok küçük kalıyor.

The Secret Life of Plants [Bitkilerin Gizli Yaşamı] adlı popüler kitapta, bitkilerin, insanların akıllarından geçenleri okumaya varıncaya kadar birçok kayda değer yeteneğe sahip olduğu iddia ediliyordu. Kitaptaki çarpıcı deneylerden hiçbiri ciddi araştırma enstitülerinde yapılmamıştı ve bellibaşlı üniversitelerdeki araştırmacıların bu deneyleri yineleme girişimlerinde herhangi olumlu bir sonuca ulaşılamadı. Kitaptaki iddiaların artık hiçbir inandırıcılığı kalmadı.[31]

İlk bölümde insan dışı hayvanların acı hissetme kapasitesi olduğuna inanmamızı gerektirecek nedenleri üç farklı temele dayandırmıştım: Davranışlar, sinir sistemlerinin doğası ve acının evrimsel yararlılığı. Bunlardan hiçbiri, bitkilerin acı çektiğine inanmamız için herhangi bir neden sunmuyor. Bitkilerde acıyı gösteren bilimsel olarak inandırıcı deneysel bulgular olmadığı gibi, gözlemlenebilir bir davranış da yok; bitkilerde merkezî sinir sistemini andıran hiçbir yapıya rastlanmıyor ve acı kaynağından uzaklaşması ya da acı algısından yararlanarak ölümden kaçınması mümkün olmayan canlı türlerinin neden evrim sürecinde acı hissetme kapasitesi edindiğini anlamak da kolay değil. Dolayısıyla, bitkilerin acı hissettiği inancı son derece temelsiz görünüyor.

İtirazın olgusal temeli için bu kadarı yeter. Şimdi mantıksal yönüne geçelim. Ne kadar küçük bir olasılık gibi gözükse de, bir an için, araştırmacıların bitkilerin acı çektiğine dair kanıtlara ulaştıklarını varsayalım. Bu bile her zamanki gibi beslenmeye devam edebileceğimiz anlamına gelmez. Ya acı çektirmek ya da ölmek durumunda olsak bile, mümkün olduğunca az acıya yol açmak zorundayız. Bitkiler gerçekten acı çekiyorsa bile, yine de bu acı muhtemelen hayvanlardakinden daha azdır ve dolayısıyla bitkileri yemek hayvanları yemekten daha iyidir. Hatta bitkiler hayvanlar kadar hassassa bile yine de bu sonuç değişmez; çünkü et üretiminin verimsiz bir süreç olması nedeniyle et yiyenler dolaylı olarak vejetaryenlerden en az on kat daha fazla bitkiyi yok

31. *Natural History* 83 (3): 18 (Mart 1974).

ediyor! Bu tartışmanın artık ciddiyetini kaybetmeye başladığının farkındayım; bu konuyu bu kadar uzatmamın tek nedeni, itirazı öne sürenlerin ama onun sonuçlarına uygun davranmayanların tek niyetinin et yemeye devam etmek için bir mazeret bulmak olduğunu göstermekti.

Bu bölümün buraya kadarki kısmında, Batı toplumlarında çoğu kişinin paylaştığı yaklaşımları ve bunları savunmak için yaygın olarak kullanılan strateji ve iddiaları inceledik. Bu strateji ve iddiaların mantıksal açıdan çok zayıf olduğunu gördük. Aslında bunlar iddiadan çok rasyonalizasyon veya mazeret olarak adlandırılabilecek şeyler. Bu zayıflığın felsefeci olmayan insanların etik alanında uzmanlık bilgisine sahip olmamasından kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir. Bu nedenle, kitabın ilk baskısında 1960'larda ve 1970'lerin başlarında bazı önemli felsefecilerin insan dışı hayvanların ahlaksal statüleri üzerine söylediklerini de incelemiştim. Sonuç, felsefeye itibar kazandıracak türden değildi.

Felsefe, çağının temel varsayımlarını sorgulamalıdır. Bana göre felsefenin temel görevi ve onu uğraşılmaya değer bir etkinlik hâline getiren yönü, çoğumuzun sorgulamadan kabul ettiği şeyler üzerine eleştirel ve kapsamlı bir biçimde düşünmektir. Ne yazık ki, felsefe her zaman bu tarihsel rolü yerine getiremiyor. Aristoteles'in köleliği savunması, daima felsefecilerin de insan olduğunu ve içinde bulundukları toplumun bütün önyargılarının onlar için de geçerli olduğunu gösteren bir örnek olarak kullanılacak. Felsefeciler hâkim ideolojiden kendilerini kurtarmayı bazen başarabilir ama çoğu zaman onu daha karmaşık ve güçlü bir şekilde savunmaktan öteye geçmezler.

Bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasından hemen önceki dönemde yazan felsefecilerin yaptığı da tam olarak buydu. Diğer türlerle ilişkilerimize dair hiçbir önyargıyı yıkmaya çalışmadılar. Meseleye bir şekilde dokunan sorunlarla ilgilenen felsefeciler, yazılarında, çoğu insanın sahip olduğu sorgulanmamış varsayımları paylaştıklarını gösterdiler. Söyledikleri, okurların kayıt-

sızlıkla sürdürdüğü türcü alışkanlıkları tasdik eder nitelikteydi.

O dönemde ahlaksal ve siyasal felsefedeki eşitlik ve haklar tartışmaları hemen hemen her zaman insanların eşitliğine ve insan haklarına ilişkin sorunlar olarak formüle ediliyordu. Bunun etkisi, hayvanların eşitliği meselesinin kendi başına bir mesele olarak felsefecilerin ve öğrencilerinin gündemine hiç girmemesiydi; başlıbaşına bu bile felsefenin o döneme kadar genel kabul gören inançları derinlemesine inceleyemediğinin bir göstergesiydi. Yine de felsefeciler insanların eşitliği meselesini, insan dışı hayvanların statüsüne ilişkin sorunlara değinmeden ele almanın güç olacağını düşündüler. Bu, kitabın ilk bölümünde ortaya konmuş olduğu gibi, eşitlik ilkesinin nasıl yorumlanacağı ve –eğer savunulacaksa– nasıl savunulacağıyla ilgiliydi.

1950'lerde ve 1960'larda felsefeciler için sorun, bütün insanların eşit olduğu fikrini, onu açıkça yanlış hâle getirmeyecek şekilde yorumlamaktı. İnsanlar birçok açıdan eşit değildir; bütün insanların sahip olduğu ayırt edici bir özellik bulunacaksa, bu özellik olabilecek en düşük düzeydeki bir ortaklık olmalıdır; o kadar düşük düzeyde olmalıdır ki, hiçbir insan dışarıda kalmasın; ama bu sefer de bütün insanların sahip olduğu böyle bir özelliğin sadece insanlar tarafından sahip olunmaması gibi bir sorun ortaya çıkar. Örneğin, bütün insanlar acı hissetme kapasitesine sahiptir ama bu kapasiteye sahip olanlar sadece insanlar değildir; diğer taraftan, sadece insanlar karmaşık matematik problemlerini çözebilir ama bütün insanlar bunu yapamaz. Dolayısıyla, diğer türlerin en azından bazı bireylerinin de "eşit" olduğunu, yani bazı insanlara eşit olduğunu kabul etmeksizin, bir olgunun beyan edilmesi anlamında, bütün insanların eşit olduğunu gerçekten söyleyebilmenin mümkün olmadığı anlaşıldı.

Diğer taraftan, I. bölümde belirtmiş olduğum gibi, bu özelliklerin gerçekte eşitlik sorunuyla bir ilişkisi olmadığına ve eşitliğin belli bir özelliğin iyeliğine değil, ahlaksal bir ilke olarak çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesine dayandırılması gerektiğine karar verirsek, hayvanları eşitlik alanının dışında tutmak için bir temel bulmamız daha da zorlaşır.

O dönemin eşitlikçi felsefecileri, başlangıçta bu sonuca ulaşmayı beklemiyordu. Kendi akıl yürütmelerinin doğal sonucunu kabul etmek yerine, dolambaçlı ya da gerçeklerden uzak savlarla, insanların eşitliğine ve hayvanların eşitsizliğine duydukları inancı uzlaştırmaya çalıştılar. Buna örnek olarak, o dönemde felsefi düzeydeki eşitlik tartışmalarının önde gelen isimleri arasında yer alan ve o sıralar California Üniversitesi'nin Los Angeles'taki bölümünde felsefe ve hukuk profesörü olan Richard Wasserstrom'u gösterebiliriz. Wasserstrom, "Haklar, İnsan Hakları ve Irk Ayırımcılığı" adlı makalesinde, "insan hakları"nı insanların sahip olduğu ve insan dışı hayvanların sahip olmadığı haklar, şeklinde tanımlar. Daha sonra, insanların iyi durumda ve özgür olma hakları bulunduğunu belirtir. İnsanların iyi durumda olma haklarını savunurken, birine şiddetli fiziksel acıdan kurtulma fırsatının verilmemesinin, o kişinin tam ve tatmin edici bir hayat sürdürmesini imkânsız kıldığını söyler. "Gerçekte, bu iyiliklerden zevk alma durumu insanlar ile insan dışı varlıklar arasında farklılık gösterir"[32] şeklinde devam eder. Buradaki sorun, "bu iyilikler"den ne kastedildiğini anlamak için daha önceki cümlelere baktığımızda örnek olarak sadece şiddetli fiziksel acıdan kurtulmanın, yani insanlar kadar insan dışı hayvanlar için de geçerli olabilecek bir durumun gösterilmiş olduğunu görmemiz. İnsanların şiddetli fiziksel acıdan kurtulmaya hakkı varsa, bu, Wasserstrom'un tanımladığı anlamda, insanlara özgü bir hak olmamalı. Hayvanlar da bu hakka sahip olmalı.

İnsanlarla hayvanları birbirinden ayırdığına hâlâ yaygın olarak inanılan ahlaksal boşluk için bir temel bulma gereksinimi hisseden ama insanlar arasındaki eşitlik fikrine zarar vermeksizin insanlarla hayvanlar arasında somut bir fark bulamayan felsefeciler içi boş laflara sığınmaya başladı. "İnsan bireyin o içsel asaleti" gibi şatafatlı laflar ettiler.[33] "İnsanoğlunun

32. A. I. Melden (Der.) *Human Rights* (Belmont, California: Wadsworth, 1970), s. 106.
33. W. Frankena, "The Concept of Social Justice", R. Brandt (Der.) *Social Justice* (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1962.)

içsel değeri"nden bahsetmeye başladılar (türcülüğün yanı sıra cinsiyet ayırımcılığını da sorgulamaksızın); onlara göre her bir insanoğlunun (insanın?) ne olduğunu açıkça belirtmedikleri ama başka varlıkların sahip olmadığını öne sürdükleri bir değeri vardı.[34] Ya da insanlar ama sadece insanlar "kendi başlarına bir amaç"tı; "kişiler dışında her şey ancak bir kişinin kullanımı için değerli olabilir"di.[35]

Bir önceki bölümde görmüş olduğumuz gibi, insanın tamamıyla kendine özgü bir asaleti ve değeri olduğu fikrinin tarihi çok eskilere dayanıyor. Son yüzyılda, 1970'lere kadar, felsefeciler bu fikrin başlangıçtaki metafizik ve dinsel bağlarını bir kenara attı ve herhangi bir şekilde gerekçelendirmeye gerek duymaksızın akıllarına estiği gibi bu fikri kullanmaya başladılar. Zaten neden kendi kendimize "içsel asalet" veya "içsel değer" atfetmeyelim? Neden evrende içsel değere sahip tek varlığın kendimiz olduğunu söylemeyelim? Nasıl olsa insanlar onlara böylesine cömertçe bahşettiğimiz iltifatları reddetmek istemeyecektir ve onurlandırmayı reddettiğimiz varlıkların da bize itiraz etmesi mümkün değil. Aslında sadece insanları düşündüğümüzde, hepsinin asaletinden söz etmek son derece liberal, son derece ilerici bir tavır olabilir. Böylece zımni olarak köleliği, ırkçılığı ve diğer insan hakları ihlallerini kınamış oluruz. Kendi türümüzün en yoksul, en cahil bireyleriyle esas itibariyle eşit olduğumuzu kabul etmiş oluruz. Ancak insanları gezegenimizde yaşayan bütün varlıklar içinde küçük bir alt grup olarak düşünmeye başladığımızda, kendi türümüzü yükseltirken aynı zamanda bütün diğer türlerin göreli statüsünü aşağıya çektiğimizi fark edebiliriz.

Gerçek şu ki, insanların içsel asaletine başvurmanın eşitlikçi felsefecinin sorunlarını çözebilmesi için, hiç sorgulanmaması gerekiyor. Neden bütün insanların –bebeklerin, zihinsel özürlülerin, psikopat suçluların, Hitler'in, Stalin'in ve daha birçoklarının– bir filin, domuzun ya da şempanzenin hiçbir zaman sahip

34. H. A. Bedau, "Egalitarianism and the Idea of Equality", J. R. Pennock ve J. W. Chapman (Der.) *Nomos IX: Equality* (New York, 1967).
35. G. Vlastos, "Justice and Equality", *Social Justice*, s. 48.

olamayacağı bir tür asalet ya da değere sahip olduğu sorusunu sorduğumuz anda, bu sorunun da başta sorduğumuz, insanlarla diğer hayvanlar arasındaki eşitsizliğe gerekçe oluşturacak herhangi bir olgunun var olup olmadığı sorusu kadar cevaplanması güç bir soru olduğunu fark ederiz. Bu iki soru zaten gerçekte aynıdır; içsel asalet ya da ahlaksal değerden bahsetmek bir işe yaramaz çünkü bütün insanların ve sadece insanların içsel asalete sahip olduğu iddiası için öne sürülen bir savunmanın tatmin edici olabilmesi için, bu benzersiz asalet ya da değere temel oluşturabilecek bazı kapasitelere ya da ayırt edici özelliklere atıfta bulunmak zorunludur. İnsanlarla hayvanları ayırt etmek için başka sebepler bulamayınca asalet ve değer kavramlarına başvurmak sorunu çözmeye yetmez. Savları tükenen biri, son çare olarak şık ifadelere başvurur.

Hâlâ bütün insanları diğer türlerin bütün bireylerinden anlamlı bir biçimde ayıran bir özellik bulmanın mümkün olduğunu düşünen birileri varsa, farkındalık, kendinin bilincinde olma, zekâ ve hissetme yetisi son derece açık bir biçimde çok sayıda insan dışı varlığın düzeyinin aşağısında kalan bazı insanların bulunduğu olgusunu yeniden dikkate alalım. Bunu söylerken beyni şiddetli ve tedavi edilemez biçimde hasar görmüş kişileri ve bebekleri düşünüyorum; ama bebeklerin bir potansiyele sahip olması durumu karmaşıklaştırdığı için, kalıcı ve ileri derecede zihinsel özürlü insanlar üzerine yoğunlaşacağım.

İnsanları diğer hayvanlardan ayıracak bir özellik aramaya koyulan felsefeciler, bu grubu dışarıda bırakma ve diğer hayvanlarla aynı kefeye koyma yolunu nadiren seçiyor. Niye böyle yaptıklarını anlamak zor değil; diğer hayvanlara yaklaşımımızı yeniden değerlendirmeksizin bu yolu seçmek, zihinsel özürlü insanlar üzerinde önemsiz gerekçelerle acı verici deneyler uygulama hakkına sahip olduğumuz anlamına gelir; benzer şekilde yemek üzere onları yetiştirme ve öldürme hakkına sahip olduğumuz sonucu da çıkar.

Eşitlik sorununu tartışan felsefeciler için, kalıcı *olarak ve ileri* derecede zihinsel özürlü insanların varlığının ortaya çıkardığı

sorundan kurtulmanın en kolay yolu, bu sorunu görmezlikten gelmektir. Örneğin, Harvard'lı felsefeci John Rawls, *A Theory of Justice* [Bir Adalet Teorisi] adlı kalın kitabında, niye insanlara adalet borcumuzun olduğunu ama diğer hayvanlara olmadığını açıklamaya çalışırken bu sorunla karşılaşır ama onu bir kenara itiverir: "Burada bu sorunu ele almam mümkün değil ama bunun eşitlik düşüncesini maddi olarak etkilemeyeceğini varsayıyorum."[36] Bu, eşit muamele meselesine olağandışı bir yaklaşım; ya kalıcı olarak ve ileri derecede zihinsel özürlü insanlara şu anda hayvanlara reva gördüğümüz muameleyi göstermemiz ya da, Rawls'un kendi iddiasının tersine, hayvanlara da adalet borcumuz olduğu anlamına geliyor gibi görünüyor.

Felsefeciler başka ne yapabilirdi? Tıpkı insan dışı hayvanlar gibi, ahlaksal açıdan önem taşıyan hiçbir niteliğe sahip olmayan insanların varlığının yarattığı sorunla dürüstçe yüzleşselerdi, insan dışı hayvanların statüsünde radikal bir değişiklik önerisi getirmeksizin insanların eşitliği fikrine bağlı kalmaları imkânsız hâle gelecekti. Genel kabul gören düşünceleri kurtarmaya yönelik umutsuzca bir çaba olarak, canlılara gerçek niteliklerine göre değil, "mensup oldukları türün normal nitelikleri"ne göre muamele edilmesi gerektiği bile ileri sürüldü.[37] Bunun ne kadar korkunç bir fikir olduğunu anlayabilmek için, günün birinde bazı araştırmalar yapıldığını ve herhangi bir kültürel şartlanma olmasa bile bir toplumda dışarıda çalışmak yerine evde oturup çocuklara bakması daha uygun olan kadınların sayısının erkeklerden daha fazla olmasının normal olduğu yönünde bazı bulgular elde edildiğini düşünün. Bu bulgular, tabii ki, bazı kadınların çocuklara bakmaya bazı erkeklerden daha az, çalışma hayatınaysa daha çok uygun olduğu şeklindeki bariz olguyla

---

36. J. Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press, 1972) [*Bir Adalet Teorisi*], s. 510. Başka bir örnek için bkz. Bernard Williams, "The Idea of Equality", P. Laslett ve W. Runciman (Der.) *Philosophy, Politics and Society*, 2. seri, (Oxford: Blackwell, 1962), s. 118.
37. Örnek olarak bkz. Stanley Benn, "Egalitarianism and Equal Consideration of Interests", *Nomos IX: Equality*, s. 62 ve sonrası.

hiçbir şekilde çelişmez. O zaman herhangi bir felsefeci çıkıp da bu istisnai kadınlara gerçek niteliklerine göre değil, "mensup oldukları cinsiyetin normal nitelikleri"ne göre muamele edilmesi –ve dolayısıyla, sözgelimi, bu kadınların tıp fakültelerine kabul edilmemesi– gerektiğini iddia edecek mi? Sanmıyorum. Bu savda, sırf kendi türümüzün üyeleri oldukları için kendi türümüzün üyelerinin çıkarlarını tercih etmenin savunulması dışında bir şey göremiyorum.

Hayvanların eşitliği fikrinin felsefecilerce ciddiye alınmaya başlamasından önce yaygın olan diğer felsefi savlar gibi bu da, sadece sıradan insanların değil, ahlaksal akıl yürütme becerisi en yüksek düzeyde olan insanların bile ne kadar kolayca hâkim bir ideolojinin kurbanı olabildiği konusunda bir uyarıdır; ama büyük bir memnuniyetle belirtebilirim ki, artık felsefe ideolojik gözlüklerini çıkarmış durumda. Günümüzde üniversitelerde açılan etik derslerinin çoğunda öğrenciler çeşitli konulardaki yaklaşımlarını gözden geçirmeye teşvik ediliyor ve insan dışı hayvanların ahlaksal statüsü de bunların en önemlilerinden biri. On beş yıl önce, hayvanların statüsü üzerine akademisyen felsefecilerce kaleme alınmış bir avuç kaynağı arayıp bulmak için büyük bir çaba sarf etmiştim; bugünse son on beş yılda bu konuda yazılanları aktarmaya kalksaydım kitabın tamamını buna ayırmak zorunda kalırdım. Uygulamalı etik derslerinde kullanılan standart okuma listelerinin neredeyse tamamında hayvanlara nasıl davranmamız gerektiği üzerine makaleler de yer alıyor. Artık kayıtsızca, hiç sorgulamaksızın insan dışı hayvanların ahlaksal açıdan önemsiz olduğunu iddia eden makalelere çok az rastlanıyor.

Aslında son on beş yılda akademik felsefenin Hayvan Özgürleşmesini geliştirmekte ve desteklemekte başlıca rolü üstlendiği de söylenebilir. Charles Magel'ın kısa bir süre önce yayımladığı, hayvan hakları ve bununla bağlantılı konulara ilişkin kitap ve makaleleri içeren bibliyografyasına şöyle bir göz atmak, bu alanda ne kadar büyük bir etkinlik olduğunu sergilemeye yeter. Magel, antikçağlardan 1970'lere kadar, sözü edilmeye değer

sadece 95 çalışmaya rastlamış; bunlardan da sadece iki ya da üçü profesyonel bir felsefeci tarafından kaleme alınmış metinler. Magel, son on sekiz yılda ise, hayvan hakları üzerine, çoğu üniversitelerde ders veren felsefeciler tarafından yazılmış olan 240 çalışma bulmuş.[38] Ayrıca, yayımlanmış eserler hikâyenin sadece bir bölümünü oluşturuyor; ABD'deki, Avustralya'daki, Britanya'daki, Kanada'daki ve daha birçok ülkedeki çoğu üniversitenin felsefe bölümlerinde de felsefeciler öğrencilerine hayvanların ahlaksal statüsü üzerine ders veriyor. Bunlardan birçoğu ayrıca üniversite içinde ve dışında aktif olarak hayvan hakları gruplarıyla çalışıyor.

Elbette vejetaryenliği ve Hayvan Özgürleşmesini desteklemek konusunda felsefeciler tam bir fikir birliği içinde değil... zaten şimdiye kadar hangi konuda fikir birliği içinde oldular ki? Yine de hayvanları savunan meslektaşlarının iddialarına eleştirel yaklaşan felsefeciler bile değişim savunusunun önemli unsurlarını kabul etmiş durumda. Örneğin, benim hayvanlarla ilgili görüşlerime karşı çıkmak için en çok yazı kaleme almış felsefeci olan, Ohio Bowling Green Eyalet Üniversitesi'nden R. G. Frey, açıkça "Hayvanlar üzerinde deney yapılmasına karşı değilim..." diyerek başladığı bir makalesinde şunları söylüyor:

> Ne kadar düşük nitelikte olursa olsun bir insan hayatının, ne kadar yüksek nitelikte olursa olsun bir hayvan hayatından daha değerli olduğunu önsel olarak söylememi mümkün kılacak herhangi bir kanıta sahip değilim, böyle bir kanıtın olup olmadığını da bilmiyorum.

Frey, bunun sonucu olarak, "hayvan deneyi karşıtlığı savunusunun birçok insanın düşündüğünden çok daha sağlam olduğunu" kabul ediyor ve insan dışı hayvanlar üzerinde deney yapmak getirdiği yararlarla gerekçelendirilecekse (ki başka türlü gerekçelendirilemeyeceğini düşünüyor), bu yararların "hayat

38. Bkz. Charles Magel, *Keyguide to Information Sources in Animal Rights* (Jefferson, N. C.: McFarland, 1989). Bu felsefecilerden birkaçının çalışmaları Ek 1'deki listede de belirtiliyor.

kalitesi hayvanlarla eşit ya da onların altında olan insanlar" üzerinde deney yapmak için de gerekçe oluşturmamasının içsel bir sebebi olamayacağını ileri sürüyor. Sonuç olarak, yeterince önemli yararlar getiren hayvan deneylerini kabul ediyor ama ancak benzer deneylerin insanlar üzerinde de yapılmasının mümkün olduğunu kabul etme bedeli karşılığında.[39]

Kanadalı felsefeci Michael Allen Fox daha da çarpıcı bir değişim geçirdi. Fox, 1986'da yayımladığı *The Case for Animal Experimentation* adlı kitabı sayesinde hayvan deneyleri endüstrisinin baş felsefi savunucusu olarak akademik konferansların değişmez ismi hâline gelecek gibi görünüyordu. Ne var ki, nihayet etik eleştirilere karşı kendilerini savunacak uysal bir felsefeci bulduklarını düşünen ilaç şirketleri ve hayvan deneyi lobicileri, Fox'un aniden kendi kitabını inkâr etmesiyle büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Fox, kitabının *The Scientist*'te yayımlanan son derece eleştirel bir değerlendirmesine yanıt olarak yazdığı mektupta, eleştirmenin görüşlerine katıldığını, kitabındaki savların yanlış olduğunu ve hayvan deneylerini etik açıdan haklı çıkarmanın mümkün olmadığını artık fark ettiğini belirtti. Daha sonra vejetaryen olmaya karar vererek bu cesur değişimini sürdürdü.[40]

Hayvan Özgürleşmesi hareketinin yükselişi, akademik felsefe çevrelerinde bir tartışma konusu olarak gelişmesiyle bu kadar yakından bağlantılı olması bakımından, modern toplumsal hareketler arasında benzersiz bir yere sahip. İnsan dışı hayvanların statüsüne bakışı açısından felsefe önemli

---

39. R. G. Frey, "Vivisection, Morals and Medicine", *Journal of Medical Ethics* 9: 95-104 (1983). Frey'in çalışmalarımı eleştirdiği başlıca kitabı olarak bkz. *Rights, Killing and Suffering* (Oxford: Blackwell, 1983), ayrıca *Interests and Rights: The Case Against Animals* (Oxford: Clarendon Press, 1980). Bu kitaplara (çok kısa olmakla birlikte) şu yazımda cevap verdim: "Ten Years of Animal Liberation", *The New York Review of Books*, 25 Nisan 1985.

40. Bkz. M. A. Fox, *The Case for Animal Experimentation* (Berkeley: University of California Press, 1986) ve Fox'un *The Scientist*'te yayımlanan mektubu (15 Aralık 1986); ayrıca bkz. Fox, "Animal Experimentation: A Philosopher's Changing Views", *Between the Species* 3: 55-60 (1987) ve Fox'la yapılmış bir söyleşi için *Animals' Agenda*, Mart 1988.

bir dönüşüm geçirdi; kabul gören dogmalara konformist bir biçimde bağlanma rahatlığından vazgeçip Sokrates'ten miras kalan rolüne geri döndü.

Bu kitabın anafikri, canlılara salt türlerinden dolayı ayırımcılık uygulamanın bir tür önyargı olduğu ve tıpkı ırk temeline dayalı ayırımcılık gibi ahlakdışı ve savunulamaz bir yaklaşım oluşturduğu iddiasıdır. Bu iddiayı sadece bir beyan ya da başkalarının isterlerse kabul edecekleri, istemezlerse etmeyecekleri kişisel bir görüş olarak ortaya atmakla yetinmedim. Duygulara değil akla hitap etmeyi seçerek bu fikrin gerekçelerini açıkladım. Başka canlılara karşı merhamet ve saygı beslemenin öneminden habersiz olduğum için değil, akıl daha evrensel ve ikna edici olduğu için bu yolu seçtim. Başkalarına gösterdikleri ilgi ve anlayışı hissetme yetisine sahip bütün canlılara yaydıkları için hayatlarından türcülüğü çıkaran insanlara büyük bir hayranlık beslemekle birlikte, sadece anlayış ve iyi kalpliliği ön plana çıkararak çok fazla insanı türcülüğün yanlışlığına ikna edebileceğimizi sanmıyorum. İnsanlar, başka insanlar söz konusu olduğunda bile, anlayışlarını sadece kendi uluslarından ya da ırklarından olanlarla sınırlandırmakta şaşırtıcı bir maharet gösterebiliyor; ama neredeyse herkes aklın sesini dinlemeye hazır ya da hiç değilse öyle olduklarını söylüyorlar. Ahlak konusunda aşırı bir sübjektivizme yaklaşan ve her ahlak anlayışının eşit değerde olduğunu iddia eden kişilerin de olduğunu kabul etmek zorundayım; ama Hitler'in ve köle tacirlerinin ahlak anlayışının Albert Schweitzer ya da Martin Luther King'inkiyle aynı olup olmadığını sorarsanız, bu kişiler bile bazı ahlak anlayışlarının daha iyi olduğunu kabul etmek zorunda kalacaktır.

Dolayısıyla, kitap boyunca daima akla dayalı savlar kullandım. Bu kitabın temel savını çürütmeyi başaramadıysanız, artık türcülüğün yanlış olduğunu kabul ediyor olmalısınız; bu da, eğer ahlakı ciddiye alıyorsanız, hayatınızdan türcülüğü çıkarmaya ve karşılaştığınız her yerde ona karşı çıkmaya çalışmanız gerektiği anlamına geliyor. Aksi takdirde, ikiyüzlülüğe düşmeksizin

ırkçılığa ya da cinsiyet ayırımcılığına karşı çıkacak bir temelden yoksun kalırsınız.

Hayvanlara karşı zalim olmaktan vazgeçmemiz gerektiğini, sadece bunun insanlara karşı da zalim olmayı teşvik edeceği gerekçesiyle öne sürmekten kaçındım. İnsanlara ve diğer hayvanlara iyi davranmanın birbiriyle bağlantılı olduğu belki doğrudur; ama bu doğru olsa da olmasa da, Aquinolu Tommaso'nun ve Kant'ın iddia ettiği gibi, hayvanlara iyi davranma gerekliliğinin gerisindeki gerçek nedenin bu olduğunu iddia etmek tamamıyla türcü bir tutumdur. Hayvanların çıkarlarını önemsemek zorundayız çünkü bazı çıkarları var ve bu çıkarları ahlaksal ilgi alanından dışlamanın haklı bir gerekçesi olamaz; bu davranışı insanlar için yararlı olmasına dayandırmak, hayvanların çıkarlarının başlıbaşına önemsenmeyi hak etmediği içerimini kabul etmek anlamına gelir.

Benzer biçimde, vejetaryen beslenme tarzının hayvan etini de içeren bir beslenme tarzından daha sağlıklı olmasının da fazla üzerinde durmak istemedim. Bu yönde bol miktarda kanıt var ama ben bir vejetaryenin, en az et yiyen biri kadar sağlıklı olmayı umabileceğini göstermekle yetindim. Bu noktanın ötesine geçilirse, ileride yapılacak bazı araştırmaların et yemenin sağlık açısından uygun olduğunu göstermesi durumunda vejetaryenlik savunusunun çökeceği izlenimini yaratmaktan kaçınmak güç olabilir; ama Hayvan Özgürleşmesi bağlamında bakıldığında, hayvanların hayatını çekilmez hâle getirmeden de yaşamamız mümkün olduğu sürece bu şekilde yaşamalıyız.

Hayvan Özgürleşmesi savunusunun mantıksal olarak ikna edici olduğuna ve çürütülemeyeceğine inanıyorum; ama uygulamada türcülüğü alt etmek çok zorlu bir süreç. Türcülüğün Batı toplumunun bilincinin derinlerine işlemiş tarihsel kökleri olduğunu gördük. Türcü uygulamalardan vazgeçilmesinin dev tarım şirketlerinin ve araştırmacı ve veteriner meslek kuruluşlarının yerleşik çıkarlarını tehdit edeceğini gördük. Bu şirketler ve kuruluşlar çıkarlarını korumak için gerekirse milyonlarca dolar harcamaya, kamuoyunu zalimlik iddialarını inkâr etmeye

yönelik bir reklam bombardımanına tutmaya hazır. Ayrıca, gıda üretmek amacıyla hayvan yetiştirmek ve öldürmek şeklindeki türcü uygulamanın sürmesi, insanların çıkarına olduğu (ya da öyle olduğunu sandıkları) için en azından bu alanda fazla bir zulmün söz konusu olmadığına kolayca ikna edilebilirler. İnsanlar, bu bölümde incelediğimiz türden, beslenme tercihlerini haklı çıkarır gibi görünmese bir an için bile ciddiye almayacakları yanlış akıl yürütmeleri de kabul etmeye hazır görünüyor.

Bütün bu kadim önyargıların, güçlü grupların yerleşik çıkarlarının, kökleşmiş alışkanlıkların karşısında Hayvan Özgürleşmesinin başarı şansı var mı? Akıl ve ahlak dışında destek alabileceği bir şey var mı? On yıl önce, akıl ve ahlakın er geç zafere ulaşacağına inanmak dışında, Hayvan Özgürleşmesinin savlarının yaygın kabul göreceğini ummamız için bir sebep yoktu; ama o günden bu yana, destekleyicilerinin sayısı, kamuda görünürlüğü ve en önemlisi, hayvanlar için elde edilen kazanımlar listesi açısından hareket büyük bir gelişme gösterdi. On yıl önce Hayvan Özgürleşmesi hareketi bir çılgınlık olarak görülüyordu ve gerçekten özgürleşmeci bir felsefeye sahip derneklerin çok az sayıda üyesi vardı. Bugünse People for the Ethical Treatment of Animals'ın (PETA) 250.000, süt buzağılarının hapsedilmesine karşı güçlü bir kampanya yürüten Humane Farming Association'ın 45.000 üyesi var.[41] Trans-Species Unlimited, başlangıçta Orta Pennsylvania'da tek bir ofisi olan küçücük bir grupken, şimdi New York City, New Jersey, Philadelphia ve Chicago'da şubeleri olan, ülke çapında bir kuruluşa dönüştü. LD50 ve Draize Testlerini Sona Erdirme Koalisyonu, hayvan hakları ve hayvanları koruma derneklerini bir araya getirip milyonlarca üyeli bir örgüte dönüştü. 1988'de Hayvan Özgürleşmesi, bir tanınma simgesi olarak görülen bir başarı elde etti: *Newsweek* dergisinde kapak dosyası olarak ele alındı.[42]

---

41. Katherine Bishop, "From Shop to Lab to Farm, Animal Rights Battle is Felt", *The New York Times*, 14 Ocak 1989.
42. "The Battle Over Animal Rights", *Newsweek*, 26 Aralık 1988.

Hayvanlar için elde edilen kazanımlara yeri geldikçe değinmiştik; ama şimdi bunları bir de toplu hâlde saymamız uygun olacak. Britanya'da süt buzağısı bölmeleri yasaklandı; İsviçre'de ve Hollanda'da kafes bataryalarının kullanımına kademeli olarak son veriliyor; İsveç'te süt buzağısı bölmelerini, kafes bataryalarını, anaç domuz bölmelerini ve hayvanların rahatça hareket etmesine engel olan bütün diğer gereçleri yasaklayan daha kapsamlı bir yasa çıkarıldı. Bu yasa yaz aylarında otlağa salmaksızın sığır yetiştirmeyi de yasaklıyor. Kürk ticaretine karşı dünya çapında yürütülen kampanya, özellikle Avrupa'da kürk kullanımını büyük ölçüde azalttı. Britanya'da, en büyük mağaza zincirlerinden biri olan House of Fraser, kürk protestolarının hedefi oldu. Zincir, 1989 Aralık'ta, 60 mağazasından 59'da kürk reyonlarını kapatacağını, sadece Londra'daki ünlü Harrods mağazasında kürk satmaya devam edeceğini açıkladı.

ABD'de, çiftlik hayvanları için henüz hiçbir kazanım elde edilemedi; ama en acı verici ve gereksiz deneylerden bazılarına son verilmesi sağlandı. 1977'de, Henry Spira'nın başlattığı bir kampanya sonucunda Amerikan Doğal Tarih Müzesi, kedilerin sakatlanarak, bu sakatlığın cinsel hayatlarına etkilerinin incelendiği anlamsız bir deney dizisini durdurmaya ikna edildi ve böylece ilk kez bir başarıya ulaşılmış oldu.[43] 1981'de Hayvan Özgürleşmesi aktivisti Alex Pacheco'nun çabaları sonucunda, Edward Taub'un Maryland'in Silver Springs kentindeki Davranış Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan 17 maymunun korkunç durumu ortaya çıkarıldı. Ulusal Sağlık Enstitüsü, Taub'a verdiği fonu kesti ve Taub ABD'de hayvanlara eziyetten hüküm giyen ilk araştırmacı oldu; ama federal fonlardan yararlanan hayvan deneycilerinin eyaletlerin hayvanlara eziyet yasalarına uymak zorunda olmadığı gerekçesiyle sonradan bu karar iptal edildi.[44] Yeni yeni gelişmekte olan ve bu davayla ülke çapında tanınmaya

43. Bkz. Henry Spira, "Fighting to Win" Peter Singer (Der.) *In Defense of Animals* (Oxford: Blackwell, 1985), s. 194-208.
44. Bkz. Alex Pacheco ile Anna Francione, "The Silver Spring Monkeys", Peter Singer (Der.) *In Defense of Animals*, s. 135-147.

başlayan People for the Ethical Treatment of Animals örgütü, 1984'te Pennsylvania Üniversitesi'nde Dr. Thomas Gennarelli tarafından maymunlar üzerinde uygulanmakta olan kafa yaralama deneylerine son verilmesine yönelik kampanyayı yönetti. Bu kampanya, bizzat deneyciler tarafından çekilen ve Hayvan Kurtuluş Cephesi'nin bir gece baskınıyla laboratuvardan çaldığı olağandışı video kasetlerin izlenmesinden sonra başlamıştı. Gennarelli'ye verilen araştırma fonu kesildi.[45] 1988'de, Trans-Species Unlimited örgütü üyelerinin aylarca laboratuvarının önünde eylem yapması sonucunda Cornell Üniversiteli bir araştırmacı, kediler üzerinde barbitürat bağımlılığını araştırmakta kullanacağı 530.000 dolarlık bir araştırma fonunu almaktan vazgeçti.[46] Aynı dönemde, İtalyan giyim mağazaları zinciri Benetton, yeni kozmetik ve temizlik ürünlerini hayvanlar üzerinde test etmeyi bıraktığını açıkladı. Benetton, People for the Ethical Treatment of Animals örgütünün koordine ettiği ve yedi ülkeden Hayvan Özgürleşmecilerinin katıldığı uluslararası bir kampanyanın hedefi olmuştu. Amerikalı kozmetik üreticisi Noxell Corporation, bu tür bir kampanyanın hedefi olmamakla birlikte, ürünlerinin insan gözüne zarar verip vermediğini anlamak için tavşanlar üzerinde Draize testi yapmak yerine doku kültürleri kullanmaya karar verdi. Noxell'in bu kararı, LD50 ve Draize Testlerini Sona Erdirme Koalisyonu'nun başlattığı ve sürekli teşvik ettiği, büyük kozmetik, temizlik ürünleri ve ilaç şirketlerini alternatiflere yönlendirme hareketinin bir sonucuydu.[47] Koalisyonun yıllarca sürdürdüğü yoğun çabalar 1989'da meyvesini verdi ve Avon, Revlon, Fabergé, Mary Kay, Amway, Elizabeth Arden, Max Factor, Christian Dior ve küçük ölçekli birçok şirket her türlü hayvan deneyini sona erdirdiklerini ya da en azından askıya aldıklarını

---

45. Bkz. 2. bölüm, 118. not.
46. *Newsweek*, 26 Aralık 1988, s. 50-51.
47. Barnaby J. Feder, "Research Looks Away From Laboratory Animals", *The New York Times*, 29 Ocak 1989, s. 24; Coalition to Abolish the LD50 and Draize Tests'in çalışmalarının daha eski tarihli bir değerlendirmesi için bkz. Henry Spira, "Fighting to Win", Peter Singer (Der.) *In Defense of Animals*.

açıkladı. Aynı yıl Avrupa Topluluğu'nun on ülkesindeki ürün güvenlik testlerinden sorumlu olan Avrupa Komisyonu LD50 ve Draize testlerinin alternatiflerini kabul edeceğini açıkladı ve bütün OECD ülkelerine (ABD ve Japonya'yı da içeren bir örgüt) yaygın olarak kullanılabilecek alternatif test yöntemleri geliştirmeleri çağrısında bulundu. Avustralya'nın en kalabalık ve en çok hayvan deneyinin gerçekleştirildiği eyaletleri olan Victoria ve New South Wales'de de yerel yönetimlerin çıkardığı yönetmeliklerle LD50 ve Draize testleri yasaklandı.[48]

ABD'de, liselerde deney amacıyla canlı hayvanların kesilmesine karşı da giderek güçlenen bir hareket var. Jenifer Graham adlı tek bir Californialı lise öğrencisinin deney yapmayı ısrarla reddetmesi –ve bu vicdani ret için kendisine düşük not verilmesine de ısrarla karşı çıkması– sonucunda, 1988'de, California'daki ilk ve ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilere hiçbir ceza görmeksizin canlı hayvanlar üzerinde deney yapmayı reddetme hakkı veren California Öğrenci Hakları Yasası çıkarıldı. Şimdi New Jersey, Massachusetts, Maine, Hawaii ve birçok başka eyalette de benzer yasalar çıkarılıyor.

Hareketin görünürlüğü arttıkça ve harekete verilen destek büyüdükçe, kendi üzerlerine düşeni yapmak isteyen insanların sayısı da artıyor. Bazı rock müzisyenleri Hayvan Özgürleşmesi mesajının yayılmasına katkıda bulunuyor. Sinema yıldızları, modeller, modacılar artık kürk kullanmayacaklarını açıklıyor. Body Shop mağazalar zincirinin uluslararası düzeydeki başarısı, zalimce yöntemler kullanılmadan üretilen kozmetik ürünlerini daha cazip hâle getirdi ve bu ürünler her yerde bulunabilmeye başlandı. Vejetaryen restoranlar giderek yayılıyor ve vejetaryen olmayan restoranlar da mönülerine vejetaryen yemekleri

---

48. Government of Victoria, *Prevention of Cruelty to Animals Regulations*, 1986, no: 24. Yönetmelik kozmetik ve temizlik ürünlerinde, evde ya da endüstride kullanılan her türlü kimyasal preparasyonu kapsıyor. Test amacıyla tavşanların konjunktiva kesesinin kullanılmasını da, istatistiksel açıdan geçerli sonuçlara ulaşma amacıyla hayvanlara giderek artan dozlarda madde vererek ölü hayvan sayısının belirlenmesini de yasaklıyor. New South Wales'deki durum için bkz. *Animal Liberation: The Magazine* (Melbourne) 27: 23 (Ocak-Mart 1989).

eklemeye başladı. Bütün bunlar, zalimliği günlük hayatından mümkün olduğunca çıkarmaya çalışanların sayısının giderek artmasını kolaylaştırıyor.

Yine de, Hayvan Özgürleşmesinin diğer özgürleşme hareketlerinden daha büyük bir özgecilik gerektirdiği unutulmamalı. Hayvanlar kendi özgürleşmelerini talep etme, içinde bulundukları koşullara oylarıyla, gösterilerle, boykotlarla karşı çıkma yetisinden yoksun. İnsanların elinde diğer türleri sonsuza kadar –ya da bu gezegeni canlıların yaşayamayacağı bir yer hâline getirene kadar– baskı altında tutacak bir güç var. Zorbalığımız sürüp gidecek mi? Çıkarcılığın karşısında ahlakın bir hiç olduğunu söyleyegelen karamsar şairler ve filozoflar haklı mı çıkacak? Yoksa bunun üstesinden gelebilecek ve asilerin veya teröristlerin zorlamasıyla değil, konumumuzun ahlaksal açıdan savunulamaz olduğunu fark ettiğimiz için savunmasız türleri acımasızca sömürmekten vazgeçerek gerçek bir özgeciliğe de sahip olduğumuzu gösterebilecek miyiz?

Bu soruya vereceğimiz cevap, her birimizin bireysel olarak vereceği cevaplara bağlı.

Ek 1
Bellibaşlı Kaynaklar

Bu bölümde bütün kaynakları listelemek yerine (bunlar zaten dipnotlarda belirtiliyor), vejetaryenliğe ilişkin savların yer aldığı kitaplar da dahil olmak üzere bazı özellikle değerli eserleri listelemeyi tercih ettim. Vejetaryen yemeklerine ilişkin kitaplar Ek 2'de yer alıyor. Literatür için ayrıntılı ve açıklamalı bir kılavuz arıyorsanız, Charles Magel'ın *Keyguide to Information Sources in Animal Rights* adlı olağanüstü kapsamlı eserine başvurabilirsiniz (Londra: Mansell, and Jefferson, Kuzey Carolina: McFarland, 1989).

Genel

Godlovitch, Stanley ve Roslind ve John Harris (Der.) *Animals, Men and Morals.* New York, Grove, 1974. Çığır açıcı bir makale derlemesi.

Gompertz, Lewis. *Moral Inquiries on the Situation of Man and of Brutes.* Londra, 1824. Hayvanlara yaklaşımımızda radikal bir değişikliğe gitmemiz yönünde ilk ciddi önerilerden biri.

Gruen, Lori, Peter Singer ve David Hine. *Animal Liberation: A Graphic Guide.* Londra, Camden Press, 1987. Hayvan Özgürleşmesi hareketinin teorisinin ve pratiğinin kısa, resimli ve kolay okunur bir anlatımı.

Midgley, Mary. *Animals and Why They Matter.* Athens, University of Georgia Press, 1984. Türün ne gibi farklar yarattığına dair etkileyici bir tartışma.

Rachels, James. *Created from Animals: The Moral Implications of Darwinism.* Oxford ve New York, Oxford University Press, 1990. Hâlâ fazla bilinmeyen bir konu olan, evrim kuramının hayvanlara karşı tavrımız açısından ahlaksal sonuçlarını yorumlayan bir kitap.

Regan, Tom. *The Case For Animal Rights.* Berkeley, University of California Press, 1983. Hayvanlara haklar tanınmasına yönelik felsefi savların en kapsamlı ele alındığı kitap.

Regan, Tom ve Peter Singer (der.) *Animal Rights and Human Obligations.* Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 2. baskı, 1989. Her iki taraftan yazarların konuya ilişkin olarak kaleme aldığı eski ve yeni yazıların bir derlemesi.

Rollin, Bernard. *The Unheeded Cry.* Oxford, Oxford University Press, 1989. Hayvanların duygularının olduğunu inkâr etme girişimleri ve bunların neden başarısız olduğu üzerine son derece kolay okunur bir kitap.

Ryder, Richard D. *Animal Revolution: Changing Attitudes Towards Speciesism.* Oxford, Blackwell, 1989. Hayvanlara yaklaşımın değişmesi üzerine son 20 yılın başlıca düşünür ve aktivistlerinden biri tarafından kaleme alınmış, bu dönemin özellikle vurgulandığı tarihsel bir araştırma.

Salt, Henry. *Animal's Rights Considered in Relation to Social Progress.* Clarks Summit, Pennsylvania, Society for Animal Rights; Fontwell, Sussex, Centaur Press/State Mutual Book, 1985 (ilk baskı 1892). Erken tarihli bir klasiğin yeni basımı.

Sapontzis, Steve. *Morals, Reason and Animals.* Philadelphia, Temple University Press, 1987. Hayvan Özgürleşmesine ilişkin savların ayrıntılı bir felsefi analizi.

Singer, Peter (der.) *In Defense of Animals.* New York, Harper and Row, 1986. Başlıca aktivist ve düşünürlerin özel olarak bu kitap için kaleme aldığı makaleler.

Thomas, Keith. *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800.* Londra, Allen Lane, 1983. Belirtilen dönemde hayvanlara yaklaşımları inceleyen akademik ama son derece kolay okunur bir inceleme.

Turner, E. S. *All Heaven in a Rage.* Londra, Michael Joseph, 1964. Hayvanları koruma hareketinin bilgilendirici ve eğlenceli bir tarihi.

Wynne-Tyson, J. (der.) *The Extended Circle: A Commonplace Book of Animal Rights.* New York, Paragon House, 1988; Londra, Penguin, 1989. Çağlar boyunca hayvanlara insanca muameleyi savunan düşünürlerden yüzlerce kısa alıntı.

Hayvanların Deneylerde Kullanılması

Rowan, Andrew. *Of Mice, Models, and Men: A Critical Evaluation of Animal Research.* Albany, State University of New York Press, 1984. Bir biliminsanının kaleminden güncel bir inceleme.

Ryder, Richard. *Victims of Science.* Fontwell, Sussex, Centaur Press/State Mutual Book, 1983. Genel olarak hayvan deneylerini konu alan çalışmalar arasında hâlâ en iyilerinden biri.

Sharpe, Robert. *The Cruel Deception.* Wellingborough, Northants, Thorsons, 1988. Hayvan deneylerine bilimsel açıdan karşı çıkan, bu deneylerin sağlık alanında genellikle hiçbir ilerleme sağlamadığını, hatta bazen tamamen yanıltıcı olduğunu savunan bir kitap.

Sperlinger, David (der.) *Animals in Research: New Perspectives in Animal Experimentation.* Chichester and New York, John Wiley, 1983. Biliminsanları ve felsefeciler tarafından kaleme alınmış makaleler derlemesi.

Çiftlik Hayvanları ve Et Sanayi

Agriculture Committee, House of Commons. *Animal Welfare in Poultry, Pig and Veal Calf Production.* Londra, Her Majesty's Stationery Office, 1981. Birçok güncel uygulamaya şiddetle karşı çıkan resmî bir rapor.

Brambell, F. W. R., Komite Başkanı. *Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept Under Intensive Livestock Husbandry Systems.* Londra, Her Majesty's Stationery Office, 1965. Sınai hayvancılığa ilişkin ilk kapsamlı devlet araştırması.

Dawkins, Marian. *Animal Suffering: The Science of Animal Welfare.* New York, Routledge, Chapman and Hall, 1980. Hayvanların çektiği acıların nesnel olarak nasıl ölçülebileceğine ilişkin bilimsel bir tartışma.

Druce, Clare. *Chicken and Egg: Who Pays the Price?* Londra, Merlin, 1989. Yumurta ve tavuk sanayilerine karşı suçlamalar ve bu konuda ileri sürülen mazeretlere cevaplar.

Fox, Michael W. *Farm Animals: Husbandry, Behavior, and Veterinary Practice.* Baltimore, University Park Press, 1984. Çiftlik hayvanlarının içinde bulunduğu kötü koşulları belgelerle ortaya koyan bir kitap.

Gold, Mark. *Assault and Battery.* Londra, Pluto Press, 1983. Sınai hayvancılık üzerine eleştirel bir inceleme.

Harrison, Ruth. *Animal Machines.* Londra, Vincent Stuart, 1964. Sınai hayvancılığa karşı ilk kampanyanın başlatılmasını sağlayan kitap.

Mason, Jim ve Peter Singer. *Animal Factories.* New York, Crown, 1980. Sınai hayvancılığın sağlık, ekoloji ve hayvanlar açısından sonuçlarını son derece kapsamlı bir fotoğraf koleksiyonu eşliğinde sunan bir kitap.

Schell, Orville. *Modern Meat.* New York, Random House, 1984. Tanınmış bir gazeteci "ecza çiftliği"ni ve ürünlerini inceliyor.

Vejetaryenlik

Akers, Keith. *A Vegetarian Sourcebook: The Nutrition, Ecology, and Ethics of a Natural Foods Diet.* Arlington, Va., Vegetarian Press, 1989. Vejetaryen beslenme üzerine kapsamlı ve güncel bir bilimsel bilgi derlemesi.

Gold, Mark. *Living Without Cruelty.* Basingstoke, Hants, Green Print, 1988. Hay-

vanlara zarar vermeden nasıl yaşanacağına ilişkin her türlü meseleyi ayrıntılı bir şekilde ele alan bir kitap.

Kapleau, Roshi P. *To Cherish All Life: A Buddhist View of Animal Slaughter and Meat Eating.* Rochester, N.Y., The Zen Center, 1981. Tanınmış bir Amerikalı Budist'in kitabı.

Lappé, Francis Moore. *Diet for a Small Planet.* New York, Ballantine, 10. Yıldönümü baskısı, 1985. Et üretimine ekolojik sebeplerle karşı çıkan bir kitap.

Moran, Victoria. *Compassion the Ultimate Ethic: An Exploration of Veganism.* Wellingborough, Northants, Thorsons, 1985. Hayvanları sömürmeden nasıl yaşanabileceği, ekoloji ve sağlık açısından veganlık.

Robbins, John. *Diet for a New America: How Your Food Choices Affect Your Health, Happiness and the Future of Life on Earth.* Walpole, N.H., Stillpoint, 1987. Hayvansal ürünler yemenin aleyhinde çok büyük miktarda kanıtın bir araya getirildiği bir kitap.

Wynne-Tyson, Jon. *Food For a Future: How World Hunger Could Be Ended by the Twenty-first Century.* Wellingborough, Northants, Thorsons, gözden geçirilmiş basım, 1988. İnsancıl ve ekolojik yönleriyle vejetaryenlik.

Yaban Hayatı

Amory, Cleveland. *Man Kind?* New York, Dell, 1980. Yaban hayatına karşı yürütülen savaşa yönelik son derece sert bir eleştiri.

Batten, Peter. *Living Trophies.* New York, Crowell, 1976. Hayvanat bahçelerinin ve buralarda hayvanlara yapılanların eleştirel bir değerlendirmesi.

Day, David. *The Doomsday Book of Animals.* New York, Viking Press, 1980. Çok sayıda türü nasıl yok oluşa sürüklediğimiz üzerine.

McKenna, Virginia, Will Travers, ve Jonathan Wray, (Der.) *Beyond the Bars.* Wellingborough, Northants, Thorsons, 1988. Hayvanat bahçeleri ve benzer konular üzerine bir makale derlemesi; yaban hayatını koruma çalışmalarına ağırlık veriliyor.

Regenstein, Lewis. *The Politics of Extinction.* New York, Macmillan, 1975. Çeşitli türleri nasıl yok ettiğimiz ve yok etmeye devam ettiğimiz üzerine.

Ek 2
Zalimlikten Uzak Yaşamak

Üretiminde Zalimce Yöntemler Kullanılmayan Ürünler
Zalimce yöntemler kullanılmadan üretilen sabunlar, temizlik malzemeleri ve kozmetik ürünleri bulmak artık daha kolay. Dünya çapında faaliyet gösteren Body Shop zinciri, hem hayvanlar üzerinde denenmemiş hem de hayvansal bileşen içermeyen çok çeşitli ürünler satıyor. Sağlıklı beslenme mağazalarında çeşitli başka markalar da bulunabiliyor. *The Animals' Agenda* gibi dergilerde de bu tür ürünlerin reklamlarına yer veriliyor. Birçok büyük kuruluştan onaylanmış ürünler listesi edinilebiliyor. Örneğin, Beauty Without Cruelty'ye (Avustralya, Birleşik Krallık ve ABD'deki şubelerin adreslerini Ek 3'te bulabilirsiniz), Birleşik Krallık'ta British Union for the Abolition of Vivisection ya da Vegan Society'ye, ABD'de National Anti-Vivisection Society'ye ya da People for the Ethical Treatment of Animals'a (PETA) başvurabilirsiniz. Ayrıca Mark Gold'un, Ek 1'de, vejetaryenlikle ilgili kitaplar arasında tanıtılan *Living Without Cruelty* adlı kitabına da bakabilirsiniz. Köpeklerin ve kedilerin vejetaryen beslenmesi konusunda bilgi edinmek isteyenler

Harbingers of a New Age kuruluşuna başvurabilirler (Box 146, Swisshome, OR 97480, USA). Ama bu konuda bir veterinerin de görüşü alınmalı.

Beslenme

Bu kitap ilk yayımlandığında vejetaryenlik üzerine bilgi edinmek o kadar güçtü ki, kendimi beslenme bilgileri ve vejetaryen tarifler içeren ayrıntılı bir ek hazırlamak zorunda hissetmiştim. Ne mutlu ki, artık çoğu kitapçıda mükemmel yemek kitapları bulunabiliyor ve vejetaryenlerin yeterli beslenebildiği artık bir tartışma konusu olmaktan çıktı. Bu nedenle, bu baskıda en iyi yemek kitaplarını listelemekle yetindim. Zalimlikten uzak yaşamanın beslenmeyle ilgili yönleri üzerine daha ayrıntılı bilgi edinmek istiyorsanız, Keith Akers'ın, Ek 1'de, vejetaryenlikle ilgili kitaplar arasında tanıtılan *A Vegetarian Sourcebook* adlı kitabına başvurabilirsiniz.

Bloodroot Collective, *The Political Palate: A Feminist Vegetarian Cookbook*. Bridgeport, Conn., Sanguinaria Publishing, 1980.

———. *The Second Seasonal Political Palate*. Bridgeport, Conn., Sanguinaria Publishing, 1984.

Dinshah, Freya. *The Vegan Cookbook*. American Vegan Society (Ek 3'te adresi veriliyor). Kitabın adı içeriğini yeterince açıklıyor.

Ewald, Ellen Buchman. *Recipes for a Small Planet*. New York, Ballantine, 1988. Frances Moore Lappé'nin *Diet for a Small Planet* kitabının devamı; proteinler üzerine daha ayrıntılı bilgi ve çok daha fazla yemek tarifi içeriyor.

Grossinger, Jennie. *The Art of Jewish Cooking*. New York, Random House, 1958. Vejetaryen bir kitap olmamakla birlikte, Yahudi mutfağını seviyorsanız mutlu bir şekilde kilo almanızı sağlamaya yetecek sayıda vejetaryen tarif bulabilirsiniz.

Hagler, Louise (Der.) *Tofu Cookery*. Summertown, Tenn., The Book Publishing Co., 1982. Hâlâ düzenli olarak tofu tüketmeye başlamadıysanız bu kitabı alın. Her yerde kullanılabilen bu gıdayla neler yapılabildiğini görünce şaşıracaksınız.

Hurd, Dr. Frank ve eşi. *Ten Talents Vegetarian Natural Foods Cookbook*. Yazarların kendi yayını, Chisholm, Minn.; Seventh Day Adventist Church'ten edinilebilir. Doğal beslenmeye yönelik tarifler ve sağlıklı yaşam kılavuzu. Listedeki kitaplar arasında en pahalısı ama tariflerin çoğu vegan olduğu için, özellikle veganlar için değerli bir kaynak.

Jaffrey, Madhur. *Madhur Jaffrey's World-of-the-East Vegetarian Cooking*. New York, Knopf, 1984.

Katzen, Mollie. *Moosewood Cookbook*. Berkeley, Calif., Ten Speed Press, 1977. Tanınmış bir vejetaryen restoranından yemek tarifleri.

———. *The Enchanted Broccoli Forest*. Berkeley, Calif., Ten Speed Press, 1982. *Moosewood Cookbook*'un devamı.

Lager, Mildred ve Dorothea van Gundy Jones. *The Soybean Cookbook*. New York, Arco, 1968; Arc Books tarafından karton kapaklı basımı da yapıldı. 350 soya tarifi; soya filizi ve çökeleği üretmek için bilgiler.

Lappé, Frances Moore ve Ellen Buchman Ewald. *Great Meatless Meals.* New York, Ballantine, 1981. Çok güzel ve besleyici vejetaryen yemeklerden oluşan 30 mönü ve tarifler.

Lemlin, Jeanne. *Vegetarian Pleasures: A New Cookbook.* New York, Knopf, 1986. Yine mönülere göre düzenlenmiş, iştah kabartıcı buluşlarla dolu bir yemek kitabı.

Roden, Claudia. *A Book of Middle Eastern Food.* New York, Knopf, 1974; Vintage Books karton kapaklı basımını da yaptı. Vejetaryen bir kitap değil ama humus, felafel ve çeşitli dolma tarifleri içeriyor. Kıyma yerine bitkisel benzerlerini kullananlar için özellikle yararlı çünkü çoğu et yemeğinde kıyma kullanılıyor ve aynı yemekler tekstüre edilmiş bitkisel proteinle de yapılabilir.

Thomas, Anna. *The Vegetarian Epicure.* New York, Knopf 1972; Vintage Books karton kapaklı basımını da yaptı. Çok sayıda gurme yemeği tarifi. Ekmekler ve çorbalar kısmı özellikle iyi. Peynir ve yumurta içeren çok fazla tarife yer verildiği için veganlar için pek uygun değil.

Ek 3
Kuruluşlar

Zalimlikten uzak bir yaşam tarzı benimsemek önemli ama hayvan sömürüsünü sona erdirmek için aktif olarak çalışmak da eşit derecede önem taşıyor. Yalnız başına ya da birkaç arkadaşla küçük gruplar kurarak bu yönde çalışmak mümkün olabilir ama mevcut kuruluşlardan birine katılmak da bir seçenek. Burada, Hayvan Özgürleşmesini savunan birkaç aktif ve etkili kuruluşun ve derginin (italikle belirtildi) adını verdim. Kuruluşlar bir süre sonra kapanabiliyor ve yeni kuruluşlar açılabiliyor; ayrıca bu listede bulunmaması bir kuruluşun yararlı olmadığı şeklinde anlaşılmamalı.*[49]

* Kitabın orijinal baskısının yayımlanmasından bu yana bazı kuruluşlar faaliyetlerine son vermiş ya da adreslerini değiştirmiş olabilir. Kuruluşların web sitelerini ve *e-posta* adreslerini de içeren daha güncel ve kapsamlı bir listeye şu adresten ulaşabilirsiniz: http://www.veggies.org.uk/acd (İngilizce). (ç.n.)

Hayvan Özgürleşmesi

ABD:
American Vegan Society
Box H
Malaga, NJ 08328

The Animals' Agenda
456 Monroe Turnpike
Monroe, CT06468

The Animals' Voice
PO Box 341347
Los Angeles, CA 90034

The Animal Legal Defense Fund
1363 Lincoln Avenue
San Rafael, CA 94901

Animal Rights Coalitions
(Coalition to Abolish the LD50 and Draize Tests, and Coalition for Nonviolent Food)
Box 214 Planetarium Station
New York, NY 10024

Association of Veterinarians for Animal Rights
15 Dutch St., Suite 500-A
New York, NY 10038-3779

Beauty Without Cruelty
175 West 12th St., # 16G
New York, NY 10011

Between the Species
PO Box 254
Berkeley, CA 94701

CEASE
(Coalition to End Animal Suffering and Exploitation)
PO Box 27
Cambridge, MA 02238

Farm Animal Reform Movement
PO Box 70123
Washington, DC 20088

The Fund for Animals
200 W. 57th Street
New York, NY 10019

Humane Farming Association
1550 California St.
San Francisco, CA 94109

The International Primate Protection League
PO Box 766
Summerville, SC 29484

International Society for Animal Rights
421 South State St.
Clarks Summit, PA 18411

National Anti-vivisection Society
53 West Jackson Blvd., Suite 1550
Chicago, IL 60604

People for the Ethical Treatment of Animals
PO Box 42516
Washington, DC 20015

Physicians Committee for Responsible Medicine
Po Box 6322
Washington, DC 20015

Psychologists for the Ethical Treatment of Animals
PO Box 87
New Gloucester ME 04260

Trans-Species Unlimited
PO Box 1553
Williamsport, PA 17703

Trans-Species Unlimited
New York Office
PO Box 20697

Columbus Circle Station
New York, NY 10023

Hayvan Özgürleşmesi

United Action for Animals
205 East 42nd St.
New York, NY 10017

Vegetarian Times
PO Box 570
Oak Park, IL 60603

Almanya:
Mobilisation für Tiere e.V.
Postfach 977 3400 Gottingen

Verein Gegen Tierqualeri sche Massentierhaltung e. V.
Teichtor 10
2305 Heikendorf b. Kiel

Avustralya:
Animal Liberation
Eyaletlerdeki şubelerin adresleri:
Canberra, PO Box 1875, ACT 2601
New South Wales, 20 Enmore Rd., Newtown, NSW 2402
Northern Territory, PO Box 49277, Casuraina, NT 5792
Queensland, GPO Box 1787, Brisbae, Qld. 4001
South Australia, PO Box 114, Rundle Mall, Adelaide, SA 5000
Tasmania, 102 Bathurst St. Hobart, Tas. 7000
Victoria, GPO Box 1196 K, Melbourne, Vic.3001
Western Australia, PO Box 146, Inglewood, WA 6052

Animal Liberation: The Magazine
PO Box 221 / Mitcham, Vic. 3132

Australian and New Zealand Federation of Animal Societies
PO Box 1023
Collingwood, Vic. 3066

Beauty Without Cruelty
GPO Box 1787
Brisbane, Old. 4001

Birleşik Krallık:
Animal Aid
7 Castle Street
Tonbridge Kent TN91BH

Outrage'i yayımlıyor
Animal Liberation Front
BCM Box 1160
London WCIN 3XX

Beauty Without Cruelty
11 Lime Hill Road
Tunbridge Wells
Kent TN1 ILJ

Beauty Without Cruelty
King Henry's Walk
London N14 NH

British Union for the Abolition of Vivisection
16a Crane Grove, Islington
London N7 8LB
Liberator'ı yayımlıyor.

Chicken's Lib
PO Box 2, Holmfirth
Huddersfield HD7 1QT

Compassion in World Farming
20 Lavant St.
Petersfield
Hampshire GU32 3EW
Agscene'i yayımlıyor

Vegan Society
33-35 George St.
Oxford OX12 2AY

Vegetarian Society
Parkdale, Dunham Road
Altrincham
Cheshire WA14 4QG

Hollanda:
Nederlandse Bond tot Bestrijding van de Vivisectie
Jan van Nassaustraat 81
2596 BR's-Gravenhage

Hayvan Özgürleşmesi

İsrail:
Animal Liberation
PO Box 519 / Givatayim 53104

İsveç:
Nordiska Samfundet Mot Plagsamma Dijurforsok
Drottninggatan 102
11160 Stockholm

İsviçre:
Konsumenten Arbeitsgruppe zur forderung tierfreundicher umweltgerechter Nutzung von Haustieren (KAG)
Engelgasse 12a
9001 St. Gallen

Stiftung Fonds fur versuchstierfreie Forschung FFVFF
Biberlingstr. 5 / 8032 Zurich

İtalya:
Etica & Animali
Via Marradi, 2
20123 Milano

Kanada:
ARK II -Canadian Animal Rights Network
542 Mt. Pleasant Road # 104
Toronto, Ontario M4S 2M7

Lifeforce
PO Box 3117
Main Post Office
Vancouver, BC V6B 3X6

Meksika:
Associacion de Lucha para Evitar la Crueldad con los Animales
Av. Presidente Masarik 350-201
Col. Polanco Chapoltpec
11560 Mexico SDF

Yeni Zelanda:
Save Animals from Exploitation
PO Box 30139
Takapuna North Auckland 9

TEŞEKKÜR

Bir kitabın yazılışına katkıda bulunanlara teşekkür etmek olağan bir şeydir; ama bu kitapla ilgili olarak bazı kişilere çok özel bir teşekkür borcum var. Bunu kısaca anlatmak zorundayım.

1970 Sonbahar'ında Oxford Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencisiydim. Ahlak felsefesi ve sosyal felsefe alanlarında uzmanlaşmış olmakla birlikte, –çoğu kişi gibi ben de– hayvanlarla ilişkilerimizin ciddi bir ahlaksal mesele olduğunu fark etmemiştim. Tabii bazı hayvanlara eziyet edildiğini biliyordum ama bunların münferit olaylar olduğunu ve temelde bir sorunun söz konusu olmadığını varsayıyordum.

Bu gönül rahatlığını kaybetmem, yine bir Oxford öğrencisi ve aynı zamanda bir vejetaryen olan Richard Keshen'la tanışmamla oldu. Bir gün yemekte ona neden et yemediğini sordum, o da bana vücutlarını yemekte olduğum hayvanların hangi koşullarda yetiştirildiğini anlatmaya başladı. Eşim ve ben, Richard ve onun eşi Mary aracılığıyla, yine Oxford'da felsefe eğitimi gören ve vejetaryen olan Roslind ve Stanley Godlovitch'le arkadaş olduk. Bu dört kişiyle –özellikle de bu konuda oldukça ayrıntılı etik fikirler geliştirmiş olan Roslind'le– yaptığımız uzun tartışmalardan sonra, hayvanları yiyerek kendi türümün diğer türlere uyguladığı sistemli bir zulme katkıda bulunduğuma ikna oldum. Bu kitaptaki temel fikirler bu tartışmalarda gelişti.

Teorik bir sonuca ulaşmakla bunu uygulamaya geçirmek arasında bir fark var. Arkadaşlarımızın haklı olduğu konusunda kendisi de benim kadar ikna olan eşim Renata'nın desteği ve teşviki olmasaydı, vicdan azabı çekerek de olsa hâlâ et yemeye devam ediyor olabilirdim.

Bu konuda bir kitap yazma fikri, Stanley ve Roslind Godlovitch ve John Harris'in derlediği *Animals, Men and Morals* adlı kitaba ilişkin yazdığım bir değerlendirme yazısının büyük ilgi görmesi üzerine ortaya çıktı. Yazı 5 Nisan 1973 tarihinde *The New York Review of Books*'ta yayımlanmıştı. Böyle hiç moda olmayan bir konuda yazılmış bir kitaba ilişkin, üstelik de kendi talepleri üzerine yazılmış olmayan bir değerlendirme yazısını yayımladıkları için *The New York Review*'ın editörlerine teşekkür borçluyum. Ayrıca şu kişilerin teşvik ve yardımları olmasa bu değerlendirme hiçbir zaman bir kitaba dönüşemezdi:

New York'taki United Action for Animals'tan Eleanor Seiling, kuruluşunun hayvan deneyleri üzerine oluşturduğu benzersiz belge koleksiyonundan yararlanmamı sağladı. Alois Acowitz'in hazırladığı rapor özetleri sayesinde de aradığım malzemeleri normalde gerekecek süreden çok daha kısa bir sürede bulabildim.

Richard Ryder, büyük bir cömertlikle, *Victims of Science* adlı kitabı için topladığı malzemelerin bir kısmını benim de kullanmama izin verdi.

Londra'daki Farm and Food Society'den Joanne Bower, Britanya'daki çiftlik hayvanlarının içinde bulunduğu koşullar hakkında bana bilgi verdi.

Birleşik Krallık'taki Vegan Society'den Kathleen Jannaway, bitkisel besinlerin insan beslenmesinde yeterli olduğunu gösteren raporlara ulaşmama yardım etti.

Boston'daki Animal Rescue League'den John Norton ve New York'taki Argus Archives'tan Martha Coe, bana ABD'deki hayvanların nakliyesi ve kesimine ilişkin malzeme temin ettiler.

Scottish Society for the Prevention of Vivisection, hayvan deneyleri fotoğraflarına ulaşmama yardım etti.

New York'taki Animal Liberation Inc.'den Dudley Giehl, yoğun tarım ve vejetaryenlik üzerine topladığı malzemeleri kullanmama izin verdi.

New York'taki Friends of Animals'tan Alice Herrington ve Joyce Lambert birçok konuda bana yardım ettiler ve aynı kuruluştan Jim Mason yoğun hayvancılık çiftliklerine yaptığım ziyaretleri ayarladı.

1973-1974 akademik yılını ziyaretçi öğretim görevlisi olarak New York Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde geçirmem için yapılan davet, bana çok elverişli bir atmosfer ve ideal bir araştırma ve yazma ortamı sağladı. Çalışma arkadaşlarımdan ve öğrencilerimden çok değerli yorumlar ve eleştiriler aldım. Ayrıca şu üniversitelerde hayvanlara ilişkin görüşlerimi Felsefe Bölümü öğrencilerinin ve öğretim kadrosunun eleştirel değerlendirmelerine sunma fırsatını buldum: Brown Üniversitesi, Fordham Üniversitesi, Long Island Üniversitesi, Kuzey Carolina Eyalet Üniversitesi (Raleigh), Rutgers Üniversitesi, New York Eyalet Üniversitesi (Brockport), New York Eyalet Üniversitesi (Stony Brook), Tufts Üniversitesi, California Üniversitesi (Berkeley), Miami Üniversitesi, Williams College; ayrıca Yale Hukuk Fakültesi ve New York Felsefe ve Kamu Meseleleri Derneği'nin bir toplantısı. Buralarda yaptığım konuşmaların ardından yapılan tartışmalar, kitabın I. ve VI. bölümleri için çok yararlı oldu.

Son olarak, bu kitap için verdikleri destekten dolayı, *The New York Review of Books*'un editörlerine ve yayıncısına ve özenli editörlük çalışmasıyla ilk taslağın önemli ölçüde geliştirilmesini sağlayan Robert Silvers'a da teşekkür borçluyum. Geriye sadece, kitapta hâlâ herhangi bir kusur varsa bunun tamamıyla benim sorumluluğunda olduğunu eklemek kaldı.

P.S.
Şubat 1975

1990 BASKISI İÇİN TEŞEKKÜR

Bu gözden geçirilmiş baskının hazırlanmasına dünyanın her yerinden o kadar çok kişi katkıda bulundu ki, hepsinin adını burada anmam mümkün değil. Adını anmadıklarımdan özür dilemekten başka elimden bir şey gelmiyor. Bu yardımlar bazen taslakların okunması, bazen de çok farklı ülkelerdeki son gelişmelerden haberdar olmamı sağlayacak malzemelerin gönderilmesi şeklindeydi. Bana yardım edenlerin bir kısmı şunlardı (herhangi bir sıraya sokmaya çalışmadım): ABD National Anti-Vivisection Society'den Don Barnes ve Melinda Moreland, Farm Animal Reform Movement'tan Alex Hershaft, United Action for Animals'tan MacDonald White ve Ann St. Laurent, Compassion in World Farming'den Joyce D'Silva ve Carol Long, Chickens' Lib'den Clare Druce ve Violet Spalding, Animal Rights International'dan Henry Spira, Humane Farming Association'dan Brad Miller, People for the Ethical Treatment of Animals'tan Kim Stallwood ve Carla Bennett, Lifeforce'tan Peter Hamilton, Ann Arbor Association for Responsible Animal Treatment'tan Maria Comninou, Trans-Species Unlimited'dan George Cave, Milano merkezli Etica & Animali'den Paola Cavalieri, Swedish Society Against Painful Experiments on Animals'tan Birgitta Carlsson, Institute of Animal Sciences'tan Detlef Fölsch, ayrıca Swiss Federal Institute of Technology, Charles Magel, John Robbins, Richard Ryder, Clive Hollands ve Jim Mason.

Deney ve sınai hayvancılık bölümleri için yeni malzeme toplama ve bu bölümleri güncelleme çalışmamın ABD'deki koordinatörü gibi çalışan Lori Gruen'e özel olarak teşekkür etmek istiyorum. Kendisi ayrıca kitabın tamamının taslağını okuyarak birçok değerli yorumda da bulundu. Lori, kendisine bilgi temin ettikleri için, yukarıdaki listede yer alan kişilerin yanı sıra, şu kişilere de bizzat teşekkürlerini ifade etmek istedi: Animal Welfare Institute'tan Diane Halverson; ABD'de hayvan deneylerinin çeşitli yönleri üzerine yürüttükleri çalışmalar paha biçilmez bir kaynak oluşturan Avi Magidoff, Jeff Diner ve Martin Stephens; ayrıca Ken Knowles ve Dave Macauley.

Sınai hayvancılık bölümünde yaptığım güncellemede, ayrıca, Suzanne Pope ve Geoff Russell'ın Australian and New Zealand Federation of Animal Societies için, çok büyük bir emek ve kusursuz bir akademik titizlikle hazırlamış oldukları rapordan da yararlandım. Balıklar ve balıkçılık konusundaki değerlendirmelerimde de Patty Mark'ın Animal Liberation (Victoria) için hazırladığı çok başarılı başka bir rapordan yararlandım.

Son olarak, bu baskı için de *The New York Review of Books*'a çok şey borçlu olduğumu belirtmek istiyorum. Yeni baskı fikrine verdiği destekten ve bu baskının yayıma hazırlanması sürecinde üstün eleştirel becerilerini uygulamaya geçirmesinden dolayı Robert Silvers'ı, yayıma hazırlama sürecinin birçok aşamasını yönlendiren Rea Hederman'ı ve ayrıntılara olağanüstü bir özen ve dikkat göstererek metnin tashihine nezaret eden Neil Gordon'u özellikle anmak istiyorum.

P.S.
Kasım 1989

Dizin

I. Dünya Savaşı 79
II. Dünya Savaşı 171
RSPCA 271, 319, 327, 329, 332, 346

A

Abbott, B. 104
ABD 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 35, 40, 42, 44, 52, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 90, 91, 96, 97, 110, 111, 113, 115, 116, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 153, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 169, 171, 172, 177, 181, 184, 188, 191, 200, 203, 204, 211, 212, 218, 219, 226, 228, 229, 230, 231, 237, 240, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 256, 263, 264, 266, 269, 281, 326, 327, 328, 330, 349, 359, 364, 366
ABD, Bağımsızlık Bildirgesi 52, Bilim Geliştirme Birliği 142, Bilim ve Sağlık Konseyi 119, Doğa Tarihi Müzesi 26, Kalp Birliği 282, Psikoloji Birliği 136, Psikoloji Derneği 107, Tıp Derneği 119, Gıda ve İlaç İdaresi 113, Hava Kuvvetleri 78, 79, 80, 81, 136, Hayvanları Koruma Yasası 146, İnsanca Muamele Birliği 327, 329, Kamu Sağlığı Dairesi 126
ABD Kongresi 17, 27, 91, 111, 143, 145, 228, 245
ABD'li 18, 84, 147
ABD Savunma Bakanlığı 40
ABD Silahlı Kuvvetleri 84
ABD Tarım Bakanlığı 91, 113, 184, 203, 204, 211, 212, 243, 251

AB mevzuatı 13
AB standartları 13
acı çekme kapasitesi 54, 270, 273, 274
acı dindirici ilaçlar 143
acının evrimsel yararlılığı 351
acı verici deneyler 356
acil servis tıbbı 117
Aç Bırakma 129
açık kalp ameliyatı 384
açlık 44, 45, 108, 222, 223, 242, 260, 263
adale kasılmaları 179
adalet 55, 298, 329, 357
adaletsizlik 134
Âdem 289, 306
Aden 289
adrenalektomiler 93
advers reaksiyon vakası 118
AFRRI 83, 84
Afrika 141, 163, 258, 259, 276, 279, 330
ahlak 39, 49, 50, 51, 53, 137, 294, 313, 316, 320, 329, 361, 363
ahlakdışı 300, 306, 361
ahlaksal 36, 37, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 55, 64, 65, 68, 69, 70, 136, 142, 150, 154, 164, 170, 216, 257, 268, 270, 275, 276, 287, 293, 295, 314, 319, 320, 321, 325, 329, 336, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 362, 367
AIDS 160, 164
aile çiftlikleri 327
akademik araştırmalar 139
akciğer kanseri 158, 159
Akdeniz 25
Akers, Keith 262, 263, 264, 265, 267, 273, 284
akıl 47, 54, 246, 291, 299, 300, 313, 314, 317, 319, 333, 337, 354, 358, 361, 363
akılcılık 56
aktivist 30, 34
akut oral toksisite testleri 111
Akut Ölüm Sendromu (Acute Death Syndrome-ADS) 178
Alabama 142, 153
Alaska 338
alkol çalışmaları 94
Almanlar 327
Almanya 145, 152, 327
alternatif yöntemler 120, 121, 122, 124, 157, 163
alt-insan 40
American Scientist 234, 235
amfetamin 131
aminoasit 283
amonyak 123, 178, 180
Amsterdam 27, 265
Amsterdam Sözleşmesi 27
Amway 121, 365
analitik geometri 305
anatomi 150, 307
anemi 221, 222
anemik 216, 217, 222, 223, 226
anemik et 222
anestezi 57, 96, 113, 130, 204, 238, 246, 307
Anglosakson 279
Animal Machines 24, 171, 174, 183, 193, 202, 206, 209, 223, 233, 256
Animals' Rights 31, 315, 316, 317
anne ikameleri 88
Anthony, Susan B. 53, 332
antibiyotik 234, 269
antikçağ 358
Antik Çin 12
Antik Yunan 288, 290, 303, 322
apartheid 258
Aquinolu Aziz Tommaso 287
araştırma araçları 335
Araştırmalarda, Testlerde ve Eğitimde Hayvan Kullanımına Alternatif Yöntemler 91
Aristoteles 290, 291, 297, 352
Arnold of Rugby, Thomas 317
askerî deneyler 90, 116, 127
ASPCA 327, 329
Aspin, Les 81
Assisili Aziz Francesco 301
astım 180
Asya 163, 276, 284
aşağı hayvanlar 60, 108, 303, 313
aşağı ırklar 152
aşılanma 242
aşırı ajitasyon 126
ateşli silahla yaralama 130
A Theory of Justice (Bir Adalet Teorisi) 51, 357
atropin 128
Auckland 153, 154
Avam Kamarası Tarım Komitesi 256
avcı 107, 334
avcı-avlanan ilişkileri 107
avcılık 66, 271

A Vegetarian Sourcebook 262, 263, 264, 265, 267, 273, 284
Avlanırken Öldürme 129
Avon 120, 121, 122, 365
Avrupa 13, 16, 17, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 146, 166, 190, 191, 211, 218, 226, 228, 231, 235, 236, 237, 272, 278, 287, 288, 307, 330, 364, 365
Avrupalılar 25, 26, 191
Avrupalı yumurta üreticileri 23
Avustralya 73, 144, 145, 146, 155, 166, 178, 180, 191, 192, 231, 232, 235, 265, 347, 359, 366
Aydınlanma 288, 307, 309
ayırımcılık 41, 42, 361
azgelişmiş ülkeler 263
azınlıktaki ırklar 39
Aziz Augustinus 294, 295
Aziz Basileios 296
Aziz İoannis Hrisostomos 296
Aziz İshak 296
Aziz Neot 296
Aziz Pavlus 294

B

B12 vitamini 284, 285
bacaklarını germe 234
Badia, P. 104
bağımlılık deneyi 131
bağırsak düğümlenmesi 130
bağışıklık sistemi 162
Baker, John 273, 274
balıkçılık 271, 272, 273
balık çiftliği 271
Baltimore, David 108, 117, 120, 142, 271
Bangladeş 268
Banting 162
barbitürat 132, 133, 365
Barnes, Don 136
Barnes, Donald 79
Barrett, R.J. 98
Basıncı Azaltma 129
Basınç Uygulama 129
bataryalar 185
Batı 11, 110, 125, 145, 163, 165, 201, 241, 276, 277, 278, 284, 287, 288, 290, 291, 304, 313, 318, 322, 327, 352, 362
Batılı 280, 287, 321
bayıltma tabancası 244, 248
beagle 81, 82, 127, 131
Beauty Without Cruelty 372
bebek 64, 67, 69, 85, 86, 87, 89, 150, 209, 210, 211, 326
Bedichek, Roy 193
beef 168
Belçika 209
bellek kaybı 99
Beltsville 251
Benetton 121, 365
Bentham, Jeremy 51, 53, 54, 55, 62, 310, 315, 318, 319, 336
Bergh, Henry 332
Bersh, Philip 102, 103
besicilik 205
besi hayvancılığı 205
besin 168, 188, 216, 255, 257, 261, 262, 264, 272, 279, 282, 283, 284, 316, 324, 349
besi ünitesi 207, 241, 260, 263, 264, 269, 271
beslenme alışkanlıkları 254, 277
beş temel serbesti 234
Bethesda 83
beyin 59, 67, 141
Beyin Sarsıntısı 129
biliminsanı 58, 110, 117, 120, 141, 142, 145, 159, 195, 246, 307, 312
bilimsel 12, 13, 50, 59, 61, 63, 64, 73, 85, 90, 91, 96, 106, 108, 110, 119, 122, 144, 148, 152, 162, 164, 171, 176, 197, 201, 203, 213, 234, 252, 300, 305, 312, 314, 351
bilinç 30, 57, 60, 62
bilme yetisi 107
bireysel 49, 259, 328, 367
bireysel eylem 259
birincil toplumsal tepki 85
Birleşik Krallık 145, 194, 200, 232, 271
bitkinlik 79
bitkisel 67, 261, 262, 264, 265, 268, 277, 283, 284, 285, 346
biyoloji 135, 140, 165
biyolojik 41, 53, 61, 68, *130*, *301*
Bloomer, Amelia 332
Body Shop 366

Boeing 747 252
boğa güreşleri 25, 258, 344
Bowlby, John 85, 86
Bowling Green Üniversitesi 104
boykot 256, 257, 258, 259, 275, 328, 329, 331, 347
boynuzlu hayvanlar 238
böcek ilacı 122
Brain, Lord 59, 60
Brambell, F.W. Rogers 175, 233, 234, 237, 256
Brambell Komitesi 233, 234, 237, 256
Breward, J. 176
Brezilya 266
Bristol-Myers 120
Britanya 17, 22, 24, 27, 35, 40, 53, 60, 61, 90, 93, 96, 97, 109, 110, 118, 120, 140, 144, 146, 160, 165, 171, 175, 176, 179, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 200, 203, 213, 214, 225, 231, 233, 236, 237, 238, 245, 246, 250, 251, 256, 257, 265, 271, 280, 283, 310, 312, 324, 327, 328, 329, 332, 359, 364
Britanyalı 85, 202, 209, 246
British Museum 31
Brooks Hava Kuvvetleri Üssü 76, 77, 80, 144
Brophy, Brigid 345
Brown, G. 103
Brown, Lester 263
broyler endüstrisi 182
Bruno, Giordano 304
BST 228
Budist 12, 318
buğday 194, 264, 265, 279, 280, 283, 284
bulaşıcı hastalık 162
Burger King 18, 25
burjuva ideolojisi 12
Burma 273
Butler, Samuel 183, 204
Buxton, Fowell 332
Büyükbaş Hayvan Tıbbı Bölümü 228
büyüme hormonu 228

C-Ç

California 14, 19, 88, 98, 99, 117, 119, 132, 198, 272, 338, 342, 354, 360, 366
Caligula 292
Cambridge Üniversitesi 233
Canning, George 310
Capitanio, John P. 88
Cavalieri 28
Cell Biology and Toxicology 120
cenin 150, 294
Charles River Breeding Laboratory 92
Chavez, Cesar 258
Chesterfield, Lord 316, 337
Chicago 240, 241, 363
Christian Dior 365
cinsel uyarılma 63
cinsiyet 40, 48, 49, 50, 330, 331, 355, 361
cinsiyet ayırımcılığı 330, 331
cinsiyetçilik 50, 53
Cleveland Eyalet Üniversitesi 132
Cleveland Metropolitan General Hospital 141
Clinical Toxicology of Commercial Products 317
Colorado Üniversitesi 89
Colosseum 292
Columbia Üniversitesi 129
Columbus Instruments 93, 94
Compassion in World Farming 190, 257
Cornell Üniversitesi 133, 134, 198, 228
Corzine, John 27
Cover Girl 121
Cronin, G. 212
Cucamonga 198
Cumhuriyetçi Parti 166
çamaşır suyu 113, 123
çevreci 300
çevre kirliliği 134
çiftçi 22, 182, 202, 209, 231, 238, 348
çiftçilik 169, 170, 171, 177, 183, 271
Çiftlik Hayvanlarını Koruma Konseyi 213, 245, 250
Çin 12, 278, 279
Çinliler 276
Çocuk Araştırmaları Dairesi 106
çocuk edebiyatı 324
çocuk emeği 332
çocuk felci 161, 162
Çok Sayıda Yaralanma 129

D

damga 238, 239, 240, 303
damızlık 17, 209, 214, 215, 229
Danimarka 145
Dar Bir Yere Sıkıştırma 129
Darwin, Charles 312, 313, 314, 319

David Kronfeld 228
da Vinci, Leonardo 280, 304
davranış bilimleri 84, 90, bozuklukları 89, örüntüsü 87, 202, 233, 234
davranışçı 107, 108
davranışsal 61, 62, 89, 100, 199, 343
Dawkins, Marian 61, 197
DeHart, Roy 80
dehşet 61, 64, 88, 116, 166, 226, 243, 249
dehşet tüneli 88
dekompresyon odaları 152
Delaware 99
demans 68, 69, 70
demir açlığı 223
demir bakire 211
Deneau, Gerald 131
denek 91, 97, 154
deney 12, 64, 65, 66, 72, 75, 76, 79, 81, 82, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 116, 117, 125, 126, 129, 131, 132, 134, 135, 137, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 165, 307, 326, 334, 359, 360, 364, 366
deneyciler 307, 365
deneysel 118, 129, 130, 151, 351
denge yitimi 179
Denny, M.R. 98
depresyon 86, 87, 101, 103, 104
depresyon modeli 101, 103, 104
Dereham, David 177
deri 56, 73, 116, 203, 344, 345, 346, 347
dermal toksisite testleri 116
dermatolojik testler 93
Descartes, René 57, 62, 305, 306, 307, 308
despotizm 289
Detrick, Fort 82, 117
devinimsel davranış örüntüleri 233
devlet 34, 97, 123, 134, 140, 141, 142, 143, 211, 213, 237, 245, 257, 310
devrim 312, 313, 314
devrimci 44, 250, 252
diensefalon 59
dil 43, 54, 62, 63
dilsel 63, 275
dilsel olmayan iletişim yöntemleri 63
din 250, 292, 302
dinî kesim kuralları 248
dinî liderler 251
din özgürlüğü 250
dinsel 68, 287, 293, 302, 309, 314, 348, 355
diyagram 128
doğa 170, 291, 300, 308, 314, 317, 337, 339
doğabilimci 193
doğal 31, 41, 55, 89, 90, 128, 135, 153, 169, 170, 171, 172, 174, 177, 178, 190, 191, 192, 196, 200, 201, 202, 209, 210, 212, 213, 214, 223, 226, 228, 233, 234, 240, 266, 287, 301, 304, 309, 322, 331, 337, 338, 339, 340, 343, 349, 354
Doğu 293, 318
Doğu düşüncesi 318
doğurganlaşma 210
doğurganlık 350
Domitianus 293
domuz besicileri 203
domuz sanayi 206
Domuz Stres Sendromu 205
dönüştürme oranı 170
Draize 113, 114, 115, 118, 120, 121, 123, 151, 363, 365, 366
Draize, J.H. 113
Durning, Alan 263
duygu 11, 40, 63, 107, 299, 313
duygusuzlaşma 107

E

Edinburgh Üniversitesi 202, 234
EEG 125
Egg City 186
egzersiz tekerleği 93
eklem iltihabı 251
ekoloji 272
elektrik akımı 105, 106
elektrikli sandalye 246
elektrik şoku 76, 77, 79, 83, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 129, 132, 135, 143, 244, 246
elektrokonvülsif şok 99
Elizabeth Arden 365
embriyon dondurma teknolojisi 229
embriyon nakli 229
Emile 309
emme itkisi 220
Endocrinology 93
endokrinektomi 93
endoktrinasyon 135
Endonezya 266
endüstri 26, 92, 122, 180, 188, 190, 216, 271

enjeksiyon deneyleri 116
ensülin 119
entelektüel 124, 310, 312, 313, 314, 319
erkeklik hormonları 238
Eski Antlaşma 290, 294, 299
eşcinsel aktivist 160
Eşcinsel Özgürleşmesi 41
eşek 301
eşit 9, 28, 29, 39, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 64, 66, 70, 145, 155, 163, 201, 237, 255, 257, 280, 291, 302, 309, 321, 330, 336, 342, 345, 346, 348, 353, 355, 357, 360, 361
eşit haklar 42
eşitlik 39, 48, 49, 50, 52, 56, 65, 336, 353, 354, 357
eşitlikçi 308, 354, 355
eşitlikçi felsefeciler 354
eşit önemseme ilkesi 46, 48
eşitsizlik 50
etik 11, 13, 15, 26, 33, 34, 36, 46, 51, 69, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 155, 156, 157, 163, 165, 275, 309, 337, 345, 348, 352, 358, 360
Etiyopya 347
Eton College 316
etrafında dönme 234
et tüketimi 279, 282
et yeme alışkanlığı 43
evcil hayvanlar 233, 234, 291
Evren 51
evrim kuramı 312, 313, 369
evrimsel hiyerarşi 270, 274
eylem 243, 277, 278, 300, 365
Eytex 121

F

faaliyet tekerleği 83, 144
Fabergé 122, 365
Fabrika Yasası 332
Fain, Leslie 149
Farber, Theodore M. 123
farklılık 13, 52, 67, 170, 262, 354
Farm Animals 190, 203, 205, 229, 323, 324
Farmer and Stockbreeder 183, 205, 206, 208, 209, 223
Farmer's Weekly 202
Farms, Lehman 207, 208, 230
felsefe 33, 142, 352, 354, 358, 359, 360
felsefeci 142, 352, 357, 358, 359, 360
feminist 48, 52, 324
feminist hareket 324
feminizm 52
fırın temizleyicisi 113, 123
Finli 281
fiziksel 36, 50, 61, 87, 104, 129, 173, 196, 201, 208, 213, 238, 244, 281, 293, 305, 354
fizyolojik 58, 61, 100, 128, 200, 227, 261
Flamm, Gary 122
Florida 17, 19, 241
folluk 24
Foods, Tyson 207, 262, 264, 283, 284, 285
Ford 165
fosil yakıt 264, 267, 272
Fossey, Dian 20, 28
Fouts, Roger ve Deborah 28
Fox, Michael Allen 55, 202, 205, 360
Franklin, Benjamin 316, 317
Fransa 203, 309
Fransız 57, 160, 317
Franz, Carol 84
Frederick 82, 117
Frey, R.G. 256, 359, 360

G

gaga kesimi 25, 174, 175, 176, 177, 184
gagalama 173, 193, 194, 197
Galdikas, Birute 28
Gallo, Robert 160
Galway 311
Gandhi 36, 280
G. D. Searle and Company 122
Gee, Bill 235
Geer, James 102, 103
General Motors 165
genetik 50, 179, 229, 251, 252, 341
genetik mühendisliği 229, 252
Gennarelli, Thomas 35, 148, 149, 364, 365
Gentle, M.J. 176, 177
George, David St 161, 201, 259, 280, 310, 334
Georgia Üniversitesi 175
geriye dönük bellek kaybı 99
gıda 12, 13, 16, 18, 33, 45, 73, 95, 107, 110, 112, 201, 223, 253, 260, 263, 264, 273, 309, 314, 319, 325, 328, 338, 340, 344, 347, 348, 362
Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) 110, 113, 122
gıda ve su yoksunluğu 107

Gillette 149
gladyatör dövüşleri 166
Gleadthorpe Deneysel Çiftliği 190
Goldman, Julius 186
Goldsmith, Oliver 254
Gompertz, Lewis 315, 346
Goodall, Jane 20, 28, 63, 89, 334
Gowans, G.C. 132
göğüs kanseri 282
görme kaybı 113
göz güvenliği testleri 121
göz makyajı 117
göz tahriş testleri 113
Graham, Jenifer 366
Grandin Livestock Handling Systems Inc 249
Grandin, Temple 249
grand mal 133
Greeley, Horace 332
Gregersen, Magnus 129, 130
Greyhound Corporation 169
Grilly, D.M. 132
Grzimek, Bernhard 327
Guardian 160, 190, 309
güdülenme 107
Güney Afrika 141, 258, 259
Güney Kore 258
Gwaltney of Smithfield 244

H

Habil 289
Hainsworth, Alan 185, 191, 193
Haley, Fred C. 183
Hallmark 14, 15, 323, 324
Hall, W.W. 61, 125, 141, 162, 198, 340, 342, 354
halüsinojen 133
hamburger 227, 268
Harbingers of a New Age 373
Hareketsizleştirme 129
Harlow, H.F. 85, 86, 87, 88, 90, 107, 139
Harrison, Ruth 24, 171, 174, 183, 193, 202, 206, 209, 223, 233, 256
Harrods 364
Harvard 51, 61, 94, 101, 135, 142, 251, 267, 316, 325, 339, 357
Harvard Bioscience 94
Harvard Üniversitesi 101, 251
Harvey 162, 227
haşere zehirleri 117
Havasız Bırakma 129
Havva 289
Hawaii 366
Haw, William 207
hayvan aktivisti 26, hayvan araştırmaları 26, 120, 130, 160, 162, beslemek 73, davranışı 108, 173, 334, deneyi sanayi 157, hayvan deneyleri 13, 24, 75, 80, 81, 82, 84, 90, 92, 93, 95, 97, 100, 104, 107, 108, 117, 119, 120, 135, 136, 139, 140, 142, 144, 145, 156, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 239, 307, 319, 326, 332, 360, Deneyleri Etik Kurulu 144, depresyon modeli 103, fabrikaları 257, 258, hakları 23, 24, 35, 133, 145, 251, 358, 359, hakları grupları 359, hakları hareketi 26, 52, Hakları Milisleri 35, hareketleri 107, Kurtuluş Cephesi 35, 148, nakli 91, Özgürleşmecileri 72, 146, 149, 156, 158, 365, Özgürleşmesi hareketi 32, 36, 72, 123, 277, 326, 363, Sağlığı Dairesi 126, 235, sömürüsü 13, 277, testleri 122, üretimi 264, 265, varoluşu 169, yetiştiriciliği 255
hayvanat bahçeleri 33, 43, 183, 188
Hayvan (Bilimsel Prosedürler) Yasası 144
hayvancılık 17, 19, 61, 66, 169, 170, 171, 174, 177, 182, 189, 205, 207, 216, 225, 232, 233, 235, 237, 239, 255, 256, 257, 260, 264, 269, 325, 326
Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği 249, 271, 300, 312, 327
Hayvanlar Çiftliği 201
hayvanları koruma 26, 30, 137, 144, 155, 156, 214, 219, 220, 226, 252, 260, 312, 327, 328, 329, 331, 332, 363
Hayvanların Çektiği Acılar: Hayvanları Korumanın Bilimi 61
Hayvanların Düşünce Biçimleri 61
Hayvanların Düşünceleri 61
hayvanların eşitliği 47, 336, 353
hayvanların eşitsizliği 354
hayvansal 23, 237, 256, 261, 262, 272, 275, 283, 284, 318, 328, 346, 347
hayvansal protein 261, 283
hayvansal ürünler 23, 237, 256, 264, 275, 328, 346, 347
hayvansever 39, 43
haz 49, 54, 56, 270, 291, 305, 313, 349, 350
haz ya da mutluluk duyma kapasitesi 54

Heim, Alice 108, 135
Heller Tıbbi Araştırmalar Enstitüsü 126
hepatit 151
hepçil 278
Hıristiyan 125, 292, 295, 296, 297, 305, 309, 339
Hıristiyan felsefesi 297
Hıristiyanlık 288, 292, 293, 295
HIV 160
Hillex, W.A. 98
Hill, Mandy 190
Hillman, Harold 246
hindi 169, 182, 269, 324
hindi endüstrisi 182
Hindistan 125
Hindu 12, 309, 315, 318
Hinduizm 126
hipofizektomiler 93
hipotermi 116, 133
hissetme yetisi 56, 253, 278, 296, 342, 356
Hitler 355, 361
hiyerarşi 173
Hollanda 145, 189, 190, 191, 209, 212, 224, 265, 266, 364
Homo sapiens 28, 68, 312
hormon 203, 228, 229, 269
House of Fraser 364
Hubbard, R.W. 127
hukuk 28, 354
hukuki 20, 27, 141, 310
Humane Farming Association 217, 363
Hume, David 308
Hurnick, J. Frank 210
Huxley, T.H. 319, 320
huzursuzluk 117, 125, 126
hümanist 303, 304
hümanizm 303
Hz. Muhammed 12

I-İ

Illinois 208
In Defense of Animals 34, 80, 120, 137, 153, 364, 365
Indiana Üniversitesi 104
In the Shadow of Man 63
Introduction to the Principles of Morals and Legislation [Ahlak ve Yasama İlkeleri] 51, 310
In-Vitro Toxicology 120
Iowa 104, 241
Iowa Üniversitesi 104
IQ 49
ırk 27, 40, 42, 48, 49, 50, 361
ırk ayırımcılığı 27
ırkçılar 39, 258
ırkçılık 50, 53, 68, 151, 152, 330, 331
ırksal ayırımcılık 68
İbrani 288, 289
içgüdü 194, 334
iç kanama 111, 126, 251
içsel 113, 233, 302, 354, 355, 356, 360
idam 246
ideoloji 320
idrar 82, 128, 140, 265
İğdiş Bıçağı Kullanılmasın 238
iğdiş bıçakları 239
iğdiş edilme 242
iğdiş etme 236, 238, 255
İlaç ve Madde Testleri 129
İlahi Mazeret 315
iletişim 43, 44, 49, 54, 62, 63, 70, 75, 107
ilk günah 303
imparatorluk 391
İncil 322
İngiliz 391
İngilizce 43
İngiltere 38, 116, 153, 209, 214, 219, 229, 275, 316, 324
insan anne 301, 334, bebekleri 221, denek 135, deneyi 153, dışı 29, dışı anneler 334, dışı hayvanlar 20, 40, 48, 65, 69, 90, 154, 253, 312, 330, 348, 354, 357 359, dışı primatlar 86, dışı varlıklar 354, doğası 343, hakları 354, 355, hakları ihlalleri 355, hayatı 68, 69, 70, 71, 95, 283, 303, 359, hayatının kutsallığı 67, 303, hayvanlar 44, 286, ruhu 293, sağlığı 15, 164, yavrusu 150, 332, zihni 109
insanbiçimci 108, 109, 335
insanca öldürme 245
insanın hükümranlığı 310
İnsanın Türeyişi 312, 313
insanların eşitliği 46, 52, 353, 357
İnsanlığın Genel Hakları 315
İnsansımaymunlar Projesi 20, 28, 29
İrlandalı 311, 338
İsa 294, 295
ishal 82, 111, 117, 127, 221
İskoç 308
İslam 12, 248, 250

İslami kesim kuralları 249
İspanya 19, 20, 25, 26, 258, 295
İsrail 126
istemli ajite faaliyetler 127
İsveç 145, 155, 190, 191, 236, 237, 249, 364
İsviçre 16, 23, 145, 189, 191, 194, 236, 249, 327, 364
İsviçreli yumurta üreticileri 16, 23
işaret dili 75
işgücü 174, 198, 207, 211
işkence 108, 136, 154, 193, 211, 317, 333
işkenceden korunma 28
işleme tesisleri 181
İtalyan 28, 280, 365
itki 59, 196

J

Japon 284
Japonya 92, 145, 366
Jefferson, Thomas 52, 53, 359
John Hancock Mutual Life Insurance 169
Journal of Comparative and Physiological Psychology 88, 98, 139, 140
Journal of the American Veterinary Medical Association 138

K

kaçış davranışı 103
kadın-erkek eşitliği 47, 48
kadın hakları 46, 48
kadın özgürleşmesi 48
kadın özgürlük hareketi 48
kafa kesiciler 94
kafa yaralama 365
kafes 16, 18, 19, 23, 185, 186, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 210, 232, 236, 239, 249, 324, 364
kafes bataryaları 16, 18, 23, 185, 190
kalori 224, 262, 263, 264, 284
kalp krizi 125, 281
Kamboçya 81
Kamin, L. 101
kamusal görev 293
Kanada 17, 145, 178, 258, 265, 359
Kansas Üniversitesi 106
kanser 119, 153, 158, 159
Kant, Immanuel 309, 310, 362
kapitalist 287
kâr 32, 124, 169, 174, 182, 208, 219, 231
karbondioksit 267
karbonhidrat 282
kartezyen 307
kas travmaları 129
Katolik 297, 300, 301
kaygı 61, 90, 97, 100, 210, 211
Kemirgen Eritici 94
kendini tüketerek süt üretme 227
Kentucky Üniversitesi 131
Kenyon College 105
kesim 175, 199, 203, 240, 244, 248, 249, 255
kesimevi 194, 199
keyfi ayırımcılık 152
K. G. Tıp Fakültesi 125
kıl dökücü ilaçlar 117
Kilise Babaları 296
kilo kaybı 82, 132, 242
kimyasal silahlar 76, 78, 90, 117
Kiribati 268
klinik 118, 125, 141, 158
klonik nöbet 132
klonlama 229
kloroform 318
Knutson, John 105
kobay 91, 93
kokain 131
kolektomi 93
kolesterol 276, 281
Kolombiya 266
konuşma yetisi 54
konvülsiyon 94, 98, 124, 125, 127, 133
koordinasyon bozukluğu 79, 82
Kopernikçi astronomi 304
korku 58, 60, 61, 63, 64, 69, 85, 97, 100, 105, 132
kortikoit 203
Kosta Rika 266
koşma nöbetleri 132
koşma parkurları 93
koşullandırılmış stres 105
koşullanma deneyleri 100
kozmetik 15, 26, 27, 110, 120, 121, 122, 151, 165, 166, 347, 365, 366
kozmoloji 302
köle 43, 52, 166, 285, 291, 332, 361
kölelik 20, 42, 52, 290, 332
kölelik karşıtı 332
köle ticareti 166
kömür 264, 265, 349

köpeklerin ve kedilerin vejetaryen beslenmesi 372
köpek maması 227
Kör Etme 129
Kraliyet Akademisi 273
Kramer, Larry 160
kronik 110, 117, 175, 176, 180, 221
kuluçka çiftlikleri 393
Kumar, A. 126
Kuran 12
kurban 290
kurumsallaşmış türcülük 97
Kuşları Koruma Yasası 187
Kutsal Kitap 288, 289, 290, 316
kutsallaştırma 70
kuyruk kesimi 236
Kuzey 318
Kuzey Amerika 263, 266, 267
Kuzey Carolina 159
Kuzey Vietnam 81
kültürel şartlanma 357
kümes 24, 167, 169, 174, 175, 179, 183, 187, 200, 227, 246, 324
kümes hayvanları 167, 175, 179, 187
kürk 16, 33, 36, 66, 73, 232, 344, 345, 364, 366
kürtaj 27, 48, 66, 341

L

Lab Animal 92, 94
laboratuvar deneyleri 34
laboratuvar hayvanları 91, 99, 137, 141, 144, 166
Ladybird 324
Lappé, Frances Moore 261, 282, 284
Latin Amerika 163, 295
LD50 111, 112, 116, 120, 122, 123, 151, 363, 365, 366
LD50 ve Draize Testlerini Sona Erdirme Koalisyonu 363, 365
Lecky, W.E.H. 292, 293, 296
Leghorn 176, 198
Lennox, M. 125
liberal 41, 355
Lierle, D. 105
Lilly, Eli 118
Living Without Cruelty 370
Londra 51, 59, 60, 61, 91, 110, 149, 158, 171, 173, 176, 190, 197, 226, 246, 249, 274, 291, 293, 296, 300, 303, 304, 309, 312, 315, 317, 326, 332, 334, 340, 346, 364
Long Beach 117
Lorazepam 131, 132
Lorenz, Konrad 173, 193, 194, 334
Los Angeles 14, 132, 186, 342, 354
LSD 132, 140
Luknov 125
Luther King, Martin 36, 361

M

Macaristan 281
MacArthur 81
Madison 85
Magel, Charles 358, 359
Maier, Steven 102, 103, 104
Maine 366
Malezya 266, 273
Manicilik 297
mantıksal 51, 58, 68, 108, 170, 345, 350, 351, 352, 362
Mark Gold 372
Martin, Richard 36, 89, 90, 101, 131, 311, 361
Mary Kay Cosmetics 121
Maryland 82, 83, 117, 121, 149, 251, 364
Mason, W.A. 88, 199, 206, 215, 266
Massachusetts 121, 127, 142, 311, 339, 366
Mauldin, Joseph 175
Max Factor 365
maymun deneyleri 86
McDonald's 18, 25, 27
McDougall diyeti 282
McKeown, Thomas 161
McKinlay, S.M. 161, 162
meat 168
Medway, Lord 271
medya 325
mekanik anne domuz 210
mekik kutusu 101, 102, 103
Meksika 264
melezleme 93
memeliler 82, 270, 271
metafizik 287, 355
metal kelepçe 244
metal tasma 99
mevsimsel tüy dökme 200
mezbaha 15, 23, 207, 240, 241, 244, 245, 246, 247
Michaelson, S. 126

Michelet 317
Migler, B. 99
mikroorganizma 180
Miles, Lyn 28
Milgram, Stanley 135
Millican, R.C. 130
milliyetçi 285
Mineka, Susan 100
mink 73, 232
Missouri Üniversitesi 206
mitoloji 288
modern 14, 23, 32, 39, 167, 169, 173, 177, 181, 186, 188, 191, 205, 230, 235, 237, 246, 257, 268, 275, 295, 303, 304, 305, 314, 320, 323, 339, 360
Monitor 136
Montaigne 304
montaj hattı tarzı üretim 169
morfin 119, 131, 132
Moses, Edwin 281
Mt. Morris 191
Musa 294
mutlakçı 154, 155
mutlak hükümranlık 301
mülteci 86
Müslüman 246

N

nakliyat humması 242
Nath, P. 126
Natick 94, 127
National Anti-Vivisection Society 372
National Farms Inc. 207
National Geographic Magazine 186
Nature 63, 93, 94, 145, 295, 306, 320
Naziler 153, 154
Nazi rejimi 152
Nebraska 265
nefrektomi 93
Neron 292, 293
nevrotik 213
Nevroz 129
Newcastle Üniversitesi 153
New England mezgiti 272
New Jersey 27, 363, 366
New Scientist 109, 118, 123, 146, 164, 195, 201, 202, 213, 227, 229, 231, 251, 265, 266, 267, 268, 281
New South Wales 145, 366
Newsweek 62, 134, 265, 363, 365
Newton, Isaac 52, 309
New York 21, 100, 129, 154, 185, 191, 332, 363
New York Times 62, 72, 81, 120, 121, 122, 181, 190, 207, 229, 263, 266, 282, 363, 365
Nobel 142
Noble-Collip davulu 129
Noel 117, 299, 301
Noel ağacı spreyleri 117
Norris Farms 230
Norveç 145, 249
Norveçliler 271
Noxell Corporation 121, 365
Noxzema 121
Nozick, Robert 142
nörobiyoloji 103, 246
nörolojik semptomlar 79
Nuh 289
Nurmi, Paavo 281
nut meat 168
nüfus kontrolü 331
nükleer savaş 77, 80, 137, 154, 330

O-Ö

OECD 366
Ohio 104, 105, 359
Ohio Bowling Green Eyalet Üniversitesi 359
Okamoto, Mihiko 134
Oklahoma 241, 242
okyanus ekolojisi 273
olgusal 33, 50, 51, 60, 350, 351
Olimpiyat 281
olumsuz uyaran 108
Omurga Yaralanmaları 129
opossum 106
Opren 118
ordu 293
ordu deneyleri 83
organik 16, 23, 269
Original Stories 332
ormancılık 95
ortaçağ 296, 303
Ortadoğu 278
oruç 303
Orwell, George 201
otobur 23
otomatik besleme 207
otomatik şok verici 78

otopsi 125, 152
ovariyektomiler 93
Ovidius 296
Oxford Üniversitesi 197, 273
oy kullanma hakkı 47
öfke 40, 60, 63, 81, 124, 151
öğrenilmiş çaresizlik 101, 102, 103
öldürme 14, 65, 66, 70, 72, 199, 244, 245, 248, 273, 289, 290, 297, 298, 318, 319, 350, 356
öldürücü bilimsel deney 64
ölümcül deney 163
önyargı 40, 42, 43, 361
örgütlenme 42
ötanazi 66, 341
ötimik 395
özgecilik 367
özgür Afrikalılar 339
özgürleşme 31, 36, 41, 42, 46, 367
özgürleşmeci 363
özgürleşme hareketleri 31, 36, 40, 41, 42, 46, 367
özgürleştirilme 35
özgür tavuk yumurtaları 269
özsel farklılık 302

P

Pacheco, Alex 364
Paley, William 315, 316, 319, 335
Papa 2. Jean Paul 300
Papa 9. Pius 300
Paper Mate 149
Paarlberg, Don 263
Pasifik Okyanusu 268
Patel, J. 99
patlayıcı zıpkın 73
Patterson, Francine 28
Pavlovcu koşullanma 103
penisilin 119, 153
Pennsylvania 133
Pennsylvania Üniversitesi 26, 35, 101, 148, 228, 364
People for the Ethical Treatment of Animals (PETA) 121, 149, 363, 364, 365
PEP 76, 77, 78, 79
Perdue, Frank 181
Perry Nehri 265
PETA 121, 149, 363
Peters, R. 63, 103
petrol 169, 230, 264, 265
petrol şirketleri 230
Philadelphia 102, 341, 363
Pig Farming 238, 239
piliç endüstrisi 178, 179
pilotluk 76
Pittsburgh 98
Platon 290
Plutarkhos 296, 304, 309
politika 59, 235
Politika 291, 297
Polonyalı 152
Pope, Alexander 309
pork 168
Porphyrios 296
Poultry Science 176, 177, 179, 182, 195
Poultry Tribune 170, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 201
Poultry World 177, 179
Practolol 118
primat 89, 144
primat faaliyet tekerleği 84, 144
Principles of Moral and Political Philosophy 315
Pritikin diyeti 282
Procter & Gamble 121
Project X 75, 76, 79, 80
protein 23, 216, 218, 255, 260, 261, 262, 279, 281, 282, 283, 284
Proteinsiz Bırakma 129
protesto 19, 34, 42, 66, 81, 82, 134, 164, 253, 256, 258, 317
Provimi 218, 221, 222, 223, 224
psikopatoloji 85, 86, 88
psikiyatr 85
psikologlar 107, 108
psikoloji 85, 90, 95, 97, 98, 106, 107, 108, 109, 135, 140, 165
psikoloji deneyleri 106
psikolojik 87, 88, 90, 97, 100, 107, 227, 254
PSS 205
Pythagoras 290, 291, 306

R

radyasyon 77, 78, 80, 83, 84, 136, 151
radyasyon deneyleri 136, 151
Rattling the Cage 28
Rawls, John 51, 357
Ray, O.S. 98
reformcu yararcılık okulu 51
regresyon 98

Reite, Martin 89, 90
rektal 126, 127
Revlon 27, 120, 122, 365
rhesus maymunları 89, 131
River, Charles 92, 93
Rochester Üniversitesi 126, 130
rock 366
Rockville 149
rodeo 66
Roma 166, 267, 292, 293, 295, 297, 300, 304
Romalılar 293
Rose, Murray 281
Rosenthal, S.M. 130
Rosenthal, T. 126
Rousseau, Jean-Jacques 308, 309
Rowan, Andrew 91, 92, 162
Rönesans 303
ruhban sınıfı 309
ruh göçü 296
ruhsal denge 193
Rus 152, 338

S-Ş

sabitleyici kafes 249
Sackett, Gene 89
saç üretici maddeler 93
sağlıklı beslenme 284
sakarine 119
sakatlayıcı 236, 239
sakatlık 179, 251
sakinleştirici 132
Salt, Henry 315, 316, 317, 340
sanayi 207, 226
Sanayi Devrimi 285
sanayileşme 12, 163, 168, 237, 263, 346
San Diego 98, 174
saplantı 98
Savage-Rumbaugh, Sue 28
savaş 65, 80, 292, 293, 330, 334
saydam tavşan sabitleyiciler 94
Schopenhauer, Arthur 318, 319
Schweitzer, Albert 361
Science 122, 123, 182
Scott (Bayan) 38
Scott, Dave 281
Scruggs, C.G. 238
seçme hakkı 194
Seligman, Martin 101, 102, 103, 108
semirtme ahırları 226
semirtme bölmesi 324
sendika 258
Seneca 296
sera etkisi 267
seri üretim sistemi 181
seri üretim teknikleri 171
sermaye 198
Seventy Years Amongst Savages 316
Shaftesbury, Lord 332, 333
Shames, Ben 186
Shapiro, Y. 126
Shaw, George Bernard 259, 280
Shetland midillileri 396
sıcakkanlı hayvanlar 147
sıcaklık deneyi 396
sıkıntı 90, 92, 107, 174, 181, 193, 199, 231, 246, 273
sıkıştırma kanalı 239
sınai çiftçilik 271, çiftlikler 269, 327, hayvancılık 260, kümes 200, 324, tarım 11
Sibley, W. 125
Sidgwick, Henry 51
Siegel, Ronald 101, 132, 133, 173, 334
Silver Springs 26, 364
sindirim sistemi 221, 225, 227
sinema 366
Singer (Bay) 38
Singer, Isaac Bashevis 153
sinir sistemi 60, 273
sirk 33, 66, 73, 188, 329
sivil dünya 90
Siyah 37, 49, 310
Siyah Afrikalılar 339
Siyahlar 49
Siyahların Özgürleşmesi 40
siyasal 32, 39, 329, 331, 353
siyasal felsefe 353
siyasetçiler 258
siyasi 26, 27, 29, 34, 55, 164, 166, 256, 257, 328
siyatik sinirler 250
skolastik 296, 303
Smith, Alderman C. 311
Smith, Christopher 117
Smithfield 18, 244
Smith, P. 103
soğutma teknolojileri 241
Sokrates 361
Solicitudo Rei Socialis 300, 301

Solomon, R. 101, 173, 334
solunum güçlüğü 116, 125, 126
solunum yolları hastalıkları 225
soman 79, 143
somatotropini 228
sosyal 173, 174, 188, 201, 202, 233, 236, 313, 332, 333, 343
sosyalist 263
South Australia 145
soya fasulyesi 227, 264, 272, 276, 279, 283
soya sütü 276, 277
soyutlama 255
sömürü 12, 216
Spanis, Curt 99
speciesism 53
Spira, Henry 83, 120, 121, 142, 364, 365
splenoktomi 93
spor 73, 286, 310, 333
Squire, Larry 99
Stalin 355
Stall Street Journal 218, 219, 221, 222, 224
Stanton, Elizabeth Cady 332
stereotipik davranışlar 213
Stone, Lucy 332
Strawn 208
stres 61, 97, 100, 104, 105, 172, 173, 177, 183, 192, 198, 205, 213, 215, 227, 238, 243, 272, 276
stres kontrolü 105
subakut ve kronik T-2 alımı 117
su kaybı 128, 164, 242
Summa Theologica 297, 298, 299
suni döllenme 210
suni havalandırma 178
Suomi, Stephen 85, 86, 87, 107
Suriye 296
susuzluk 108, 125, 242, 243
Süleyman'ın Özdeyişleri 299
süpermarket 168, 255, 257, 272, 345
süt bezi iltihabı 228
süt diyeti 226
sütten kesilme 216, 242
sütten kesme 211
şampuan 113
şap salgını 22
şiddet 36
şiddetli kanama 116
şizofreni modelleri 107
şok 76, 77, 78, 84, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 129, 130, 131, 135, 200, 238, 246

T

T-2 116, 117
tahıl 44, 260, 264, 272, 280, 281, 293, 331, 348
tahıl fazlası 331
taklitçilik 313
Tanrı 68, 288, 289, 290, 294, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 312, 313, 316, 337
tarım 11, 23, 26, 27, 169, 171, 177, 190, 215, 233, 235, 236, 251, 256, 263, 264, 266, 325, 331, 348, 362
Tarım Bakanlığı 91, 92, 113, 147, 179, 184, 190, 191, 200, 203, 204, 205, 211, 212, 243, 251
tarımsal faaliyet 340
tarımsal ürün 27
tarih 140, 287, 337
tarihçi 317
tarihöncesi 233
tarihsel 68, 275, 287, 288, 301, 327, 331, 352, 362
Taub, Edward 364
tavuk çiftliği 185, 192
tavukçuluk 181, 182, 183, 186, 259
Tayland 266
Taylor, Thomas 47, 48
tecavüz askısı 87, 107
tecrit 18, 85, 87, 89, 127, 231
teçhizat piyasası 93
tedavi 67, 110, 117, 118, 124, 153, 156, 158, 160, 161, 163, 356
Tel Aviv 126
temel haklar 28, 29
Temple Üniversitesi 102
Tennessee Üniversitesi 103
teolojik 302, 306
teröristler 367
test 16, 26, 27, 40, 95, 101, 104, 110, 112, 113, 115, 116, 117, 120, 123, 131, 132, 134, 147, 149, 152, 157, 160, 165, 166, 182, 347, 365, 366
tetrasiklin 208
Texas 76, 77, 193, 241, 265
Thalidomide 118
Thatcher, Margaret 35
The Animals' Agenda 134
The Case for Animal Experimentation 360

The Descent of Man [İnsanın Türeyişi] 312, 313
The Expression of the Emations in Man and Animals 313
The Farm 324
The Lancet 118, 125, 161, 278
The Money Programme 251
The Origin of Species [Türlerin Kökeni] 312
The Progressive Farmer 238
The Role of Medicine 161
The Scientist 360
The Secret Life of Plants [Bitkilerin Gizli Yaşamı] 351
The Stall Street Journal 218, 219, 221, 222, 224
The Times 310, 311
The Tribune 332
The Vealer 225
The Washington Times 181, 251, 252
The Whole Rat Catalog 94
Thorpe, W.H. 233, 234
tıbbi araştırmalar 12
tıp 110, 140, 145, 146, 152, 163, 164, 165, 281, 358
ticari balıkçılık 271, 272, 273
timektomiler 93
tinsel 305
tiroidektomiler 93
titreme 79, 101, 132
TNT 82
toksikolog 118, 122, 123
toksisite 111, 116, 120, 122, 124, 330
toksikoloji testleri 111, 123
Tolstoy, Lev 280
tonik-klonik konvülsiyon 132
topallık 209
topikal anestezi 113
toplama kampları 40, 198
toplardamar 116
toplum 49, 161, 176, 330, 337
toplumsal 28, 32, 37, 85, 88, 89, 161, 255, 293, 329, 331, 334, 360
Toxicology in Vitro 120
toz banyosu 191, 195, 196, 236
Traianus 292, 293
transdermal terapi 93
Trans-Species Unlimited 133, 363, 365
travmatik şok 130
trol 272
Truman 81
Truth, Sojourner 52, 53, 161, 198
Trutt, Fran 35
Turkey World 182
Tuskegee 153
Tuvalu 268
tüketici 121, 250
tükürük bezi 126, 127, 128
tükürüksüzleştirilme 128
tür 27, 36, 40, 52, 57, 61, 69, 71, 76, 79, 87, 88, 90, 95, 102, 108, 117, 120, 124, 130, 135, 137, 142, 143, 145, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 164, 165, 173, 176, 180, 194, 202, 224, 239, 242, 250, 254, 255, 257, 258, 269, 272, 277, 279, 284, 289, 290, 298, 302, 304, 305, 315, 323, 327, 336, 340, 343, 356, 361, 365
türcü 64, 65, 66, 68, 71, 74, 134, 145, 156, 276, 277, 296, 313, 314, 321, 330, 333, 344, 353, 362, 363
türcülük 53, 57, 68, 97, 152, 166, 302, 329, 331
Türkiye 12, 13
tütün 158
tütün sanayi 158
tüy dökme 200
tüysüzleşme 195
tüy yolma 173, 174, 177, 203

U-Ü

uçak simülatörü 76
ulaşım sistemleri 127
Ulrich, Roger 136
Ulusal Havacılık ve Uzay İdaresi 140
Ulusal Kötü Madde Kullanımı Enstitüsü 134
umutsuzluk 87, 88, 90, 101
umutsuzluk kuyusu 87, 88
United Action for Animals 100, 129, 137
USAF Havacılık ve Uzay Tıbbı Fakültesi Veterinerlik Bilimleri Bölümü 138
usdışı hayvanlar 298, 299
U.S. Surgical Corporation 35, 36
Utah 241
uyaran eksikliği 196
uyarıcı etken 58
uygulamalı etik 1
uyku verici ilaçlar 132
uyuşturucu 131, 132, 133, *134*, *140*
uyuşturucu bağımlısı 131, 134
ülser 95

üreme 200, 211, 214, 228, 229, 234, 235, 333
üreticiler 17, 24, 169, 170, 172, 186, 209, 225
üretim 122, 169, 171, 175, 181, 199, 206, 215, 227, 229, 233
üretken 200, 229
üretkenlik 235
ürün testleri 26
ütopya 290
üzüm boykotu 258

V

vahşi hayvanlar 291
Valium 131, 132
varek 284
vegan 275
vegetable (sebze) 275
Vegetarian Society 275, 338, 340
vejetaryen 30, 31, 72, 243, 254, 257, 259, 260, 269, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 289, 304, 316, 324, 331, 332, 335, 337, 338, 340, 346, 360, 362, 366
vejetaryenlik 23, 256, 259, 362
vergi 84, 90, 134, 169, 210, 230, 328
vergi mükellefleri 134
Veterans Administration Hospital 98
veteriner 137, 138, 225, 362
veterinerlik 17, 110, 135, 137, 138, 145, 164, 165, 171, 233
vicdani ret 366
Victoria 145, 191, 192, 366
Victoria Eyaleti Tarım Bakanlığı 191
video 14, 35, 164, 365
Viken, Richard 104
Vilcabamba Vadisi 280
Vindication of the Rights of Brutes 46
Vindication of the Rights of Woman [Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi] 46, 332
Virginia 244
Voltaire 308, 309

W

Wageningen Üniversitesi 212
Wahal, K. 126
Wakefield, E.G. 125
Wall's Meat Company 211
Wall Street 230
Walter Reed Ordu Araştırma Enstitüsü 159
Walton, Bill 281
Washington 89, 91, 117, 118, 121, 148, 149, 159, 160, 162, 164, 169, 181, 202, 203, 211, 212, 228, 244, 245, 251, 252, 262, 263, 264, 266, 282, 311, 338
Washington Post 149, 159, 160, 169, 228, 244, 245, 338
Wasserstrom, Richard 354
Watertown 218
Webster, John 219, 220, 221, 226
Wendy's 25
Whelan, Elizabeth 119
White, Robert J. 122, 141, 142, 176
Wilberforce, William 332
Williams, J. 105, 117, 254, 267, 317, 342, 357
Wilmington 99
Wisconsin 81, 85, 89, 100, 218
Wisconsin Üniversitesi 100
Wise, Steven 27, 180
Wittgenstein, Ludwig 62
Wollstonecraft, Mary 46, 47, 332
Wood, H.C. 124, 202, 203
Worldwatch Institute 263
Wright Kardeşler 252
Wynne, L. 101
Wyoming 241

Y

yaban hayatı 66, 233, 339, 340, 350
yaban hayatını koruma alanı 349
yabanıl hayvanlar 298
yabani hayvanlar 60, 65, 73, 165, 272, 285, 329, 339, 344, 347, 350
yabani ilaç zehirlenmesi 116
yağmur ormanları 266, 269
Yahudi 12, 125, 152, 153, 246, 248, 249, 250, 292, 293
Yahudi düşmanı 250
Yahudi-Hıristiyan geleneği 125
Yahudi kesim kuralları 249
Yahudilik 250, 288
Yahudi mutfağı 373
yal 200
Yale Üniversitesi 125
yamyamlık 173, 174, 177, 193, 194, 203, 335
yapay döllenme 229
yaralanma 61, 84, 245
yararcı 51

Yaratıcı 269, 301
yaratılış 288
Yaratılış 288, 289, 290, 297, 316
yaşama hakkı 68, 69, 342
yavru bakım ünitesi 207
yavrulama 207, 211, 212
yavrulama ağılı 211
yavrulama ünitesi 207
yavru üretme faaliyetleri 210
yem 25, 39, 174, 176, 181, 185, 186, 193, 197, 200, 205, 211, 214, 215, 221, 223, 224, 225, 235, 242, 243, 299, 339, 340
yeniden ormanlaştırma 267
Yeni Zelanda 153
Yeşaya 290
yeşil bitkiler 289
yetenek çeşitliliği 50
yetersiz beslenme 45, 263
yetersiz uyku 97
yiyecek ödülü 136
yoğun hayvancılık 17, 61, 182, 188, 216, 225, 235, 237, 256, 269, 325
yoğunlaştırılmış gebelik 227
yoğun tarım 256
yoksulluk 330
yoksunluk 88, 89, 131, 132, 133, 343
yoksunluk deneyleri 88, 89
yoksunluk semptomları 132
yulaf 194, 262, 264
yumurta 12, 13, 16, 18, 19, 23, 24, 25, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 206, 210, 229, 235, 251, 262, 265, 269, 274, 275, 276, 277, 281, 283, 329, 334
yumurtlama 193, 194, 199, 210
Yunan 288, 290, 292, 303, 322
Yunan düşüncesi 290
yüz kasılmaları 58

Z

Zagury, Daniel 160
Zalimliğe Dair 304
zatürree 242, 251
zehir 116, 348
zehirlenme 111, 117, 118
zehirli gaz 81
zehirli gaz testleri 81
zekâ 52, 53, 56, 67, 210, 356
zenciler 52, 258
zihinsel 28, 41, 49, 52, 57, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 108, 129, 150, 151, 278, 313, 341, 342, 355, 356, 357
Zimmerman, H. 125
Zipeprol 118
ziraat 210
zirai şirketler 268
zoolog 175, 335
zorbalık 37, 54, 310, 314
zorla tüy döktürme 200
zulüm 37, 255, 311, 324, 328, 332
Zweifach, B.W. 128